

UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH

SZKOŁA DOKTORSKA

SEKCJA NAUK SPOŁECZNYCH

DYSCYPLINA NAUKI O POLITYCE I ADMINISTRACJI

Paweł Kaszuba

**POMIĘDZY REGIONALIZMEM A FEDERALIZMEM.
FUNKCJONOWANIE WŁOSKICH REGIONÓW TRYDENT-GÓRNA
ADYGA, FRIULI WENECJA JULIJSKA I DOLINA AOSTY
W LATACH 1972-2023**

**Praca doktorska napisana
pod kierunkiem:**

prof. dr hab. Agnieszki Kasińskiej-Metryki

Kielce 2026

*Pragnę wyrazić serdeczne podziękowania **Pani prof. dr hab. Agnieszce Kasińskiej-Metryce** za pokładane we mnie zaufanie, opiekę naukową, merytoryczne wskazówki oraz nieustanne motywowanie do pogłębiania badawczych refleksji. Możliwość przygotowywania dysertacji pod kierunkiem Pani Profesor, była dla mnie zaszczytem i niezwykle cennym doświadczeniem.*

*Słowa wdzięczności kieruję również w stronę **Pana dra hab. Rafała Dudaty, prof. UJK**. Dziękuję za szereg inspirujących rozmów, wnikliwe uwagi oraz życzliwość okazywaną w toku mojej pracy badawczej.*

*Z całego serca dziękuję moim **Rodzicom** za nieustające wsparcie, cierpliwość i wiarę we mnie, na każdym etapie mojej dotychczasowej naukowej drogi.*

To dzięki Waszej trosce oraz wartościom, które mi przekazaliście, mogłem podjąć i zrealizować to wyzwanie. To także Wy otworzyliście przede mną świat – a szczególnie świat włoskiej kultury, języka i doświadczeń, które z czasem przerodziły się w kierunek moich naukowych poszukiwań.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
--------------------	----------

ROZDZIAŁ I

CHARAKTERYSTYKA USTROJU TERYTORIALNEGO REPUBLIKI WŁOSKIEJ	17
--	-----------

1.1. Ewolucja politycznej doktryny regionalizmu w warunkach budowy państwa włoskiego.....	17
1.1. Regionalizm kontrastów – Włoskie zróżnicowanie terytorialne	29
1.2. Regiony włoskie w republikańskiej konstrukcji państwa.....	34
1.3. Ku „regionalizmowi zróżnicowanemu”. Współczesna sytuacja włoskich regionów zwykłych i specjalnych.....	40

ROZDZIAŁ II

TRYDENT-GÓRNA ADYGA.....	58
---------------------------------	-----------

2.1. Rys historyczny	58
2.2. Współczesne ramy regionalnej autonomii.....	69
2.2.1. Prowincja autonomiczna Bolzano	71
2.2.2 Prowincja Autonomiczna Trydentu	82
2.3. Rola i znaczenie partii regionalnych	90
2.4. Współpraca międzynarodowa regionu	101

ROZDZIAŁ III

FRIULI-WENECJA JULIJSKA.....	106
-------------------------------------	------------

3.1. Zarys historii.....	106
3.2. Autonomia a sprawa friulska.....	118
3.3. Współczesna autonomia Friuli-Wenecji Julijskiej. Analiza teoretyczno-normatywna	122
3.3.1. Regionalne organy ustawodawcze i wykonawcze	124
3.4. Regionalny system partyjny	128
3.5. Różnorodność społeczno-kulturowa regionu	133

3.5.1. Friulowie – najliczniejsza mniejszość.....	137
3.5.2. Zróżnicowana diaspora słoweńska i słoweńskojęzyczna w regionie...	140
3.6. Współpraca międzynarodowa.....	146

ROZDZIAŁ IV

DOLINA AOSTY 151

4.1. Rys historyczny.....	151
4.2. Charakterystyka regionu.....	164
4.2.1. Regionalny system polityczny	168
4.3. Język francuski i jego pozycja w regionie.....	175
4.4. System partyjny Doliny Aosty i wiodąca rola Union Valdôtaine.....	179
4.4.1. Pozycja partii regionalnych i ogólnokrajowych.....	184
4.4.2. Wybory parlamentarne w perspektywie regionalnej.....	190
4.5. Współpraca międzynarodowa.....	192

ZAKOŃCZENIE 195

BIBLIOGRAFIA 205

SPIS TABEL..... 252

SPIS MAP..... 253

SPIS DIAGRAMÓW..... 255

SPIS WYKRESÓW 256

*Włochy to Verdi, Puccini, Tycjan, Antonello da Messina...
Nie myślę o Tycjanie jako urodzonym na północy i o Antonellu da Messinie
jako o urodzonym na południu – dla mnie obaj są po prostu Włochami.*

Riccardo Muti

WSTĘP

Po zjednoczeniu Włoch w 1861 roku Markiz D'Azeglio wypowiedział słynną frazę: „Stworzyliśmy Włochy, teraz musimy stworzyć Włochów” (wł. *L'Italia è fatta. Restano da fare gli italiani*). Słowa ówczesnego arystokraty i polityka posłużyły w II połowie XIX wieku jako uniwersalna definicja zjednoczenia Włoch. Chcąc zręcznie opisać sytuację polityczną i społeczną Italii, turyński polityk i arystokrata zwięźle podkreślił wieloskładnikowy charakter utworzonego pod sabaudzkim berłem państwa, w którym nawet sam Monarcha – Król Wiktor Emmanuel II nie porozumiewał się w swoim nowym ojczystym języku. Wielu miało już wtedy różne pomysły na jego wewnętrzny ustrój terytorialny. *Bandiera Tricolore* stała się symbolem nowego dobra wspólnego dla mieszkańców wielu dotychczas niepodległych i suwerennych podmiotów terytorialnych. Z tego zróżnicowania naturalnie powstawała dyskusja i propozycję, jak pogodzić mnogość zróżnicowanych interesów. Głosy i koncepcje płynęły z różnych stron, środowisk politycznych i związanych z nimi osobistości¹. Pokazywało to, że szeroko rozumiana problematyka regionalizmów bazujących na czynnikach politycznych, społeczno-kulturowych czy ekonomicznych, naznaczyła swoją obecność we włoskiej debacie politycznej od samego początku zjednoczenia kraju.

Chociaż owa debata uległa w XX wieku zanegowaniu ze względu na prowadzoną politykę uniformizacji państwa najpierw przez liberalne elity piemonckie, a następnie przez fanatyczne elity faszystowskie, to żadnej z tych władz nie udało się pozbawić Włochów i Włoszek ich naturalnego, głęboko zakorzenionego poczucia regionalnej tożsamości. Skutkiem tego było odnowienie dyskusji na temat kompozycji terytorialnej państwa

¹ Sabetti F., *The Search for Good Government. Understanding the Paradox of Italian Democracy*, McGill-Queen's University Press, 2002 r., 46-49; Noviello M., 2018, *Region w geografii i polityce włoskiej* (w: „Przegląd Geopolityczny” 25, 2018 r., s. 54.

i wpisanie jej do ogólnej powojennej debaty o jego kształcie, toczącej się od 1946 roku w odrodzonym na republikańskich zasadach państwie włoskim. Efektem tego stało się oficjalne usystematyzowanie kwestii regionalnej zgodnie z łacińską maksymą *in varietate concordia* (pol. „jedność w różnorodności”). W myśl Konstytucji Republiki Włoskiej z 1948 roku to 20 regionów pełni funkcję podstawowej komórki podziału terytorialnego państwa.

Wśród przynajmniej dwudziestu (bo tyle jest regionów we współczesnych Włoszech) różnych włoskich przywiązań regionalnych należy wyróżnić jeden z ich nurtów, który skupia się na szczególnej kwestii, czyli złożonej identyfikacji włoskich regionów specjalnych. W myśl art. 116 ust. 1. włoskiej ustawy zasadniczej są to: Trydent-Górna Adyga, Friuli-Wenecja Julijska, Dolina Aosty, Sardynia i Sycylia. Wymienione regiony swoją tożsamość opierają na specyficznych czynnikach, mogących różnić się od tych występujących w innych częściach kontynentalnej Italii. Z jednej strony regiony-wyspy Sardynia oraz Sycylia, których dystynkcja budowana była na geograficznym dystansie od Półwyspu apenińskiego i braku stałego kontaktu z kontynentalną częścią kraju. Z drugiej strony położone w łuku alpejskim regiony Trydent-Górna Adyga, Friuli-Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty, czyli terytoria różnorodne etnicznie i językowo, gdzie kultura włoska przeplata się ze wzorcami z państw ościennych.

Specyfika regionów specjalnych znajdujących się w obrębie kontynentalnej części Włoch (Trydent-Górna Adyga, Friuli-Wenecja Julijska, Dolina Aosty) stanowi interesujący badawczo obszar. Autonomia im przyznana, swoje korzenie posiadała w spornym charakterze ich przynależności państwowej po II wojnie światowej, a następnie w zróżnicowanej kompozycji etniczno-językowej. W wyniku tego opracowane i wprowadzone w życie zostały wyjątkowe regulacje w kluczowych obszarach funkcjonowania. Począwszy od struktury regionalnych organów wykonawczych i ustawodawczych, poprzez systemy ochrony mniejszości etnicznych i kulturowych, na sposobach prowadzenia działań polityki zagranicznej i interregionalnej.

Pryncypialną przyczyną podjęcia tematu włoskich regionalizmów skupionych w trzech wybranych regionach była potrzeba systematyzacji wiedzy o funkcjonowaniu wybranych włoskich regionów specjalnych oraz określenie ich roli w systemie terytorialnym Republiki Włoskiej, który charakteryzuje się wysokim stopniem decentralizacji, przy oficjalnym utrzymywaniu i podkreślaniu zasady jednolitego państwa unitarnego. **Celem głównym** pracy było więc kompleksowe zbadanie specjalnych autonomii regionów

Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska i Dolina Aosty. Pozwoliło to na przeanalizowanie faktycznych granic regionalizmów, przy jednoczesnym przeanalizowaniu limitów manewrów federalistycznych. W tym znaczeniu wyszczególnione w tytule dysertacji włoskie regiony specjalne, służą jako egzemplifikacja i obiekty szczegółowego studium przypadku.

Z uwagi na przyjęty zakres tematyczny wyodrębnione zostały również **cele dodatkowe** pracy. Pierwszym z nich była komparatystyka, dokonana w obrębie tytułowych regionów. Ich złożona analiza wewnętrzna, pozwoliła na zestawienie ze sobą trzech analogicznych podmiotów terytorialnych o wysoce zbliżonych fundamentach przyznanej autonomii specjalnej. W wyniku tego możliwe było porównanie, przeprowadzone w odniesieniu do: 1) kluczowych instytucji wewnętrznych; 2) funkcjonowania partii i ugrupowań politycznych; 3) procesów społeczno-kulturowych; 4) możliwości działań dyplomatycznych czy paradyplomatycznych. Należy ponadto zasygnalizować, że praca wpisując się w komparatystyczne badania włoskich regionalizmów specjalnych, stanowiła odpowiedź na zauważalne luki badawcze w tym szczegółowym obszarze.

W odniesieniu do celu głównego, a także celów pobocznych określone zostało pole badawcze pracy w ujęciu: przedmiotowym (**kryterium rzeczowe**), obszarowym (**kryterium przestrzenne**) i czasowym (**kryterium temporalne**)². Podstawowym obszarem i punktem wyjścia w ramach **kryterium rzeczowego** były trzy włoskie regiony specjalne: Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty jako prawnie zdefiniowane elementy regionalnej strukturyzacji państwa. Ponadto w kryterium tym zawarto również Republikę Włoską, rozumianą w charakterze centralnego instytucjonalnego źródła prawodawstwa. Bazę obszarową (**kryterium przestrzenne**) umiejscowiono w granicach trzech wyżej wymienionych regionów jako granice badawcze *sensu stricto*. Odwołując się natomiast do ogólnej charakterystyki badawczej przyjęto, że granice terytorialne państwa włoskiego wyznaczyły także przestrzeń badawczą *sensu largo*. Cezura czasowa (**kryterium temporalne**) oparta została na wydarzeniach istotnych zarówno z punktu widzenia charakterystyki ustrojowo-terytorialnej, jak i polityki wewnętrznej badanych podmiotów regionalnych. Cezura początkowa dysertacji została ustalona na 1972 rok. Wynikała ona z wydarzeń przyjęcia Statutu specjalnego w Trydencie-Górnej Adydze, regionie określanym

² Bäcker R. et al., *Metodologia badan politologicznych*, Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych, Warszawa 2016 r., s. 33-43.

jako archetyp sprawnej międzyetnicznej kooperacji w skali kraju jak i kontynentu. Ponadto czas przełomu lat 60. i 70. XX wieku był znaczący z uwagi na przyjęcie w nich ważnych dokumentów ustrojowych (statuty specjalny Friuli-Wenecji Julijskiej oraz nowa ordynacja wyborcza w Dolinie Aosty). Po drugie, same lata 70 były ważnym czasem dla całej Italii, z uwagi na przeprowadzenie pierwszych wyborów regionalnych w 15 regionach zwykłych. Oznaczało to *de facto* dopełnienie ich instytucjonalnego powstania trwającego od 1948 roku i rozpoczęcie okresu regionalizmu, definiowanego w oparciu o wszystkie 20 regionów. Za punkt końcowy przyjęty został 2023 rok, co wynikało z analizy regionalnych procesów wyborczych. Na terenie Doliny Aosty ostatnie wybory regionalne miały miejsce we wrześniu 2020 roku, natomiast na terenie Trydentu-Górnej Adygi oraz Friuli-Wenecji Julijskiej odpowiednio w kwietniu i październiku 2023 roku.

Z uwagi na złożony charakter pracy wyodrębniono kluczowe terminy w ramach siatki pojęciowej: **system polityczny (Włoch), system partyjny, region, federalizm tożsamość**.

System politycznych – definiowany za Andrzejem Antoszewskim – to: „struktura organizująca i porządkująca stosunki władzy publicznej w ramach określonej – narodowej lub supranarodowej – wspólnoty politycznej. Jest to układ normatywnych i faktycznych zależności, jakie powstają i utrwalają się w obszarze władzy publicznej sprawowanej na określonym terytorium”³. Natomiast w ujęciu szczegółowym – **włoskim system polityczny** zdefiniowany jest jako parlamentarno-gabinetowy o unikatowych cechach bikameralizmu doskonałego, zastosowany w państwie o republikańskiej formie rządów i unitarnym, aczkolwiek zdecentralizowanym i zregionalizowanym ustroju terytorialnym.

System partyjny to według definicji Giovanniego Sartori’ego: „[...] system interakcji wynikający z konkurencji międzypartyjnej. [...] system opiera się na powiązaniach partii pomiędzy sobą, na tym, w jaki sposób każda partia jest funkcją (w sensie matematycznym) innych partii i reaguje, konkurencyjnie lub nie, na inne partie”⁴. Sama **partia** sprecyzowana została przez włoskiego politologa jako „grupa polityczna

³ Antoszewski A., *System polityczny* (w:) *Leksykon marketingu politycznego. Wybrane zagadnienia*, red. A. Kasińska-Metryka, R. Wiszniowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2014 r., s. 186.

⁴ Sartori G., *Parties and Party Systems: Volume I: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge-Londyn-Nowy Jork-Melbourne 1976 r., s. 44.

zidentyfikowana przez oficjalną etykietę, która zgłasza się do wyborów i jest w stanie wystawić, poprzez wybory (wolne lub nie), kandydatów na stanowiska publiczne”⁵.

Samo pojęcie słowa **region** jest niezwykle złożone i rozróżnia się wiele jego definicji. Według Ewy Nowackiej region można określić jako „najwyższą jednostkę terytorialną państwa, stanowiącą najczęściej wyodrębniony geograficznie obszar o silnych więzach historycznych, kulturalnych, gospodarczych, społecznych i często etnicznych, w ramach którego prowadzona jest samodzielna polityka gospodarcza, społeczna i kulturalna, zabezpieczająca wspólnotę interesów społeczności określonego terytorium”⁶. Joanna Lemańska podkreśla natomiast, że region winien być przez państwo wyposażony w: „[...] osobowość prawną, w zgromadzenie regionalne jako organ stanowiący i kontrolny, pochodzący z bezpośrednich wyborów oraz w organ regionalny o kompetencjach wykonawczych i administracyjnych, w budżet z własnymi źródłami dochodów oraz w znaczny zakres zadań i kompetencji [...]”⁷. Z pojęciem region wiążą się również pochodne pojęcia takie jak: **regionalizacja** oraz **regionalizm**. Pierwszy z nich – **regionalizacja** oznacza mechanizm podziału państwa, prawnie usytuowany w rękach państwa. Dokonany zostaje w zgodzie z jego interesami, ale także z poszanowaniem oraz odpowiedzialnością względem terenów, których ten podział ma dotyczyć. Może on wynikać z różnych przesłanek, najczęściej natury politycznej czy ekonomicznej, ale musi być także oparty na poszanowaniu aspektów geograficznych, kulturowych czy etnicznych⁸. Z kolei **regionalizm** to według definicji Leona Kieresa „[...] koncepcja, która ukazuje działania promujące odrębności etniczne, kulturowe, językowe, gospodarcze czy historyczne. Działania te mogą mieć swoje źródła w świadomości mieszkańców danego terytorium lub też ich inspiracja jest widoczna po stronie władz centralnych”⁹.

Kolejnym terminem związanymi z charakterystyką terytorialną i ustrojową jest **federalizm** wynikający z pojęcia **federacja**. Alain Gagnon federację opisuje jako „[...] złożoną formę systemu politycznego opartego na konstytucji z elementami

⁵ *Ibidem*, s. 63.

⁶ Nowacka E., *Zagadnienia regionalizacji w Polsce* (w:) *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego: doświadczenia i perspektywy. T. 1*, red. S. Dolata, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1998 r., s. 65.

⁷ Lemańska J., *Koncepcja samorządu województwa na tle porównawczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005 r., s. 20.

⁸ Eadem, *Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej* (w:) *Prawne problemy regionalizacji w Europie*, red. K. Nowacki, R. Russano, Kolonia Limited, Wrocław 2008 r., s. 150-152.

⁹ Kieres L., *Regionalizacja w Europie. Doświadczenia Rady Europy i jej Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych* (w:) *Prawne problemy regionalizacji...*, op. cit., s. 121.

formalnymi i nieformalnymi, która łączy ze sobą różne porządki rządowe. Jedną ze szczególnych cech federalizmu jest to, że jednocześnie ucieleśnia on zarówno władzę konstytucyjną, jak i władzę ustanowioną; pozostaje otwarty na próbę rozważań i stara się pielęgnować innowacyjne zdolności aktorów politycznych próbujących zmienić reżim poprzez proces demokratyczny¹⁰.

Zarówno w konstrukcji regionalnej jak i federalnej znaczącą rolę odgrywa **tożsamość**. Jak uważa Manuel Castells tożsamość to: „proces konstruowania znaczenia na podstawie atrybutu kulturowego lub powiązanego zestawu atrybutów kulturowych, który jest priorytetem w stosunku do innych źródeł znaczenia, zdefiniowanym jako symboliczna identyfikacja przez sieć społeczną celu jego działania”¹¹. Z tożsamości wynika węższe pojęcie **tożsamości regionalnej/lokalnej**, które „odnosi się do wyraźnie zdefiniowanego i delimitowanego terytorium, regionu/miejsca, jego specyficznych cech społecznych, kulturowych (symbolicznych), gospodarczych czy nawet topograficznych, wyróżniających go pośród innych regionów /miejsc¹².

Realizując cel główny oraz cele poboczne dysertacji, należało sformułować adekwatne **hipotezy badawcze**. Ich konstrukcja i umiejscowienie logiczne odpowiadało strukturze i specyfice dysertacji. Zarówno uszeregowanie jak i zakres merytoryczny odwoływały się bezpośrednio do struktury dysertacji, poszczególnych rozdziałów oraz zakresów problemowych. Mając na uwadze powyższe czynniki, zawarto następujące hipotezy:

- H1.** Implementacja specjalnej autonomii w wyszczególnionych w pracy regionach specjalnych, przyczyniła się nie tylko do skuteczniejszej ochrony lokalnych specyficznych tożsamości, ale również stała się archetypem dla regionów zwykłych, w dążeniu niektórych z nich do autonomii zróżnicowanej.
- H2.** Stopień realizacji i politycznej skuteczności autonomii specjalnych w badanych regionach jest niejednorodny i ukształtowany został na podstawie determinacji

¹⁰ Gagnon A.G., *Multilevel Governance and the Reconfiguration of Political Space: Theoretical Considerations from a Multinational Perspective* (w:) *Federalism as Decision-Making: Changes in Structures, Procedures and Policies*, red. F. Palermo, E. Alber, Brill, Leiden 2015 r., s. 17.

¹¹ Castells, M., *Spółczesność sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004 r., s. 7.

¹² Szczepański M., *Od identyfikacji do tożsamości. Dynamika śląskiej tożsamości – prolegomena* (w:) *Dynamika śląskiej tożsamości*, red. J. Janeczek, M. Szczepański, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2006 r., s. 21-22.

wspólnot lokalnych i regionalnej sprawności politycznej, a nie jednolitych schematów.

- H3.** W wyniku wdrożenia specjalnej autonomii w trzech wyróżnionych regionach, doszło do powstania specyficznych regionalnych systemów partyjnych, które w konsekwencji przyczyniły się do zmarginalizowania partii ogólnokrajowych.
- H4.** Zastosowanie modelu autonomicznego w połączeniu z przygranicznym charakterem badanych regionów, pozwoliło na aktywizację ich polityki międzynarodowej, opartej na kooperacji z terytoriami ościennymi, podtrzymując tym samym więzy historyczne i kulturowe w perspektywie transgranicznej.

W celu weryfikacji postawionych hipotez należało sformułować również odpowiednie pytania cząstkowe. Te podzielono na grupy, odpowiadające poszczególnym hipotezom. Tak ukształtowana formuła, pozwoliła na dobór odpowiedniej ścieżki merytorycznej, celem jak najlepszej odpowiedzi na nie. Skutkiem tego była możliwość przeprowadzenia rzetelnego procesu walidacyjnego względem wyszczególnionych powyżej hipotez.

Hipoteza pierwsza (**H1**) stanowiła przede wszystkim nawiązanie do ogólnej charakterystyki ustroju terytorialnego Włoch, bazując na obszernej historii ideologicznej i doktrynalnej. Wyszczególnieniu podlegała rola regionów specjalnych w strukturze terytorialnej państwa włoskiego. W tym celu należało zadać pytania, odwołujące się do historii politycznej oraz charakterystyki polityczno-prawnej, których zbiorczym fundamentem była włoska droga do regionalizmu:

- Jak kształtowała się budowa państwa włoskiego w ramach procesu *risorgimento* (zjednoczenia kraju) i jakie były główne koncepcje osiągnięcia ładu terytorialnego?
- Czym cechowała się budowa Republiki Włoskiej jako państwa zregionalizowanego, jak wyglądała implementacja tych założeń w II połowie XX wieku?
- Jak konstytucyjna reforma kompetencyjna z 2001 roku wpłynęła na współczesny kształt włoskich regionów i czym jest doktryna tak zwanego „zróżnicowanego regionalizmu”?

Hipotezę drugą (**H2**) oparto przede wszystkim na szczegółowym zestawieniu porównawczym badanych regionów w skali implementacji założeń specjalnych autonomii. Z tego względu należało zadać pytania natury szczegółowej, które pozwoliły jednocześnie na komparatystykę pomiędzy trzema regionami w zakresie rzeczywistego wykorzystania instytucji i regulacji odwołujących się do samostanowienia. Sformułowano więc następujące pytania:

- Jak wyglądała historyczna droga do specjalnej autonomii trzech wybranych regionów?
- Co stanowiło główne punkty odniesienia w implementacji na ich terenie statutów autonomicznych?
- Jak wygląda lokalny system organów władzy i czy jest on poparty specyficznymi regulacjami?
- Jakie są charakterystyczne obszary aktywności politycznej w odniesieniu do posiadanej specjalności i jak można je definiować?

Sprawdzenie hipotezy trzeciej (**H3**) wymagało szczegółowej analizy poszczególnych systemów partyjnych w trzech tytułowych regionach specjalnych. Dokonane to zostało, formułując pytania związane zarówno z wewnętrzną charakterystyką partyjną w każdym z regionów, ale również odnosząc to do szerszego aspektu konkurencji partii regionalnych z partiami krajowymi, jej możliwości i stopnia zaawansowania:

- Jak zbudowany został regionalny system partyjny w każdym z badanych regionów, od momentu przyznania specjalnej autonomii?
- Jaka jest pozycja partii stricte regionalnych w zakresie zagospodarowania elektoratu lokalnego oraz stopnia wewnętrznej rywalizacji?
- Czy na terenie badanych regionów można zaobserwować działalność partii ogólnokrajowych?

Aby dokonać walidacji hipotezy czwartej (**H4**) należało poddać analizie specyfikę współpracy międzynarodowej badanych regionów specjalnych. W tym celu odniesiono się po pierwsze do przeszłości, mogącej niekiedy stanowić poważne fundamenty transgranicznej współpracy regionów. Zbadano skalę kooperacji oraz ich zaawansowanie, ponadto starając się dostrzec inne międzynarodowe czynniki, będące bodźcami do współpracy. Wynikały z tego następujące pytania:

- Jak ważne były czynniki historyczne i kulturowe przy decyzji o inicjowaniu współpracy międzynarodowej?
- Czy położenie geograficzne oraz obecność mniejszości etnicznych była ważnym powodem nawiązywania współprac?
- Czy konstrukcja transgranicznej kooperacji została oparta na strukturach organizacji międzynarodowych?

Weryfikacji postawionych hipotez oraz odpowiedzi na pytania z nimi związane, wymagała wykorzystania adekwatnych metod badawczych:

Pierwszą z metod zastosowanych w pracy była **metoda porównawcza**. Stanowiła ona ważny element politologicznego instrumentarium, zastosowanego w pracy. Jej użycie wynikało z porównania regionów jako całych podmiotów terytorialnych państwa. Komparatystyka znalazła zastosowanie w ramach analizy porównawczej wewnętrznych organów i instytucji w badanych regionach. W wyniku tego możliwe było zauważenie i nakreślenie cech wspólnych oraz różnic w obszarach takich jak: ustrój wewnętrzny, specyfika partii i systemów wyborczych czy rozwiązań ochronnych względem mniejszości etnicznych i językowych.

Druga z metod polegała na analizie **prawno-dogmatycznej**. Dobór tej metody był podyktowany faktem skupienia się na aspekcie analizy prawnej dokumentów. W wyniku tego uznano, że stanowić ona będzie bardziej nowoczesne i metodologicznie adekwatne podejście, aniżeli czyniłaby to metoda instytucjonalno-prawna. Zastosowanie metody prawno-dogmatycznej odnosiło się do zadania określenia ram polityki regionalnej w oparciu o zastosowane akty prawne: krajowe i regionalne. Samo zróżnicowanie wewnętrzne wybranych regionów, z których każdy posiada inny i wyjątkowy dla siebie system sprawowania władzy i jej demokratycznego wyłaniania, wytworzył potrzebę odrębnego przyjrzenia się każdemu przypadkowi oraz analizy w sferze aktów normatywnych.

Jako kolejną zastosowano metodę **analizy statystycznej**. Metoda obecna w szerokim spektrum nauk społecznych pozwoliła na analizę modeli statystycznych (zwłaszcza tych prowadzonych przez oficjalne włoskie instytucje badawcze na szczeblu centralnym oraz regionalnym) oraz opracowań w szczególności dotyczących wyborów i procesów wyborczych. Analiza statystyczna umożliwiła wnioskowanie na podstawie dostępnych danych i statystyk wyborczych w okresie wyszczególnionym w ramach czasowych pracy.

Z uwagi na tematykę i widoczny niedobór źródeł polskojęzycznych, dysertację oparto przede wszystkim na źródłach włoskojęzycznych oraz angielskojęzycznych. W ich skład wchodziły monografie, artykuły naukowe, opracowania internetowe, roczniki statystyczne, bazy wyborcze, artykuły prasowe oraz akty prawne. Przegląda bibliografii przedmiotowej polskojęzycznej pozwolił na wyszczególnienie pozycji, które miały największe zastosowanie do rozważań dotyczących włoskiego systemu politycznego ogólnie. Aspekty bardziej szczegółowe czy skupione na trzech wybranych w pracy włoskich regionach, wymagały od autora przeprowadzenia analizy źródeł, związanych językowo bezpośrednio z badanymi podmiotami. W tym celu uwaga skupiona została głównie na źródłach włoskojęzycznych, wspomaganych opracowaniami angielskojęzycznymi, chociaż i tutaj nie udało się w pełni uniknąć deficytów źródłowych.

Skupiając się na analizie włoskiego systemu politycznego, odwoływano się do publikacji dotyczących współczesnego ustroju państwa włoskiego autorstwa Zbigniewa Witkowskiego i Andrzeja Gacy¹³ czy – w sferze regionalizmów – do Witolda Misiudy-Rewery¹⁴ i Małgorzaty Lorenckiej¹⁵. Na przestrzeni całej dysertacji źródłem o szerokim zastosowaniu była praca Eriki Arban, Giuseppego Martinico i Francesco Palerma, poruszająca tematykę doktrynalnych prawno-politycznych podstaw ustroju terytorialnego¹⁶. W aspekcie szczegółowym i dotyczącym poszczególnych badanych w pracy regionów, uwagę zwracano głównie na źródła angielsko- i włoskojęzyczne, oraz nieliczne polskojęzyczne. Wyszczególnić należy autorów takich jak: Davide Rossi¹⁷, Oskar

¹³ Machelski Z., *System polityczny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2010 r.; Gaca A., Witkowski Z., *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa: Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności Publicznej „Dom Organizatora”, Toruń 2012 r.; Gaca A., Witkowski Z., *Zjednoczenie Włoch. W 150. rocznicę wydarzeń roku 1861* (w:) „Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie” VII (2011), s.11–34.

¹⁴ Misiuda-Rewera W., *Włochy Republika Autonomii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005 r.; Idem, *Regiony i samorządność lokalna w ładzie państwa na przykładzie Włoch* (w:) „Roczniki Nauk Prawnych” Tom XIV, zeszyt 3 – 2004, s. 115-129.

¹⁵ Lorencka M., *The Province in Italy as the Weakest Link in the Multilevel Governance* (w:) „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” Nr 5 (57)/2020, s. 365-378; Eadem, *Włoskie Państwo Regionalne* (w:) „Przegląd Sejmowy” 4(69) /2005, s. 53-83.

¹⁶ *Federalism and Constitutional Law: The Italian Contribution to Comparative Regionalism*, red. E. Arban, G. Martinico, F. Palermo, Routledge, 2021 r.

¹⁷ Rossi D., *L'invenzione di una Regione, Le radici storiche dell'autonomia in Friuli, Venezia Giulia, Istria, Fiume e Dalmazia nel lungo Novecento* (w:) „Historia et Ius” 17/2020 - paper 21, s. 1-22; Idem, *L'invenzione di una Regione. Le radici storiche dell'autonomia in Friuli, Venezia Giulia, Istria, Fiume e Dalmazia nel lungo Novecento* (w:) „federalismi.it” n. 18/2020, s. 263-280.

Peterlini¹⁸, Rolf Steininger¹⁹, Jens Woelk²⁰, Tadeusz Walichnowski²¹, Milan Bufon²², Giulia Sandri²³, Maria Garbari²⁴. Ponadto odwoływano się do aktów prawnych aktualnych oraz historycznych, dostępnych w Dzienniku Ustaw Republiki Włoskiej (*Gazzetta Ufficiale*, GU)²⁵. Wykorzystanie narzędzi skorelowanych z włoskimi instytucjami miało miejsce również w sferze opracowań statystycznych, tworzonych zarówno przez główny włoski instytut statystyczny ISTAT²⁶ oraz instytuty regionalne. Zasięgnięto również do artykułów prasowych największych włoskich gazet i dzienników takich jak: *Corriere della Sera*, *La Repubblica*, *La Stampa* oraz prasy regionalnej: *L'Adige*, *Dolomiten*, *Messaggero Veneto*, *AostaSera*.

Wąski zakres dostępnej literatury polskojęzycznej traktującej o docelowo badanych regionach, niedostateczna osiągalność zbiorów anglojęzycznych oraz rachityczny stan dostępności specjalistycznych źródeł włoskojęzycznych wymusiły przeprowadzanie przeglądów literatury oraz kwerend poza granicami kraju. W toku prac nad dysertacją, przeprowadzono kwerendy biblioteczne i wizyty studyjne we włoskich ośrodkach naukowo-dydaktycznych, w celu jak najszerszej analizy źródeł oraz wyspecjalizowanych konsultacji. Z uwagi na jeden z działów zawartej w pracy problematyki, dotyczącej relacji międzynarodowych regionów specjalnych, przeprowadzono w 2024 roku kwerendę biblioteczną w rzymskim „Instytucie Spraw Międzynarodowych” (*Istituto Affari Internazionali*). Nawiązując do badanych regionów oraz ich specyficznego statusu

¹⁸ Peterlini O., *50 anni dall' accordo di Parigi*, Consiglio Regionale Trentino-Alto Adige, Bolzano 1996 r.; Idem, *Autonomy and the Protection of Ethnic Minorities in Trentino-South Tyrol: An Overview of the History, Law and Politics*, Presidium of the Regional Parliament Trentino-South Tyrol, Bolzano/Trento 1997 r.; Idem, *Foundations and institutions of South Tyrol's autonomy in Italy* (w:) *Practising Self-Government, A Comparative Study of Autonomous Regions*, red. Y. Ghai, S. Woodman, Cambridge University Press, Nowy Jork 2013 r., s. 118-162.

¹⁹ Steininger R., *South Tyrol: a minority conflict of the twentieth century*, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J. 2003 r.

²⁰ *Tolerance Through Law: Self Governance and Group Rights In South Tyrol*, red. J. Woelk, F. Palermo, J. Marko, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2008 r.

²¹ Walichnowski T., *Spór o Górną Adyge*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1970 r.

²² Bufon M., *Cross-Border Aspects of Sustainable Development in the Adriatic Region* (w:) „International Journal of Euro-Mediterranean Studies” 5:(2013), s. 121-132; Idem, Minghi Julian, *The Upper Adriatic borderland: From conflict to harmony* (w:) „GeoJournal 52”, s. 119-127; Idem, *Minorities and minority toponyms in multicultural areas of the border region of Friuli Venezia Giulia in Italy* (w:) „Onomastica” 2 (2016), s. 155-170.

²³ Sandri G., *Ethno-linguistic Identity and Party Politics in the Aosta Valley* (w:) „Ethnopolitics” Volume 11, 2012 - Issue 3, s. 287-317; Eadem, *Ethno-Regionalist Parties and Political Representation: The Case of Union Valdotaïne* (w:) „Fédéralisme Régionalisme” Volume 8:2008, s. 1-15.

²⁴ Garbari M., *La lotta nazionale nel Trentino* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 71/4 1992, s. 563-586; Eadem, *Sessant'anni di autonomia 1948-2008: un lungo cammino* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 87/1 (2008), s. 91-96.

²⁵ *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*, <https://www.gazzettaufficiale.it/homePostLogin> [03.03.2023].

²⁶ *Istituto Nazionale di Statistica (ISTAT)*, <https://www.istat.it> [03.03.2023].

ustrojowego, druga wizyta badawcza miała miejsce w 2025 roku na Uniwersytecie w Trydencie (*Università degli Studi di Trento*), w ramach będącej jego częścią międzywydziałowej „Szkoły Studiów Międzynarodowych” (*Scuola di Studi Internazionali – School of international studies*). Ponadto pobyt pozwolił na kwerendę w uniwersyteckiej Bibliotece Centralnej (*Biblioteca Universitaria Centrale - Università di Trento*).

Praca została zbudowana z czterech rozdziałów, wstępu oraz zakończenia. Taki podział wynikał w głównym stopniu z zasygnalizowanego obszaru badawczego, na który składały się trzy włoskie regiony. Przypisanie rozdziału do każdego z badanych regionów, zostało dokonane z dwóch powodów organizacyjnego oraz porównawczego. Po pierwsze, umożliwiło to czytelne wyszczególnienie i sprawne opracowanie szczegółowych zagadnień, charakterystycznych dla poszczególnych badanych regionów. Po drugie, pozwoliło to na usystematyzowanie badań oraz stworzenia jasnych kierunków co do komparatystyki w różnych strefach tematycznych. Dodatkowym czynnikiem dopełniającym liczbę rozdziałów, była zawarta w rozdziale I uzasadniona potrzeba wyjaśnienia podstaw włoskiego systemu politycznego i podziału administracyjnego, stanowiąca teoretyczne fundamenty dalszych rozważań szczegółowych.

Rozdział I pt. „Charakterystyka ustroju terytorialnego republiki włoskiej” miał za zadanie przedstawienie struktury terytorialnej państwa włoskiego. Z uwagi na to w rozdziale nastąpiło odwołanie do teoretycznych rozważań na temat regionalizmów i federalizmów oraz ich wpływu na Włochy od chwili zjednoczenia. Opisano genezę kształtowania włoskiej państwowości w sferze podziału terytorialnego po 1946 roku, przyjętych regulacji prawnych i towarzyszących im nastrojów politycznych w ramach pracy Konstytuanty. Zawarto również rozważania na temat przeprowadzonej w 2001 roku reformy konstytucyjnej, która dotyczyła zakresu kompetencji regionów włoskich.

Rozdział II zatytułowany „Trydent-Górna Adyga”, to przedstawienie pierwszego z trzech opisywanych w całości pracy terytoriów. Górski region położony przy granicy z Austrią, w którym Włosi żyją wspólnie z niemieckojęzycznymi Tyrolczykami i mniejszością ladyńską. Przeanalizowane zostały złożone czynniki historii politycznej i jej wpływu na teraźniejszość. Z uwagi na specyfikę regionu rozdział ten został podzielony na podrozdziały odpowiadające dwóm prowincjom autonomicznym o uprawnieniach regionu. W ramach takiej struktury przytoczone i przeanalizowane zostały zagadnienia systemów

politycznych, partyjnych i polityki wobec mniejszości. W ujęciu wspólnym opisana natomiast została współpraca międzynarodowa.

W **Rozdziale III** „Friuli Wenecja Julijska” zaprezentowany został region Włoch położony na północnym wschodzie kraju. Usytuowany pomiędzy Alpami a Adriatykiem. Region o złożonej historii związanej z relacjami międzynarodowymi na linii Włochy – Jugosławia, którego „specjalność” wynikała z posiadania na swoim terenie mniejszości friulskiej – rdzennych mieszkańców tych ziem. Zbadana została kwestia autonomii oraz organizacji władzy regionalnej i kompozycji partyjnej, które odbiegają od standardów innych regionów specjalnych i przypominają wzorce obecne w regionach zwykłych. Następnie odwołano się do włosko-słowiańskiego dziedzictwa tych ziem w sferze społeczno-kulturowej, które wpłynęło również na aspekt współpracy międzynarodowej regionu.

Rozdział IV zatytułowany „Dolina Aosty” to skupienie uwagi na najmniejszym pod względem terytorium oraz populacji regionie Włoch. Dolina Aosty w przeciwieństwie do dwóch pozostałych regionów specjalnych, wyróżnia się ciągłością funkcjonowania w strukturach państwa włoskiego od czasu *risorgimento*. Położenie przy granicy z Francją oraz wielowiekowe fraskońskie tradycje językowe i kulturowe spowodowały przyznanie regionowi specjalnej autonomii. Część główną rozdziału stanowiło zbadanie regionalnej struktury władzy oraz roli, jaką od dekad odgrywają tam partie regionalne. Zaznaczono również specyficzny system podziału wewnętrznego regionu oraz konsekwencje z tym związane. Ponadto przeanalizowano aspekt adekwatności rozwiązań w zakresie ochrony dwujęzyczności, do faktycznego stanu etno-lingwistycznego prowincji. Rozdział kończy analiza stanu współpracy międzynarodowej.

Zakończenie stanowiło podsumowanie rezultatów badań oraz weryfikację postawionych na początku hipotez badawczych, poprzez odpowiedzi na pytania z nimi związane. Zakończenie zostało ponadto wzbogacone o rozważania na temat politycznych przyszłych perspektyw badanych w pracy regionów specjalnych i odniesienia tego do szerszej kwestii włoskiego regionalizmu w XXI wieku.

Kończącym segmentem dysertacji była bibliografia. Z uwagi na jej obszerny charakter została ona podzielona na sektory, odpowiadające poszczególnym rodzajom

źródła: publikacje zwarte, artykuły naukowe, akty prawne, źródła internetowe, opracowania.

Ponadto zawarte zostały spisy: tabel, map i wykresów.

ROZDZIAŁ I

CHARAKTERYSTYKA USTROJU TERYTORIALNEGO REPUBLIKI WŁOSKIEJ

1.1. Ewolucja politycznej doktryny regionalizmu w warunkach budowy państwa włoskiego

Historyczne i definicyjne korzenie włoskiego regionalizmu dostrzegalne są już setki lat przez faktycznym sformowaniem włoskiej państwowości w XIX wieku i pochodzą jeszcze z czasów panowania Oktawiana Augusta. To właśnie pierwszy cesarz rzymski, dokonał podziału terytorium Półwyspu Apenińskiego na specjalne podmioty niższego szczebla. *Discriptio italiae*, bo taką właśnie nosiły nazwę, zostały utworzone między 8 a 7 r. p.n.e. w liczbie 11, jako skupiska miast i otaczających ich terenów wiejskich. Pomysł nakreślenia, a następnie rzeczywistej implementacji rozwiązań optymalizujących administrację ówczesnego imperium, może być obecnie rozpatrywany jako symboliczny początek obecności myśli regionalnej na terenie dzisiejszych Włoch. Analizując mapę augustiańskich *discriptio* i dokonując jednocześnie komparatystki z dzisiejszym stanem faktycznym, zauważalne jest geograficzne podobieństwo ich obszarów z granicami obecnych regionów włoskich, czy z granicami regionów historycznych (*vide* Mapa nr 1.). Zaznaczyć w tym miejscu należy, iż w kontekście rzeczywistej funkcjonalności tego ówczesnego rozwiązania, trudno odnaleźć naukowy konsensus. –Historycy do dziś nie są zgodni co do faktycznego celu implementacji owych „regionów”²⁷, a debata koncentruje się wokół dwóch teorii: regionów jako ułatwienia w administracji lub regionów jako mechanizmu ówczesnej optymalizacji statystycznej. Nawet pomimo różnic, czy do dziś

²⁷ Historycy podkreślają, że nie można jednoznacznie stwierdzić, jaki był ówczesny cel regionalizacji półwyspu. Część z nich twierdzi, że augustiańskie regiony w dużym skrócie służyły usprawnieniu działalności administracyjnej ówczesnego państwa. Zaznaczając, że głównym terytorialnym punktem odniesienia były wtedy przede wszystkim ośrodki miejskie (łac. *municipia*) i otaczające je tereny (łac. *pagi*), które wspólnie posiadały moc decyzyjną na danym obszarze. Wskutek tego większy podmiot terytorialny na kształt regionu miał służyć tylko i wyłącznie grupowaniu miast, celem optymalizacji przepływu informacji i danych. Inni badacze w stworzeniu regionów upatrywali usprawnienia ewidencji bezpańskich gruntów, a pośród opracowań pojawiały się również te, które ówczesne regiony definiowały w kategoriach lepszego usystematyzowania dokumentacji wojskowej. Szerzej o różnych koncepcjach tak zwanych „regionów augustiańskich” *vide* Cursi M.F., *The Augustan discriptio italiae: an attempt of regionalism?* (w:) „Bollettino Della Società Geografica Italiana” 9 (1-2)/2019, s. 83-91.

niedookreślonych podstaw doktrynalnych, rozwiązanie to było pierwszym, historycznie udokumentowanym działaniem, na rzecz usystematyzowania podziału terytorium.

Mapa nr 1. *Discriptio italiae*. Podział terytorialny Półwyspu Apenińskiego w czasach panowania cesarza Oktawiana Augusta (27 p.n.e.- 14 n.e.)

źródło: Cifani G., *State Formation and Ethnicities from the 8th to 5th Century BC in the Tiberine Valley (Central Italy)* (w:) „Social Evolution & History” Vol. 9 No. 2 (2010), s. 54.

Chociaż zjednoczenie Włoch (określane jako *Risorgimento*) oficjalnie datowane jest na 1861 rok, to badacze włoskiej historii i polityki są zgodni, iż zaczęło się ono na długo przed tą datą i również nie zakończyło się w tamtym momencie. Chcąc dokonać chronologicznego usystematyzowania, należy doszukiwać się punktu początkowego jeszcze w końcowym etapie XVIII wieku. Echa rewolucji francuskiej połączone z kolejnymi podbojami napoleońskiej Armii Italii, doprowadziły do krótkotrwałego wyemancypowania

niepodległościowych idei na terenie północnych i środkowych Włoch. Konkretnie w latach 1796-1799 i wydarzeniach określanych w historiografii jako „Trzydziecie jakobińskie” (wł. *Triennio Giacobino*). Nazwa podkreślała wzmożoną aktywność *quasi*-rewolucyjną i odnosiła się głównie do procesów państwowotwórczych w północnych Włoszech. Ich skutkiem było powstanie republikańskich podmiotów terytorialnych, skorelowanych ściśle z rewolucyjną Francją²⁸. Okres ten był jednak dosyć krótki i zakończył się najpierw deprecjonowaniem kompetencyjnym (zależność decyzyjna od Francji), a następnie całkowitą erozją republikańskich wartości, wraz ze zmianami terytorialnymi po utworzeniu I Cesarstwa Francuskiego. Napoleoński porządek europejski również nie trwał długo, a Italia ostatecznie po 19 latach powrócił do przedrewolucyjnego stanu równowagi. Ostateczna klęska Cesarza Francuzów w 1815 roku i mający miejsce bezpośrednio po niej Kongres wiedeński, doprowadziły do ustanowienia odnowionego europejskiego porządku geopolitycznego. Dla Półwyspu Apenińskiego był to powrót do starego ładu terytorialnego. Stał się on ponownie miejscem sfragmentaryzowanej suwerenności (*vide* Mapa nr 2.), dodatkowo z małym stopniem podmiotowości, przy jednoczesnym wysokim poziomie zależności przede wszystkim od Austrii. Po 1815 roku na terenie Italii istniało 8 (bez wliczania San Marino) podmiotów terytorialnych²⁹. Stan ten był również punktem wyjścia dla wielu nowych inicjatyw i grup, których działania skupiono wokół coraz mocniejszego podkreślenia wspólnej włoskiej samodzielności, suwerenności i jedności.

Ważną rolę odgrywała myśl jakobińska, pozostając punktem odniesienia rewolucyjno-konspiracyjnych grup³⁰. Planowanie w ukryciu stanowiło merytoryczne i taktyczne zaplecze działań o charakterze rewolucyjnym czego potwierdzeniem były trzy

²⁸ Wraz z wejściem armii Napoleona na terenie dzisiejszych północnych i środkowych Włoch miał miejsce szereg różnych zrywów rewolucyjnych. Utworzono republiki: Cispadańska (1796) oraz Transpadańska (1796). Zostały one następnie połączone w 1797 roku i przekształcone w Republikę Cispadańską, na bazie której powstała Republika Włoska (1802-1805). Państwa te były dobrze przyjęte wśród włoskich jakobinów (określanych mianem „patriotów”). Choć nie przyniosły one pełnej suwerenności czy autonomii decyzyjnej (głos decydujący posiadał Napoleon, będący oficjalnym Prezydentem Republiki), to postrzegane były jako potrzebna odmiana od absolutystycznych rządów *ancien regime* oraz jako zerwanie ze zniechęconym panowaniem austriackim. Ponadto nastąpiło wtedy trwałe zakorzenienie myśli rewolucyjnej i patriotycznej w elitach północno-wschodnich Włoch. Broers M., *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814: Cultural Imperialism in a European Context?*, Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2005 r., s. 31-46.

²⁹ Wiele z nich powiązanych bezpośrednio lub pośrednio z Cesarstwem Austriackim. Arban E., *Italian Regionalism and the Federal Challenge: Reconciling Economic Regionalism and Solidarity*, Palgrave Macmillan Cham, 2023 r., s. 36.

³⁰ Mowa przede wszystkim o masonerii oraz paramasońskich organizacjach powstałych na jakobińskich i postnapoleońskich sentymentach. Na południu oraz centrum Italii najważniejsi pozostawali „Karbonariusze” (wł. *Carbonari*). Także na obszarze centralnym funkcjonowała liberalna „Guelfia” (wł. *Guelfi*). Z kolei na północy działali tak zwani *Federati* (od pełnej włoskiej nazwy *Societa di Federati Italiani*). Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985 r., s. 395-396; Hearder H., *Italy in the Age of the Risorgimento 1790 – 1870*, Routledge, Abingdon 2013 r., s. 32.

Mapa nr 2. Mapa polityczna Półwyspu Apenińskiego w okresie na krótko przez zjednoczeniem Włoch

źródło: Gierowski J.A., *Historia...*, op. cit., s. 472.

tury powstań. Ludowe zrywy lat 1820-1821 (Neapol i Turyn) oraz 1830-1831 (części Państwa Papieskiego) chociaż ostatecznie stłumione, stały się częścią przyszłych fundamentów zjednoczenia kraju³¹. Kulminacyjny był 1848 rok i związane z tym wystąpienia ludności w całej Europie. Nie ominęły one również Półwyspu Apenińskiego. Pod zielono-biało-czerwoną flagą podjęto czyny rewolucyjne w Palermie, Rzymie, Wenecji i Mediolanie³². Początkowy ich sukces – mierzony stopniem i szybkością implementacji

³¹ Ungari A., *The Savoy Monarchy and the Parliamentary System: From Kingdom of Sardinia to the Kingdom of Italy* (w:) *A Companion to Italian Constitutional History (1804-1938): The House of Savoy and the Making of the Nation-State*, red. C. Armenteros, A. Ungari, Brill, Leiden 2023 r., s. 30; Griffò M., *Nazionale e liberale, il costituzionalismo del Risorgimento italiano* (w:) „Fabrica Litterarum Polono-Italica” 2020, nr 1(2), s. 88.

³² Wspólnym mianownikiem była niechęć do systemu rządów, ale wyróżniano także specyficzne motywacje poszczególnych rewolucyjnych grup. W Neapolu była to zła sytuacja ekonomiczno-żywnościowa, w Rzymie niechęć do Papieża, a w Mediolanie i Wenecji sprzeciw wobec austriackich rządów. Hearder H., *Italy...*, op.

nowych konstytucji – ostatecznie został zniweczony. Po krótkim okresie afirmacji nastąpiła abrogacja, a poszczególni władcy zaczęli wycofywać się ze swoich obietnic i anulować zatwierdzone wcześniej ustawy zasadnicze³³. Wyjątkiem pozostało Królestwo Sardynii, gdzie wewnętrzne zmiany ustrojowe związane z Wiosną Ludów (1848) przetrwały próbę czasu, a nowy ład polityczno-prawny stał się ważnym punktem na drodze do zjednoczenia Italii.

W Królestwie Sardynii 4 marca 1848 roku wprowadzono w życie tak zwany *Statuto Fondamentale* nazywany potocznie „Statutem Alberyńskim” (wł. *Statuto Albertino*)³⁴. Był on dokumentem o randze ustawy zasadniczej i w znaczący sposób zmieniał system władzy w Królestwie, przekształcając je z absolutyzmu w nowocześniejszy model państwa liberalnego, ale o monarchistyczno-parlamentarnym charakterze³⁵. Ponadto Sardynia-Piemont stała się również stronnikiem sprawy włoskiej w aspekcie militarnym, wspomagając w latach 1848-1849 patriotycznych rewolucjonistów w Mediolanie i Wenecji w ich bojach narodowo-wyzwoleńczych przeciwko Austrii (I wojna o niepodległość). Chociaż wojskowa interwencja zakończyła się dla Piemontu klęską³⁶, to nie przekreśliło to wypracowanego dorobku doktrynalnego. Transformacja wynikająca ze Statutu Alberyńskiego była o tyle ważna, iż zadziałała na wyżej wspomnianym polu polityki wewnętrznej, ale również zaczęła wizerunkowo oddziaływać zewnętrznie. Podczas gdy w szeregu innych państw włoskich monarchowie unieważniali konstytucyjne modele modernizacyjne, jednocześnie zastępując je represjami z pomocą obcych (głównie austriackich, ale też francuskich) wojsk, w Piemontie utrzymano zliberalizowany *status*

cit., s. 32; Zakrzewska, Janina, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1986 r., s. 16.

³³ Na skutek ruchów rewolucyjnych w wielu państwach Półwyspu Apenińskiego, przyjęto nowe konstytucję, bądź zagwarantowano ich wprowadzenie. Celem było wygaszenie buntów lub ich skuteczne antycypowanie. Konstytucję (lub tożsame dokumenty pod inną nazwą) wprowadzono w latach 1848-1849 w: Królestwie Obojga Sycylii, Królestwie Sardynii, Państwie Kościelnym, Wielkim Księstwie Toskanii i Księstwie Parmy. Niemal we wszystkich przypadkach władcy nie wywiązali się ze swoich obietnic i anulowali uprzednio wprowadzone w życie akty prawne. Griffo M., *Nazionale...*, op. cit., s. 89; Lantink F. W., *Constitutionalism or "Neaabsolutism"? Monarchies in Italy, 1848-1859/1866 (w:) A Companion...*, op. cit., s. 100.

³⁴ Od imion Karola Alberta, ówczesnego władcy Królestwa Sardynii.

³⁵ Statut Alberyński inspirowany był francuskimi aktami konstytucyjnymi (z 1814 i 1830 roku) oraz konstytucją nowopowstałego Królestwa Belgii z 1831 roku. Król przestał dzierżyć absolutystyczny zakres kompetencji. Wprowadzono urząd premiera, stojącego na czele rządu, który był powoływany z woli monarchy i odpowiedzialny przed królem oraz parlamentem. Ten był dwuizbowy i dzielił się na Izbę Deputowanych (izbę niższą pochodzącą w wyborów powszechnych, ale obarczonych cenzusem wykształcenia i majątku) oraz Senat w całości nominowany przez króla. Szerzej na temat doktrynalnych fundamentów Statutu Alberyńskiego oraz jego założeń *vide* Maranini G., *Storia del potere in Italia (1848-1967)*, Lampi di stampa, Mediolan 1999 r., 105-133; Witkowski Z., *System konstytucyjny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000 r., s. 9-11.

³⁶ W wyniku klęski Król Karol Albert abdykował na rzecz swojego syna Wiktora Emanuela II. Gierowski J.A., *Historia...*, op. cit., s. 433-437.

quo. Turyn³⁷ został niezaprzeczną ostoją włoskiej myśli zjednoczeniowej i mecenasem ogólnej sprawy włoskiej w architekturze międzynarodowej³⁸. Marsz ku jedności i coraz większa wspólna świadomość narodowa wśród Włochów, powodowała powstawanie debaty na temat różnych koncepcji ustroju terytorialnego przyszłego państwa. Wśród nich należy wymienić te najważniejsze, których autorami byli: Giuseppe Mazzini, Carlo Cattaneo, Vincenzo Gioberti oraz Camilo Cavour

Giuseppe Mazzini³⁹ był osobą znaną w kręgach patriotycznych ze względu na swoje zaangażowanie w działalność konspiracyjną i organizacyjną. To z jego inicjatywy w 1831 roku powołana została niepodległościowa organizacja „Młode Włochy” (wł. *La Giovine Italia*)⁴⁰. Sam Mazzini jako zagorzały rewolucjonista i republikanin był przeciwnikiem jakiegokolwiek monarchicznego przywództwa nad zjednoczonymi Włochami. W jego opinii to szereg rozruchów społecznych miał najpierw wyzwolić kolejne terytoria i ich mieszkańców spod władzy niechcianych władców, a w dalszych krokach poszczególne ogniska rewolucyjne utworzyłyby republikańskie państwo włoskie. Chociaż próby ku temu podejmowano, plany nigdy nie zostały w pełni urealnione⁴¹, a Mazzini w największym stopniu zbliżył się do ich realizacji w 1849 roku, będąc jednym z triumwirów rewolucyjnej Republiki Rzymskiej⁴². Przy niepowodzeniu wewnętrznym nie można jednak – jak zauważał chociażby Gaetano Mosca – negować oddziaływania haseł Mazziniego na

³⁷ Stolica ówczesnego Królestwa Sardynii.

³⁸ Józwick A., *Proces zjednoczenia Włoch oraz zjednoczenia Niemiec w myśli Benedetta Crocego* (w:) „*Rodzinną Europą*”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus, H. Malewski, M. Marszał, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015 r., s. 164; Szerzej na temat wydarzeń związanych z rewolucjami lat 1848-1850 na ziemiach włoskich, ich skutkami i ostatecznymi konsekwencjami *vide* Gierowski J.A., *Historia...*, op. cit., s. 430-450.

³⁹ Giuseppe Mazzini (1805-1872) – włoski, dziennikarz, polityk i działacz rewolucyjny. Propagator idei republikanizmu włoskiego i paneuropejskiego. Uznawany wraz z Królem Wiktorem Emanuelem II, Giuseppe Garibaldim oraz Camilo Cavourem za jednego z włoskich „Ojców Ojczyzny” (łac. *Patres Patriae*).

⁴⁰ „Młode Włochy” (wł. *La Giovine Italia*) były organizacją powołaną w 1831 roku przez Mazziniego i jego stronników, której głównym celem było kontynuowanie konspiracyjnego budowania środowisk narodowo-wyzwoleńczych na terenie Włoch (Mazzini należał uprzednio do Karbonariuszy) i w dalszej perspektywie rewolucyjnie zjednoczenie Italii. Gaca A., Witkowski Zbigniew, *Zjednoczenie Włoch. W 150. rocznicę wydarzeń roku 1861* (w:) „*Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie*” VII (2011), s. 17-18.

⁴¹ Schneid F.C., *The Second War of Italian Unification 1859–61*, Bloomsbury Publishing, 2012 r., s. 14.

⁴² Republika Rzymska (1849) – rewolucyjne państwo utworzone 9 lutego 1849 roku na terenie Państwa Kościelnego na mocy decyzji rzymskiego Zgromadzenia Konstytucyjnego. Na jego czele stał triumwirat w składzie: Giuseppe Mazzini, Carlo Armellini, Aurelio Saffi. Chociaż Republika istniała nieco ponad 4 miesiące (do 3 lipca 1849 roku), to ze względu na system władzy oraz fakt przyjęcia konstytucji przez parlament, a nie w drodze nadania przez władcę (jak w innych państwach włoskich w tamtym czasie), przedstawiana jest jako twór państwowy, który najmocniej na Półwyspie apenińskim zbliżył się do archetypu rewolucyjnego państwa w okresie Wiosny Ludów (1848-1850). Gaca A., Witkowski Z., *Zjednoczenie...*, op. cit., s. 23.

międzynarodową opinię publiczną w kontekście rozpowszechniania problematyki „sprawy włoskiej”⁴³.

Republikanizm był pryncypialnym założeniem także dla Carlo Cattaneo⁴⁴. Podobnie jak Mazzini, on również miał za sobą przeszłość rewolucyjną, związaną w tym przypadku z przywódczą rolą w czasie Powstania w Mediolanie (1848)⁴⁵. W przeciwieństwie jednak do Mazziniego, który wierzył w unitaryzm, republikański model Cattaneo opierać się miał na modelu federacyjnym. Oceniał on, że złożona kompozycja tożsamościowa włoskich ziem, nie powinna: po pierwsze być poddawana uniformizacji, a po drugie podlegać jurysdykcji jakiegokolwiek monarchii. W myśli mediolańskiego teoretyka nadrzędnymi wartościami nowoczesnej Italii miały być demokracja oraz wolność jednostki, a siła państwa wynikałaby z jedności w różnorodności⁴⁶. Wzory w budowie nowoczesnego republikańskiego i federacyjnego państwa liberalnego czerpać należało przede wszystkim ze Szwajcarii (w której Cattaneo osiedlił się po 1848 roku) oraz Stanów Zjednoczonych Ameryki⁴⁷. Pryncypia federalizmu paradoksalnie przyczyniły się do przekreślenia jakiegokolwiek jego implementacji. Gaetano Salvemini określił to w późniejszych latach mianem „perfekcyjnej nieznajomości”⁴⁸. Chodziło głównie o brak świadomości obywatelskiej, połączony z często słabym rozumieniem podstaw ustroju federalnego i niechęcią elit zjednoczeniowych do tego pomysłu⁴⁹. Należy jednocześnie wspomnieć, że Cattaneo nie był jedynym teoretykiem włoskiego federalizmu. Mniej więcej w tym samym czasie powstawały koncepcje

⁴³ Mosca G., *Historia doktryn politycznych*, Vis-a-vis Etiuda, Kraków 2022 r., s. 262-263.

⁴⁴ Carlo Cattaneo (1801-1869) – włoski filozof i publicysta. Przywódca rewolucjonistów mediolańskich w 1848 roku. Zwolennik zjednoczenia Włoch w ramach koncepcji federalizmu laickiego.

⁴⁵ Powstanie w Mediolanie zwane również „Pięciodniami Mediolanu” (wł. *Cinque giornate di Milano*) było zrywem narodowo-wyzwoleńczym w dniach 18-22 marca 1848 roku, w którym mieszkańcy Mediolanu wystąpili przeciwko władzom austriackim. Powstańcy (z pomocą wojsk piemonckich) osiągnęli sukces i wyprali z miasta wojska austriackie. Carlo Cattaneo w czasie powstania stał na czele komitetu wojennego – prowizorycznych władz miasta. Więcej na temat Powstania w Mediolanie *vide* Baldi G, *Storia Della Rivoluzione Italiana Dalla Fucilazione Del Re Giovacchino Murat Ai Moti Del 31 E 48 (1908)*, Kessinger Publishing, 2010 r., s. 136-149.

⁴⁶ Cesolini A., *Risorgimento e federalismo: il contributo di Carlo Cattaneo* (w:) *L'unità nazionale nella filosofia italiana: dal Rinascimento al Risorgimento e oltre*, red. T. Serra, E. Graziani, Edizioni Nuova Cultura, Rzym 2012 r., s. 107-112.

⁴⁷ Ghisalberti C., *The unitary state and federalism in Italy* (w:) „Parliaments, Estates & Representation” 19:1, 1999 r., s. 175-177. Wartym podkreślenia jest fakt, że Carlo Cattaneo w swoich pracach intelektualnych nie ograniczał się tylko do ziemi włoskiej. Argumenty federacji przywoływał on również w przemysłeniach dotyczących całej Europy. Przyszłość starego kontynentu opierał na pomysle globalnej federacji europejskiej. Szerzej na temat filozoficznych podstaw federalnej Europy w myśli Cattaneo *vide* Pane P., *Un federalismo per l'Italia, un federalismo per l'Europa unita: il pensiero di Carlo Cattaneo* (w:) „federalismi.it” n. 1/2020, *passim*. 203-212.

⁴⁸ Arban E., *Italian...*, op. cit., s. 42.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 41-43.

federalizmu rewolucyjnego Giuseppego Ferrariego⁵⁰, oraz federalizmu socjalnego autorstwa Antoniego Rosminiego.

Zauważalnym nurtem intelektualnym w okresie poprzedzającym zjednoczenie Włoch był również neogwelfizm. Główną osobą z nim związaną był Vincenzo Gioberti⁵¹, autor dzieła „O moralnym i politycznym prymacie Włochów” (wł. *Del Primato morale e civile degli Italiani*). Gioberti skorelował pojęcie jedności kraju z czynnikiem religijnym. Wynikiem tego działania, był pomysł utworzenia włoskiej konfederacji z przewodnią rolą Papieża. Ten model budowy państwa zakładał, iż każda z ówczesnych monarchii na Półwyspie Apenińskim utrzymałaby władzę na swoim terytorium, a filarem jedności miała być głowa Kościoła katolickiego. Tego typu – pokojowa w zamyśle – konfederacja reprezentowała według Giobertiego z jednej strony budowanie kompromisu pomiędzy mnogimi podmiotami i ich władcami, a z drugiej tworzyła silny system państwowy, zdolny do międzynarodowej kooperacji i zapewniania bezpieczeństwa wszystkim obywatelom⁵². Należy jednak zauważyć, iż plan ten stawiał pod zasadniczym znakiem zapytania skalę suwerenność podmiotów, wchodzących w skład tejże konfederacji. O ile wśród notabli katolickich oraz społeczeństwa utożsamiającego się z wartościami płynącymi z tej religii, pomysł ten zyskiwał na poparciu, o tyle umniejszenie roli monarchów, poprzez przydzielenie im roli *de facto* konsultatywnej, wzbudzało negatywne nastroje w kręgach politycznych i dworskich⁵³. Ponadto plan Giobertiego był kwestionowany przez polityków popierających zjednoczenie i wywodzących się z liberalnego kręgu politycznego takich jak: Camilo Cavour, Cesare Balbo⁵⁴ czy Massimo d’Azeglio.

⁵⁰ Giuseppe Ferrari podobnie jak Carlo Cattaneo postulował oparcie zjednoczonych Włoch na fundamentach państwa federalnego. Przy czym uważał, że siłą sprawczą w implementacji federalizmu, miałyby być wystąpienia rewolucyjne na wzór francuskich rozruchów w 1848 roku. Malusa L., *Antonio Rosmini per l’unità d’Italia. Tra aspirazione nazionale e fede cristiana*, FrancoAngeli, Mediolan, 2011 r., s. 44-46.

⁵¹ Vincenzo Gioberti (1801-1852) – włoski filozof, polityk, duchowny katolicki. Premier Królestwa Sardynii w latach 1848-1849. Zwolennik zjednoczenia Włoch według koncepcji neogwelfickiej (pod zwierzchnictwem Papieża).

⁵² Sabetti F., *The Search for Good Government: Understanding the Paradox of Italian Democracy*, McGill-Queen's Press - MQUP, 2002 r., s. 35-36; Mosca G., *Historia...*, op. cit., s. 258-259; Ungari A., *The Savoy...*, op. cit., s. 32.

⁵³ Romani R., *Sensibilities of the Risorgimento: Reason and Passions in Political Thought*, Brill, Leiden 2018 r., s. 5.

⁵⁴ Projektowi federacyjnemu Giobertiego w pewnym stopniu przychylny był inny działacz zjednoczeniowy – Cesare Balbo. W swojej publikacji „Nadzieja Włoch” (wł. *Le Speranze d’Italia*) godził się na federacyjny (czy konfederacyjny) charakter państwa włoskiego, kładąc nacisk na element ekonomicznej unifikacji półwyspu. Elementem, na który nie było zgody stanowiła przywódcza rola papieża. W przemysleniach Balby nadrzędnym zadaniem było wyparcie Austriaków z Półwyspu Apenińskiego, co nie zostało sprecyzowane w projekcie Giobertiego. Z tego względu Balbo postulował, aby to Piemont objął zwierzchnią rolę w konfederacji państw włoskich, ponieważ posiadał on wolę polityczną i siłę militarną do tego, by wygrać z Austrią. Mosca G., *Historia...*, op. cit., s. 260. Sabetti F., *The Search...*, op. cit., s. 36-37.

Spośród wspomnianej wyżej trójki, podkreśla się wysiłki, jakie na rzecz włoskiej jedności poczynił wybitny piemoncki mąż stanu Hrabia Camillo Cavour⁵⁵. Przedstawiany dziś jako jeden z ojców włoskiej jedności i architekt politycznego scalenia Italii w latach 50. i 60. XIX wieku. Postrzegany był przede wszystkim jako polityk zręczny i inteligentny zarówno w sferze działań wewnętrznych jak i zewnętrznych. Rozumiał on zjednoczenie kraju jako wysiłek, którego nie można zniweczyć przez zbyt duży transfer kompetencji, ukierunkowany do zbyt dużych jednostek terytorialnych, ale również nie można spetryfikować poprzez totalną centralizację. Będąc przedstawicielem piemonckiego nurtu liberalnej centroprawicy, Cavour był więc zwolennikiem dążenia do budowy Włoch unitarnych, ale przy tym również w jakimś stopniu zdecentralizowanych, aby nie negować w sposób totalny przyszłych odmienności terytorialnych⁵⁶.

Będąc premierem Sardynii, Cavour i jego pragmatyczna, a w pewnych chwilach nawet pragmatyczna polityka wewnętrzna (nastawiona na posiadanie jedynej legitymacji do zjednoczenia kraju⁵⁷), połączona z aktywnością na szczeblu międzynarodowym (zaangażowanie Sardynii w Wojnę krymską⁵⁸ oraz prowadzenie przemyślanej polityki zagranicznej wobec Francji), w dużym stopniu przyczyniły się do osiągnięcia celu ostatecznego, jaki stawiała przed sobą monarchia sabaudzka – zjednoczenie kraju pod swoją koroną i na własnych zasadach konstytucyjnych⁵⁹. Wskutek II wojny o niepodległość (1859-1860), Królestwo Sardynii, sprzymierzona z Francją Napoleona III (II Cesarstwo), skutecznie wyparło wojska austriackie z dużej części północnej i środkowej Italii. Skutkowało to społeczną mobilizacją, buntami i plebiscytami, w których mieszkańcy

⁵⁵ Camilo Benso, Hrabia Cavour (1810-1861) – włoski arystokrata, ekonomista i polityk. Premier Królestwa Sardynii w latach 1852-1859 oraz 1860-1861. Pierwszy Premier Włoch (1861). Jedną z kluczowych postaci politycznego procesu zjednoczenia Włoch. Uznawany wraz z Królem Wiktorem Emanuelem II, Giuseppe Garibaldim oraz Giuseppe Mazzinim za jednego z włoskich „Ojców Ojczyzny” (łac. *Patres Patriae*).

⁵⁶ Barbagallo F., *Italy: the idea and the reality of the nation* (w:) „Journal of Modern Italian Studies” 6:3, 2001, s. 388-389; Duggan C., *The Force of Destiny: A History of Italy Since 1796*, Houghton Mifflin Company, Boston-New York 2008 r., s. 194; *Storia del regionalismo Italiano*, s. 1, <https://www.consiglioregionale.calabria.it/Poloculturale/Regionalismo/Ambito-tematico-1/1.%20Relazione%20generale%20sul%20regionalismo%20italiano.pdf> [10.07.2025].

⁵⁷ Cavour wraz z działaczami niepodległościowymi z obszaru Wenecji stworzył w 1857 roku „Narodowe Stowarzyszenie Włoskie” (wł. *Società nazionale italiana*). Miało ono za zadanie zmobilizowanie oraz scalenie włoskiego ruchu zjednoczeniowego. Celem było również osłabienie rewolucyjnych trendów, podsycanych retoryką takich osób jak Mazzini i zastąpienie ich hasłami zjednoczenia Italii wraz z dynastią sabaudzką i na budowanych wtedy rządach parlamentarnych. *Ibidem*; Sabetti F., *The Search...*, op. cit., s. 40-41.

⁵⁸ Chodziło o zaangażowanie Królestwa Sardynii-Piemontu w 1855 roku w Wojnę Krymską (1853-1856), podczas której wojska piemonckie walczyły po stronie Imperium Osmańskiego i jego sojuszników (m.in. Francji i Wielkiej Brytanii). Na skutek wygranej, pozycja Królestwa Sardynii w polityce międzynarodowej miała wzrosnąć, a konferencja pokojowa stanowić miała okazję do przedstawienia „kwestii włoskiej” mocarstwom europejskim.

⁵⁹ Stąd późniejsze scalanie kolejnych terytoriów włoskich określane będzie często mianem „piemontyzacji”.

kolejnych terytoriów decydowali o unifikacji z Piemontem⁶⁰. Ponadto na skutek zbrojnej rewolucyjnej „wyprawy sycylijskiej” Garibaldi (1860)⁶¹ na rzecz Piemontu scedowane zostały południowe posiadłości Burbonów sycylijskich. Następnie w wyniku III wojny o niepodległość (1866)⁶² oraz wykorzystania sprzyjających okoliczności geopolitycznych i przejścia Rzymu (1870-1871),⁶³ *risorgimento* zostało w pełni zakończone.

Wysiłki na rzecz zjednoczenia Włoch scharakteryzować więc można jako konsekwentną ciągłość rewolucji i wojen, połączonych w 1848 roku ogniem konstytucyjnym. Wsparcie przy pomocy politycznego utylitaryzmu, ostatecznie doprowadziło do prawno-politycznego zunifikowania terenów Italii w II połowie XIX wieku. Trafnie proces ten podsumował Benedetto Croce⁶⁴: „[...] gdyby w przypadku historii politycznej można było mówić o arcydziełach, jak w odniesieniu do dzieł sztuki, to proces wybicia się na niepodległość, wolność i zjednoczenie Włoch godne byłoby uznania za takie właśnie arcydzieło w dziedzinie ruchów liberalno-narodowych XIX wieku”⁶⁵.

Proces określony przez neapolitańskiego filozofa jako „arcydzieło”, skutkowało uwydatnieniem wielu różnic. Uwidaczniały to między innymi nierówności na szczeblu politycznym i administracyjnym. Po pierwsze w miejscu wielu podmiotów terytorialnych powstał jeden organizm państwowy. Musiało więc nastąpić zredefiniowanie całego systemu administracji terytorialnej. Było to zadanie trudne, gdyż jak opisał to chociażby Daniel Ziblatt, w procesie jednoczenia kraju, Piemont odziedziczył po dawnych państwach Półwyspu Apenińskiego instytucje o ograniczonych zdolnościach. Kompetencyjnie i instytucjonalnie były one niedostosowane do egzekwowania podstawowych zadań porządkowych, finansowych czy militarnych⁶⁶. Również zauważalny był społeczno-

⁶⁰ Na skutek II wojny o niepodległość (1859-1869) Piemont zdobył ziemie Lombardii (na mocy ustaleń powojennych); terytoria dotychczasowych księstw: Parmy, Modeny, Toskanii (poprzez rozruchy i/lub decyzje lokalnych parlamentów) oraz znaczną część Państwa Kościelnego (bez Rzymu i obszaru Lacjum). Hearder H., *Cavour*, Routledge, Abingdon 2013 r., s. 150-152.

⁶¹ Tak zwana „Wyprawa tysiąca” (wł. *Spedizione dei mille*).

⁶² W 1866 roku Włochy przystąpiły do wojny prusko-austriackiej walcząc przeciwko Austrii, przez co opisywana jest ona jako III wojna o niepodległość. W ramach jej rozstrzygnięcia przyznano Włochom ziemie Wenecji Euganejskiej wraz z miastem Wenecja. Gaca A., Witkowski Z., *Zjednoczenie...*, op. cit., s. 29.

⁶³ Ze względu na przegraną Francji w wojnie z Prusami (1870-1871) i upadek II Cesarstwa, wojska francuskie zostały wycofane z ochrony Państwa Kościelnego i Papieża. W wyniku tego rząd włoski postanowił zaanektować owe ziemie, po czym zostało to usankcjonowane ludowym plebiscytem 2 października 1870 roku. Kilka miesięcy później Rzym stał się stolicą Włoch. Gierowski J.A., *Historia...*, op. cit., s. 481-482.

⁶⁴ Benedetto Croce (1866-1952) – włoski filozof, historyk i polityk. Jeden z czołowych przedstawicieli i teoretyków włoskiej myśli liberalnej przełomu XIX i XX wieku.

⁶⁵ Croce B., *Historia Europy w XIX wieku*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1998 r., s. 223224.

⁶⁶ Ziblatt D., *Structuring the State: The Formation of Italy and Germany and the Puzzle of Federalisms*. Princeton University Press, Princeton-Oxford 2006 r., s. 80.

gospodarczy kontrast północ-południe, którego linię demarkacyjną stanowiła północna granica dawnego Królestwa Obojga Sycylii⁶⁷. Co ważne, należy mówić raczej o rozwarstwieniu opartym na mentalności społeczeństwa i elit, a nie na czysto ekonomicznych wskaźnikach. Te drugie w okresie zaraz po zjednoczeniu kraju, nie wykazywały rażącego różnic pomiędzy północą a południem⁶⁸. To aspekt społeczno-polityczny był tym, co najbardziej uwydatniało wertykalne rozbieżności, podsycane dodatkowo przez pejoratywnie nacechowane opinie elit piemonckich⁶⁹.

Badacze nie są zgodni co do głównej przyczyny zrezygnowania z idei regionalizacji kraju zaraz po zjednoczeniu. Zamiast więc wskazywać jednoznacznie na dany argument, podkreśla się złożoność problemu i jego wielopoziomowy charakter. Opierając się na porównawczych badaniach Gianfranca Baldiniego oraz Brunetty Baldi oraz syntezie analiz wybranych badaczy (D. Ziblatt, David Hine, Marcello Fedele) można wyróżnić co najmniej cztery znaczące powody: 1) państwo regionalne czy federacja nie przetrwałaby próby czasu, ze względu na brak odczuwalnej potrzeby realizacji wspólnego interesu i oparcia go na instytucjach lokalnych; 2) kultura polityczna i pozycja Rzymu jako stolicy po zjednoczenia kraju nie były na tyle rozwinięte, aby pozwolić na budowę państwa wieloskładnikowego z silnym jednoczącym centrum (przeciwieństwo mającego miejsce później zjednoczenia Niemiec); 3) włoska tradycja samowładztwa miejskiego, sięgająca jeszcze do czasów średniowiecznych, zbyt mocno dywersyfikowała lokalne tożsamości, aby stworzyć z tego multipolarny organizm państwowy o wspólnym interesie; 4) zbudowanie państwa zregionalizowanego czy federacji o zdywersyfikowanym aparacie decyzyjnym, mogło w połączeniu z ówczesnym klientelizmem, bojówkarstwem i mentalnością latyfandyzmu

⁶⁷ W okresie *risorgimento* dominującym czynnikiem w relacjach społecznych i pracowniczych na południu półwyspu był klientelizm. Miał on swoje źródło w feudalnych zależnościach, przez wieki zakorzenionych w kulturze politycznej i ekonomicznej tamtych ziem. Magoska M., *Kultura polityczna we Włoszech. Fenomen Silvio Berlusconi* [w:] *Media a integracja europejska*, red. T. Sasińska-Klas, A. Hess, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004 r., s. 68-69.

⁶⁸ Jak zauważają włoscy badacze, południe w momencie *risorgimento* nie było co prawda równe północy, jeśli chodzi o PKB, ale pozostawało na bardzo zbliżonym poziomie. Rozwarstwienie nastąpiło w kolejnych dekadach, kiedy zaczęto gospodarczo faworyzować północ kraju, co jednocześnie osłabiało ekonomicznie południe. Szerzej na temat sytuacji społeczno-gospodarczej, statystyk i wskaźników ekonomicznych w trakcie i zaraz po zjednoczeniu Włoch *vide* Daniele V., Malanima P., *Il prodotto delle regioni e il divario Nord-Sud in Italia (1861-2004)* (w:) „Rivista di Politica Economica” 2007, vol. 97 (2), passim 267–316; Fornaro P., *Włoskie Risorgimento: mit i rzeczywistość* (w:) „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XV, nr 2, s. 293-303.

⁶⁹ Piemontczycy i inni mieszkańcy północy nazywali południe „barbarią”. Luigi Carlo Farini będąc w tamtym czasie rządowym komisarzem ziem południowych pisał w październiku 1860 roku w liście do Premiera Cavour’a: „Co za barbarzyństwo! To nie są Włochy! To jest Afryka: Beduini to szczyt cywilizacji w porównaniu do tych wieśniaków”. Moe N., *The View from Vesuvius: Italian Culture and the Southern Question*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londyn 2002 r., s. 165.

(argument poniekąd *ad meridiem*) doprowadzić do znacznego osłabienia i przyspieszonego upadku⁷⁰.

Wynikiem tego było ostateczne odrzucenie koncepcji regionalizacji państwa i oparcia podziału terytorialnego na systemie dwustopniowym, składającym się z gmin (podstawowych jednostek organizacyjnych) oraz prowincji⁷¹, które stały się obszarami słabo zorganizowanymi, o ograniczonej partycypacji obywatelskiej w decyzjach politycznych⁷². Brak dostatecznego transferu kompetencji oraz pogłębiające się podziały społeczne i ekonomiczne na linii północ-południe, wywarły wpływ na myśli politycznej okresu przełomu XIX i XX wieku. Wyrażano opinię na temat potrzeby reformy, skupiając się zasadniczo wokół haseł decentralizacji kraju oraz jego regionalizacji bądź federalizacji⁷³. Nie znalazło to praktycznego odzwierciedlenia, co więcej zdarzenia przybrały kierunek zgoła odwrotny. Centralizacja nabrała jeszcze silniejszego charakteru w okresie faszystowskim, który z punktu widzenia samorządu określany był mianem „prefektokracji” (wł. *prefettocrazia*)⁷⁴. Nazewnictwo wynikało z kluczowej roli prefekta, osoby pochodzącej z rządowej nominacji i konsolidującej aparat państwowy i partyjny. Konkluzją okresu „liberalnego” oraz „faszystowskiego” było ostateczne sprzężenie władzy i systemu podziału państwa, co wiązało się niedostateczną demokratyzacją ciał zarządczych oraz słabym transferem kompetencji do samorządów⁷⁵. Skutkiem prowadzonej polityki okresu liberalnego, zdegenerowanej dodatkowo poprzez faszystowską centralizację, było

⁷⁰ Baldini G., Baldi B., *Decentralization in Italy and the Troubles of Federalization* (w:) „Regional & Federal Studies” 24:1, s. 93-94.

⁷¹ *Struttura e dinamica delle unità amministrative territoriali italiane. Dall'unificazione del Regno al 2017*, Istituto nazionale di statistica ISTAT, Rzym 2018 r., s. 21.

⁷² Manganaro F., *L'evoluzione dell'autonomia degli enti locali: Dall'unità d'Italia alla legge di stabilità 2012* (w:) *Contabilità degli enti locali e contrattualistica pubblica*, red. G. Festa, Giuffrè Editore, 2012 r., s. 3.

⁷³ Do przeprowadzenia decentralizacji wzywał Silvio Trentin, formułując postulat implementacji zrównoważonego transferu kompetencji do samorządów oraz nadania im pewnej autonomii. Regionalizm popierali Gaetano Salvemini (który regiony identyfikował jako obszary najbardziej korelujące z historią Włoch i półwyspu) czy Adriano Olivetti. Z kolei z federalizmem utożsamiali się osoby takie jak: Don Luigi Sturzo (sekretarz Włoskiej Partii Ludowej) czy Ernesto Rossi (ekonomista i myśliciel lewicowy). Należy zaznaczyć, że w pracy włoskich federalistów wyróżniano także koncepcję wykraczającą poza obszar samych Włoch. Luigi Einaudi (ekonomista i późniejszy prezydent Włoch) postulował federalizm włoski, połączony z pan-europejskim. Narracja federacyjna była widoczna wśród polityków komunistycznych takich jak: Antonio Gramsci (współzałożyciel Włoskiej Partii Komunistycznej), który mówił o stworzeniu we Włoszech republiki federalnej, czy Altiero Spinelli postulujący stworzenie europejskiej federacji na podstawie wzorców anglosaskich. Danese A., *Il federalismo: cenni storici e implicazioni politiche*, Città Nuova, Rzym 1995, s. 70-77.

⁷⁴ Manganaro F., *L'evoluzione...*, op. cit., s. 4; Armao G., *The Role of the Prefect in the Italian Legal System* (w:) „IALS Student Law Review” Volume 1, Issue 2, Spring 2014, s. 49.

⁷⁵ Jachimowicz K., *Status i przyszłość prowincji włoskich* (w:) „Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie” X (2014), s. 92-93. Szerzej na temat organizacji władzy terytorialnej na początku owego okresu *vide* Romanelli R., *Centralismo e autonomie* (w:) *Storia dello Stato italiano dall'unità a oggi*, red. R. Romanelli, Donzelli editore, Rzym 1995 r., s. 126-143.

wznowienie debaty politycznej na temat wewnętrznej organizacji podziału terytorium w odrodzonym powojennym państwie włoskim.

1.1. Regionalizm kontrastów – Włoskie zróżnicowanie terytorialne

Republika Włoska jest państwem unitarnym a przy tym zregionalizowanym, które w myśl art. 5. Konstytucji czynnie wspiera decentralizację⁷⁶. Urzeczywistnieniem tego jest podział terytorialny państwa. Włochy składają się z 20 regionów, z których 15 to regiony zwykłe⁷⁷, a 5 to tak zwane „regiony o statusie specjalnym”. Fundamentalnym paradygmatem obecnego włoskiego ładu terytorialnego, utworzonego po II wojnie światowej była potrzeba głęboko rozumianej przbudowy. Należało działać w kierunku podkreślania niepodzielności państwa, ale uwzględniając jego zróżnicowanie społeczno-kulturowe. O tym jak złożona jest definicja samego pojęcia regionu mówi Michael Keating, który twierdzi, że „choć panuje zgoda co do tego, że termin (region) odnosi się do przestrzeni, samo pojęcie przestrzeni może mieć kilka znaczeń: przestrzeń terytorialna; przestrzeń polityczna i przestrzeń interakcji społecznych; przestrzeń gospodarcza; przestrzeń funkcjonalna. Region jest wynikiem spotkania różnych koncepcji przestrzeni”⁷⁸. Zaznaczone przez amerykańskiego politologa spotkanie wielu znaczeń, urzeczywistnia przypadek regionalizmu włoskiego. Rossana Caridà przytacza to w swojej syntetycznej charakterystyce: „Włoski regionalizm charakteryzuje się wyraźną asymetrią, cechującą się elementami silnej tożsamości regionalnej i konkurencji terytorialnej. Regiony, głęboko zróżnicowane, wymagają zróżnicowanej polityki, lepiej dostosowanej do potrzeb i specyfiki terytorium. Właśnie dlatego, że stanowią najważniejszy organ odpowiedzialny za opiekę, ochronę i promocję interesów, których nie można zaspokoić na szczeblu centralnym, stanowią również fundamentalne centrum instytucjonalne reformy naszego systemu nie tylko w duchu demokratycznym, ale także solidarności, z poszanowaniem fundamentalnej zasady jedności i niepodzielności Republiki”⁷⁹.

⁷⁶ Art. 5. Konstytucji brzmi: „Republika jednolita i niepodzielna uznaje i wspiera samorząd lokalny; urzeczywistnia w działalności służb podlegających państwu najszerszą decentralizację administracji; dostosowuje zasady i system swojego ustawodawstwa do wymagań samorządu i decentralizacji”. Costituzione della Repubblica Italiana (GU n.298 del 27-12-1947) dalej jako „Konstytucja Włoch”.

⁷⁷ Regiony zwykłe to: Wenecja Euganejska (wł. *Veneto*), Lombardia (wł. *Lombardia*), Piemont (wł. *Piemonte*), Liguria (wł. *Liguria*), Umbria (wł. *Umbria*), Emilia-Romania (wł. *Emilia-Romagna*), Toskania (wł. *Toscana*), Lacjum (wł. *Lazio*), Marche (wł. *Marche*), Abruzja (wł. *Abruzzo*), Molise (wł. *Molise*), Kampania (wł. *Campania*), Apulia (wł. *Puglia*), Basilicata (wł. *Basilicata*), Kalabria (wł. *Calabria*).

⁷⁸ Vinci I., *The spatial strategies of Italian regions*, FrancoAngeli, Mediolan 2014 r., s 11.

⁷⁹ Caridà R., *Il procedimento di differenziazione ex art. 116 Cost. e funzioni amministrative (w:) Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 425.

Republikę Włoską można określić mianem kraju kontrastów, zauważalnych się na wielu płaszczyznach. Przede wszystkim widoczna jest zróżnicowanie kraju na poziomie językowym, w zakresie dialektów i regionalnych odmian języka włoskiego. Najczęściej używanym modelem opisu zróżnicowania, jest ten dzielący Italię na trzy lub cztery części, które stanowią regionalny kościec językowy, będący następnie poddawany podziałowi wtórnemu na lokalne odmiany. Łączną ich liczbę szacuje się obecnie na około 40 różnych wariantów⁸⁰. Choć ustawodawstwo państwowe zaopatrzyło system prawny w ustawę o charakterze ramowym wobec języków regionalnych i mniejszości (ustawa 482 z 1999 roku)⁸¹, obecnie podkreśla się stały spadek świadomości lokalnych języków wśród Włochów w każdym kolejnym pokoleniu⁸². Zjawisko to określa się często mianem „miękkiej italianizacji” czy „italianizacji wtórnej”⁸³. Spośród wszystkich 20 regionów Republiki Włoskiej, 5 z nich posiada uregulowaną politykę względem mniejszości językowych czy dialektów istniejących na ich terytorium. Najwyższa ochrona występuje w dwóch regionach specjalnych Trydent-Górna Adyga oraz Dolina Aosty, gdzie odpowiednio język niemiecki (wraz z ladańskim) oraz język francuski posiadają status równy językowi włoskiemu. Wspomniane wyżej dwa regiony specjalne wyróżnia więc wyjątkowy we Włoszech przypadek tak zwanego „perfekcyjnego bilingwizmu” (wł. *bilinguismo perfetto*), gdzie społeczności lokalne posiadają rzeczywistą swobodę do posługiwania się językiem zgodnym ze swoją tożsamością czy kulturową identyfikacją w relacjach z państwem. Oprócz tych dwóch przypadków należy również wyróżnić regiony specjalne Friuli Wenecja Julijska, Sardynia oraz Sycylia, gdzie pewne stopnie ochrony lokalnych grup językowych są częścią polityki regionalnej, na bazie różnego rodzaju aktów prawa miejscowego. W pozostałych przypadkach i reszcie niewymienionych w tym miejscu regionów polityka względem

⁸⁰ Coluzzi P., *Language planning for Italian regional languages ("dialects")* (w:) „Language Problems & Language Planning” 32:3 (2008), s. 217.

⁸¹ Legge 15 dicembre 1999, n. 482. Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche (GU n.297 del 20-12-1999).

⁸² W badaniach pojawiają się opinie, iż ochrona różnorodności językowej na podstawie ustawy 482 z 1999 roku jest zbyt scentralizowana i niewystarczająca, aby szczegółowo odnosić się do różnorodnych dialektów czy lokalizmów istniejących na terenie Włoch. Działalność w zakresie ochrony języków lokalnych powierzona jest regionom, które w zróżnicowany sposób odnosiły się do tych kwestii na przestrzeni lat. W celu szerszej analizy problematyki ochrony języków regionalnych i lokalnych na terenie Włoch *vide* Coluzzi P., *Endangered minority and regional languages ('dialects') in Italy* (w:) „Modern Italy”, 14:1 (2009), s. 39-54.

⁸³ W obecnych czasach zróżnicowanie językowe nadal istnieje, ale utrzymuje tendencję spadkową. Od chwili zjednoczenia kraju widoczna jest wolniejsza lub szybsza, ale zawsze wyraźna standaryzacja, gdzie potocznie używany język włoski zaczyna przeważać nad różnymi dialektami. Proces ten uległ przyspieszeniu po II wojnie światowej, w wyniku rozpowszechniania językowo jednolitego przekazu prasowego i medialnego. Współcześnie obszarami wiodącymi w zakresie używania języków regionalnych i lokalnych są regiony Wenecja Euganejska, Kampania oraz Sycylia. Z kolei trend przeciwny obserwowany jest najmocniej w regionach Liguria, Lacjum i Piemont. *Idem, Language...*, op. cit., s. 219-220.

języków regionalnych czy specjalistycznych dialektów ma charakter nieuregulowany, bądź uregulowany w sposób szcążkowy. Potwierdza to, że kwestia włoskiej różnorodności językowej jest problematyką wysoce socjologiczno-kulturową, gdzie relacje rodzinne, czy lokalne kreują jej wizerunek zewnętrzny.

Poza podziałem wynikającym z języka, jednym z najbardziej znanych i najszerzej komentowanych jest ten, mający swoje podłoże w kwestiach ekonomicznych. Niemal od chwili zjednoczenia Włoch, aż po czasy współczesne podział ten był wyznaczany na linii północ-południe. Dzieliła ona kraj na bogatą i zindustrializowaną północ oraz mniej rozwiniętą i biedniejsze południe (wł. *Mezzogiorno*). Problematyka nierównomiernego rozwoju gospodarczego była stale obecna na wszystkich etapach istnienia państwa włoskiego, począwszy od okresu monarchii liberalnej, przez czas faszystowski, na republice kończąc. Wskazuje to na fakt, iż owe permanentne rozwarstwienie ekonomiczne było połączonym skutkiem, z jednej strony polityki państwa, z drugiej – różnorodnych mentalność, które wpływały zróżnicowanie na budowanie kapitału społeczno-ekonomicznego kraju⁸⁴.

Badacze wskazują, że trwający cały czas dychotomiczny podział Italii pod względem gospodarczym, jest wypadkową wielu czynników, wśród których uwagę zwraca ten

⁸⁴ Podział ekonomiczny na linii północ-południe widoczny był od zjednoczenia państwa. Od końca XIX wieku północ kraju była obejmowana programami industrializacji, podczas gdy południe pozbawione takich inwestycji lub niemające ich w takiej skali, stale odbiegało od północy. Pogłębieniu różnic ekonomicznych sprzyjała również mentalność społeczeństwa i jego elit w różnych częściach kraju. Podczas gdy na północy trwało uprzemysłowienie wraz z towarzyszącym mu rozwojem kultury pracy i inwestycji, południe kraju cały czas tkwiło w starych zależnościach, mających znamiona feudalizmu, a gospodarka budowana była nadal według wzorców quasi-latyfundystycznych. Trwająca dekady marginalizacja południa, połączona ze strukturalną niemocą społeczeństwa lokalnego, spowodowała, że odrodzone po II wojnie światowej państwo włoskie szukało centralnych rozwiązań na poprawę sytuacji tej części kraju, czego skutkiem było nawet powstanie w 1950 roku specjalnego funduszu na rzecz rozwój południa (wł. *Cassa per il Mezzogiorno*). System robót publicznych i stymulowanych przez państwo projektów infrastrukturalnych wraz z alokacją inwestycji przemysłowych, faktycznie doprowadził w jakimś stopniu do trwającego około 20 lat wzmożonego procesu wyrównawczego południa względem północy. Ostatecznie jednak fundusz uległ patologizacji, w wyniku coraz mocniejszych wewnętrznych interwencji politycznych. Instytucja bazująca na dotacjach ze skarbu państwa uległa politycznemu zawłaszczeniu i służyła coraz bardziej realizacji partykularnych interesów elit posiadających władzę. Dewaluacja priorytetów, połączona ze spowolnieniem gospodarczym w latach 70. XX wieku, skutkowały stopniowym wygaszaniem działalności funduszu, aż do jego ostatecznego zamknięcia na początku lat 90. XX w. Końcowa ocena funkcjonowania *Cassa per il Mezzogiorno*, jest w opinii badaczy negatywna. Wpływ państwa na gospodarkę postrzegano jako zbyt ekstensywny i ulegający stopniowej degeneracji z uwagi na trwające cały czas stopniowe upolitycznienie funduszu. Konsekwencją było uprzemysłowienie i inwestycje nieadekwatne do społecznych i ekonomicznych możliwości terytorium, co zaczęto określać mianem „katedr na pustyni” (wł. *cattedrali nel deserto*). Kęrcukua A., *Forgotten Italy. Spaces and identities of a changing geography* (w:) „Transactions of the Association of European Schools of Planning” 6 (2022), s. 43-44 41-54; Costantino S., *Il caso Gela: Industrializzazione senza sviluppo* (w:) „Strumentires” 1(Anno V n°4), 1-30; Chambers I., *The ‘Southern Question’... again* (w:) *The Routledge Handbook of Contemporary Italy: History, politics, society*, red. A. Mammone, E.G. Parini, G.A. Veltri, Routledge, Abingdon 2015 r., s. 15.

polityczno-socjologiczny. Badania przeprowadzone w latach 90. XX wieku oraz w pierwszej dekadzie XXI wieku, pozwalają dostrzec, że różnice pomiędzy północą a południem kraju, są zauważalne nie tylko w kwestiach ekonomicznych. Co więcej, egzystencjalne paradygmaty wyszczególnione w badaniach, mogą służyć jako wstęp do późniejszego zrozumienia (również ekonomicznych) dysproporcji w kraju. Punktem wyjścia do rozbudowanych rozważań, jest ogólne pojęcie włoskiego familizmu. Wiara w przewodnią rolę rodziny jest cechą konstytutywną włoskiego społeczeństwa i w warstwie pierwotnej nie podlega denominacji terytorialnej. Czynnikiem różnicującym familijne zaufanie jednostek na linii północ-południe jest w tym przypadku moment postawienia (lub nie) wyraźnej granicy wpływu rodziny na szersze spektrum. Stąd na południu Italii, ów familizm określany jest często mianem „amoralnego”⁸⁵.

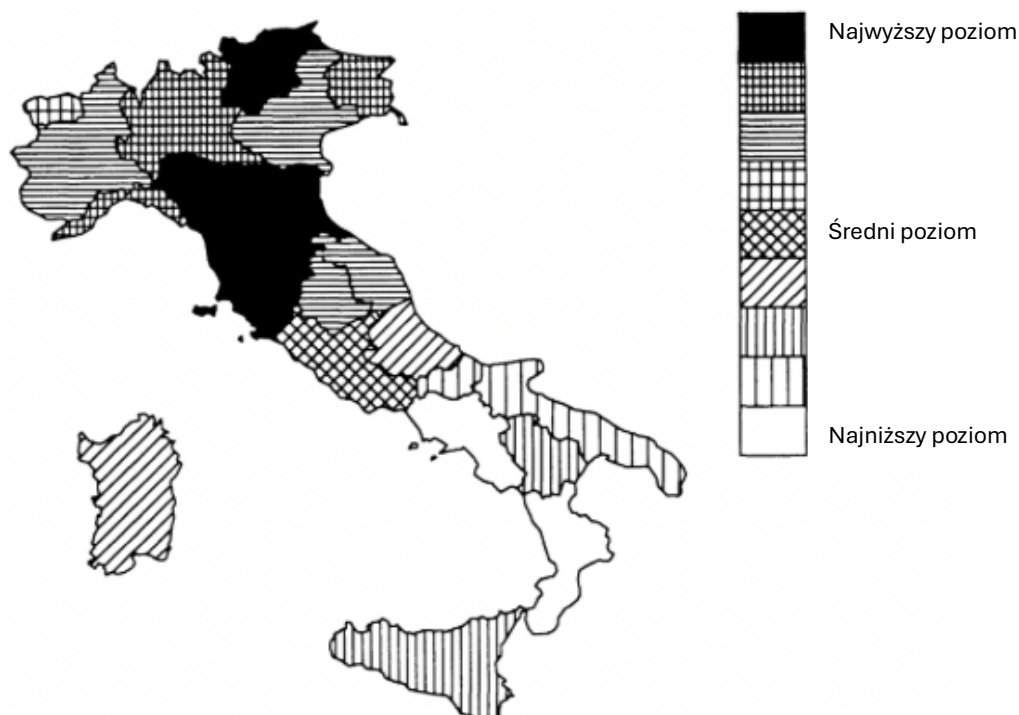
Ponadnormatywna poziom zaufania jednostki w rodzinie, w połączeniu z różnym modelem rozwoju świadomości obywatelskiej (mieszczańskiej na północy i feudalno/absolutystycznej na południu), przez lata wpłynęły na kształtowanie sposobu postrzegania relacji ekonomicznych, politycznych i społecznych. Widać to na przykładzie badań Roberta Putnam’a, odnoszących się do rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w poszczególnych regionach Włoch (*vide* Mapa nr 3.). Najwyższy jego stopień jest zauważalny w regionach północnych oraz środkowych i zmniejsza się wraz z kierunkiem południowym. Podobne wnioski wynikają z rozbudowanych analiz przeprowadzanych w dwóch pierwszych dekadach XXI wieku. Pokazują one, że regiony północne charakteryzuje największy stopień ogólnego „zaufania” zarówno do współobywateli oraz instytucji państwa⁸⁶, a nieufność rośnie wraz z trajektorią południową⁸⁷. Większy stopień

⁸⁵ Termin „amoralny familizm” został wprowadzony do powszechnej nomenklatury w 1958 roku przez Edwarda Banfield’a, w jego publikacji *Moral Basis of a Backward Society*. Amerykański politolog na przykładzie małych społeczności południa Włoch, scharakteryzował wypaczony model familizmu, który został wytworzony, jako odpowiedź na sytuację gospodarczą. Skutkiem była budowa zaufania zamykającego się w kręgach najbliższej rodziny i pryncypialne kierowanie się nim w relacjach społecznych oraz – co ważne – ekonomicznych. W konsekwencji doprowadzało to do braku zainteresowania szeroko rozumianym dobrem wspólnym, co według Banfield’a wprowadzało społeczeństwo w spiralę stagnacji ekonomicznej i braku perspektyw rozwojowych. Szerzej *vide* Banfield E.C., *Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, 1967 r., *passim*.

⁸⁶ Z przeprowadzonych badań wynika ponadto, że największym zaufaniem społecznym niezależnie od regionu cieszy się policja (tudzież ogólnie pojmowane siły porządku i bezpieczeństwa publicznego), straż pożarna oraz wojsko. Bordandini P., Piotti G., *A Geography of “Identity” Trust in Italy* (w:) *Identity Crisis in Italy*, red. F. Tanács-Mandák, Dialóg Campus, Budapeszt 2019 r., s. 88-91.

⁸⁷ Przy czym jednak należy podkreślić, iż zasadniczo wątpliwe zaufanie do instytucji państwa jest cechą charakterystyczną dla wszystkich Włochów. Różnica między północą a południem w tym przypadku może być więc opisane jako największe zaufanie w ogólnym braku zaufania. Uszczegóławiając jednak, południe charakteryzowało się odmienną od północy postawą w relacjach międzyludzkich. Szczegółowe badania zaufania wykazały, iż na południu społeczeństwo o wiele częściej doszukuje się możliwego cynizmu i jest bardziej nieufne w czasie nawiązywania relacji. Natomiast na północy kraju widoczny jest wyższy stopień

Mapa nr 3. Poziom rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w poszczególnych włoskich regionach

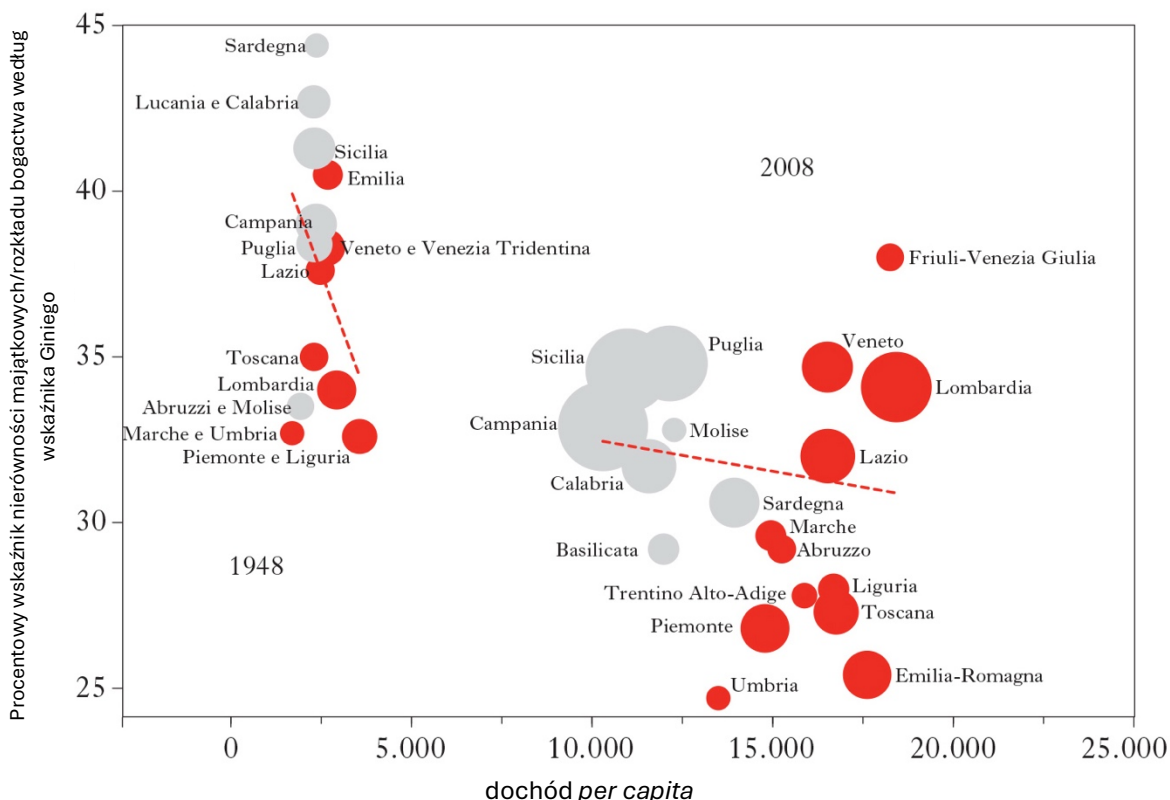
źródło: opracowanie własne na podstawie Putnam Robert D., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993 r., s. 97.

nieufności do państwa, nie jest jednak przeszkodą dla społeczeństwa południa w popieraniu idei konserwatyizmu ekonomicznego, definiowaniu państwa jako bardziej uprawnionego do roli „pracodawcy” (bardziej niż podmioty prywatne) oraz w zasadniczym aprobowaniu kontrolnej roli państwa w gospodarce⁸⁸. Wszystkie przywoływane badania cechują się również podobieństwem metodologicznym, w kontekście podziału przestrzennego. Oprócz denominacji regionalnej, wyróżniana jest ta makroregionalna, skupiająca podmioty terytorialne w ramach szerszych wspólnot statystycznych i tożsamościowych. Wpisuje się to w inną perspektywę badawczą włoskiego regionalizmu, która dzieli kraj na obszary nie dwóch, ale trzech prędkości (*vide* Diagram nr 1.). Podział określany mianem „trzech Italii” (wł. *tre Italie*) zakłada, że oprócz północy i południa istnieje również tak zwany obszar

bazowego zaufania do drugiej osoby i współobywateli. Veltri. A., *Fratelli d'Italia: differences and similarities in social values between Italian macro-regions* (w:) *The Routledge Handbook of Contemporary Italy: History, politics, society*, red. A. Mammone, E.G. Parini, G.A. Veltri, Routledge, Abingdon 2015 r., s. 27-33.

⁸⁸ *Ibidem*.

Diagram nr 1. Kondycja gospodarcza regionów w perspektywie 50 lat od powstania Republiki Włoskiej

źródło: opracowanie własne na podstawie [https://www.treccani.it/enciclopedia/lo-sviluppo-economico-delle-regioni-dalle-tre-italie-alle-due-italie_\(L'Italia-e-le-sue-Regioni\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/lo-sviluppo-economico-delle-regioni-dalle-tre-italie-alle-due-italie_(L'Italia-e-le-sue-Regioni)) [21.11.2025].

centralny (względnie centralno-wschodni) z gospodarką na nieco niższym poziomie, ale nadal kompetywnym względem północy⁸⁹.

1.2. Regiony włoskie w republikańskiej konstrukcji państwa

Po zakończeniu II wojny światowej, obywatele Włoch w referendum ustrojowym 2 czerwca 1946 roku zdecydowali o wybraniu republiki w miejsce dotychczasowej monarchii. Jednocześnie dokonany został wybór członków Zgromadzenia Konstytucyjnego, które zadaniem było wypracowanie nowej Ustawy Zasadniczej. Jedną z kwestii był wewnętrzny system podziału oraz administracji państwa. Okres pracy Konstytuanty można

⁸⁹ Termin „trzy Italie” (wł. *tre Italie*) odnosi) powstał w okresie lat 90. XX wieku i odnosi się do podziału ekonomicznego kraju według trzech sektorów, w miejscu dotychczasowego klasycznego podziału północ-południe. Według tej nomenklatury istnieje również gospodarczy obszar środkowych Włoch oparty na średnich i małych przedsiębiorstwach. Szczególnie było to widoczne w takich regionach środkowych Włoch jak Emilia-Romania czy Toskania, gdzie naturalne przywiązanie do kultury mieszczańskiej, spółdzielczości czy związków zawodowych w połączeniu z najbardziej równomiernym w skali kraju podziałem bogactwa i kapitału ludzkiego, pozwoliło na wytworzenie fundamentów pod rozwój średniego i małego biznesu.

określić mianem ogólnopartyjnego konsensusu na rzecz regionalizacji kraju. Wszystkie znaczące włoskie partie polityczne tamtego okresu prezentowały swoje stanowiska, które początkowo w dużej części popierały (lub przynajmniej nie sprzeciwiały się) tę potencjalną formę organizacji wewnętrznej państwa⁹⁰. Należy jednak w tym miejscu podkreślić, iż kształtująca się koncepcja regionalizacji kraju, była postrzegana w kategoriach racjonalizacji, opartych na koncepcji tak zwanego „regionalizmu symetrycznego”, czy też „regionalizmu ujednoliczonego”. Dowodem na to było: po pierwsze, odwołanie się do koncepcji podziału terytorialnego Republiki Włoskiej w oparciu o jeszcze XIX-wieczne wzorce regionów jako zgrupowań prowincji (*vide* Mapa nr 4.). Po drugie, jednolity zakres kompetencji przyznanych nowym regionom, bez dyferencjacji opartej na wewnętrznych specyfikach terytorialnych⁹¹

Jeden z powodów doktryny „symetryzmu” wynikał z ówczesną sytuacją polityczną regionów specjalnych, która wpływała na dynamikę budowy państwa regionalnego *sensu largo*. Praca członków Konstytuanty nad regionalizacją państwa trwała w czasie, gdy pewna jego część uległa już temu procesowi. Chodziło o cztery regiony specjalne (Trydent-Górna Adyga, Sycylia, Sardynia, Dolina Aosty), które swoje specjalności negocjowały już w okresie pre-konstytucyjnym. Fakt ten stanowił – cytując za Matteo Cosulichem – „od samego początku wyzwanie dla tendencji do jednolitości włoskiego regionalizmu”⁹². Chociaż specjalności wymienionych wyżej regionów powiązane były wyraźnie z aspektami

⁹⁰ Chrześcijańska Demokracja popierała trójstopniową budowę ustroju terytorialnego w oparciu o posiadające demokratyczną reprezentację gminy, prowincję oraz regiony. Poparcie było związane z chadecką paternalistyczną doktryną zarządzania i polityk publicznych. Umiejscawiała ona partię jako pośrednika w wertykalnych relacjach społecznych i politycznych, potencjalnie umacniając jej lokalne struktury (szczególnie na południu kraju), a w konsekwencji hegemonię na poziomie krajowym. Formacje lewicowe: Komuniści (PCI) oraz Socjaliści (PSI) regionalizację kraju postrzegali w kategoriach ekonomicznych, jako stworzenie mechanizmów redystrybucji zasobów i zwiększenia sprawczości gminnej. Wspomnieć należy również o stanowisku innych ówczesnych formacji politycznych. Republikanie (PRI) również popierali regiony jako drogę do budowy autonomii lokalnej. Podobny pogląd wyrażali Liberalowie (PLI), którzy w regionach widzieli szansę na decentralizację państwa. Politycy Partii Akcji (PAz) postrzegali regionalizację państwa w kategoriach zwiększenia demokratyzacji życia politycznego w kraju. Baldini G., Baldi B., *Decentralization...*, op. cit., s. 97; Cruciani S., *Il sistema politico italiano e le regioni tra stato-nazione e integrazione Europea* (w:) *Regioni e regionalismi nel secondo dopoguerra*, red. M. Ridolfi. S. Cruciani, Centro Stampa d’Ateneo, Viterbo 2008 r., s. 37-39.

⁹¹ Powołując regiony zwykłe, członkowie Konstytuanty oparli ich budowę terytorialną na koncepcji skonstruowanej jeszcze w XIX. Zakładała ona głównie grupowanie prowincji w większe podmioty, celem usprawnienia procesów wyborczych czy opracowywania modeli statystycznych. W związku z tym, regiony utworzone po II wojnie światowej w Republice Włoskiej, były z geograficznego punktu widzenia oceniane jako archaiczne, czy niekiedy arbitralnie narzucone. Cosulich M., *Relazione Introduttiva* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 31.

⁹² Cosulich M., *Relazione...*, op. cit., s. 30.

Mapa nr 4. Zestawienie umownego podziału regionalnego z czasów Królestwa Włoch (1921) z granicami obecnych regionów włoskich, utworzonych na mocy Konstytucji z 1948 roku.

źródło: opracowanie własne na podstawie: *Struttura...*, op. cit., s. 26.

historycznymi, społecznymi i językowymi, to równie ważna w tym przypadku była chęć utrzymania ich w granicach państwa włoskiego. Implementacja doktryny regionalnej w przypadku czterech regionów specjalnych, w oparciu o wymienione powyżej wyróżniające aspekty, przeprowadzana w okresie formowania ładu terytorialnego republiki, mogła stanowić potencjalny element referencyjny dla regionów zwykłych oraz ich przyszłych atrybucji⁹³. Budowa państwa zregionalizowanego musiał więc dokonywać się w cieniu już istniejących regionów specjalnych. Wpłynęło to na członków Konstytuanty,

⁹³ Ferraiuolo Gennaro, *Unità e differenziazione nella dimensione teleologica (w:) Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 500-501.

zwiększając ich przekonanie o ryzyku, iż transfer zbyt dużej liczby kompetencji, mógłby w przyszłości zainicjować ruchy odśrodkowe w regionach zwykłych⁹⁴.

Pierwotnie utworzone regiony zwykle były więc *de iure* podmiotami istniejącymi, ale *de facto* podmiotami teoretycznymi. Spowodowane było to brakiem respektowania przez władze centralne przepisów przejściowych Konstytucji, mówiących o czasie ukonstytuowania się wybieralnych organów regionalnych oraz związanym z tym przekazaniu kompetencji⁹⁵. Po wejściu w życie republikańskiej Karty Konstytucyjnej można było więc mówić o kreacji regionów w sferze geograficznej, ale nie kompetencyjnej. Wynikało to z zachowania pełni funkcji legislacyjnych w rękach państwa⁹⁶ i braku dostosowania innych kluczowych instytucji do nowego podziału terytorialnego⁹⁷. Do lat 70. XX wieku włoskie regiony nieposiadające faktycznej podmiotowości, były jednak przedmiotem debaty politycznej. Jak zauważa Sante Cruciani, podczas gdy pozostająca na czele kolejnych rządów Chadecja, uważała decentralizację za zagrożenie dla reform ekonomicznych i spójności decyzyjnej państwa, w kontrze do tego komuniści (będący od 1948 roku w permanentnej opozycji) w regionalizacji kraju upatrywali możliwość uzyskania doraźnych korzyści politycznych⁹⁸.

Jak więc wskazują badacze włoskiego systemu politycznego, kwestia regionalna i pytanie o zakres autonomii regionalnej, było problemem stale widzialnym, ale jednocześnie

⁹⁴ Cosulich M., *Relazione...*, op. cit., s. 32.

⁹⁵ W myśl przyjętej w 1947 roku włoskiej Konstytucji, wdrażanie polityki realnej regionalizacji państwa ustalone zostało na 3 lata. Stanowiły to wybrane przepisy przejściowe ustawy zasadniczej. Przepis przejściowy nr VIII określał, iż rady regionalne miały zostać powołane w ciągu roku od wejścia w życie Konstytucji. W przepisie przejściowym nr IX wyznaczono uregulowanie kwestii kompetencyjnej na linii państwo-regiony na czas trzech lat. Bassanini F., *Rapporti e tensioni tra Regioni e Stato (w:) Dal regionalismo alla Regione*, red. E. Rotelli, Societa editrice il Mulino, Bologna 1973 r., s. 207.

⁹⁶ Granara D., *Il principio autonomistico nella costituzione*, Giappichelli Editore, Turyn 2019 r., s. 70.

⁹⁷ Zwracano w tym zakresie fakt na to, iż pomimo regionalizacji kraju, dwuizbowy włoski parlament nie został do tej koncepcji dostosowany. Nie stworzono izby, powiązanej bezpośrednio z podmiotami terytorialnymi na wzór chociażby Bundesratu w RFN i Austrii czy Senatu w USA. Maresca A., *Il regionalismo in italia. Una mancata attuazione? (w:) Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 235-238.

⁹⁸ Punktem zwrotnym w partyjnej retoryce względem regionów były pierwsze wybory parlamentarne (1948). Do czasu ich przeprowadzenia, chadecja popierała autonomię regionalną, z obawy o możliwą porażkę w wyborach krajowych. Regiony miały stanowić wtedy możliwość awaryjnego uzyskania władzy na poszczególnych terytoriach, w obliczu jej możliwego utracenia na szczeblu centralnym. Z kolei komuniści popierali rozwiązania centralizacyjne, konsolidujące władzę jako bardziej przydatne we wdrażaniu doktryny komunistycznej oraz przeprowadzania ukierunkowanych w tym zakresie reform. Ostatecznie to Chadecja wygrała wybory, przez co zredefiniowała swoje stanowisko wobec samorządów regionalnych. Doktryna centryzmu (chadeckiego premiera De Gasperiego) zakładała brak zainteresowania kwestiami regionalnymi, jako niebędących wystarczająco ważnym interesem państwa, a nawet stanowiących niekiedy zagrożenie dla owych interesów (szczególnie ekonomicznych związanych z powojenną odbudową gospodarki). Koncentracja kolejnych rządów chadeckich na kwestiach gospodarczych, powodowała stałe ignorowanie kwestii regionalnej. Po przeciwnej stronie stały środowiska lewicowe. Komuniści, którzy po pierwszych wyborach

odraczanym przez rządzącą klasę polityczną. Franco Bassanini trafnie wskazuje, że bierność odrodzonego państwa republikańskiego była w tym przypadku związana z partyjną hegemonią ówczesnej Chrześcijańskiej Demokracji (DC). Po okresie odbudowy powojennej państwa, Chadecja w realnej dywersyfikacji (terytorialnej i kompetencyjnej) dostrzegła zagrożenie dla rządów skonsolidowanych wokół własnego środowiska. Regiony będąc nowymi i stosunkowo dużymi podmiotami z potencjalnie silną autonomią, były subiektywnie postrzegane przez Chadeków jako niekorzystne dla stabilności systemu politycznego oraz mogące działać w kontrze do partyjnego *status quo* w skali kraju⁹⁹. Zwraca przy tym uwagę fakt, że postawa tej części klasy politycznej uległa stopniowej ewolucji. Rozpoczęcie ponownej debaty na temat regionów, mające miejsce w latach 60. XX wieku, było przede wszystkim wynikiem inicjatyw odgórnych. Kręgi rządowe chciały przeciwdziałać narastającym problemom administracji publicznej, poprzez przynajmniej minimalne usamodzielnienie podmiotów terytorialnych państwa¹⁰⁰. W związku z tym o początkowej eskalacji regionalnej podmiotowości można mówić w 1970 roku, kiedy miały miejsce pierwsze wybory do piętnastu rad regionalnych regionów zwykłych. Oznaczało to również wybory piętnastu regionalnych prezydentów. Wraz z powołaniem do życia organów przedstawicielskich, rozpoczął się również proces powolnego transferu kompetencji administracyjnych. Ten był jednak stale niewystarczający, a pierwotnie zakładane scedowanie obowiązków na rzecz regionów i wchodzących w ich skład prowincji oraz gmin, było ograniczane przez szczegółowe sito rządowej legislacji¹⁰¹.

Ponowna intensyfikacja nastąpiła począwszy od lat 90. XX wieku z punktem kulminacyjnym na przełomie XX i XXI wieku. Po początkowym uregulowaniu kwestii kompetencji gmin i prowincji oraz sposobu wyboru organów wykonawczych tychże podmiotów, nastąpiło silne odniesienie do kwestii *stricte* regionalnej za sprawą pakietu „reform Bassaniniego”¹⁰² przeprowadzonych w latach 1997-1998. Wprowadzały one ramy

parlamentarnych w 1948 roku zostali permanentnie odseparowani od rządu krajem na poziomie koalicji rządowych, wyrażali nadzieję na jak najszybsze ukonstytuowanie się regionów wraz ich ramami kompetencyjnymi i wyborczymi. Liczono, że silna pozycja partii lewicowych szczególnie w środkowych Włoszech, pozwoli na uzyskanie władzy w regionach i stanowić będzie rekompensatę wobec braku perspektywy na wejście do rządu. Baldini G., Baldi B., *Decentralization...*, op. cit., s. 97; Cruciani S., *Il sistema...* op. cit., s. 42-45.

⁹⁹ Jak wskazuje Gennaro Ferraiuolo ówczesna doktryna była dwutorowa. Regiony należało zwalczać jako czynnik: 1) niekorzystny dla jedności i powojennej integracji kraju; 2) obniżenie sprawności państwa i obciążenie dla budżetu. Ferraiuolo G., *Unità...*, op. cit., s. 487.

¹⁰⁰ Bassanini Franco, *Rapporti...*, op. cit., s. 202-204.

¹⁰¹ Maresca Alfonso, *Il regionalismo...*, op. cit., s. 239-240.

¹⁰² Nazwa pochodziła od nazwiska Franco Bassaniniego ówczesnego Ministra Służby Cywilnej i Spraw Regionalnych w rządzie Romano Prodiego.

polityczno-prawne konkretnych możliwości decentralizacyjnych na korzyść regionów w zakresie kompetencji i samostanowienia¹⁰³. Epilogiem były natomiast dwie nowelizacje konstytucji przeprowadzone 1999 (możliwość bezpośredniego wyboru prezydenta regionu) i 2001 roku, z których ta druga (zaakceptowana w referendum) miała duże znaczenie dla reorganizacji regionalizmu włoskiego. Wynikało to ze sformułowanej na nowo segmentacji kompetencji (w ramach Tytułu V Konstytucji), gdzie oprócz enumeratywnego wyszczególnienia tych zarezerwowanych dla państwa, pozostałe zostały domyślnie powierzone regionom¹⁰⁴. Na podstawie zmodyfikowanego Tytułu V włoskiej ustawy zasadniczej, nastąpiło ukierunkowanie w stronę doktryny państwa federalnego.

Skutkiem reform miała być zmieniona percepcja politycznej pozycji regionów, jako formalnie zróżnicowanych środowisk życia społecznego i politycznego, co do tego momentu było cechą wyróżniającą jedynie regiony specjalne. Zmieniona struktura kompetencji, nie marginalizowała regionów zwykłych względem państwa, ale stawiała je w pewnych dopuszczalnych sytuacjach na równym poziomie. Ponadto możliwości aktualizacji statutów przez regionalne gremia przedstawicielskie (rady regionalne) bez potrzeby walidacji ze strony organów państwowych¹⁰⁵, czy wprowadzenie bezpośrednich wyborów regionalnych prezydentów¹⁰⁶, miały ugruntować zreformowany kurs włoskiego regionalizmu, kierując go możliwie nawet w stronę *quasi*-federalizmu¹⁰⁷. Praktyka pokazała jednak, że ambicję tę zostały poddane gruntownej weryfikacji na przestrzeni następných lat. Tym do czego reforma z 2001 roku przyczyniła się w stopniu największym, było rozpoczęcie

¹⁰³ Szerzej na temat merytorycznych podstaw owych reform, ich szczegółowej deskrypcji i dogłębnej analizy skutków polityczno-prawnych *vide* Bokszczanin I., *Proces decentralizacji w Republice Włoskiej* (w:) „Przegląd Sejmowy” 6(83)/2007, s. 117-122; Kruczkowski M., *Zasada pomocniczości w prawie publicznym Włoch* (w:) „Zeszyty prawnicze” nr 1(41)/2014, s. 56.

¹⁰⁴ W znówelizowanej konstytucji zaznaczono (w art. 117 ust. 4), że regiony są kompetentne ustawodawczo w aspektach, które nie zostały jasno przydzielone do kompetencji państwa w ramach art. 177 ust 2. lit. a) do s)). Przy czym w art. 117 ust. 3. Wymieniono również te sprawy, w których regiony mogą „konkurować” z państwem. *vide* art. 117 Konstytucji Włoch.

¹⁰⁵ Szerzej na ten temat w warstwie teoretycznej i praktycznej pisze Daniele Granara, w publikacji traktującej o autonomii, analizowanej przez pryzmat prawa konstytucyjnego *vide* Granara D., *Il principio...*, op. cit., s. 76-88.

¹⁰⁶ Pozycja regionalnych prezydentów była wykorzystywana we włoskiej debacie regionalnej przełomu XX i XXI wieku. Poruszano przede wszystkim fakt bezpośredniego wyboru prezydentów w regionach włoskich, co oznaczało posiadanie znaczącego mandatu społecznego. Owa silna legitymacja była następnie używana w debacie politycznej. Bezpośredni wybór na funkcję najwyższego urzędu w regionie, miał odzwierciedlać naturalną potrzebę dalszego transferu kompetencji do regionów, tak aby silnej legitymacji, towarzyszył szerszy zakres kompetencji. Brunazzo M., *Italian Regionalism: A Semi-Federation is Taking Shape – Or is It?* (w:) *Territorial Choice. The Politics of Boundaries and Borders*, red.H. Baldersheim, L.E. Rose, Palgrave Macmillan, Londyn 2010 r., s. 189-190.

¹⁰⁷ Lis R., *Granice włoskiej drogi do federalizmu. Uwarunkowania ustrojowe, historyczno-doktrynalne i kulturowo-społeczne* (w:) „Przegląd Sejmowy” 5(166)/2021, s. 57-60.

nowej debaty na temat uwarunkowań włoskiego ustroju terytorialnego. Stara dyskusja ustąpiła miejsca nowej, trwającej do dziś.

1.3. Ku „regionalizmowi zróżnicowanemu”. Współczesna sytuacja włoskich regionów zwykłych i specjalnych

Analizując polityczne i prawne skutki reformy włoskiego regionalizmu, badacze zauważają, iż mylnym jest jednoznaczne określanie pakietu reform z lat 1997-2001 mianem „federalizacji Włoch”. Izolda Bokszezanin-Gołaś zwraca uwagę, iż „reformy autonomii lokalnej (reformy Bassaniniego z lat 1997-1998 – przyp. aut.) nie stanowiły [...] przejścia do ustroju federalnego i powinny być raczej interpretowane jako zmiany stanowiące integralną fazę procesu decentralizacji”¹⁰⁸. Gianfranco Baldini i Brunetta Baldi analizując kolejne próby redefinicji włoskiego ustroju terytorialnego, stwierdzają, że „Chociaż reformy Bassaniniego wprowadziły pewne zmiany w polityce terytorialnej, była to decentralizacja administracyjna, zgodna z zachowaniem jednolitego państwa. Decentralizacja władzy ustawodawczej wprowadzona przez reformę konstytucyjną, z pewnością najbardziej „federalistyczna” spośród dotychczas przyjętych, nie została wdrożona, a instytucje centralne nadal sprawują władzę, jakby nie została zatwierdzona”¹⁰⁹. Wspomniana wyżej dwójka badaczy włoskich, w swoich obiekcjach zawarła również kolejny znaczący fakt, będący również podstawą do rozważań nad tematem współczesnego regionalizmu włoskiego. Samo wprowadzenie poprawek konstytucyjnych miało wiązać się z dalszą działalnością państwa oraz regionów zwykłych w kwestii uregulowania szczegółowych zakresów kompetencyjnych. Aspekt kooperacyjny nie został jednak podtrzymany na przestrzeni ostatnich dwóch dekad. Skutkiem było stałe poruszaniem kwestii „nowego włoskiego regionalizmu” na forum naukowych debat prawnych i politycznych.

Dokonując sklasyfikowania poszczególnych rodzajów regionalizmów, B. Baldi wyszczególnia ich trzy rodzaje: „1) regionalizm funkcjonalny (np. Grecja), który ustanawia regiony jako agencje władzy centralnej, zasadniczo pozbawione autonomii innej niż organizacyjna, wymaganej do wykonywania niewielu zadań, głównie związanych

¹⁰⁸ Bokszezanin I., *Proces...*, op. cit., s. 118.

¹⁰⁹ Baldini G., Baldi B., *Decentralization...*, op. cit., s. 99.

Mapa nr 5. Współczesny podział terytorialny Republiki Włoskiej

źródło: opracowanie własne na podstawie
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italy_map_with_regions.svg
[23.11.2025].

z rozwojem lokalnym; 2) regionalizm administracyjny (np. Francja), w którym regionami zarządzają wybieralne organy, które jednak, podobnie jak bardziej tradycyjne samorządy lokalne, mimo szerokiego zakresu zadań, cieszą się jedynie autonomią administracyjną; 3) regionalizm polityczny (np. Włochy), w którym regiony nie tylko mają własne wybieralne organy i cieszą się autonomią administracyjną, ale również sprawują władzę ustawodawczą¹¹⁰. W myśl art. 114 ust 1. Włoskiej Konstytucji, „Republika składa się z gmin, prowincji, miast metropolitalnych, z regionów i z państwa”. W celu jak najlepszego wykonywania swoich obowiązków podmioty te poczynając od gmin, na regionach kończąc

¹¹⁰ Baldi B., *Exploring Autonomism: Asymmetry and New Developments in Italian Regionalism* (w:) „Revista d'Estudis Autonomics i Federals” 32/2020, s. 17-18.

posiadają własne statuty i pewien stopień autonomii¹¹¹. Koncentrując się na kwestii regionalnej, można przyjąć, iż współczesne pojęcie regionalizmu włoskiego, skoncentrowane jest wokół trzech kwestii. Są to: 1) autonomia statutowa; 2) klauzula rezydualna; 3) autonomia fiskalna.

Autonomia statutowa jest w domyśle przyzwoleniem dla regionów na zdefiniowanie typu i formy rządu na własnym terytorium oraz efektywniejszego procesu opracowywania aktów prawa miejscowego, będącego wyłączną kompetencją organów regionalnych. W teorii miał więc zostać uwydatniony transfer kompetencji, celem konsolidacji środowisk lokalnych i ustalenie środka ciężkości życia politycznego w stolicy regionu i jego władzach. Współcześnie autonomię statutową postrzega się jako gwarancję naturalnie wygaszoną, czy też w dużym stopniu ograniczoną. Chociaż regionom przyznano moc do samodecydowania o ważnych kwestiach wewnętrznych, to jak wskazują eksperci, nie zostało to odzwierciedlone w praktyce. Powodem było z jednej strony konserwatywne i opierające się na założeniach ochrony jednolitości republiki orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, a z drugiej postawa samych regionów. Linia orzecznicza Trybunału w kontekście oceny granic regionalnego samostanowienia w zakresie typu i formy rządu, była dosyć surowa. Trybunał odwołując się przede wszystkim do pryncypiów jedności państwa, ograniczał potencjalne działania regionów, które mogłyby doprowadzić do potencjalnie niebezpiecznego dla unitaryzmu, zbyt ekstensywnego różnicowania terytorialnego¹¹².

Drugim z elementów konstytuujących współczesny włoski regionalizm jest tak zwana klauzula rezydualna. Wynika ona z Konstytucji, a konkretnie z wysoce rozbudowanych art. 116. i art. 117. Zawarty w nich został enumeratywny zapis kompetencji, podzielonych na trzy grupy: 1) wyłączenie państwowych; 2) konkurencyjnych (pomiędzy

¹¹¹ Wynika to z art. 114. ust 2. Konstytucji, którego pełne brzmienie to: „Gminy, prowincje, miasta metropolitalne i regiony stanowią jednostki autonomiczne z własnymi statutami, władzami i kompetencjami w myśl zasad ustalonych przez Konstytucję”. *vide* art. 114. Konstytucji Włoch.

¹¹² Jak zauważa Lorenza Violini same regiony nie czyniły wyraźnych kroków w stronę zróżnicowania w przedmiocie formy władzy w regionie, stawiając na prostszą uniformizację. Z punktu widzenia konstytucjonalistki z Mediolanu, dawanie niedostatecznych impulsów czy bodźców rozwojowych w tym temacie ze strony regionów, wpłynęło również na wizerunkową dewaluację regionalnych statutów w dłuższej perspektywie i odejście od definiowania ich jako „regionalnych konstytucji”. L. Violini w swoich rozważaniach na temat autonomii statutowej poruszała także szerszy problem nieuregulowania przez niemal wszystkie regiony (z wyjątkiem regionu Toskania) kwestii antycypacji potencjalnych sytuacji kryzysowych (taki jak np. rezygnacja regionalnego prezydenta). Ponadto poruszała też ona zagadnienia pozycji rad regionalnych, a konkretnie zredefiniowania ich znaczenia, w kontekście sprawowania władzy w regionie, czy bycia zabezpieczeniem na wypadek sytuacji nieprzewidzianych na szczelbu egzekutywy. Szerzej *vide* Violini L., *Statuti delle Regioni ordinarie: forma, materia e revisione* (w:) *Le relazioni fra autonomie speciali e regioni ordinarie in un contesto di centralismo asimmetrico: le complessità di una dialettica (1970-2020)*, red. R. Toniatti, Università degli Studi di Trento, Trydent 2022 r., s. 204-208.

państwem i regionem); 3) resztkowych, czyli wszystkich tych, które nie zostały wprost wymienione i przez to należą do regionów, co określane jest mianem tak zwanych „kompetencji rezydualnych”. W czasie wejścia w życie owego systemu, podkreślany był przede wszystkim jego odwrócony i nowatorski – w porównaniu do poprzedniego tekstu Konstytucji – charakter. Z modelu wymienionych kompetencji regionalnych i pozostawiania reszty państwu, nastąpiło przejście do wyselekcjonowania obszaru wyłącznej działalności państwowej, teoretycznie pozostawiając resztę regionom. Pomimo bardzo szerokiego opisu tych kwestii, uwagę zwraca ich częsta niejasność/niedookreślenie czy czasem nawet kontrydiktoryjność. Wskazuje na to Rafał Lis, który w tak ustanowionej klauzuli rezydualnej dostrzega wyraźne sprzeczności. Za fundamentalne uznaje on już analizy na poziomie podstawowym. Zestawienie kompetencji, kreujące polityczny krajobraz *quasi-federalistyczny* z zawartą w innej części włoskiej Konstytucji sentencją podkreślającą „jedność i niepodzielność państwa”, w opinii badacza stwarza semantyczną i doktrynalną niekompatybilność¹¹³. Kontynuując tę myśl należy zaznaczyć, że w samym włoskim systemie politycznym problem ten był widoczny, szczególnie w sferze szczegółowego określania granic modelu autonomii. Wynikiem tego było odwoływanie się klasy politycznej do prac Trybunału Konstytucyjnego i jego szczegółowej wykładni przepisów. Było to ważne z punktu widzenia polityki regionalnej państwa i wewnętrznej polityki samych regionów, gdyż orzeczenia wpływały na percepcję zadań regionalnych. Doprowadziło to do sytuacji, w której przez długi czas klauzula rezydualna była *de facto* wygaszona, a jej zastosowania uzależnione były od oceny sędziów. Stanowiło to również wyraźny problem wizerunkowy. Podkreśla to Corrado Caruso w swojej analizie nowelizacji Konstytucji z 2001 roku i jej późniejszych skutkach. Zauważa on, że „[...] choć popierała (nowelizacja z 2001 – przyp. aut.) ogólną waloryzację autonomii, zaostriżyła dwoistą strukturę organizacji terytorialnej”¹¹⁴. W podobnym tonie sytuację ocenił Gianni Ferrara, który sygnalizował, iż „[...] głównym i ciągłym powodem ogromu sporów między państwem a regionami, które przeniosły się do Trybunału Konstytucyjnego, jest w dużej mierze zdecydowanie słaba jakość sformułowań przepisów Ustawy Konstytucyjnej nr 3 z 2001 r. w sprawie podziału kompetencji ustawodawczych między państwem a regionami”¹¹⁵. Efektem był transfer

¹¹³ Lis R., *Granice...*, op. cit., s. 62-64.

¹¹⁴ Caruso C., *Cooperare per unire. I raccordi tra Stato e Regioni come metafora del regionalismo incompiuto* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 305.

¹¹⁵ Gianni F., *A proposito del federalismo fiscale. Sulla riforma del 2001 del Titolo V della Costituzione* (w:) „Costituzionalismo.it” Fasciolo 2/2009, s. 1, https://www.costituzionalismo.it/wp-content/uploads/Costituzionalismo_338.pdf [10.10.2025].

regionalizmu z warunków współpracy i komplementarności do sytuacji niepewności i nieufności. Trybunał Konstytucyjny „stał się „trzecią izbą” do rozstrzygania sporów materii terytorialnej”¹¹⁶, a z samego wnętrza TK można było usłyszeć opinie o anormalnej wręcz potrzebie jego interwencji, w kwestii ustalania granic autonomii czy rozstrzygania sporów kompetencyjnych¹¹⁷.

W ramach reformy Tytułu V włoskiej ustawy zasadniczej, odwołano się również do kwestii autonomii finansowej, co można zauważyć w art. 119 Konstytucji, dotyczącym autonomii wydatków i przychodów¹¹⁸. Potrzeba implementacji finansowej autonomii regionów wynikała nie tylko z samej reformy konstytucyjnej z 2001 roku, ale również postrzegano to jako pewne historyczne zadośćuczynienie regionom za okres centralizmu I republiki. Pomimo owej percepcji problemu, rozwiązania w tym zakresie nie były implementowane w zadowalającym dla regionów tempie. Skutkowało to tym, iż kwestia finansów postrzegana była z perspektywy władz regionalnych jako niedostatecznie rozwiązana czy pomijana, a próba kompleksowego rozwiązania pojawiła się dopiero niemal dekadę po samej reformie konstytucji.

Punktem wyjścia współczesnych rozwiązań w zakresie finansów regionalnych była ustawa nr 42 z 2009 roku¹¹⁹. W teorii miała ona dostosować model fiskalnego autonomizmu regionów do warunków ekonomicznych państwa. W praktyce cele te nie zostały osiągnięte do dziś, a harmonizacja w zakresie finansów, była powstrzymywana ze względu na: problemy proceduralne (wdrażanie kolejnych dekretów wykonawczych do wspomnianej ustawy, wzmacniało zawilość całego procesu), zastój merytoryczny (ciągłe prace kolejnych komisji i zespołów) oraz – na co szczególnie zwracają uwagę politolodzy i konstytucjoniści – niedostosowanie bikameralizmu włoskiego do faktycznego podziału terytorialnego państwa (zasady finansów regionalnych są ustalane na poziomie parlamentarnym przez dwie izby parlamentu, z których żadna nie posiada silnej legitymacji regionalnej)¹²⁰. Współczesny model finansowy regionów zwykłych opiera się więc na szeroko rozumianych dochodach podatkowych własnych i dodanych (które stanowią

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ Wspomniana sytuacja została zaprezentowana w sprawozdaniu rocznym z pracy włoskiego Trybunału Konstytucyjnego za rok 2009 roku. Kruczkowski M., *Zasada...*, op. cit., s. 60.

¹¹⁸ Art. 119 ust 1.: „Gminy, prowincje, miasta metropolitalne i regiony dysponują autonomią finansową w zakresie dochodów i wydatków”. *vide* art. 119 Konstytucji Włoch.

¹¹⁹ Legge 5 maggio 2009, n. 42. Delega al Governo in materia di federalismo fiscale, in attuazione dell'articolo 119 della Costituzione (GU n.103 del 06-05-2009).

¹²⁰ Valdesalici A., Romero C., Francisco Javier, *Navigating fiscal federalism reforms: the unsuccessful cases of Italy and Spain* (w:) „Gestión y Análisis de Políticas Públicas” 37 (2025), s. 62-63.

podstawę finansowania ich zadań) oraz na wyrównawczych dotacjach celowych ze strony państwa¹²¹. Sytuacja ta jest coraz częściej określana mianem nieefektywnej, a potrzeba dookreślenia ramowych zasad, co najmniej w dążeniu do federalizmu fiskalnego jest stale podkreślana (choćby przez Trybunał Konstytucyjny¹²²). Obecna struktura finansów regionalnych w połączeniu ze stale przedłużającą się debatą na temat potencjalnej federalizacji finansowej i niemocą klasy politycznej, doprowadziła do sytuacji, w której dyskurs konstytucyjny nad przyszłością regionalizmu włoskiego jest coraz częściej upraszczany i skupiony na kwestiach gwarancji finansowych.

Należy więc zauważyć, że włoski model „regionalizmu zróżnicowanego” (wł. *regionalismo differenziato*), jest w dużym stopniu opisem ciągle niezrealizowanych dążeń, aniżeli faktycznego stanu zaawansowania doktryny owego „zróżnicowania”. Choćby odmieniany przez wiele przypadków, do dziś pozostaje niedokończony, co jak podkreśla Bruno Di Giacomo Russo, wynika „[...] nie tylko z powodu braku systematycznego uwzględniania zwykłej asymetrii regionalnej, ale także, a może przede wszystkim, z powodu „autorytarnej” roli państwa, motywowanego do sprawowania kontroli nad sprawami ustawodawstwa zbieżnego i resztkowego regionów, również w wyniku bardzo restrykcyjnej interpretacji orzecznictwa konstytucyjnego”¹²³.

W ostatnich kilkunastu latach dostrzegalnym jest, iż debata na temat kompetencji i zakresu funkcjonowania regionów zwykłych we Włoszech, odwołuje się niekiedy do komparatystyki z ustrojową pozycją regionów specjalnych. Jest to pięć terytoriów wyszczególnionych wprost w Konstytucji (Sycylia, Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty), które zgodnie z art. 116 ustawy zasadniczej dysponują

¹²¹ Chodzi o podatki własne lub dodane do tych pobieranych przez państwo. Są to: regionalny podatek od działalności gospodarczej (wł. *Imposta regionale sulle attività produttive*, IRAP) oraz regionalny podatek dodatkowy od podatku dochodowego od osób fizycznych (*Imposta sul reddito delle persone fisiche*, IRPEF). W obydwu przypadkach regiony zwykle posiadają ogólnie ustalone limity wysokości opodatkowania, które mogą dostosowywać i zmieniać. Dodatkowo regiony posiadają udziały w podatkach państwowych pobieranych na ich terytorium takich jak podatek VAT czy podatek akcyzowy. *Ibidem*, s. 64-65.

¹²² Wspomina o tym Marco Benvenuti, który w swoim opracowaniu na temat włoskiego zróżnicowania finansów regionalnych podkreśla fakt, iż od chwili przeprowadzenia reformy konstytucji w 2001 roku, włoski Trybunał Konstytucyjny w 18 orzeczeniach wydanych na przestrzeni 20 lat, zwracał uwagę na potrzebę kompleksowego zajęcia się problemem finansów regionalnych, w odniesieniu do ramowej koncepcji konstytucyjnej. Szerzej na ten temat wraz z sygnaturami poszczególnych spraw *vide* Benvenuti M., *La dimensione finanziaria delle differenziazioni territoriali* (w:) *La Rivista „Gruppo di Pisa”* Fascicolo n. 1/2021, s. 125-126.

¹²³ Di Giacomo Russo B., *Il regionalismo differenziato e il principio costituzionale della coesione territoriale* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 481.

szczególnej autonomią rangi konstytucyjnej¹²⁴. Nicolò Paolo Alessi stwierdza, iż: „Autonomie specjalne zajmują genetycznie i pierwotnie unikalną pozycję w stosunku do całego systemu prawnego, którego ustanowienie opiera się na uznaniu uzgodnionych struktur przedkonstytucyjnych, a także przedprawnych osobliwości o charakterze geograficznym, historycznym i etniczno-językowo-kulturowym. Podstawa prawna ich reżimów autonomicznych jest silna lub bardzo silna, ponieważ opiera się na uznaniu konstytucyjnym, na równorzędnych statutach autonomicznych, a niekiedy na traktatach międzynarodowych”¹²⁵. W zgodzie z definicją przytoczonego wyżej badacza, należy zauważyć, że specyficzny charakter autonomii każdego z wyszczególnionych regionów można uzasadnić, odwołując się do podanych kryteriów. Charakterystyczne cechy geograficzne, historyczne i kulturowe były kluczowymi determinantami specjalności regionów-wysp Sardynii¹²⁶ oraz Sycylii¹²⁷. Z kolei powyższe uwarunkowania poszerzone

¹²⁴ W myśl art. 116 ust. 1 Konstytucji „Friuli-Venezia Giulia, Sardynia, Sycylia, Trentino-Alto Adige/Sudtiroł i Valle d’Aosta/Vallee d’Aoste dysponują szczególnymi formami i warunkami autonomii, w myśl stosownych statutów specjalnych przyjętych w drodze ustawy konstytucyjnej”. *vide* art. 116. Konstytucji Włoch.

¹²⁵ Alessi N.P., *Un approccio propositivo al regionalismo differenziato e alle sue virtualità con riguardo ai raccordi istituzionali stato-regioni* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 191.

¹²⁶ Odrębność Sardynii wynikała z dwóch czynników. Po pierwsze był to naturalny fakt bycia wyspą. Po drugie, była ona na przestrzeni wieków pod różnym panowaniem i pod wpływem wielu różnych kręgów kulturowych. Po upadku zachodniej części Imperium rzymskiego, Sardynia pozostawała w posiadaniu Cesarstwa Bizantyjskiego w pierwszych wiekach naszej ery. Następnie była ona powiązana z włoskimi republikami kupieckimi: Genuą oraz Pisą, by od XIV wieku przejść pod wpływy aragońskie, katalońskie, a potem hiszpańskie. Na początku XVIII wieku Sardynia wraz z Piemontem stworzyła wspólny organizm państwowy: Królestwo Sardynii, którego piemoncka część w 1861 roku przewodziła zjednoczeniu Włoch. Po tych wydarzeniach tożsamość Sardyńczyków nadal pozostawała odrębna od kontynentalnej części terytorium Włoch. Ekspozycja tożsamości, a co za tym idzie odrębności wyspy od reszty kraju, rosła w siłę wraz z nadejściem XX wieku. Po I wojnie światowej powstała Sardyńska Partia Akcji (wł. *Partito Sardo d’Azione*), sformowana przez wojennych kombatanów z *Brigati Sassari* oraz miejscowych rolników i górników. Początkowe lata okresu międzywojennego były czasem silnej emanacji odrębności tożsamościowej wyspy od reszty Italii, co zostało przerwane podczas rządów faszystowskich. Po II wojnie światowej silna pozycja autonomistów sardyńskich oraz poczucie lokalnej tożsamości wśród mieszkańców, stały się głównymi argumentami wysuwanyymi w dyskusji nad objęciem wyspy specjalnymi ramami regionalnej autonomii. Wynikiem tego było zatwierdzenie przez włoską Konstytuante w 1948 roku regionalnej autonomii specjalnej. Szerzej na temat historii społeczno-kulturowej wyspy oraz roli lokalnych środowisk politycznych w procesie budowania autonomii *vide* Rindler Schjerve R., *Sardinian between maintenance and change* (w:) *Aspects of Multilingualism in European Language History*, red. K. Braunmüller, G. Ferraresi, John Benjamins Publishing, Amsterdam-Filadelfia 2003 r., s. 235-260; Hepburn E., *Explaining Failure: the Highs and Lows of Sardinian Nationalism* (w:) „Regional & Federal Studies” vol. 19:4/5, s. 595-618.

¹²⁷ Ślady sycylijskiej specjalności można odnaleźć już w czasach Imperium Romanum. Wyspa wchodziła wtedy w jego skład jako podmiot o wyjątkowym o statusie prowincji rzymskiej. Po czasach Oktawiana Augusta, była ona nadal częścią cesarstwa, a po upadku jego zachodniej części, przeszła pod władanie Cesarstwa Bizantyjskiego. Następnie w wyniku podbicia wyspy przez arabów, funkcjonowała ona w okresie IX-XI wieku jako Emirata. Zakończenie władzy arabskiej nastąpiło w XI wieku. Normanowie wyparli arabów, a następnie w 1130 roku zaczęło swoje istnienie Królestwo Sycylii. Pod rządami różnych monarchii (gdzie jako najdłuższy i trwający ponad cztery wieki wyróżnia się czas panowania hiszpańskiego (1282-1700), a następnie trwający niemal wiek okres rządów Burbonów (1735-1816)) królestwo to przetrwało aż do 1816 roku. W tym czasie Sycylia była terenem stałego wzrostu populacji, co wiązało się również z urbanizacją. Wypiariska izolacja, prowadziła do rozwoju specyficznej kultury lokalnej, skoncentrowanej głównie wokół obszarów miejskich i związanych z nimi wysoko postawionymi miejscowymi rodami. W 1816 roku Królestwo

o kontekst międzynarodowy, definiują specjalności regionów Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty. Stąd można mówić o specjalnych regionach „południowych” (Sardynia, Sycylia) oraz „alpejskich” (Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty)¹²⁸. Wszystkie typologie łączy immanentna cecha, czyli funkcjonowanie w oparciu o specjalne statuty umocowane konstytucyjnie. Powoduje to, że autonomia przez nie określana, jest silna i trudna do zmiany czy odwrócenia. Statuty specjalne są kompleksowymi dokumentami, wynegocjowanymi z lokalnymi środowiskami i przyjętymi na poziomie krajowej legislatury i egzekutywy. Regulują one zakres kompetencji regionów specjalnych, kwestie wewnętrzne, czy relacje ekonomiczne. Dekady paralelnego funkcjonowania regionów zwykłych oraz specjalnych, doprowadziły polityczne środowiska tych pierwszych podmiotów, do formułowania postulatów renegocjacji autonomii zwykłych, która powinna odbywać się na podłożu komparatystyki „zwyczajności” ze „specjalnością”, szczególnie w kwestiach finansowych.

To właśnie aspekt finansowy, a za nim kompetencyjny, są głównymi katalizatorami dyskusji na temat reformy włoskiego regionalizmu w odniesieniu do regionów zwykłych. Jak twierdzi Rafał Dudała „[...] włoska polityka regionalna odznacza się pewnego rodzaju ambiwalencją. Z jednej strony duża część społeczeństwa opowiada się za przekazaniem szerszych uprawnień samorządom, co zwiększyłoby ich znaczenie. Z drugiej zaś – jednostki te nie zawsze posiadają odpowiednie zasoby umożliwiające im w pełni wykorzystać pozyskane kompetencje”¹²⁹. Podobnie problem ten porównawczo i nieco bardziej literacko opisuje Alessandro Sterpa. Zdaniem konstytucjonalisty z Viterbo: „Nie da się namalować płótna o złożonej i wieloaspektowej tematyce, jeśli przestrzeń pozostawiona przez ramę i *passe-partout* jest tak mała, że pozwala jedynie na kilka pociągnięć pędzla, nawet w kolorze

Sycylii wraz z Królestwem Neapolu zostało połączone w Królestwo Obojga Sycylii. Niezadowoleni z rządów Burbonów mieszkańcy wyspy buntowali się, demonstrując swoją odrębność (1820, 1849), czego kulminacją było przejście Sycylii przez ekspedycję Garibaldię w 1860 roku, a następnie przekazanie jej powstającemu Królestwu Włoch. Po II wojnie światowej, Sycylia uzyskała jako region specjalny status, co było efektem wysiłków lokalnych ruchów autonomistycznych. Wskazywały one na potrzebę wyróżnienia specjalności regionu ze względu na jego wyspiarski charakter oraz zacofanie ekonomiczne względem reszty kraju. Chociaż na Sycylii nie obserwowano znaczącej pozycji partii separatystycznych, to należy podkreślić, że na jej terytorium istnieje historyczne poczucie specyficznej tożsamości i regionalnego przywiązania. Szczególnie widoczne w warstwie regionalnego parlamentaryzmu (Sycylia nie posiada rady regionalnej, a rolę legislatury pełni Sycylijskie Zgromadzenie Regionalne) oraz idei lokalizmu miejskiego. Szerzej na temat wewnętrznych uwarunkowań terytorialnych na Sycylii od czasów starożytnych po okres Republiki Włoskiej *vide* Scrofani L., *Administrative divisions in Sicily from the roman empire to the present: a journey through strategic functions, local development perspectives and «gattopardismo» in the governance of the territory* (w:) „Bollettino Della Società Geografica Italiana” 9 (1-2)/2016, s. 281-290.

¹²⁸ Ferraiuolo G., *Unità...*, op. cit., s. 501.

¹²⁹ Kasińska-Metryka A., Dudała R., *Spółeczeństwa w obliczu zmian. Przeobrażenia polityczno-kulturowe w Hiszpanii i we Włoszech*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2019 r., s. 111.

pasującym do reszty obrazu¹³⁰. Obydwie analizy, sygnalizują podobne problemy, to znaczy trwającą od wielu lat dyskusję na temat objętości transferu funkcji i kompetencji do regionów oraz towarzyszącej temu finansowej reorganizacji. Tym bardziej jest to widoczne, gdy przeprowadzane jest to w zestawieniu z gwarancjami finansowymi regionów specjalnych.

Należy podkreślić, że kwestia finansowej autonomii przypisanej regionom specjalnym – chociaż widocznie różnicująca regiony zwykłe i specjalne – nie była jedynym fundamentem specjalnych autonomii. Posiadanie korzystniejszych, czy bardziej preferencyjnych modeli utrzymywania określonych części podatków i opłat państwowych, pobieranych na własnym terenie, jest powiązana z zakresem kompetencji i możliwościami ekonomicznymi. Stąd również sam system autonomii finansowych jest zbiorem niejednorodnym (*vide* Tabela nr 1.). Gwarancje te powstały na skutek negocjacji każdego regionu specjalnego z administracją państwową i wypracowania ustaleń zawartych w różnego rodzaju umowach czy porozumieniach. Różne były też punkty początkowe warunkujące przyznanie ogólnej specjalnej autonomii. W przypadku regionów określanych mianem „alpejskich” (Trydent-Górna Adyga, Dolina Aosty oraz w pewnym stopniu Friuli Wenecja Julijska) czynnik finansowy był pochodną kwestii przede wszystkim tożsamościowych. Regulacje gospodarcze miały natomiast być kluczowymi aspektami uzyskania specjalnej autonomii przez regiony-wyspy Sycylię oraz Sycylię. Dekady obowiązywania szczegółowych reguł i zależności, stworzyły odpowiednie warunki do formułowania ocen poszczególnych ekonomicznych uwarunkowań regionów specjalnych. Efektem takowej analizy jest uwypuklenie różnic wewnątrz samych pięciu regionów i zauważenie specyficznego odwrócenia. Za wzór finansowej autarkii stawiane są regiony, w których kwestia ekonomicznej bonifikaty miała być częścią większego pakietu autonomicznego (wspominane wyżej regiony „alpejskie”), a nie te, w których poszerzone finansowe gwarancje stanowiły fundament autonomii (specjalne regiony-wyspy). Na fakt ten zwraca uwagę Giacomo D’Amico, dokonując wtórnego podziału regionów specjalnych w zakresie ekonomicznym: „[...] w rzeczywistości sama kwestia porozumień finansowych pokazuje, że istnieją co najmniej dwa, jeśli nie trzy, typy regionów specjalnych: pierwszy lub dwa pierwsze, do których można przypisać autonomiczne prowincje Trydentu i Bolzano oraz specjalną autonomię Doliny Aosty i Friuli-Wenecji

¹³⁰ Sterpa A., *La differenziazione possibile: istituire le macro-Regioni per ridisegnare la mappa delle diversità* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 562.

Julijskiej; drugi lub trzeci (w zależności od tego, czy doświadczenie prowincji autonomicznych rozpatruje się niezależnie, czy łącznie z innymi specjalnymi regionami północnych Włoch), do których można przypisać wyspiarskie specjalności Sycylii i Sardynii. [...] Nieprzypadkowo specjalne regiony północy w pełni wykorzystały szansę, jaką dają specjalne statuty, do wdrożenia swoich ram kompetencji i poziomu autonomii [...]”¹³¹.

Tabela nr 1. Udział regionów specjalnych w zyskach z podatków i opłat państwowych. Podane wartości procentowe oznaczają, jaka część z całej pobranej kwoty pozostaje na terytorium danego regionu (lub prowincji autonomicznej w przypadku regionu Trydent-Górna Adyga).

	Dolina Aosty	Trydent-Górna Adyga	Prowincja Bolzano	Prowincja Trydentu	Friuli Wenecja Julijska	Sardynia	Sycylia
Podatek dochodowy od osób fizycznych	100%	–	90%	90%	60%	70%	70%
Podatek dochodowy od osób prawnych	100%	–	90%	90%	45%	70%	100%
VAT	100%	10%	80%	80%	91%	90%	–
VAT (import)	100%	–	90%	90%	60%	70%	100%
Podatek kapitałowy	100%	–	90%	90%	–	–	100%
Oplata skarbową	90%	–	90%	90%	–	90%	100%
Oplata skarbową rejestracyjną	90%	–	90%	90%	–	90%	100%
Podatek majątkowy	100%	90%	–	–	–	–	100%
Podatek koncesyjny	90%	–	100%	100%	90%	90%	–
Podatek od energii elektrycznej	100%	–	100%	100%	90%	90%	–
Oplaty celne i monopolowe	90%-100% ¹	90%	90%	90%	91.9%	90%	–
Akcyza (alkohol)	90%	–	90%	90%	–	90%	–
Akcyza (paliwo)	100%	–	90%	90%	29,8% (benzyna) 30,3% (ON)	90%	–
Inne podatki i opłaty	90%	–	90%	90%	–	70%	100%

¹ Stawka zmienna w zależności od jurysdykcji urzędowej

źródło: opracowanie własne na podstawie Postal G., *L'autonomia finanziaria della regione Friuli Venezia Giulia e degli enti locali del suo territorio (w:) 60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia*, red. E. D'Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r., s. 97.

¹³¹ D'Amico G., *Regionalismo differenziato, sistema finanziario e specialità regionale (w:) Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 118-119.

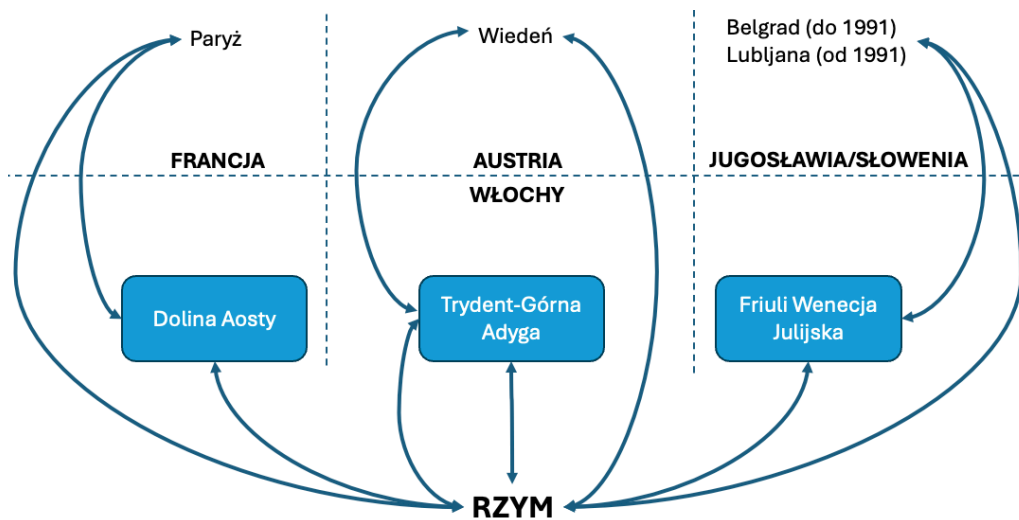
Powyższa analiza eksponuje o wiele bardziej uprzywilejowaną pozycję północnych regionów specjalnych. Korzyści finansowe są w tym przypadku wypadkową złożonych fundamentów całej autonomii, w skład których wchodziły przede wszystkim: odmienność kulturowo-językowa oraz specyficzne uwarunkowania geopolityczne. Szczególnie widoczne było to w Trydencie-Górnej Adydze oraz w Dolinie Aosty, a w późniejszych latach i do pewnego stopnia we Friuli Wenecji Julijskiej. Umieźdzynarodowienie problematyki wybranych włoskich terytoriów przygranicznych i wynikające z nich nieporozumienia w relacjach dwustronnych z Francją (Dolina Aosty), Jugosławią (status miasta Triest i terenów ościennych) oraz Austrią (Południowy Tyrol), skutkowały wdrożeniem przepisów właściwych do przeciwdziałania napięciom społecznym. W tym przypadku za konieczne uznano odwołanie się do wolności językowej wybranych mniejszości językowych oraz grup etnicznych. Wagę tych rozwiązań podkreśla Witold Misiuda-Rewera zauważając, że: „Ochrona praw językowych w ramach regionalnych autonomii terytorialnych jest jednym z podstawowych wyznaczników ładu w państwie włoskim. Chodzi o konstytucyjną i regionalną gwarancję, praw mniejszości językowych. Istotne jest wykazanie tego, że tzw. „separatyzm językowy” i bilingwizm, w systemie autonomii regionów o statutach specjalnych stanowi przeciwdziałanie wobec niebezpieczeństwa separatyizmu terytorialnego”¹³². Skala uzgodnionej autonomii wybranych regionów północnych oraz jej późniejszego monitorowanie, skutkowało wypracowaniem szczególnych rozwiązań w zakresie władzy samorządowej, administracji regionalnej oraz benefitów finansowych, aby autonomię uznawać za pełną, długofalowo stabilną i nienaruszalną oraz akceptowalną w opinii wewnętrznej i zewnętrznej¹³³. Dekady praktyki, doprowadziły do ustandaryzowania autonomii oraz oparcia ich nie tylko na polityce państwa, ale także wpisania w ogólny kontekst zrównoważonej regionalnej polityki wspólnoty europejskiej (*vide* Diagram nr 2.). Skutkiem wizerunkowej normalizacji specjalnych autonomii, było coraz częstsze podejmowanie tematu wyspecjalizowania regionów zwykłych.

¹³² Misiuda-Rewera W., *Regiony i samorządność lokalna w ładzie państwa na przykładzie Włoch* (w:) „Roczniki Nauk Prawnych”, Tom XIV, zeszyt 3 – 2004, s. 121.

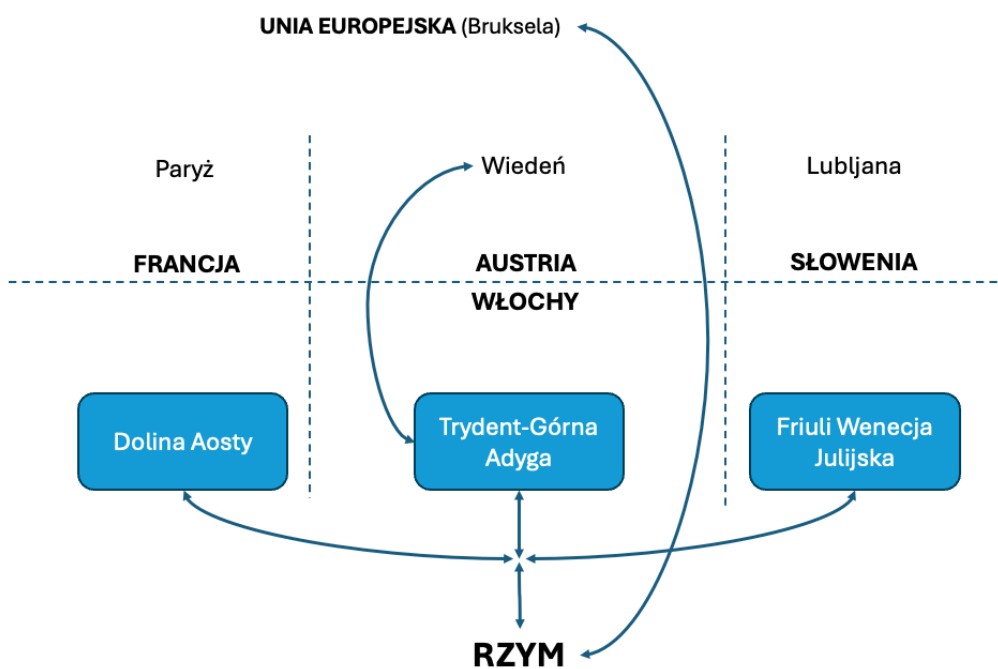
¹³³ Autonomia regionów Trydent-Górna Adyga, Dolina Aosty oraz Friuli Wenecja Julijska była wyjątkowa jak na okres lat 50, 60 i 70 XX w. we Włoszech. Regiony te – w przeciwieństwie do zwykłych odpowiedników w tamtym czasie – od początku funkcjonowania, posiadały wybieralne organy przedstawicielskie, zrjonalizowane podziały kompetencji oraz uregulowane stosunki finansowe pomiędzy państwem a regionem. Specjalności tych regionów były ponadto monitorowane przez państwo, w związku z przeciwdziałaniem potencjalnym ruchom separatystycznym oraz właściwym pozycjonowaniem Włoch w relacjach dwustronnych (w szczególności z Austrią oraz Jugosławią).

Diagram nr 2. Charakterystyka kierunków polityki wewnętrznej oraz zewnętrznej w kontekście północnych regionów specjalnych Republiki Włoskiej

Do 1991 roku

Od 1991 roku

źródło: opracowanie własne na podstawie Minghi J.V., *Common Cause of Borderland Minorities? Shared Status among Italy's Ethnic Communities (w:) Geopolitics at the End of the Twentieth Century: The Changing World Political Map*, red. N. Kliot, D. Newman, Frank Cass, Londyn-Portland, 2000 r., s. 205.

Koncepcja regionalizmu zróżnicowanego została wdrożona do włoskiej debaty politycznej jako konsekwencja reform prawno-konstytucyjnych przełomu XX i XXI wieku. Zaznaczyć należy, że nie można rozpatrywać tego w kategoriach początku debaty o zróżnicowaniu, ale raczej jako kontynuację dążeń, już artykułowanych przez wybrane regionalne środowiska polityczne, co najmniej od lat 80. XX wieku. W tym miejscu musi również ulec podkreśleniu fakt, iż uwydatnianie różnic regionalnych, opierało się we Włoszech – poza okresem realnego terroryzmu lokalnego lat 50. i 60. XX wieku w Południowym Tyrolu – najczęściej na różnicowaniu gospodarczym. Najbardziej jaskrawym przypadkiem takiego właśnie skoncentrowania na postawionych celach ekonomicznych, była aktywność polityczna na północy kraju, odnosząca się do kwestii tak zwanej „niepodległości Padanii”¹³⁴. Stała się ona nadrzędnym celem powstałej w 1989 roku formacji o nazwie „Liga Północna” (wł. *Lega Nord*) ze stojącym na jej czele politykiem – Umbertem Bossim. Naczelnym postulatem formułowanym przez „Ligę” było dążenie do emancypacji północy Włoch, z naciskiem na aspekt ekonomiczny, wspierany również narracją ideologicznej odrębności „ludów północy”¹³⁵. W okresie największej radykalizacji w latach 90. XX wieku, formacja Bossiego formułowała postulaty separatystyczne. Próba ich legitymizacji opierała się na różnego rodzaju przykładach wizerunkowej odrębności, dążąc do budowy alternatywnego *quasi*-państwa na północy. Choć z biegiem lat profil ideologiczny formacji uległ przeobrażeniu (dostosowując się do sytuacji politycznej w kraju i przechodząc zmianę pokoleniową w obszarze przywództwa), to jej aktywność w początkowym etapie działalności, jest podkreślana jako jeden z najbardziej widocznych przejawów myśli separatystycznej współczesnych Włoch.

¹³⁴ Nazwa „Padania” pochodziła od Niziny Padańskiej, czyli obszaru geograficznego na północy Włoch (w dolinie rzek Pad ora Po) który swoim zasięgiem obejmuje trzy kluczowe regiony: Lombardię, Piemont oraz Wenecję Euganejską. W narracji bardziej obszernej do „Padanii” zalicza się również regiony geograficznie bliskoznaczne: Friuli Wenecja Julijska, Emilia-Romania, Toskania, Marche, Umbria, a nawet alpejskie regiony specjalne Dolina Aosty i Trydent-Górna Adyga. Fijał M.M., *Idee separatystyczne w programie Ligi Północnej na rzecz Niepodległości Padanii* (w:) „Zeszyty Naukowe - Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii w Suchoj Beskidzkiej” tom 14, rocznik VII, nr 2/2018, s. 103; Szerzej o padańskiej myśli niepodległościowej północnych Włoch *vide Ibidem* s. 97-116; Golemo K., *Zielone ludy Padanii: Plemiennie fantazje i ekonomiczne interesy włoskich separatystów* (w:) „Politeja” 11(5 (31/1), s. 433-458.

¹³⁵ Koncepcja silniejszego zaznaczenia odrębności północnej części Włoch (umownie określanej jako Padania) była przedmiotem rozważań włoskich teoretyków. Wśród nich wyróżnia się prace i koncepcje, autorstwa mediolańskiego prawnika i profesora nauk politycznych Gianfranco Miglio. Był on zaangażowany w promowanie ogólnej koncepcji zmiany doktryny terytorialnej państwa. Jego prace cechowało poparcie dążenia do reformy neofederalnej i ogólnej sanacji włoskiego życia politycznego. Tego typu działalność intelektualna oraz reformistyczna postawa, służyły Lidze Północnej i U. Bossiemu do budowy narracji separatystycznej w latach 90. XX wieku. Bielański S., *Koncepcja Padanii na przełomie XX i XXI wieku* (w:) „Przegląd Geopolityczny” 18, 2016, s. 14-15.

O ile debata nad realną separacją północy kraju od jego południowej części, nie ulegała wyraźnej alternacji prawno-ustrojowej, o tyle sama kwestia modyfikacji regionalnych struktur państwowych została aktywowana wraz ze zmianą struktury Tytułu V włoskiej Konstytucji w 2001 roku. Czynnikiem sprawczym stał się art. 116 ust. 3., w którym wyrażono permissywny stosunek ustawodawcy, do potencjalnych negocjacji regionów z władzami centralnymi, celem poszerzenia czy redefinicji kompetencji¹³⁶. Skutkiem tego była zintensyfikowanie dyskursu publicznego i politycznego nad nowym kształtem regionalizmu włoskiego, określanej mianem „regionalizmu zróżnicowanego” czy „regionalizmu asymetrycznego”. Jednocześnie zauważa się aktywność państwa w kwestii modyfikacji politycznej pozycji regionów. Do najbardziej znaczącego projektu w tym zakresie zalicza się propozycję reformy konstytucyjnej wysuniętą w 2005 roku przez rząd Premiera Silvia Berlusconi. Zakładał on znaczące poszerzenie kompetencji regionalnych oraz dostosowanie parlamentu do specyfiki podziału terytorialnego państwa. Projekt daleko idącej modyfikacji włoskiego wewnętrznego ładu politycznego został jednak odrzucony przez obywateli w referendum w 2006 roku¹³⁷. Podobnie zakończone zostały próby zmian w charakterystyce terytorialnej państwa oraz roli parlamentu, zaproponowane przez Premiera Matteo Renziego w 2016 roku¹³⁸. Obydwa przypadki pokazują, że wśród społeczeństwa włoskiego zauważyć można wyraźną kontradykcyjność w kwestii oceny

¹³⁶ Pełne brzmienie art. 116 ust. 3: „Dodatkowe formy i szczególne warunki autonomii dotyczące materii, o których mowa w art. 117 ust. 3, i materii wskazane przez art. 117 ust. 2 lit. “l”, w zakresie ograniczonym do organizacji sądownictwa pokoju, “n” oraz “s”, mogą być przyznane innym regionom przez ustawę państwa z inicjatywy zainteresowanego regionu, po wysłuchaniu organów lokalnych, przy poszanowaniu zasad, o których mowa w art. 119. Ustawa jest uchwalana przez izby bezwzględną większością ich członków, na podstawie porozumienia między państwem a zainteresowanym regionem”. *vide* art. 119 Konstytucji Włoch.

¹³⁷ Chociaż jednym z głównych celów proponowanej zmiany było dogłębne zmodyfikowanie sposobu wyboru i działania szefa rządu, to projekt zakładał również inne daleko idące zmiany. W przedmiocie regionów, miały one zostać obdarzone wyłącznymi kompetencjami w kwestiach ochrony zdrowia, edukacji oraz bezpieczeństwa wewnętrznego. Ponadto przewidziano modyfikację włoskiego parlamentu. Nastąpić miała redukcja liczby parlamentarzystów oraz rezygnacja z zasady bikameralizmu doskonałego, na rzecz przewagi izby niższej (Izby Deputowanych) nad izbą wyższą (Senatem). Senat miał zostać stać się również „izbą federalną”. Dodatkowo parlament miał uzyskać możliwość wetowania praw przyjętych na poziomie regionalnym. Reforma ta została odrzucona w referendum 26 czerwca 2006 roku (61,3% za odrzuceniem, 38,7% za przyjęciem). Kuźlewska E., *Referendum konstytucyjne we Włoszech. Jak głosowanie ludowe wpływa na system polityczny państwa?* (w:) „Przegląd Europejski” Nr 2 (44), 2017, s. 116-119.

¹³⁸ Reforma konstytucji „Renzi-Boschi” z 2016 roku (od nazwiska ówczesnego Premiera Matteo Renziego oraz Marii Eleny Boschi, minister ds. reform instytucjonalnych) zakładała w jednym ze swoich aspektów odejście od zasady bikameralizmu doskonałego i pozostawienie faktycznych kompetencji ustawodawczych wyłącznie w kompetencjach Izby Deputowanych. Senat miał zostać izbą regionalną z senatorami wybieranymi przez poszczególne rady regionalne, a jego rola w procesie legislacyjnym zmarginalizowana (posiadanie jedynie weta wstrzymującego). Usunięte miały zostać kompetencje konkurencyjne między państwem a regionami, na rzecz kompletnego podziału zadań na te państwowe i regionalne (zwiększony stopień dewolucji), przy zachowaniu nadzwyczajnego prawa władz centralnych do ingerencji w tę zasadę, jeżeli wymagałyby tego żywotne interesy państwa. Propozycja reformy konstytucji została odrzucona w referendum 4 grudnia 2016 roku (59,1% za odrzuceniem – 40,1% za przyjęciem). Zaccone P., *Reforma konstytucyjna Renzi-Boschi* (w:) „Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie” XIII (2017), s. 59-70.

i potencjalnych kierunków zmian systemu organizacji terytorialnej państwa. W dotychczasowej historii przeprowadzono we Włoszech cztery referenda konstytucyjne¹³⁹, spośród których aż trzy (2001, 2006, 2016) dotyczyły – w całości lub w części – materii regionalnej. Widać więc wyraźnie, że problematyka ta jest stałym elementem wielowektorowej debaty politycznej i społecznej.

Faktyczne skutki tej debaty zostały uwypuklone w wyniku działań trzech regionów włoskich w 2017 roku. Władze Lombardii, Wenecji Euganejskiej oraz Emilii-Romanii zwróciły się do rządu włoskiego z formalnymi wnioskami o rozpoczęcie procedury i dostosowanie założeń zróżnicowanej autonomii do swoich wewnętrznych uwarunkowań¹⁴⁰. Wnioski trzech regionów w opinii badaczy pozwalają na dostrzeżenie ogólnych perspektyw rozumienia regionalnego różnicowania oraz podejścia władz regionalnych do tych problemów. Jak zauważa Elena di Carpegna w toku myślenia w poszczególnych włoskich regionach na temat autonomii, dochodzi do częstego zjawiska nadrzędności negatywnej generalizacji. Autonomia postrzegana jako wartość *per se*, powoduje odrzucenie dążenia do faktycznego regionalnego wyspecjalizowania i zamiast tego na hasło ogólnego poszukiwania bliżej niesprecyzowanego „rozwoju”. Aksjologia owego rozwoju regionu, oparta jest na założeniu poluzowania ograniczeń państwowych, a nie na wypracowaniu dystynktywnych rozwiązań regionalnych. Skutkiem symplifikacji, jest przeniesienie ciężaru debaty z obszaru polityk publicznych do obszaru *stricte* politycznych wpływów. W takim rozumowaniu, czyni to ze zróżnicowanego regionalizmu mechanizm podziału negatywnego i jeszcze bardziej dzielącego regiony, w miejsce rozwiązania, które różnice spaja, na rzecz dobra wspólnego Republiki¹⁴¹.

Zbyt ogólnikowy i niesprecyzowany zakres postulatów formowanych w 2017 roku przez przytoczone wyżej trzy regiony, był kwestionowany na forum prac komisji parlamentarnych¹⁴². W ich toku zauważono, że chociaż regionalnym dążeniom brak jest

¹³⁹ W latach: 2001, 2006, 2016, 2020.

¹⁴⁰ W przypadku regionów Lombardia oraz Wenecja Euganejska wnioski zostały również przedłożone do oceny ludności tych regionów, poprzez rozpisanie niewiążących referendów konsultacyjnych. W obydwu przypadkach przeważająca większość głosujących poparła obdarzenie swoich regionów bliżej niesprecyzowanym większym zakresem kompetencji. Piperno S., *Il regionalismo differenziato: profili politologici, economici e di finanza pubblica* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 48.

¹⁴¹ Scagliarini S., *Gli ambiti di differenziazione regionale: virtù (del modello) e vizi (della sua attuazione)* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 344.

¹⁴² Komisja parlamentarna ds. regionalnych (wł. *Commissione parlamentare per le questioni regionali*) – komisja łączona włoskiego parlamentu (w jej skład wchodzi deputowani oraz senatorowie) powołana w 1953 roku, w celu monitorowania, kontroli oraz doradztwa w kwestiach dotyczących włoskich regionów.

szczególności czy empirycznego poparcia, to ogólna ich wstępna trajektoria skupiona jest na aspektach ekonomicznych i kompetencyjnych¹⁴³. Pozwolenie regionom na działania zmierzające w kierunku reform ich źródeł dochodów, swobody podejmowania decyzji (związanych z wymaganiami stawianymi przez państwo, ale również instytucje UE), czy kształtowania wewnętrznego systemu szkolnictwa, mogłyby w dłuższej perspektywie zbyt mocno przybliżyć je rangą do regionów specjalnych. Zwraca na to uwagę Carla Negri, która w przyszłej drodze do zróżnicowanego regionalizmu włoskiego, przytacza doświadczenia regionów specjalnych, w szczególności Trydentu-Górnej Adygi i jego autonomicznych prowincji, jako wartościowy punkt odniesienia: „[...] model organizacji i zarządzania funkcjami, pod względem skuteczności i efektywności, niektórych wyspecjalizowanych podmiotów, zwłaszcza tych najbardziej wartościowych, takich jak autonomiczne prowincje Trydent i Bolzano, mógłby służyć jako wartościowy przykład dla regionów zwykłych pragnących się wyróżnić”. Badaczka podkreśla jednak również fakt, że regiony specjalne służąc jako przykład, powinny jednocześnie stanowić punkt nieprzekraczalnej granicy, aby nie zredukować różnic dychotomicznego podziału pomiędzy zwyczajnością a specjalnością. Zauważalne jest to również w opiniach pochodzących z włoskiego Trybunału Obrachunkowego, instytucji monitorującej działalność finansową regionów: „[...] uogólnienie, nawet na mniejszą skalę, modelu finansowania obecnie przyjętego dla regionów o statusie specjalnym nie wydaje się zrównoważone dla finansów publicznych, biorąc pod uwagę wysoki dług publiczny, cele równoważenia na szczeblu krajowym oraz nieuniknioną potrzebę koordynacji”¹⁴⁴.

Samo pojęcie zróżnicowanego regionalizmu jest identyfikowane jako trudny wybór pomiędzy różnymi formami jego potencjalnego zaawansowania, szczególnie w aspekcie finansowej regionalizacji, czy nawet federalizacji terytorium państwa. Wspomina o tym Flavio Guella: „W szczególności wydaje się, że „konkurencyjny” federalizm fiskalny, który przesuwając równowagę w kierunku biegunowości narzędzi rozliczalności, mógłby prowadzić do wdrożenia polityk lokalnych, które wzmacniają specjalizację, aby wykorzystać przewagę konkurencyjną danego terytorium; z drugiej strony można by powiedzieć, że federalizm fiskalny „łagodzony” przez interwencje wyrównujące raczej dążyłby do eliminacji różnic –

¹⁴³ Piperno Stefano, *Il regionalismo...*, op. cit., s. 49.

¹⁴⁴ Benvenuti M., *La dimensione...*, op. cit., s. 147.

nawet tych już istniejących i faktycznych – między terytoriami i ostatecznie pozbawiłby uzasadnienia dla procesów ustanawiania i wzmacniania specjalizacji”¹⁴⁵.

Przestrzenna alokacja postulatów, dotyczących zwiększania autonomii, pokazuje również inny aspekt włoskiego zróżnicowanie terytorialnego. Chodzi o podkreślanie wzrastającej roli makroregionów włoskich, w zakresie formułowania wyspecjalizowanych rozwiązań. O skoncentrowaniu na politykach makroregionalnych w miejscu regionalizmu zróżnicowanego wspomina Simone Scagliarini: „W rzeczywistości, moim zdaniem, zamiast alternatywy dla zróżnicowanego regionalizmu, który zachowuje swoją użyteczność jako forma odpowiedzi na specyficzne potrzeby terytoriów – na które trudno byłoby znaleźć odpowiedź na zbyt szerokim poziomie – idea makroregionów oferuje interesujący punkt wyjścia, w którym, jako wariant tego modelu, przewiduje się możliwość stworzenia swoistego „skoordynowanego zróżnicowania” między terytoriami o podobnych potrzebach, na które mogą one udzielić jednoznacznej i jednorodnej odpowiedzi”¹⁴⁶. Słowa te znajdują potwierdzenie w potrzebach czy kierunkach rozwoju, proponowanych przez środowiska makroregionalne (np. w kwestii wspólnego dostosowywania polityki oświatowej przez kilka graniczących ze sobą regionów). Jednocześnie jednak zasadne jest formułowanie pytania na temat oddziaływania polityk publicznych, sprzężonych w formie makroregionalnej, na sytuację południa kraju. Obszar ten z przyczyn politycznych, społecznych czy ekonomicznych może być niezdolny do ekstensywnego sieciowania sąsiednich wspólnot terytorialnych na wzór północy kraju. Nie jest przypadkiem, że debata dotycząca reform regionalnych opartych na wskaźnikach gospodarczych, miała swoje korzenie w regionach północnych. To właśnie one, charakteryzują się silniejszym poziomem gospodarki i dyscypliny finansowej w porównaniu z południem kraju. Stanowiło i stanowi to zawsze jeden ze sztandarowych argumentów we włoskiej debacie na temat ustroju terytorialnego.

Wszelkie działania, dotyczące regionów włoskich na przestrzeni ostatnich dekad, czy nawet wieków pokazują, że od etapu zjednoczenia Włoch, po czasy współczesne, debata ta jest nadal otwarta. Polityczne zainteresowanie problematyką jest znaczące na wielu poziomach, a samo społeczeństwo również wykazuje świadomość na temat problematyki regionalnej. Zauważalne jest również, że owa debata na temat przyszłości regionów włoskich – przy różnych stopniach zaawansowania – zawsze zamyka się w ramach

¹⁴⁵ Guella F., *Il finanziamento delle autonomie differenziate: approcci al federalismo (fiscale) a confronto* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 518.

¹⁴⁶ Scagliarini S., *Gli ambiti...*, op. cit., s. 341.

poszerzenia kompetencji wewnątrz państwa, a nie poza nim (jak np. separatyzm Katalonii w Hiszpanii czy Szkocji w Wielkiej Brytanii). Pozwala to rozpatrywać kwestię regionalną, jako integralną część włoskiego dyskursu politycznego, opartą na definicyjnych ramach unitaryzmu, regionalizmu czy federalizmu. Regiony specjalne Republiki, w szczególności te położone na północy (Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska, Dolina Aosty) stanowią integralną część owej złożonej debaty na temat redefinicji włoskiej doktryny regionalnej. Z jednej strony są one specyficznymi, niejednorodnymi organizmami terytorialnymi, różniącymi się od innych regionów, a także – co ważne – wykazującymi różnice nawet między sobą. Z drugiej strony, ze względu na zróżnicowanie, są one również punktem odniesienia dla reszty regionów zwykłych i specjalnych, w stale poruszonym pytaniu dotyczącym granic włoskiego regionalizmu, czy nawet potencjalnego federalizmu. Celem szczegółowej analizy ich problematyki jest więc nie tylko zrozumienie ich wewnętrznych charakterystyk, ale również zrozumienie czy ich model ustrojów wewnętrznych dostarcza wniosków dla całego włoskiego ustroju terytorialnego.

ROZDZIAŁ II

TRYDENT-GÓRNA ADYGA

2.1. Rys historyczny

Jednym z ustaleń, podjętych w czasie Kongresu wiedeńskiego (1814-1815) było połączenie dwóch sąsiadujących ze sobą podmiotów terytorialnych Tyrolu oraz Trydentu. Pierwszy z nich – Tyrol stanowił rozległe alpejskie księstwo (stąd przydomek „Kraj w Górach”, niem. *Land im Gebirge*)¹⁴⁷ o długiej historii i tradycjach samorządności, funkcjonując od XIV wieku niemal nieprzerwanie w graniach Monarchii Habsburgów, następnie Austrii i Austro-Węgier¹⁴⁸. Drugim terytorium były ziemie Trydentu, przez wieki pozostające autonomicznym Księstwem Biskupim w ramach Rzeszy Niemieckiej. Chociaż obydwa obszary przez lata wchodziły w skład szeroko rozumianego germańskiego kręgu kulturowego, cechowały je różnice, które zaczęły być coraz mocniej widoczne od czasu pokongresowej terytorialnej konsolidacji w ramach Austro-Węgier. W przeciwieństwie do germańskiego Tyrolu, w Trydencie stale utrzymywał się jego włoskojęzyczny charakter, co było wypadkową posiadanej eklezjalnej autonomii oraz bliskości kultury romańskiego, znad jego południowej granicy. Od 1815 roku nastąpił więc scalenie dwóch systemów językowo-kulturowych w ramach jednego obszaru administracyjnego, gdzie oprócz języka niemieckiego wyróżniano również język włoski¹⁴⁹. Doprowadziło to do formowania antagonizmów pomiędzy Tyrolem właściwym a terenami Trydentu, który określano wtedy

¹⁴⁷ Był to po pierwsze Tyrol Północny (niem. *Nordtirol*) sięgający na północy do Kufstein na granicy z Bawarią, a na zachodzie graniczący z Przedarulanią (niem. *Voralberg*). Po drugie Tyrol Wschodni (niem. *Osttirol*), którego granice wyznaczały dwie rzeki Isel oraz Drawa. Po trzecie Tyrol Południowy (niem. *Südtirol*, wł. *Alto-Adige, Sudtirolo*) od przełęczy Brenner do miasta Salurn (wł. *Salorno*). Peterlin H. K., *The South Tyrol Way: From trouble case to autonomy model – history and development of a European minority region*, StudienVerlag, 2023 r., s. 1; Vidoni C., *La scuola dell'autonomia provinciale. Cenni storici e profili statuari, ordinamentali e legislativi della scuola nella provincia autonoma di Bolzano*, Armando Editore, Rzym 2013 r., s. 19.

¹⁴⁸ Jedynym wyjątkiem był okres wojen napoleońskich w XIX wieku. Księstwo Tyrolu na mocy postanowień Pokoju w Preszburgu w 1805 roku zostało przekazane Królestwu Bawarii. Wzrost niezadowolenia społecznego i chęć wyzwolenia spod francusko-bawarskiego panowania doprowadził w 1809 roku do wybuchu powstania ludowego, na czele którego stanął Andreas Hofer. Bonusiak G., *Ein Tirol vs. Tre Venezie – o historycznych przesłankach przynależności Górnej Adygi/Południowego Tyrolu* (w:) „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 28(3)/2023, s. 90-95.

¹⁴⁹ Przed tymi wydarzeniami odsetek osób mówiących po włosku w Księstwie Tyrolu wynosił 16-17%. Gdy nastąpiło przyłączenie do nich Trydentu, wzrósł on do 40%. Cole L., *Patriotic Celebrations in Late Nineteenth and Early Twentieth Century Tirol* (w:) *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe*, red. M. Bucur, N.M. Wingfield, Purdue University Press, West Lafayette 2001 r., s. 90.

jako „Tyrol włoski” (wł. *Tirol italiano*) lub „Tyrol Południowy” (niem. *Welschtirol*)¹⁵⁰. Widząc to, władze austriackie w XIX wieku starały się implementować założenia dwujęzyczności czy kooperacji wielojęzycznej i wieloetnicznej. Ambitny w swoich założeniach program nie przyniósł oczekiwanych rezultatów. Podział na dwa bloki: „niemieckojęzyczny” i „włoskojęzyczny” stale postępował¹⁵¹.

Mapa nr 6. Położenie regionu Trydent-Górna Adyga w Republice Włoskiej

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trentino-South_Tyrol_in_Italy.svg [11.01.2025].

Po scaleniu z Tyrolem w 1815 roku, ludność Trydentu coraz mocniej manifestowała swoją odrębność językową i kulturową. Koordynowane było to w sferze politycznej przez zróżnicowane delegacje włoskojęzyczne w Landtagu w Insbrucku, czy parlamencie

¹⁵⁰ Peterlini O., *50 anni dall' accordo di Parigi*, Consiglio Regionale Trentino-Alto Adige, Bolzano 1996 r. s. 18.

¹⁵¹ Idem, *Autonomy and the Protection of Ethnic Minorities in Trentino-South Tyrol: An Overview of the History, Law and Politics*, Presidium of the Regional Parliament Trentino-South Tyrol, Bolzano/Trento 1997 r., s. 58-63.

w Wiedniu. Wysuwano różne inicjatywy i pomysły rozwiązań, dotyczące pokojowej koegzystencji ludności Trydentu i Tyrolu. Zawsze jednak były one konstruowane według reguły odrębności kulturowej i politycznej tych dwóch ziem¹⁵². Manifestacje różnego podejścia do kwestii tożsamości widoczne były też w warstwie społeczno-kulturowej na przełomie XIX i XX wieku¹⁵³. Intensyfikacja działań Trydentczyków w dużym stopniu spowodowana była zjednoczeniem Włoch w 1861 roku i trwającym w kolejnych latach dalszym powiększaniem włoskiego terytorium. W tych działaniach Trydentczycy starali się również lokować swoje dążenia wyzwolenicze. Odpowiedzią na – niewystarczającą w ich ocenie – dotychczasową politykę Wiednia, miało być wykorzystanie szansy na oderwanie od Austrii i świata germańskiego na rzecz Italii i kultury romańskiej. Jak stwierdziła Maria Garbari, myślenie takie brało się „ze świadomości przynależności do ostatniego pasa terytoriów nieprzyłączonych do państwa [Włoch]”¹⁵⁴. Konsekwencją niewykorzystania tej szansy było wejście w XX wiek przy widocznej wieloaspektowej konkurencji germańsko-włoskiej¹⁵⁵.

W okres przed I wojną światową Tyrol i Trydent wchodziły jako terytoria wyraźnie odrębne językowo, co potwierdzał przeprowadzony w 1910 roku spis powszechny¹⁵⁶. Widoczna była radykalizacja dyskursu, która po stronie włoskojęzycznej była efektem personalnej działalności irredentystów włoskich takich jak: rewolucjonista Cesare Battisti¹⁵⁷

¹⁵² Peterlini O., *Autonomy...*, op. cit. s. 65; De Pascale L., *Storia dell'autonomia del Trentino Alto Adige*, Luiss Guido Carli, Rzym 2020 r., s. 67-68; Cole L., *Patriotic...*, op. cit., s. 90-95.

¹⁵³ 11 października 1896 roku na Piazza della Stazione w Trydencie została odsłonięta statua, na której widniał Dante Alighieri. Na cokole umieszczona została inskrypcja: „Dla Dantego, dla Naszego Ojca”. Poeta Giosue Carducci przygotował na tę okazję ode. Jej końcowe zdanie brzmiało „A teraz stoi spokojnie [Dante] i wydaje się, że czeka w Trydencie”. Raffa G. P., *Dante's Bones: How a Poet Invented Italy*, Harvard University Press, Cambridge 2020 r., s. 141-143.

¹⁵⁴ Garbari M., *La lotta nazionale nel Trentino* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 71/4 1992, s. 507.

¹⁵⁵ Pegoretti A., *Il monumento a Dante nella Trentino irredenta (1896)* (w:) *Dante e la politica: dal passato al presents*, red. F. Silvestrini, F. Maiolo, L. Marcozzi, Roma TrE-Press, Rzym 2022 r., s. 201-205; Garbari M., *La lotta...*, op. cit., s. 580-581; Cole L., *Military Veterans and Popular Patriotism in Imperial Austria, 1870-1914* (w:) *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, red. L. Cole, D. L. Unowsky, Berghahn Books, Nowy Jork-Oksford 2007 r., s. 51-55.

¹⁵⁶ Według danych z 1910 roku terytorium Trydentu zamieszkiwało 381,138 osób, z czego 358,049 (prawie 94%) stanowiły osoby posługujące się językiem włoskim. 11,021 osób (niecałe 3%) używało języka niemieckiego. Dla porównania w Tyrolu Południowym na 251,451 mieszkańców 233,913 używało niemieckiego (89%). Włoskojęzycznych obywateli było 7,339 (niecałe 3%). Peterlini O., *Autonomy...*, op. cit., s. 58-59; *South Tyrol in Figures*, Autonomous Province of South Tyrol Provincial Statistics Institute – ASTAT, Bozen/Bolzano 2021 r., s. 19.

¹⁵⁷ Cesare Battisti, skupiając się na kwestii oderwania Trydentu od Austrii i przyłączenia go do Włoch, aktywnie działał w sferze kartograficznej. Opracowywał on mapy i plany, które następnie przekazywał stronie włoskiej. W czasie I wojny światowej przedostał się do Włoch i walczył po ich stronie przeciwko Austrii, będąc formalnie cały czas jej obywatelem. W związku z tym po dostaniu się do niewoli w 1916 roku, został postawiony przed sądem wojennym, który uznał go winnym zdrady stanu i skazał na egzekucję przez powieszenie. Od tamtego czasu Battisti zaczął być w środowiskach nacjonalistycznych postrzegany jako

czy geograf Ettore Tolomei¹⁵⁸. Okres ten stał się nie tylko kolejną manifestacją nastawienia pro-włoskiego na terenie Trydentu, ale również coraz zuchwalszym przedostawaniem się do opinii publicznej narracji o włoskim charakterze południowej części Tyrolu, określanego przez irredentystów propagandowo mianem „Górnej Adygi” (wł. *Alto Adige*).

Mapa nr 7. Historyczne części składowe Tyrolu oraz terytorium Trydentu

źródło: Fischer Dirk-Hinnerk, *A Comparison of the Economic Situation of Tyrol, Austria in Three Key Periods: 1908-1913, 1945-1950 and 2008-2013*, „Baltic Journal of European Studies” Tom 5, Nr 1(18) 2015, s. 96.

Zapewnienie realizacji włoskich interesów w Trydencie oraz zaanektowanie Południowego Tyrolu (z racji jego geograficznego położenia na przełęczach alpejskich)

bohater walki o wyzwolenie Trydentu, za którą poniósł męczeńską śmierć. Thompson M., *The White...*, op. cit., s. 96; Szerzej o życiu i myśli Battistiego *vide* Rosenboim O. *The Spatiality of Politics: Cesare Battisti's Regional and International Thought, 1900–1916* (w:) „Modern Intellectual History” 19(2) 2012, s. 397-420.

¹⁵⁸ Ettore Tolomei skupiał się nie tylko na głoszeniu włoskich hasel nacjonalistycznych na terenie Trydentu, ale również prowadził agitację, mającą na celu de-germanizację ludności żyjącej na terenie Tyrolu Południowego. Twierdził, że mieszkańcy Tyrolu Południowego byli historycznie potomkami ludów włoskich, a niemiecka kultura czy język zostały narzucone poprzez setki lat „zniewolenia”, za które odpowiedzialny był pan-germański nacjonalizm. Wand A., *Segregation in Language Education: The Case of South Tyrol, Italy*, Palgrave Macmillan Cham, 2013 r., s. 58; Steininger R., *South Tyrol: A Minority Conflict of the Twentieth Century*, Transaction Publishers, Nowy Brunzwik 2009 r., 14-16.

miało więc stanowić jeden z ostatnich etapów „domknięcia” granic państwa włoskiego. Efektem starć w ramach Wielkiej Wojny na froncie południowym, było między innymi ostateczne umożliwienie armii Włoskiej wejścia na wyżej wymienione tereny jeszcze w czasie jej trwania (1917), a forsowny marsz wynikający z sukcesów w 1918 roku, pozwolił wojskom włoskim na dotarcie aż do Insbrucka – historycznej stolicy Tyrolu. W ramach tajnych ustaleń dokonanych jeszcze w czasie trwania wojny, władze włoskie liczyły na permanentne zaanektowanie Tyrolu Południowego oraz Trydentu, co było przedmiotem aprobaty ze strony państw Ententy (Traktat londyński z 1915 roku)¹⁵⁹. Początkowa okupacja wojskowa tych ziem, została więc oficjalnie usankcjonowana prawnie 10 września 1919 roku w ramach postanowień traktatu pokojowego w Saint-Germain-en-Laye.¹⁶⁰ Król Wiktor Emmanuel III podczas przemówienia do włoskiego parlamentu w grudniu 1919 roku stwierdził: „Nowe terytoria połączone z Włochami stwarzają nowe problemy, które należy rozwiązać (...) a nasza tradycja wolności wskaże nam drogę rozwiązania tych problemów, za pomocą najwyższego szacunku dla autonomii i lokalnych tradycji”¹⁶¹. Realizując słowa monarchy, utworzono na przejętych terytoriach gubernaturę *Venezia Tridentina*¹⁶² i rozpoczęto proces początkowo powolnej italianizacji tych ziem¹⁶³, który jednak uległ

¹⁵⁹ Włochy chociaż w chwili wybuchu wojny należały do Trójprzymierza (razem z Austro-Węgrami oraz Niemcami), nie przystąpiły do walki i przyjęły postawę wyczekującą. Wykorzystały to Wielka Brytania oraz Francja i zaproponowały Włochom zmianę stronnictwa, gwarantując im w zamian gwarancje terytorialne (Trydent, Tyrol Południowy oraz Pobrżeże Austriackie z Triestem i Gorycją na czele). Grote G., *The South Tyrol Question, 1866–2010: From National Rage to Regional State*, Peter Lang, Berno 2012 r., s. 8-9; Bonusiak G., *Położenie mniejszości niemieckojęzycznej w Południowym Tyrolu (Górnej Adydze) na tle stosunków austriacko-włoskich* (w:) *Sąsiedztwo i pogranicze - między konfliktem a współpracą. T. 2*, red. J. Reginia-Zacharski, R. Łoś, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013 r., s. 122; Miszewski D., Wnętrzak G., *Dążenia regionalne i separatystyczne w Tyrolu Południowym/Górna Adyga* (w:) *Współczesne regionalizmy i separatyzmy polityczne i kulturowe w Europie Zachodniej*, red. D. Miszewski, G. Wnętrzak, F. Dąbrowski, P. Więckowski, Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa 2022 r., s. 412-413.

¹⁶⁰ Ludność niemieckojęzyczna próbowała podkreślić swoją niezależność poprzez różnego rodzaju organizacje i zrzeszenia lokalne. Pisano listy, petycje czy memoranda, aby wpłynąć na obradujących na konferencji pokojowej polityków zachodnich. Idem, *The South...*, op. cit., s. 15-18; Steininger R., *South Tyrol...*, op. cit., s. 4-6.

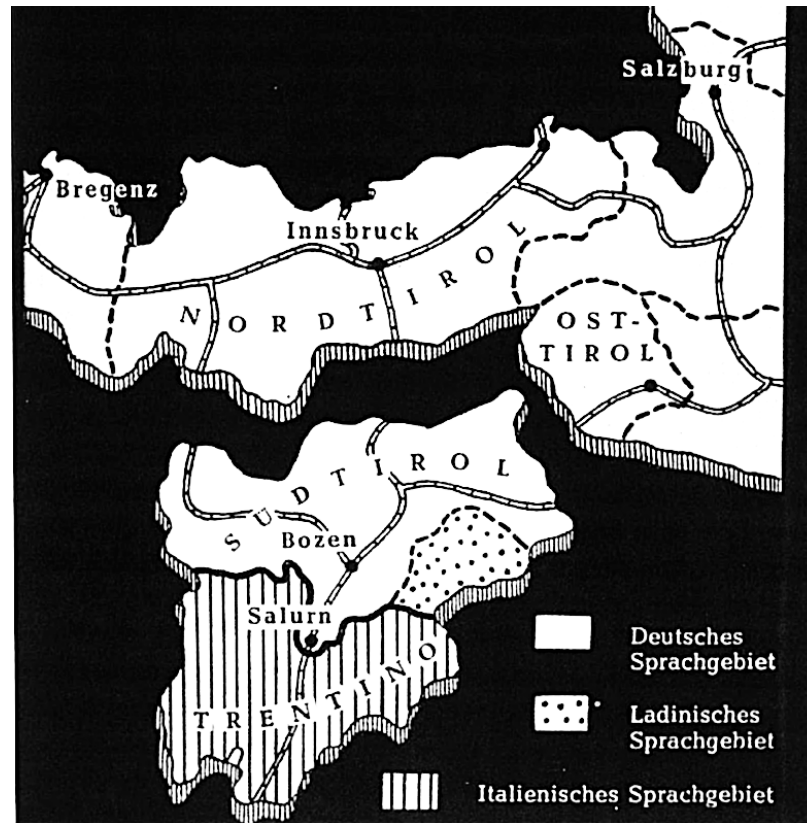
¹⁶¹ Peterlini O., *The South Tyrol...*, op. cit., s. 146.

¹⁶² Nazwa odnosiła się do poruszanej jeszcze przed I wojną światową idei „Trzech Wenecji” (wł. *Triveneto*) zaproponowanej przez pochodzącego z Gorycji włoskiego lingwistę Graziadio Isaia Ascoli. Według niego w skład *Triveneto* wchodziły trzy historyczne regiony: Wenecja Euganejska (wł. *Venezia Euganea*), Wenecja Julijska (wł. *Venezia Giulia*) i Wenecja Trydencka (wł. *Venezia Tridentina*). Nazewnictwo przyjęte przez Ascoliego wynikało z chęci lingwistycznego wyróżnienia tych ziem jeszcze w czasach ich funkcjonowania w ramach Austro-Węgier. Nacjonalistyczna interpretacja została dodana dopiero w epoce faszyzmu. Szerzej o koncepcji Trzech Wenecji *vide* Cattaruzza M., *Italy and Its Eastern Border, 1866-2016*, tłum. Gobetti D., Routledge, Abingdon 2017 r., s.10-11.

¹⁶³ Chodziło przede wszystkim o krótki okres lat 1919-1922, kiedy narzędzia asymilacji niemieckojęzycznej części społeczeństwa w ramach struktur państwowości i kultury włoskiej nie nosiły jeszcze znamion wysoce inwazyjnych czy uciążliwych. Gori E., *Trends in linguistic, scholastic, and educational policies in Trentino and Alto Adige (1919-1939)* (w:) „Acta Scientiarum Education” 38(1):1 2016, s. 2-5.

przyspieszeniu w obliczu rosnącej pozycji ideologii faszystowskiej w społeczeństwie i sferze politycznej¹⁶⁴.

Mapa nr 8. Podział Tyrolu po I wojnie światowej. Tyrol Południowy (niem. *Sudtirol*) oraz Trydent (wł. *Trentino*) zostały przyznane Włochom

źródło: Steininger R., *South Tyrol...*, op. cit., s. 7.

Gdy Benito Mussolini objął stanowisko Premiera Włoch, nie krył on swojego wrogiego nastawienia do Południowego Tyrolu. W wywiadzie udzielonym w 1926 roku mówił: „Widziałem to niebezpieczeństwo w Górnej Adydze: wszystko było tam niemieckie, pracownicy, nauczyciele, duchowieństwo, urzędy pocztowe i koleje. Mówiono tylko po niemiecku”¹⁶⁵. Wobec tego przystąpiono do działań propagandowych i represyjnych na szczeblu administracji państwowej, na czele których stanął wspomniany już Ettore Tolomei¹⁶⁶. Plan italianizacji był wielowektorowy i obejmował politykę historyczną¹⁶⁷,

¹⁶⁴ Motta G., *The Italian...*, op. cit., s. 77-87; Steininger R., *South Tyrol...*, op. cit., s. 6-9.

¹⁶⁵ Peterlini O., *The South Tyrol...*, op. cit., s. 146-147.

¹⁶⁶ Ettore Tolomei (1865-1952) – włoski pedagog, senator i polityk faszystowski. Zwolennik przyłączenia Trydentu i Tyrolu Południowego do Włoch. Autor opracowania „Prontuario dei nomi locali dell'Alto Adige”, w którym podjął się zmiany nazw geograficznych na wyżej wymienionych terenach z niemiecko- na włoskojęzyczne. Szerzej o tej publikacji *vide* Steininger R., *South Tyrol...*, op. cit., s. 17.

¹⁶⁷ Rozpowszechniano tezę, iż Tyrolczycy to dalecy przodkowie ludów romańskich. Di Michele A., *The Fascist view of the 'allogeni' in the border regions* (w:) „Journal of Modern Italian Studies” 28:1/2023, s. 95-100.

edukacyjną, kulturową i językową. Wobec ludności tyrolskiej stosowano wszelkie metody, aby czuli się mieszkańcami drugiej kategorii we własnym środowisku. Zamykano szkoły niemieckie i nakazano naukę tylko w języku włoskim¹⁶⁸. Italianizowano nazewnictwo obiektów, miejsc czy nieruchomości, a obywatelom niemieckojęzycznym zabraniano używania ojczystego języka w przestrzeni publicznej. Niemieckobrzmiące imiona i nazwiska także miały zostać zamieniane na włoskobrzmiące, nawet pod groźbą konfiskaty majątku¹⁶⁹. Jednocześnie prowadzono również politykę zachęt dla ludności z południa kraju, aby migrowała i osiedlała się na zdobytych włoskich ziemiach na północy. Tworzone nowe miejsca pracy i osiedla mieszkaniowe przewidziane tylko dla pracowników włoskich¹⁷⁰.

Rozwiązanie swoich problemów Tyrolczycy dostrzegali w zbliżeniu faszystowskich Włoch i hitlerowskich Niemiec. Anschluss Austrii spowodował, że zdesperowana ludność Tyrolu, która przez wieki stawiała idee niepodległości i samostanowienia niezwykle wysoko, gotowa była zaakceptować potencjalne zaanektowanie do III Rzeszy, jeżeli oznaczałoby to tylko wyjęcie spod włoskiego reżimu. Z uwagi na sytuację geopolityczną i sojusz włosko-niemiecki nie było takiej możliwości, ale dyplomacjom obydwu krajów udało się wynegocjować inne satysfakcjonujące dla obydwu władz rozwiązanie kwestii południowotyrolskiej. Pod koniec 1939 roku zgodzono się na przeprowadzenie lokalnego plebiscytu „Opcji” (niem. *Option*), w którym ludności dano możliwość oficjalnego wyboru pomiędzy wyjazdem (niem. *Optanten*) a pozostaniem (niem. *Dableiber*)¹⁷¹. W wyniku głosowania ponad 250 tysięcy osób wybrało przesiedlenie z Włoch na inne tereny Rzeszy, z czego faktycznie akcja objęła mniej niż 1/3 z tych osób (około 75 tysięcy)¹⁷². Trauma spowodowana plebiscytem oraz trudy wojny sprawiły, że społeczeństwo tyrolskie w 1945

¹⁶⁸ Na skutek zamykania szkół organizowano akcję tajnego nauczania w ramach tak zwanych „szkół katakumbowych” (niem. *katakombenschulen*). Markusse, J. *Relaxation of Tensions in the Multi-ethnic Province of South Tyrol: The Importance of Cross Border Relations (w:) Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800–2000: Views from Geography and History*, red. H. Knippenberg, J. Markusse, Springer, Dordrecht 2012 r., s. 136; Bellavia E., *Toponym in Alto Adige-Sudtirol. Between Identity Conflicts and Market Laws (w:) Naming, Identity and Tourism*, red. M. Azaryahu, L. Caiazza, R. Coates, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2020 r., s. 66.

¹⁶⁹ Lecours A., *Nationalism, Secessionism, and Autonomy*, Oxford University Press, Oksford 2021 r., s. 124; Brasken K., *A Dire Warning to All Ethnic Minorities in Europe? Fascist Repression in South Tyrol and the Formation of Swedish-Speaking Anti-fascism in Finland (w:) Anti-fascism in European History: From the 1920s to Today*, red. J. Pirjevec, E. Pelikan, S. P. Ramet, Central European University Press, Budapeszt 2023 r., s. 245.

¹⁷⁰ Markusse, J. *Relaxation...*, op. cit., s. 136.

¹⁷¹ Peterlini O., *Autonomy...*, op. cit., s. 76-77.

¹⁷² Przed i w trakcie głosowania działała propaganda niemiecka mówiąca, że osoby głoszące za pozostaniem, zostaną przez Włochów przesiedlone na południe Włoch i na Sycylię. Grote, G., *The South...*, op. cit., s. 67-69.

roku oczekiwało nowego otwarcia i swoistego resetu w kontekście samostanowienia dla swojego terytorium.

Po wojnie zarówno władze w Rzymie jak i we Wiedniu zdawały sobie sprawę z ciężaru i odpowiedzialności, jak spoczywa na ich barkach w kwestii Tyrolu Południowego. Realistyczna świadomość problemu – szczególnie w odczuciach ówczesnego włoskiego premiera Alcidego De Gasperiego – spowodowała, iż w ramach Konferencji Pokojowej w Paryżu 5 września 1946 roku zostało przyjęte specjalne dwustronne Porozumienie De Gasperi-Gruber¹⁷³. Stanowiło on oficjalne ustalenie, co do ograniczonego stopnia autonomii, a jej implementacja została uzależniona od późniejszych prac włoskiej Konstytuanty. W związku z tym Statut Autonomii dla nowego regionu Trydent-Górna Adyga przyjęto 29 stycznia 1948 roku¹⁷⁴, a do porządku prawnego wszedł on 28 lutego 1948 roku¹⁷⁵. Jak jednak zauważył Anthony Alcock: „[...] Statut Autonomii sporządzony przez Rzym w 1947 r. będący wypełnieniem Porozumienia [De Gasperi- Gruber przyp. aut.], został celowo zaprojektowany tak, aby rozwój kulturalny, gospodarczy i społeczny Południowego Tyrolu leżał w rękach Włochów, a nie Tyrolczyków z Południowego Tyrolu, z którymi konsultacje były minimalne i których propozycje dotyczące projektu autonomii złożone w 1947 r. zostały prawie całkowicie zignorowane [...]”¹⁷⁶. Uzyskana autonomia rzeczywiście stała w sprzeczności z postulatami Tyrolczyków. To region jako całość stał się głównym beneficjentem rozwiązań autonomicznych, a przede wszystkim transferów finansowych. Jego stolicą zostało leżące po „włoskiej stronie” miasto Trydent, odtąd

¹⁷³ Sygnatariuszami byli: premier Włoch Alcide De Gasperi i austriacki minister spraw zagranicznych Karl Gruber. Zdecydowano o powrocie do używania języka włoskiego i niemieckiego w szkołach i urzędach. Uzgodniono, że stanowiska w administracji publicznej mogą być obsadzone zarówno przez osoby włoskojęzyczne, jak i niemieckojęzyczne, także w oparciu o proporcje językowe danej gminy lub miasta. Przywrócono dwujęzyczną toponimię. Ponadto zobowiązano się do przywrócenia niemieckojęzycznych nazwisk tym obywatelom, których nazwiska w epoce faszystowskiej zostały przymusowo zmienione na włoskie. W kwestiach lokalnego ustawodawstwa uzgodniono, że ludność niemieckojęzyczna otrzyma pewnego rodzaju autonomię. Traktat zakładał także korzystne rozwiązania dla ludności, która podczas głosowania nad tą opcją w 1939 r. wybrała ekspatriację, co zostało później prawnie zatwierdzone przez włoskie Zgromadzenie Ustawodawcze. W efekcie po wojnie do ojczyzny wróciło ok. 20 tys. Tyrolczyków. Bonusiak G., *Położenie...*, op. cit., s. 124-125.

¹⁷⁴ O autonomii dla regionu Trydent-Górna Adyga toczyła się burzliwa debata w parlamencie. Premier Alcide De Gasperi wyjaśniał, że chociaż autonomia zakłada transfer kompetencji na szczebel regionu czy prowincji, to nie zakłóca to integralności terytorialnej państwa. Sytuacja Tyrolu, debata i argumentacja autonomii miały wpływ na całokształt zregionalizowanego państwa włoskiego po II wojnie światowej. Gómez Biamón J. R., *Autonomy Italian Style: Sovereignty in Südtirol/Alto Adige* (w:) „Italian Review of Legal History” 8 (2022), n. 9, s. 348.

¹⁷⁵ Legge Costituzionale 26 febbraio 1948, n. 5. Statuto speciale per il Trentino-Alto Adige. (GU n.62 del 13-03-1948).

¹⁷⁶ Alcock A., *Trentino and Tyrol. From Austrian Crown Land to European Region* (w:) *Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict*, red. S. Dunn, T.G. Fraser, Routledge, Londyn 2005 r., s.71.

określane przez Tyrolczyków jako „pies stróżujący Rzymu”¹⁷⁷. Organy przedstawicielskie prowincji (Bolzano i Trydentu) nie posiadały praktycznie żadnej mocy sprawczej, będąc jedynie pochodną Rady Regionalnej¹⁷⁸. W Radzie zawsze część włoskojęzyczna miała zagwarantowaną pełnię władzy, z uwagi na sprytne dostosowanie systemu parytetowego¹⁷⁹. W obszarze zatrudnienia, edukacji i języków polityka antydyskryminacyjna również okazywała się być fikcyjna, zawsze preferując język włoski i osoby włoskojęzyczne¹⁸⁰. Tyrolczycy czuli wyraźne niezadowolenie i obawy marginalizacji, z kolei Premier De Gasperi zaczął być przez Włochów określany „człowiekiem, który ocalił Górną Adygę dla Włoch”¹⁸¹.

Nierespektowanie polityki równości grup etnicznych oraz faworyzowanie jednych kosztem drugich¹⁸², zaczynało być postrzegane przez ludność tyrolską nawet jako powolny powrót do czasów faszyzmu. Początkowo wyrażała ona swoje niezadowolenie poprzez działania symboliczne (takie jak coroczne prezentowanie ogromnej korony cierniowej¹⁸³) i artykułowanie sprzeciwu wobec – w ich mniemaniu – kolejnej fali italianizacji, implementowanej przez Rzym metodą „polityki karczochów” (wł. *politica del carciofo*)¹⁸⁴.

¹⁷⁷ Heiss H., *L'Euregio Tirolo - Alto Adige – Trentino. Un quadro dei più recenti sviluppi prima della pandemia* (w:) *La difficile riappacificazione: Italia, Austria e Alto Adige nel XX secolo*, red. A. Di Michele, A. Gottsmann, L. Monzali, K. Ruzicic-Kessler, Viella s.r.l., Rzym 2022 r., s. 524.

¹⁷⁸ W Radzie Regionalnej przyjęto zasadę, że 1 mandat przypada na 15,000 mieszkańców, co od początku stawało mniejszość niemieckojęzyczną na straconej pozycji, gdyż w proporcjach ludności było 7:5 na korzyść włoskojęzycznych obywateli, Walichnowski T., *Spór o Górną Adygę*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1970 r., s. 38.

¹⁷⁹ W Statucie umieszczono zasadę, według której skład zarządu regionu miał odzwierciedlać proporcję językowe. W całej prowincji Trydent-Górna Adyga włoskojęzyczni obywatele stanowili ponad 71% mieszkańców, w związku z czym zawsze posiadali oni większość w regionalnej egzekutywie w stosunku 4:2. Miszewski D., Wnętrzak G., *Dążenia regionalne...*, op. cit., s. 420, Gómez Biamón J. R., *Autonomy...*, op. cit., s. 349; Garbari M., *Sessant'anni di autonomia 1948-2008: un lungo cammino* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 87/1 (2008), s. 92.

¹⁸⁰ Na wysokich stanowiskach istniała presja na zatrudnianie obywateli włoskojęzycznych. W oficjalnych kontaktach z administracją język niemiecki nie był równy włoskiemu, a pełnił jedynie funkcję pomocniczą, wykorzystywaną na wyraźną prośbę obywatela. W edukacji równość języków była również pominięta. Dzieci w szkołach włoskich mogły, ale nie musiały uczyć się języka niemieckiego, podczas gdy dzieci w szkołach niemieckich musiały uczyć się języka włoskiego.

¹⁸¹ Peterlini H. K., *Capire l'altro: piccoli racconti per fare memoria sociale*, FrancoAngeli, Mediolan 2012 r., s. 19.

¹⁸² W 1952 roku sprawa równości języka niemieckiego i włoskiego została zbadana przez Radę Stanu (najwyższy włoski organ kontroli administracyjnej), która miała wtedy także kompetencje w zakresie kontroli konstytucyjnej (włoski Sąd Konstytucyjny powstał w 1953 roku). Orzekła ona, że język niemiecki nie może być traktowany na równi z językiem włoskim. Rada Stanu argumentowała to tym, że jeżeli sygnatariusze Porozumienia w 1946 roku chcieliby tego, to zawarliby to wprost w owym dokumencie. Alcock A., *The South Tyrol autonomy: a short introduction*, County Londonderry, Bozen/Bolzano, 2001 r., s. 5-8.

¹⁸³ Korona cierniowa noszona na dorocznych festynach w Południowym Tyrolu miała symbolizować tragizm losów lokalnej ludności, porównującej swoje cierpienie do męki Jezusa Chrystusa. Peterlini H. K., *Capire...*, op. cit., s. 13.

¹⁸⁴ W zwrocie „polityka karczochów” chodzi o prowadzenie działań stopniowo, skrupulatnie, krok po kroku, co jest porównywane do jedzenia liści karczochów. Pierwsze użycie tej alegorii przypisuje się Królowi

Kulminację stanowiła 35 tysięczna manifestacja na zamku Sigmundskron (wł. *Castel Firmiano*) w 1957 roku, kiedy przypomniano historyczne hasło *Los von Trient* („Z dala od Trydentu”). Późniejsze odrzucenie przez władze w Rzymie 8-punktowego planu „nowej autonomii” przygotowane przez lokalnych tyrolskich działaczy politycznych, spowodowało, że *Los von Trient* przerodziło się w *Los von Rom* („Z dala od Rzymu”)¹⁸⁵. Do działania przystąpiła również Austria. Jej władze czując się odpowiedzialne za opiekę nad niemieckojęzyczną mniejszością w Południowym Tyrolu, podjęły interwencje na forum ONZ, zaskarżając – w ich ocenie – opresyjne działania państwa włoskiego¹⁸⁶. Narastająca wszechobecna frustracja, stawała się katalizatorem radykalizmów. Wyrazem tego było powstanie w 1956 roku „Komitetu Wyzwolenia Południowego Tyrolu” (niem. *Befreiungsausschuss Südtirol*, BAS)¹⁸⁷, czyli organizacji separatystycznej o charakterze paramilitarnym, dokonującej aktów dywersji i zamachów terrorystycznych. Przeprowadzone przez BAS akcje takie jak: „Noc Pożarów” (wł. *Notte dei fuochi*) z 1961 roku¹⁸⁸ czy szereg ataków na stróżów prawa i urzędników włoskich¹⁸⁹, których kulminacją był zamach w Cima Vallona w 1967 roku¹⁹⁰ spowodowały, że ówczesna sytuacja w Południowym Tyrolu nosiła nawet znamiona małej wojny domowej¹⁹¹. W obliczu tego

Sardynii Karolowi Emanuelowi III, który stwierdził pod koniec XVIII wieku, że Włochy są jak wielki karczoch i w przyszłości dynastia sabaudzka zdoła je po kolei jak „liść po liściu” (wł. *foglia a foglia*), Hasło: „*politica del carciofo*” w słowniku politycznym Corriere, <https://dizionario.corriere.it/dizionario-modi-dire/P/politica.shtml> [20.01.2024].

¹⁸⁵ Peterlini O., *Autonomy...*, op. cit., s. 94-95; Motta G. *Le minoranze...*, op. cit., s. 168.

¹⁸⁶ Minister Spraw Zagranicznych Austrii – Bruno Kreisky przedstawił na XV Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ (1960-1961) problem Południowego Tyrolu, podkreślając brak wystarczających działań Włoch na rzecz stworzenia autonomii. Z tego powodu Organizacja Narodów Zjednoczonych wezwała 31 października 1960 r. stronę włoską i austriacką do wypracowania wspólnego rozwiązania w drodze debaty, na podstawie porozumienia De Gasperi-Gruber zawartego w 1946 roku. Gómez Biamón J. R., *Autonomy...*, op. cit., s. 350-353; UN Resolution 1497/XV. (1960). The status of the German-speaking element in the Province of Bolzano (Bozen); implementation of the Paris agreement of 5 September 1946.

¹⁸⁷ Założona przez Seppa Kerschbaumera organizacja liczyła w szczytowym momencie około 200 członków mieszkających na terenie Południowego Tyrolu lub w pasie granicznym pomiędzy Włochami a Austrią. Działalność BAS była wspierana przez austriacką organizację „Berg-Isel Bund”, która głosiła hasła przyłączenia Tyrolu Południowego do Austrii. Janke P., *Terrorism...*, op. cit., s. 9; Lecours A., *Nationalism...*, op. cit., s. 128.

¹⁸⁸ Gómez Biamón J. R., *Autonomy...*, op. cit., s. 350-353.

¹⁸⁹ Szczegółowy opis działalności terrorystycznej BAS oraz dokonywanych przez nich zamachów czy innych aktów terroru w latach 50. i 60. XX wieku *vide* Walichnowski T., *Spór...*, s. 79-86; Janke P., *Terrorism...*, op. cit., s. 14.

¹⁹⁰ Wydarzenie wywałało ogromne poruszenie zarówno wśród obywateli Włoch jak i włoskiego rządu. Na kanwie tego zamachu i wcześniejszych aktów terroru Minister Spraw Zagranicznych Amintore Fanfani oficjalnie zakomunikował brak zgody Włoch na dołączenie Austrii do Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Premier Aldo Moro oświadczył, że Włochy cofną weto dopiero, gdy Austria w sposób należyty ustosunkuje się do kwestii terroryzmu. Postal G., *La Commissione...*, op. cit., s. 227.

¹⁹¹ W związku z aktywnością terrorystyczną na terenie Tyrolu Południowego, władze włoskie na przełomie lat 50. i 60. XX wieku wprowadzały lokalny stan wyjątkowy. Obywatele austriaccy chcący wjechać do Włoch musieli posiadać specjalne wize wjazdowe. Sytuacja była na tyle poważna, że zabronione było nawet dłuższe przebywanie obok obiektów wojskowych, przemysłowych i sklasyfikowanych jako infrastruktura krytyczna.

władze włoskie zdecydowały o potrzebie rewizji założeń autonomicznych, a nawet o przygotowaniu nowej autonomii. Zajął się tym powołana specjalnie do tego celu tzw. „Komisję Dziewiętnastu” (wł. *Commissione dei Diciannove*)¹⁹², sformowana przy ministrze spraw wewnętrznych. Jej raport końcowy zredagowany następnie pod nazwą: „Działania na rzecz ludności Górnej Adygi” (wł. *Misure a favore delle popolazioni altoatesine*) posłużył w 1969 roku jako fundament „Pakietu” (wł. *Il Pacchetto per l'Alto Adige*, niem. *Südtirol-Paket*), czyli 137-punktowego programu, prowadzącego do zatwierdzenia nowego Statutu Autonomii¹⁹³. Procedura ta została zainicjowana przegłosowaniem przez włoski Parlament ustawy konstytucyjnej w dniu 10 listopada 1971 roku¹⁹⁴. Następnie II Statut Autonomii wszedł w życie 20 listopada 1972 roku na mocy dekretu Prezydenta Republiki z dnia 31 sierpnia 1972 roku¹⁹⁵. Wszystkie założenia nie ujęte od razu w ramach przyjętego pakietu, miały zostać wdrażane w drodze legislacyjnej, monitorowanej przez specjalnie powołane do tego komisję: „Komisję Dwunastu” i „Komisję Sześciu”¹⁹⁶. Wprowadzanie autonomii ustalone w 1972 roku na dwa lata potrwało łącznie dwadzieścia lat i zakończyło się w 1992 roku wraz z symbolicznym wycofaniem przez Austrię kwestii spornej z wokandy ONZ¹⁹⁷.

Postal G., *La Commissione dei 19: un passo decisivo verso l'autonomia della convivenza* (w:) „Studi trentini. Storia” 94/1 (2015), s. 219-220.

¹⁹² W jej skład weszło 7 członków reprezentujących niemieckojęzycznych mieszkańców, 5 włoskojęzycznych oraz przedstawiciel mniejszości ladańskiej. Pozostali byli reprezentantami partii politycznych zasiadających w parlamencie (z wyjątkiem Partii Komunistycznej i Włoskiego Ruchu Społecznego). Postal G., *La Commissione...*, op. cit., s. 222.

¹⁹³ Milano E., *The Main International Law Issues Arising in the Aftermath of World War II* (w:) *A History of International Law in Italy*, red. G. Bartolini, Oxford University Press, Oksford 2020 r., s. 409-410; Wolff S., *Disputed Territories: The Transnational Dynamics of Ethnic Conflict Settlement*, Berghahn Books, Nowy Jork-Oksford 2003 r., s. 141.

¹⁹⁴ Legge Costituzionale 10 novembre 1971, n. 1. Modificazioni e integrazioni dello statuto speciale per il Trentino-Alto Adige. (GU n.3 del 05-01-1972).

¹⁹⁵ Decreto Del Presidente Della Repubblica 31 agosto 1972, n. 670. Approvazione del testo unico delle leggi costituzionali concernenti lo statuto speciale per il Trentino – Alto Adige (GU n.301 del 20-11-1972) zwany dalej „Statut Trydentu-Górnej Adygi”. Nowy Statut Autonomii uregulował 97 punktów ze 137 jakie widniały w Pakiecie z 1969 roku. Wobec pozostałych 40 przyjęto, że: w przypadku 8 zastosowane zostaną zasady wykonawcze, 15 wejdzie w życie na mocy prawa powszechnego, 9 na drodze administracyjnej, 8 w ramach działań wewnętrznych. Stocker M., *Dal Pacchetto alla sua attuazione – Alcune tappe fondamentali* (w:) „federalism.it” n. 32/2023, s. 6.

¹⁹⁶ „Komisja Dwunastu” (wł. *Commissione dei Dodici*) dla Prowincji Trydentu i całego region. W jej skład weszło 12 członków z czego: 6 było reprezentantami państwa, 2 pochodziło z nadania rady regionalnej, po dwóch członków delegowały prowincję Trydent oraz Bolzano. Drugą była „Komisję Sześciu” (wł. *Commissione dei Sei*, niem. *Sechser-Kommission*) dla Prowincji Bolzano. Jej 3 członków pochodziło z nominacji państwa, natomiast pozostałych 3 wyznaczała prowincja. Dodatkowa w „Komisji Sześciu” wprowadzono zasadę, iż jeden z nominatów państwowych musiał pochodzić z grupy niemieckojęzycznej lub ladańskiej, a jeden z członków nominowanych przez prowincję pochodzić musiał z grupy włoskojęzycznej. Alber E., Zwilling C., *Continuity and Change in South Tyrol's Ethnic Governance* (w:) *Autonomy Arrangements around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases*, red. L. Salat, S. Constantin, A. Osipov, I. G. Szekely, Editura ISPMN, Cluj-Napoca 2014 r., s. 42.

¹⁹⁷ 11 czerwca 1992 r. rząd austriacki oficjalnie uznał kwestię Południowego Tyrolu za zamkniętą. Kilka dni później Ambasador Vieri Traxler (Stały Przedstawiciel Włoch przy ONZ) przedstawił deklarację zwaną

2.2. Współczesne ramy regionalnej autonomii

Opisując kwestie ustroju wewnętrznego regionu, Elisabeth Alber oraz Alice Valdesalci zdefiniowały Trydent-Górną Adygę na tle pozostałych tego typu regionów Włoch jako „specjalny pośród specjalnych”¹⁹⁸. Spowodowane jest to czynnikami terytorialnymi oraz kompetencyjnymi. Po pierwsze region – którego powierzchnia wynosi 13,605 km², a populacja 1,086,252¹⁹⁹ – dzieli się tylko na dwie prowincje: Prowincję autonomiczną Bolzano oraz Prowincję autonomiczną Trydentu. Po drugie posiada on dosyć wąskie kompetencje, gdyż większość z nich scedowana została właśnie na owe prowincje. Sprawia to, że region funkcjonuje przede wszystkim jako spoiwo dwóch samodzielnych podmiotów. Z kolei same prowincje autonomiczne obdarzone uprawnieniami regionalnymi są niekiedy nawet uznawane za *quasi-regiony*²⁰⁰. Enrico Pucci badając ten stan rzeczy stwierdził, że jest to „rewolucja kopernikańska, dla której nowym „słońcem” systemu polityczno-institutionalnego są dwie Prowincje, podczas gdy Region jest „planetą”, która krąży wokół nich”²⁰¹. Natomiast Matteo Cosulich analizując wewnętrzne regulacje prawno-polityczne w Trydencie-Górnej Adydze, określa je mianem „systemu autonomii trójbiegunowej” (wł. *sistema autonomistico tripolare*), w której to prowincje autonomiczne a nie region stanowią „środek ciężkości ustawodawstwa” (wł. *centro di gravità della legislazione*)²⁰².

Specyficzna forma prawno-ustrojowa regionu jest widoczna od samego początku analizowania organów przedstawicielskich i decyzyjnych. Legislacja regionalna odbywa się w ramach Rady Regionalnej²⁰³. W jej skład wchodzi 70 radnych ona tworzona poprzez połączenie dwóch 35-osobowych Rad Prowincji: Bolzano i Trydentu. Stąd jej kadencja jest tożsama z kadencją tych dwóch gremiów i wynosi 5 lat. Z uwagi na kompozycję Rady, która

„Potwierdzenia zakończenia sporu o Górną Adygę” (wł. *Quietanza liberatoria sulla vertenza altoatesina*). Peterlini O., *Autonomy...*, op. cit. s. 215-219

¹⁹⁸ Alber E., Valdesalici A., *Italy* (w:) *The Forum of Federations Handbook of Fiscal Federalism*, red. J.F. Tremblay, Palgrave Macmillan, Cham 2023 r., s. 264.

¹⁹⁹ Informacje o liczbie mieszkańców regionu Trydent-Górną Adygę na podstawie danych Włoskiego Instytutu Statystycznego (ISTAT). Stan na 31.12.2025, <https://demo.istat.it/app/?i=P02&l=it> [22.01.2026]; Hasło „Trentino-Alto Adige” w bazie Encyklopedii Trecciani. *Enciclopedia Italiana Trecciani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/trentino-alto-adige/> [11.02.2024].

²⁰⁰ Można spotkać określenia mówiące, że Włochy składają się faktycznie z 21 regionów, gdyż Trydent i Bolzano pomimo bycia prowincjami, kompetencyjnie stoją na poziomie niejako dorównującym reszcie regionów.

²⁰¹ Pucci E., *La riforma elettorale in Trentino e la Regione svuotata* (w:) „Istituzioni del Federalismo” 1/2003, s. 165.

²⁰² Cosulich M., *I margini di manovra della Provincia autonoma di Bolzano nella legislazione e nell'amministrazione: sufficientemente garantiti o (troppo) facilmente limitabili?* (w:) „federalismi.it” 32/2023, s. 87-88.

²⁰³ Wł. *Consiglio regionale del Trentino-Alto Adige*, niem. *Regionalrat Trentino-Südtirol*.

poniekąd reprezentuje połączenie dwóch politycznych ekosystemów: włoskojęzycznego z Trydentu i niemieckojęzycznego z Bolzano, jest ona także potocznie określana mianem „kondominium”²⁰⁴. Należy zauważyć, że zastosowane w Trydencie-Górnej Adydze rozwiązanie jest unikalne na skalę krajową. W żadnym innym włoskim regionie nie występuje sytuacja, w której naczelny organ władzy ustawodawczej jest sumą różnych podmiotów niższego szczebla. Co więcej, dualizm jest także zastosowany na poziomie organizacji wewnętrznej Rady oraz nawet w aspekcie lokalizacji obrad. Przez pierwsze 2,5 roku Przewodniczącym Rady wybrany zostaje przedstawiciel grupy włoskojęzycznej, natomiast na drugą połowę kadencji reprezentant środowiska niemieckojęzycznego²⁰⁵. Z kolei wiceprzewodniczący Rady powinni pochodzić zawsze z grupy językowej innej niż ta do której należy aktualny przewodniczący²⁰⁶. Miejsce obrad jest także skorelowane ze składem prezydium. Gdy Przewodniczący jest włoskojęzyczny, Rada pracuje w Trydencie, a gdy niemieckojęzyczny w Bolzano²⁰⁷.

Władza wykonawcza w regionie należy do Regionalnego Rządu²⁰⁸. Na jego czele stoi Prezydent Regionu. Podobnie jak w przypadku Przewodniczącego Rady, jest to funkcja rotacyjna. Na podstawie niepisanej umowy rolę regionalnego Prezydenta pełnią po pół kadencji (2,5 roku) Prezydenci prowincji Bolzano oraz Trydentu. W skład Rządu wchodzi jeszcze dwóch Wiceprezydentów (w tym jeden pełniący funkcję I Wiceprezydenta pochodzący zawsze z innej grupy językowej niż Prezydent) oraz Radni-asesorzy²⁰⁹. Wszystkich członków Rządu (poza rotacyjnymi Prezydentami) wybierają radni w głosowaniu tajnym, co jest odstępstwem od zwyczajowego we Włoszech porządku, według którego kompletowanie regionalnego gabinetu jest prerogatywą wybranego regionalnego Prezydenta²¹⁰. Do zadań Rządu należy sprawowanie kontroli i nadzoru nad

²⁰⁴ Avolio G., *Institutions...*, op. cit., s. 68.

²⁰⁵ Przepisy przewidują, że wybór Prezydium odbywa się każdorazowo w drodze głosowania. Jednak w praktyce już na początku kadencji ustala się z wyprzedzeniem zarówno przewodniczącego włoskojęzycznego jak i jego odpowiednika niemieckojęzycznego. Głosowanie na początku kadencji, a następnie w połowie są dopilnowaniem zasad formalnych. Bonusiak G., *Implementation of the Constitutional Principle of the Protection of Linguistic Minorities' Rights in Italy, Using the Example of the Trentino Region – Alto Adige* (w:) „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 5(57)/2020, s. 319.

²⁰⁶ Istnieje możliwość, aby funkcję przewodniczącego sprawował przedstawiciel mniejszości ladańskiej. Przejmuje on wtedy 2,5 letnią kadencję należącą do danej grupy językowej. Alber E., Zwilling C., *Continuity...*, op. cit., s. 45.

²⁰⁷ Peterlini O., *Le Origini dell'Autonomia*, Bolzano 1997 r., s. 20.

²⁰⁸ Wł. *Giunta regionale del Trentino-Alto Adige*, niem. *Regionalregierung Trentino-Südtirol*.

²⁰⁹ Należy jednak podkreślić, że w przypadku prezydenta regionu zasada zamiany po upływie 2,5 roku nie jest formalnie zapisana w żadnym dokumencie. Funkcjonuje ona od początku XXI wieku na zasadach dżentelmeńskiego porozumienia strony włoskojęzycznej i niemieckojęzycznej.

²¹⁰ Statut Trydentu-Górnej Adygi; Spagna Musso E., *Scritti di diritto costituzionale, Tomo I*, Giuffrè Editore, Mediolan 2008 r., s. 609-610.

gałęziami administracji regionalnej oraz zasobami należącym do regionu. Sam prezydent regionu posiada możliwość działania na 3 kluczowych polach. Pierwszym (wykonawczym), jest promulgowanie – w drodze stosownych dekretów – postanowień przyjętych przez Radę Regionalną. Drugim (organizacyjnym), koordynowanie wewnętrznej pracy regionalnego Rządu. Trzecim (wizerunkowo-konsultatywnym), reprezentowanie regionu na zewnątrz oraz uczestnictwo w obradach rządu włoskiego w przypadku, kiedy rozpatruje on kwestie związane z regionem²¹¹. Zauważalne jest, że każdorazowo wyróżnione odstępstwo od zwyczajowo przyjętych w innych regionach włoskich konwenansów, ma wyraźny związek z jak największym podkreśleniem pluralizmu etnicznego i możliwe wynikającej z niego różnorodności politycznej. Objęcie członków regionalnej egzekutywy wymogiem inwestytury ze strony rady, jest również tego potwierdzeniem.

Organy regionalne są więc przede wszystkim praktycznym, ale również symbolicznym i pluralistycznym połączeniem dwóch prowincji. Jak zauważa A. Alcock stworzenie z regionu platformy spajającej dwa autonomiczne podmioty, miało wymiar psychologiczny, tzn. region jest podstawą politycznej kohezji (przyciągania dwóch części w ramach tożsamej siły), działając jednocześnie jako obszar pluralistycznego spotkania i porozumienia dwóch ekosystemów. Region staje się więc ciałem „pierwotnej władzy ustawodawczej” dopiero na skutek współdziałania prowincji autonomicznych²¹². Mając na uwadze powyższe rozważania, jest zatem zasadne, aby ze względu na specyficzną formę ustroju wewnętrznego regionu, skupić dodatkową uwagę i szczególność badawczą na szczegółowej analizie dwóch części konstytuujących ów podmiot terytorialny – prowincji autonomicznych.

2.2.1. Prowincja autonomiczna Bolzano

Prowincja autonomiczna Bolzano²¹³ jest położona na terenie włoskiego alpejskiego pogranicza. Rozciąga się ona od granicy z Austrią (przełęcz Brenner) na północny, do Salerno na południu. Na wschodzie sąsiaduje z regionem *Veneto* w Belluno a na zachodzie ze Szwajcarią oraz z innym włoskim regionem – Lombardią. Jej powierzchnia wynosi 7,398

²¹¹ Art. 40 ust. 2. Statutu Trydentu-Górnej Adygi.

²¹² Alcock, A., *The South...*, op. cit., s. 11.

²¹³ Wł. *Provincia autonoma di Bolzano - Alto Adige*, niem. *Autonome Provinz Bozen – Südtirol*, ład. *Provincia Autonoma de Balsan/Bulsan – Südtirol*.

km² co czyni ją największą prowincją we Włoszech²¹⁴. Liczba ludności to 539,679 osób²¹⁵, z których posługujący się na co dzień językiem włoskim stanowią jedyne 1/4 ogółu. Większością są natomiast niemieckojęzyczni Tyrolczycy, określający siebie mianem „tutejszych” i wyznający typowe dla kręgów niemieckich przywiązanie do ziemi ojczystej (niem. *Heimat*)²¹⁶. Miejskowa gospodarka opierała się przez kolejne stulecia na rolnictwie górskim oraz przemyśle wydobywczym i górnictwem²¹⁷. Obecnie skupiona jest wokół gałęzi takich jak: sektor usług, budownictwo, handel, rolnictwo (głównie sadownictwo), energetyka (energia odnawialna ze źródeł wodnych) oraz turystyka²¹⁸. Towarzyszy temu niemal coroczny wzrost wskaźnika rozwoju biznesu. Potwierdza to także agencja ratingowa Moody's, która pozytywne oceny gospodarcze prowincji Bolzano argumentuje między innymi wysokim poziomem praktykowania idei „współrządzenia” (ang. *governance*) w oparciu o autonomię polityczną i finansową²¹⁹.

Prowincja Bolzano stała się przykładem funkcjonowania w ramach zasad konsocjonalizmu (określanego również zamiennie jako konsensualizm). Twórca tego terminu Arend Lijphart zdefiniował go jako kwartet gwarancji w stosunku do podzielonego etnicznie terytorium. Są to: 1) autonomia kulturowa; 2) zasada proporcjonalności; 3) mechanizm weta mniejszości; 4) „wielka koalicja” definiowana jako udział wszystkich w rządzeniu²²⁰. Zbiorną definicję tego pojęcia przedstawił natomiast Krzysztof Trzciniński, który twierdzi, iż: „w warunkach podzielonego, wielosegmentowego społeczeństwa

²¹⁴ Hasło „Alto Adige” w bazie Encyklopedii Trecciani. *Enciclopedia Italiana Trecciani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/alto-adige/> [12.02.2024]; *Economy in Figures, The Economy in South Tyrol – Current Data, Indicators and Developments*, Institut für Wirtschaftsforschung der Handelskammer Bozen, Bolzano 2020 r., s. 4.

²¹⁵ Informacje o liczbie mieszkańców Prowincji autonomicznej Bolzano na podstawie danych Włoskiego Instytutu Statystycznego (ISTAT). Stan na dzień 31.12.2025, <https://demo.istat.it/app/?i=P02&l=it> [11.01.2026].

²¹⁶ Przeprowadzone w 2014 roku badania dotyczące przynależności językowej i terytorialnej pokazały, że wśród ludności niemieckojęzycznych Tyrolczyków mieszkających po włoskiej stronie w Południowym Tyrolu, ponad 80% określa siebie mianem *Sudtirolese* (Południowy Tyrolczyk), a tylko nieco ponad 9% identyfikuje się szerzej z całym historycznym Tyrolem jako *Tirolese* (Tyrolczyk). Heiss H., *L'Euregio Tirolo...*, op. cit., s. 521; Szerzej o kwestii tożsamościowej ludności Tyrolu *vide* Volkmer M. J. E., *No Austrians in South Tyrol? Why the German-speaking community in Italy's South Tyrol (Alto Adige) province is not usually called an Austrian minority* (w:) „Sprawy Narodowościowe Seria Nowa” 48/2016, s. 48–64.

²¹⁷ *Economy...*, op. cit., s. 4–5.

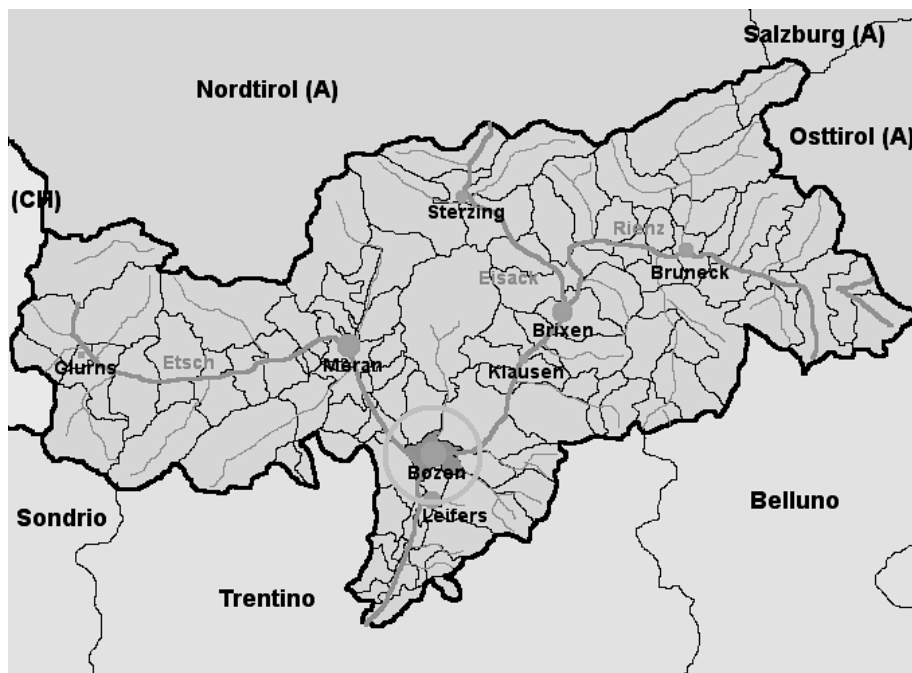
²¹⁸ *Ibidem*, s. 9–24.

²¹⁹ *Autonomous Province of Bolzano, Update to credit analysis*, <https://assets-eu-01.kc-usercontent.com/20a5f379-3c07-0130-bcb1-fc7f5f956507/a13c9f5a-883c-41b1-970d-f530664da211/Credit%20Opinion%20Moody's%2007Aug2023.pdf> [17.02.2024].

²²⁰ Lijphart A., *Consociationalism After Half a Century* (w:) *Consociationalism and Power-Sharing in Europe: Arend Lijphart's Theory of Political Accommodation*, red. M. Jakala, D. Kuzu, M. Qvortrup, Palgrave Macmillan, Berno 2018 r., s. 1; Carlà A., *Peace in South Tyrol and the Limits of Consociationalism* (w:) „Nationalism and Ethnic Politics” 24:3/2018, s. 258.

poszczególne segmenty (etniczne/narodowe/językowe lub religijne/wyznaniowe) powinny posiadać, jako *sui generis* grupy interesów, własną, odrębną reprezentację w strukturach władzy państwowej, dzięki której uzyskają realny udział w kształtowaniu polityki decyzje”²²¹. Rozwiązania przyjęte na przestrzeni kilku dekad wobec prowincji Bolzano pokazują wielowątkowe rozwiązanie kwestii niemiecko-włoskiej na tym obszarze, które odnieść można do modelu zaproponowanego przez Lijpharta.

Mapa nr 9. Prowincja autonomiczna Bolzano

źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Location_of_Bozen_\(Italy\).png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Location_of_Bozen_(Italy).png) [20.01.2025].

Organem przedstawicielskim prowincji jest Rada Prowincji Bolzano²²². Składa się ona z 35 radnych wybieranych na 5-letnią kadencję²²³. Na jej czele stoi Przewodniczący, który przez pierwsze 2,5 roku pochodzi z grupy niemieckojęzycznej, by po upływie tego czasu nastąpiła wymiana na przewodniczącego włoskojęzycznego²²⁴. Zadania i kompetencje

²²¹ Trzciniński K., *Consociationalism Meets Centripetalism: Hybrid Power-Sharing* (w:) „Nationalism and Ethnic Politics” 28:3/2022, s. 315.

²²² Wł. *Consiglio della Provincia autonoma di Bolzano*, niem. *Südtiroler Landtag*, lad. *Cunsëi dla Provinzia autonoma de Bulsan*.

²²³ Prawo prowincji Bolzano stanowi, że aby posiadać czynne prawo wyborcze, należy legitymować się legalnym i nieprzerwanym czteroletnim pobytem na terenie prowincji. Gdy nastąpi wypełnienie tego okresu osoba zostaje wpisana na listę wyborców w gminie, w której spędziła najwięcej czasu w ciągu ostatnich czterech lat. Wpis jest także równoznaczny z otrzymaniem biernego prawa wyborczego. Rocella A., *La nuova forma di governo della Provincia Autonoma di Trento* (w:) *L'evoluzione statutaria della Provincia Autonoma di Trento dopo le riforme del 2001*, red. G. Postal, M. Marcantoni, FrancoAngeli, Mediolan 2011 r., s. 24.

²²⁴ W skład Prezydium wchodzi jeszcze dwóch Wiceprzewodniczących (pochodzących z grupy językowej innej niż przewodniczący), oraz trzech Radnych-Sekretarzy. Peterlini O., *The South...*, s. 154.

Rady dzielą się na: ustawodawcze, kreacyjne i kontrolne. Ustawodawcze, to przyjmowanie aktów i regulacji prawnych w zakresie przewidzianym przez statut autonomii dla prowincji autonomicznych Bolzano i Trydentu. Kreacyjne to wybór członków zarządu prowincji, wobec których rada posiada także uprawnienia kontrolne. Francesco Palermo opisując proces wyborczy do tego gremium używa określenia będącego triangulacją, czyli „demokracja konsensualno-etniczno-proporcjonalna”²²⁵. Rozwijając tę kwestię, zgodnie z przytoczoną definicją pochodzącą z Bolzano konstytucjonalisty i byłego Senatora Republiki, należy wyróżnić konkretne obszary charakteryzujące procedurę wyborczą. Pierwsza ważna kwestia widoczna jest już na etapie obostrzeń w ramach prawa wyborczego. Przysługuje ono każdemu kto ukończył 18 lat oraz legitymuje się nieprzerwanym czteroletnim pobytem lub w regionie Trydent-Górna Adyga z tym, że więcej niż 24 miesiące z tego okresu spędził na terenie Prowincji Bolzano²²⁶. Następnym zagadnieniem jest możliwość asygnowania do 4 głosów preferencyjnych na liście wyborczej. Te mogą zostać oddane w oparciu nie tylko o partyjną afiliację kandydata, ale również z racji na jego przynależność językową (włoską, niemiecką bądź ladańską), gdyż każda startująca osoba musi ją określić. Głosy przelicza się przy użyciu zmodyfikowanej metody Hagenbacha-Bischoffa²²⁷, z elementami uprzywilejowania mniejszości ladańskiej zamieszkującej prowincję. Grupa ta ma gwarancję posiadania „swojego” nawet kosztem – co warto podkreślić – ingerencji w proporcjonalne przeliczanie mandatów²²⁸. Zwraca więc uwagę, że zarówno skomplikowana konstrukcja normatywna procesu wyborczego jak i jego wieloetapowość wynikają z potrzeby zapewnienia równej konkurencyjności i przeciwdziałania monopolizacji gremium

²²⁵ Palermo F., *Asymmetries in the Italian regional system and their role model* (w:) *Federalism and Constitutional Law. The Italian Contribution to Comparative Regionalism*, red. E. Arban, G. Martinico, F. Palermo, Routledge, Londyn-Nowy Jork 2021 r., s. 146. 136-151

²²⁶ Wymóg ten może nosić znamiona archaicznego, szczególnie w obecnych czasach zwiększonej migracji i mobilności. Stąd poruszane są czasem głosy o jego zmniejszeniu lub likwidacji. Rocella A., *La nuova forma di governo della Provincia Autonoma di Trento* (w:) *L'evoluzione statutaria della Provincia Autonoma di Trento dopo le riforme del 2001*, red. G. Postal, M. Marcantoni, FrancoAngeli, Mediolan 2011 r., s. 24. *Informazioni sul voto*, <https://elezioniprovinciali.provincia.bz.it/it/info.html> [17.02.2024].

²²⁷ Modyfikacja polega na innym wyznaczeniu „liczby skorygowanej”. Jest ona powiększana o 2, a nie o 1.

²²⁸ Ochrona mniejszości ladańskiej wyrażona w art. 48 ust. 2 Statutu Trydentu-Górnej Adygi nakazuje, aby zawsze posiadała ona przynajmniej jednego przedstawiciela w Radzie Prowincji Bolzano. Po pierwsze, jeżeli komitet ladański wystawił własną listę w wyborach, to kandydat, który otrzymał największą liczbę głosów ważnych z tej listy ma gwarantowany mandat. W przypadku gdy nie ma takiej listy, mandat zostaje przyznany kandydatowi ladańskiemu, który uzyskał największą liczbę głosów z list, które weszły do Rady. Jeżeli i takowy warunek nie może zostać spełniony, mandat otrzymuje kandydat ladański z największą liczbą głosów spośród list, które nie weszły do rady i zastępuje on radnego, który dostał się do Rady z ostatniego miejsca biorącego. Happacher E., *La rappresentanza politica dei gruppi linguistici in Alto Adige/Südtirol* (w:) *La rappresentanza delle minoranze linguistiche*, red. R. Toniatti, Università di Trento, Trydent 2023 r., s. 66.

przedstawicielskiego przez daną grupę językową. Jednocześnie sprzyjają one zróżnicowanej dyslokacji preferencji wyborczych.

Wspominany wyżej termin „triangulacyjny”, zaproponowany przez F. Palerma można rozwinąć nie tylko na proces wyborczy, ale również decyzyjny w samej Radzie. Jeżeli dana grupa językowa uzna, że ustawa jest wyjątkowo ważna z punktu widzenia jej interesów, może zarządzać odrębnego głosowania w swojej własnej grupie. Jeszcze bardziej system powiązania głosów ze wspólnotami językowymi jest zachowany przy corocznym przyjmowaniu budżetu. Wymagana jest nie tylko ogólna większość, ale też większość wewnętrzna w obrębie danych grup językowych. Jeżeli nie uda się tego uzyskać, projekt budżetu trafia do konsultacji w ramach Komisji Parytetowych (włosko-niemieckiej lub włosko-niemiecko-ladyńskiej), gdzie omawiane są kwestie sporne i proponowane rozwiązania²²⁹. Ochrona interesów grup językowych jest także zagwarantowana poprzez narzędzie skargi konstytucyjnej. Gdy bezpieczniki przewidziane na etap legislacyjny okażą się nieskuteczne, grupa radnych może ostatecznie zaskarżyć przyjęty akt prawny do włoskiego Sądu Konstytucyjnego²³⁰. Każde kolejne z przytoczonych stypulacji pokazują, że proces decyzyjny oparty na warunkach różnorodności językowej, można uznać za skoncentrowany nie tylko na przejrzystości w ramach samej rady, ale również na demokratyzacji środowisk językowych. Architektura decyzyjna skonstruowana została tak, aby w warunkach możliwych różnorodnych priorytetów, zapewniać stosowny proces weryfikacji i afirmacji.

Należy więc zauważyć kompleksowe zagwarantowanie równej i sprawiedliwej kooperacji językowej oraz politycznej. Począwszy od procesu wyborczego, poprzez rotacyjny charakter stanowisk w ramach Rady Prowincji, kończąc na kwestiach parytetów językowych. Esther Happacher analizując system organów kierowniczych Rady Prowincji zauważa, że zasady odnoszące się do ich struktury, uniemożliwiają sytuację dominacji czy dyktatu jednej grupy językowej (w szczególności niemieckojęzycznej, która jest

²²⁹ Komisja włosko-niemiecka składa się z dwóch radnych włoskojęzycznych oraz dwóch niemieckojęzycznych. Komisja włosko-niemiecko-ladyńska posiada po dwóch radnych z grupy włoskiej i niemieckiej oraz dodatkowo przedstawiciela grupy ladyńskiej. Decyzje w ramach komisji włosko-niemieckiej podejmowane są w drodze większości zwykłej, natomiast w komisji włosko-niemiecko-ladyńskiej obowiązuje wymóg jednomyślności. W przypadku braku wypracowania konsensusu ostateczną instancją odwoławczą dla obydwu komisji jest Trybunał Administracyjny w Bolzano, który spór rozstrzyga na zasadach arbitrażu. Art. 84 Statutu Trydentu-Górnej Adygi; Szerzej o komisjach parytetowych *vide* <https://www.consiglio-bz.org/it/commissione-paritetica> [17.02.2024].

²³⁰ Happacher E., *La rappresentanza...*, s. 69.

w naturalnej przewadze). Przemyslenia te można przenieść na szerszy aspekt całej Rady i jej wewnętrznego procesu legislacyjnego. Założenia autonomii nadają pole do samostanowienia dla niemieckojęzycznej większości w prowincji, jednocześnie jednak chronią one przed jej potencjalnym hegemonicznym charakterem. Dzieje się to poprzez gwarancje takie jak: rotacyjność funkcji czy przywileje dla poszczególnych grup językowych²³¹. Analizując gwarancję językowe, trzeba pamiętać, że założenia sensu *largo* tj. ochrona ludności niemieckojęzycznej, nie mogą zostać zdegenerowane, celem stworzenia dominacji, opartej na dyskryminacji pozytywnej. Stąd właśnie eksperci zwracają uwagę, że ochrona grup językowych może niekiedy także dotyczyć grupy włoskojęzycznej, co jeszcze mocniej podkreśla prawnie chronioną różnorodność debaty i decyzji.

Implementację założeń równości grup językowych widać również w ramach kolejnego kluczowego w skali prowincji organu, czyli reprezentującego gałąź egzekutywy Rządu Prowincji²³². Na jego czele stoi Prezydent²³³. Jego zastępcami jest dwóch Wiceprezydentów, którzy muszą reprezentować dwie różne grupy językowe obecne w Radzie (zazwyczaj jeden z nich jest radnym niemieckojęzyczny, drugi włoskojęzyczny). Pozostałymi członkami rządu są asesory, nadzorujący poszczególne kluczowe dla regionu dziedziny. Wszyscy członkowie lokalnej legislatywy powoływani są przez radnych w drodze osobnych tajnych głosowań²³⁴. Łączna liczba asesorów (nie wliczając w to Prezydenta) musi wynosić co najmniej 7 i nie więcej niż 10²³⁵ i odnosić się do siły poszczególnych grup językowych w Radzie²³⁶. Ponadto osoby wchodzące w skład lokalnego Rządu powinny być jednocześnie także radnymi, przy czym nie jest to wymóg konieczny. Prawo pozwala na odstępstwo od tej zasady i wyznaczenie osoby niebędącej członkiem Rady Prowincji, obarczając to jednak dodatkowymi procedurami merytorycznymi i elekcyjnymi. Są nimi przede wszystkim wymóg konsultacji i uzyskania przez taką osobę większości 2/3 głosów rady²³⁷. Mechanizm ochrony pluralizmu egzekutywy jest więc wielopoziomowy, zależny od

²³¹ *Ibidem*, s. 66.

²³² Wł. *Giunta Provinciale*, niem. *Landesregierung*, ład. *Junta provinciale*.

²³³ Najczęściej określane jako *Landeshauptmann*, nazwą wywodzącą się z tradycji niemieckojęzycznych. W języku włoskim to po prostu *Presidente della provincia*.

²³⁴ Peterlini O., *The South Tyrol...*, op. cit., s. 155.

²³⁵ Happacher E., *La rappresentanza...*, s. 67-68.

²³⁶ Istnieje również dosyć liberalny limit kadencji dotyczący Asesorów. Wynosi on trzy następujące po sobie pełne kadencje lub okres 15 lat z rządu. Dabis A., *The South Tyrolean Party System* (w:) „Minority Studies” 17 (2014), s. 36; Postal G., *I rapporti con la Regione autonoma Trentino-Alto Adige/Südtirol e la Provincia autonoma di Trento* (w:) „federalismi.it” n. 32/2023, s. 172.

²³⁷ Oprócz samego momentu głosowania, podczas którego wymagana jest większość kwalifikowana, podkreśla się skrupulatność wcześniejszych etapów. Kandydat zewnętrzny do zarządu może zostać zgłoszony przez dowolnego radnego lub grupę radnych, ale jego kandydatura musi być następnie zaakceptowana przez radnych,

radnych, a nawet obarczony zmiennymi programami decyzyjnymi przy powoływaniu członków regionalnego rządu. Stanowi to znaczące podkreślenie funkcji kreatywnej Rady Prowincji i znaczenia lokalnej deputacji w procesie współodpowiedzialności różnych grup etnicznych.

Principia demokracji parlamentarnej wpisane do porządku instytucjonalno-prawnego w Prowincji Bolzano dotyczą także możliwego wotum nieufności, które musi mieć charakter konstruktywny. Oznacza to, że już przed głosowaniem w Radzie (do odwołania zarządu potrzebna jest bezwzględna większość głosów) musi być przedstawione nazwisko potencjalnego następcy. Instytucja wotum nieufności obejmuje co jasne również resztę zarządu, ale tu także obowiązuje zasada, którą można opisać jako „uporządkowane odwołanie”. Oprócz wskazania nazwiska możliwego nowego Prezydenta wymagane jest także określenie liczby członków przyszłego, nowego zarządu²³⁸. W przepisach tych wyraźnie można dostrzec przede wszystkim dużą presję prawno-polityczną na zachowanie ciągłości trwania urzędów prowincjonalnych oraz ewentualną sprawną i niezakłóconą sukcesję²³⁹. Ponadto zastosowanie narzędzia konstruktywnego wotum nieufności, znanego chociażby z krajowych parlamentów zachodnich demokracji, to kolejne podkreślenie ważnej roli Rady Prowincji jako emanacji lokalnego przedstawicielstwa i obszaru kooperacji konsensualnej.

Respektowanie różnorodności językowej w ujęciu administracyjnym i organizacyjnym jest kolejną podstawą funkcjonowania prowincji. Jak podkreśla Thomas Mathà „równość grup etnicznych w udziale w życiu publicznym, uwzględniająca zasady zadośćuczynienia i ochrony (...) stanowi prawdopodobnie jeden z elementów, z których wynika sukces autonomii Południowego Tyrolu”²⁴⁰. Obecnie na terenie prowincji Bolzano języki niemiecki²⁴¹ (a na niektórych obszarach także język ladiński) jest z mocy prawa

którzy wchodzi w skład partii bądź koalicji rządowej i reprezentują tożsamą grupę językową co przedstawiony kandydat. Happacher E., *La rappresentanza...*, s. 67.

²³⁸ D’Atena A., *Le trasformazioni della specialità regionale, le leggi statutarie e la forma di governo* (w:) „Rivista AIC” n. 3/2023, s. 116. 108-119

²³⁹ O tym, że ów system cechuje się dużą stabilnością świadczy fakt, iż w ciągu 75 lat funkcję Prezydenta Prowincji sprawowało zaledwie 5 różnych osób. Odejmuje od tego okresy rządów dwóch pierwszych prezydentów (Karl Erckert i Alois Pupp) trwające łącznie 12 lat, statystyka wygląda jeszcze stabilniej, gdyż w okresie 63 lat na czele prowincji stały zaledwie 3 różne osoby.

²⁴⁰ Mathà T., *La parità dei gruppi etnici nella partecipazione alla vita pubblica: la proporzionale e la dichiarazione di appartenenza linguistica* (w:) „federalismi.it” n. 32/2023, s. 76-77.

²⁴¹ W opracowaniach przygotowywanych przez językoznawców zwracana jest uwaga na fakt, iż na terenie Południowego Tyrolu występuje tak zwana „tryglosja” jeśli chodzi o język niemiecki. Oznacza to, że niemieckojęzyczni Tyrolczycy używają tego języka w trzech odmianach. Są to: tyrolska wersja niemieckiego i dialekt bawarsko-austriacki w zakresie dialektyki oraz standardowy niemiecki używany najczęściej w piśmie. Baggio S., *Il Trentino delle molte lingue* (w:) Giovanni Peterlongo. *L’uomo, il politico,*

równy językowi włoskiemu. Rozwiązanie to zostało stopniowo wprowadzane jako jedno z kluczowych założeń nowej autonomii. Stąd szereg ustawodawstwa krajowego z tym związanego pochodzi jeszcze z XX wieku²⁴² i na przestrzeni lat uległo modyfikacjom, korektom i dostosowaniu do danych sytuacji czy ewolucji otoczenia społeczno-politycznego. Dwujęzyczność regionu jest obecna na wielu płaszczyznach takich jak: administracja, szkolnictwo, sądownictwo czy radiofonia i telewizja. Oparte jest to na personalnych deklaracjach językowych, powszechnej dostępności do usług publicznych w dwóch językach oraz certyfikacji pracowników publicznych i urzędników państwowych w zakresie dwujęzyczności.

Podstawą równości językowej każdego obywatela Południowego Tyrolu są: oświadczenie identyfikacji etnicznej, które mieszkańcy prowincji dołączają do przeprowadzanego co 10 lat na terenie całych Włoch spisu powszechnego oraz deklaracja o przynależności językowej. Oświadczenie jest dołączane do przeprowadzanego co 10 lat na terenie całych Włoch spisu powszechnego i na jego podstawie ustalane są parytety językowe w zatrudnieniu w sektorze administracji. Deklaracja natomiast jest dokumentem prowincjonalnym, mającym dożywotnią ważność²⁴³. Jej złożenie pozwala na włączenie do systemu parytetowego i zatrudnienie na stanowiskach z nim sprzężonych. Ma ona również znaczenie praktyczne, określa jaki język obywatel uznaje za główny w przypadku oficjalnych korespondencji urzędowych²⁴⁴.

l'esperantista, red. D. Astori, Centro Stampa Regione Autonoma Trentino-Alto Adige, Trydent 2015 r., s. 22-23. 15-52.

²⁴² Decreto Del Presidente Della Repubblica 26 luglio 1976, n. 752. Norme di attuazione dello statuto speciale della regione Trentino - Alto Adige in materia di proporzionale negli uffici statali siti nella provincia di Bolzano e di conoscenza delle due lingue nel pubblico impiego (GU n.304 del 15-11-1976); Decreto Del Presidente Della Repubblica 15 luglio 1988, n. 574. Norme di attuazione dello Statuto speciale per la regione Trentino - Alto Adige in materia di uso della lingua tedesca e della lingua ladina nei rapporti con la pubblica amministrazione e nei procedimenti giudiziari. (GU n.105 del 8-03-1989); Decreto Del Presidente Della Repubblica 15 luglio 1988, n. 301. Norme di attuazione dello statuto speciale per la regione Trentino-Alto Adige in materia di iscrizione nelle scuole con lingua di insegnamento diversa dalla madre lingua dell'alunno. (GU n.177 del 29-07-1988).

²⁴³ Po wejściu w życie Drugiego Statutu Autonomii w 1972 roku ustalono, że oświadczenie dołączane do spisu powszechnego posiada moc obowiązującą do chwili kolejnego spisu (okres 10 lat). Prawną słusność tej zasady zaczęto podważać w latach 80. XX wieku. Rada Stanu w 1984 roku orzekła, że określenie przynależności do grupy językowej nie może być powiązane ze spisem powszechnym i należy to rozdzielić. W podobnym tonie w 1995 roku swój wyrok wydał włoski Sąd Kasacyjny (najwyższa instancja włoskiego sądownictwa), co pozwoliło na prawne rozdzielenie tych dwóch deklaracji na mocy prawa przyjętego w 2005 roku. Piacentini A., *Making an Identity Choice: "Opportunistic Alignment" in and beyond Consociational Systems: Evidence from South Tyrol and Bosnia Herzegovina* (w:) „Nationalism and Ethnic Politics” 27:4/2021, s. 440-442.

²⁴⁴ Mathà T., *La parità...*, op. cit., s. 84-86; Peterlini O., *The South Tyrol*, op. cit., s. 167.

Wielojęzyczność dotyczy wszystkich kluczowych gałęzi funkcjonowania prowincji. W obszarze edukacji, istnieją trzy odrębne systemy szkolnictwa dostosowane do potrzeb każdej grupy językowej (włoskiej, niemieckiej i ladińskiej)²⁴⁵. Nauka odbywa się tam w językach ojczystych danych grup, ale obowiązkowe są również lekcje drugiego język (niemieckojęzyczni uczniowie uczą się włoskiego, włoskojęzyczni uczniowie uczą się niemieckiego, a szkołach ladińskich ma miejsce równe nauczanie obydwu tych języków). W urzędach, sądach czy w systemie opieki zdrowotnej istnieje wymóg legitymowania się znajomością językową, umożliwiającą odpowiednie komunikowanie z obywatelem. Dotyczy to też obszarów prywatnych, ale świadczących ważne społecznie usługi (są to między innymi kolej czy poczta)²⁴⁶. Narzędziem sprawdzającym językowe kompetencje i podstawy do zatrudnienia jest egzamin nazywany *pattentino*²⁴⁷. Potwierdzenie zdolności językowych jest niezbędne, gdyż każdy obywatel posiada swobodę w kontaktach werbalnych czy pisemnych z podanymi wyżej instytucjami w języku, który uważa za swój podstawowy²⁴⁸. Ponadto należy wspomnieć o specyfice języka ladińskiego. Po pierwsze jest on oficjalnie zrównany z włoskim na terenie wszystkich 9 gmin ladińskich w prowincji²⁴⁹. Urzędy i działy administracji, które obejmują swoją jurysdykcją kwestie mniejszości ladińskiej, a które nie znajdują się na terenie gmin ladińskojęzycznych, także muszą zapewniać pełną swobodę kontaktów z interesariuszami w języku *ladino*²⁵⁰. Poza obszarem edukacji czy kwestiami urzędowymi, dbanie o pluralizm językowy jest także widoczne w sferze radiofonii i telewizji. Mieszkańcy Południowego Tyrolu mogą oglądać i słuchać programy publicznego nadawcy włoskiego RAI (wł. *Radiotelevisione italiana*) po włosku i po niemiecku. Zapewnia to aktywny na obszarze prowincji kanał „RAI Südtirol”, którego redakcja mieści się w Bolzano²⁵¹. Niemieckojęzyczni Tyrolczycy posiadają ponadto dostęp do treści w pełni niemieckojęzycznych za sprawą RAS (wł. *Radiotelevisione Azienda*

²⁴⁵ Alber E., Zwilling C., *Continuity...*, op. cit., s. 51-53; Falkensteiner S., *La formazione e l'istruzione nella madrelingua: i capisaldi dell'istruzione e della formazione scolastica e professionale in Alto Adige/Südtirol* (w:) „federalism.it - paper” n. 32/2023, s. 3.

²⁴⁶ Alber E., Zwilling C., *Continuity...*, op. cit., s. 48.

²⁴⁷ Ma on formę egzaminu pisemnego oraz ustnego. Biegłość językowa opiera się na czterech poziomach (A2, B1, B2, C1), które skorelowane są z danymi stanowiskami czy funkcjami zależnie od tego jak są one ważne bądź wymagające. Happacher E., *L'autonomia...*, op. cit., 201-202.

²⁴⁸ Alber E., Zwilling C., *Continuity...*, op. cit., s. 48.

²⁴⁹ Gminy ladińskie na terenie Prowincji Bolzano to: Ortisei, Santa Cristina Valgardena, Selva di Val Gardena, Corvara, Badia, La Valle, San Martino in Badia, Marebbe oraz Castelrotto

²⁵⁰ Zeller C., *L'uso delle lingue nella pubblica amministrazione, negli uffici giudiziari e nella toponomastica* (w:) „federalism.it” n. 32/2023, 67-69.

²⁵¹ Dodatkowo telewizja emituje także codzienne audycje dla mniejszości ladińskiej podczas pasma *RAI Ladino*. Carlá A., *Living...*, op. cit., s. 297; Ruth Videsott, *Il Ladino nei mass media, in internet e nei social network* (w:) *Manuale di linguistica ladina*, red. P. Videsott, R. Videsott, J. Casalicchio, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin-Boston 2020 r., s. 430n. 434-451.

Speciale, niem. *Rundfunkanstalt Südtirol*), czyli agencji powołanej przez władze prowincji celem odbierania sygnału kanałów radiowych i telewizyjnych z krajów ościennych: Austrii oraz Niemiec²⁵².

Kwestią, która pomimo implementacji założeń autonomii i samostanowienia od lat stale budzi kontrowersje jest toponimia w Południowym Tyrolu. Nazewnictwo miast, gmin czy obiektów geograficznych nieprzerwanie postrzegane jest jako punkt zapalny w relacjach społeczności włoskojęzycznej i niemieckojęzycznej. Mając w pamięci okres italianizacji pod rządami faszystowskimi oraz niedostateczne rozwiązania autonomiczne po II wojnie światowej, ludność rdzenna niechętnie podchodziła do kwestii implementacji nazewnictwa włoskiego. Z drugiej strony władze centralne podkreślały, że nazwy włoskie muszą funkcjonować w państwie, gdzie językiem urzędowym jest włoski właśnie. Osiągnięty konsensus zakładał więc dwujęzyczne nazewnictwo wszędzie tam, gdzie jest to możliwe²⁵³. Widać to chociażby na przykładzie znaków drogowych, czy tablic informacyjnych, na których nazwy miejscowości są pisane w języku niemieckim i włoskim, a w gminach ladyńskich także w tym języku. Dodatkowo w przestrzeni publicznej panuje niepisana zgoda co do stosowania nazw, które zwyczajnie przeważają w mowie potocznej²⁵⁴.

Wszystkie przytoczone wyżej założenia oparte na dwój- czy czasem nawet trójjęzyczności, które przez lata były postrzegane jako modelowego rozwiązania sporu etnicznego z biegiem lat ulegają mniejszym lub większym procesom dewaluacyjnym. Szczególnie od początku XXI wieku coraz mocniej podkreślano archaiczny charakter zasad parytetowych w obsadzie stanowisk, który coraz częściej sztucznie uniemożliwia dostęp do zatrudnienia ludziom kompetentnym, ale nieposiadającym dostatecznej biegłości językowej. Szczególnie dotyczyło to będącej w mniejszości ludności włoskojęzycznej. Na przestrzeni lat wytworzyło się nawet specyficzne poczucie określane mianem *diasgio* (pol. „niepokój”),

²⁵² Stocker M., *Dal Pacchetto...*, op. cit., s. 7-9.

²⁵³ Podkreślaną trudnością był fakt, iż pomimo regulacji statutowych w tej materii, które stanowią, że przyjmowanie określonego nazewnictwa dwujęzycznego leży w gestii prowincji, trudne lub wręcz niemożliwe było ustandaryzowanie dwujęzycznych nazw dla każdego z setek czy tysięcy obiektów. Zeller C., *L'uso delle...*, op. cit., 73-74.

²⁵⁴ Często widoczne są sytuacje, gdzie pomimo istnienia dwujęzycznego nazewnictwa, jedna z wersji wyraźnie przeważa w świadomości społecznej i jest używana przez ogół mieszkańców czy turystów bez znaczenia ich przynależności językowej. Z takim stanowiskiem w tej sprawie zgodził się także Arno Kompatscher prezydent prowincji Bolzano, który w wypowiedzi prasowej z 2017 roku, przyznał, że dobrą praktyką może być używanie tych nazw, które zostały naturalnie przyjęte przez społeczność na przestrzeni lat. Bell B., *Why an Italian row over place names is dredging up memories of fascism*, „BBC” 01.05.2017 <https://www.bbc.com/news/world-europe-39641760> [02.04.2024].

które opisywało przekonanie o marginalizacji wśród Włochów i ich niezadowolenie ze zbytniego faworyzowania ludności niemieckojęzycznej w ramach autonomii²⁵⁵.

Analizując dane statystyczne i wyniki przeprowadzanych na przestrzeni lat badań opinii, stwierdzić trzeba, że koegzystencja dwóch grup językowych poczyniła znaczący postęp. Powołując się na dane z 2014 roku można zauważyć, że ponad połowa badanych mieszkańców Prowincji Bolzano (53,3%) nie widzi problemu w „etnicznej koabitacji”, a tylko 7% postrzega to jako wyraźny kłopot. Porównując to z danymi z 1991 roku, kiedy na podobnie postawioną kwestię 38% respondentów przyjmowało postawę negatywną, a tylko nieco ponad 8% pozytywną²⁵⁶, dostrzec można wyraźną zmianę jak nastąpiła w lokalnym społeczeństwie. Ponadto ponad 67%²⁵⁷ ankietowanych mieszkańców Górnej Adygi pozytywnie ocenia wprowadzoną na przestrzeni lat autonomię i ufa w jej faktyczną sprawczość. Dostrzegalny jest znaczący zwrot w mentalności i odejścia od – jak to nazywa Felix Schulte – „etnicznej wojny okopowej pomiędzy *Welsche* i *Crucchi*”²⁵⁸, zarówno na poziomie relacji między grupami językowymi, jak i zaufaniu do instytucji państwa, regionu specjalnego i autonomicznej prowincji. Co więcej, rozwiązania zaimplementowane w Prowincji Bolzano stały się poniekąd wzorcem w skali kontynentalnej. Gdy Parlament Europejski przyjął w 2018 roku rezolucję na temat mniejszości na terenie Unii Europejskiej, w jednym z punktów tego dokumentu zawarto, iż „[...] należy uwzględnić najlepsze praktyki stosowane już w państwach członkowskich, np. we Włoszech (Górna Adyga/Tyrol Południowy) [...]”²⁵⁹. Co jednak niezwykle ważne, to zmiana widoczna także (a nawet przede wszystkim) na tle realnego krajobrazu społeczno-politycznego prowincji. Dyskusja o jej teraźniejszości czy przyszłości nie toczy się już w cieniu wybuchów bomb, zamachów terrorystycznych czy stanów wyjątkowych, ale w oparciu o prawnie uregulowane reguły, dialog i kooperację.

²⁵⁵ Szerzej na temat *disagio* vide *Il disagio degli italiani secondo il parere dei partiti, dei sindacati e degli operatori economici*, <https://politika.autonomyexperience.org/13/il-disagio-degli-italiani-secondo-il-parere-dei-partiti-dei-sindacati-e-degli-operatori-economici> [18.02.2024].

²⁵⁶ Larin S. J., Röggl M., *Participatory...*, op. cit., s. 1033

²⁵⁷ Schulte F., *Peace through Self-Determination: Success and Failure of Territorial Autonomy*, Palgrave Macmillan Cham, 2020 r., s. 137.

²⁵⁸ *Welsche* i *Crucchi* to stereotypowe obraźliwe formy nazewnictwa stosowane wzajemnie wobec siebie przez mieszkańców Południowego Tyrolu. *Welsche* to forma niemieckojęzyczna, która oznacza „obcego z południa” względnie prześmiewczo „południowca”. *Crucchi* natomiast to inwektywa włoska, wywodząca się jeszcze z czasów II wojny światowej tłumaczona jako „kraut” lub w wariacie o wiele mocniej pejoratywnym jako „szwab”. *Ibidem*, s. 135.

²⁵⁹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 listopada 2018 r. w sprawie norm minimalnych dla mniejszości w UE (Dz.U.U.E.C.2020.363.13).

2.2.2 Prowincja Autonomiczna Trydentu

Prowincja Autonomiczna Trydentu²⁶⁰ potocznie nazywana *Trentino*²⁶¹, to druga z prowincji autonomicznych wchodzących w skład regionu Trydent-Górna Adyga. Jej powierzchnia wynosi 6,207 km². Na północy graniczy ona z prowincją Bolzano zaś na pozostałych kierunkach dzieli swoją granicę z innymi regionami włoskimi. Sąsiaduje z Lombardią na zachodzie i południowym zachodzie, oraz z Wenecją Euganejską na wschodzie i południowym wschodzie²⁶². Liczba mieszkańców *Trentino*²⁶³ to 546,537²⁶⁴. W ponad półmilionowej społeczności Włosi czy osoby włoskojęzyczne stanowią 96,6% ogółu mieszkańców. Pozostałe 3,6% to przedstawiciele mniejszości językowych. Są nimi: Ladynowie (2,9%), Mocheni (0,3%) oraz Cymbrowie (0,2%)²⁶⁵.

Rolnictwo, przemysł oraz badania i rozwój to główne gałęzie gospodarcza prowincji. Z uwagi na klimat i historyczne doświadczenie stale kultywuje się tradycje rolnicze i sadownicze, skupione coraz częściej wokół spółdzielni i konsorcjów. Dodać do tego należy obecny na terenie prowincji sektor przemysłowy, a w ostatnich dekadach także rozwijającą się gałąź badawczą w zakresie sztucznej inteligencji i nanotechnologii. Stałym uzupełnieniem tych obszarów był i jest sektor turystyczny, oparty na korzystnych i zachęcających czynnikach geograficznych. Podkreślić należy również, że *Trentino* notuje wysoce zadowalające rezultaty w zakresie równości płci, wyrównywania szans oraz aktywizacji zawodowej kobiet²⁶⁶. Połączenie czynników gospodarczych i społecznych

²⁶⁰ Wł. *Provincia autonoma di Trento*; niem. *Autonome Provinz Trient*; lad. *Provincia Autonoma de Trent*; j. cymbryjski *Sèlbstendig Provintz vo Tria*; j. mocheno *Autonome Provinz va Trea't*.

²⁶¹ Zgodnie z zasadami przyjętymi przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej (KSNG) i opublikowanymi w stosownym wykazie, nazwa Trydent w języku polskim odnosi się zarówno do prowincji Trydent, jak i do samego miasta Trydent. W języku włoskim nazwa miasta to *Trento*, a oficjalna nazwa prowincji to też *Trento*, przy czym prowincję określa się potocznie również mianem *Trentino*, celem odróżnienia jej nazwy od samego miasta. *Vide Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata. Wydanie II zaktualizowane*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2019 r., s. 358.

²⁶² Hasło „Trentino” w bazie Encyklopedii Trecciani. *Enciclopedia Italiana Trecciani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/trentino/> [02.04.2024]; Hasło „Trentino-Alto Adige” w bazie Encyklopedii Trecciani. *Enciclopedia Italiana Trecciani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/trentino-alto-adige/> [02.04.2024].

²⁶³ *Trentino* to potoczna nazwa prowincji, stosowana ogólnie w języku włoskim.

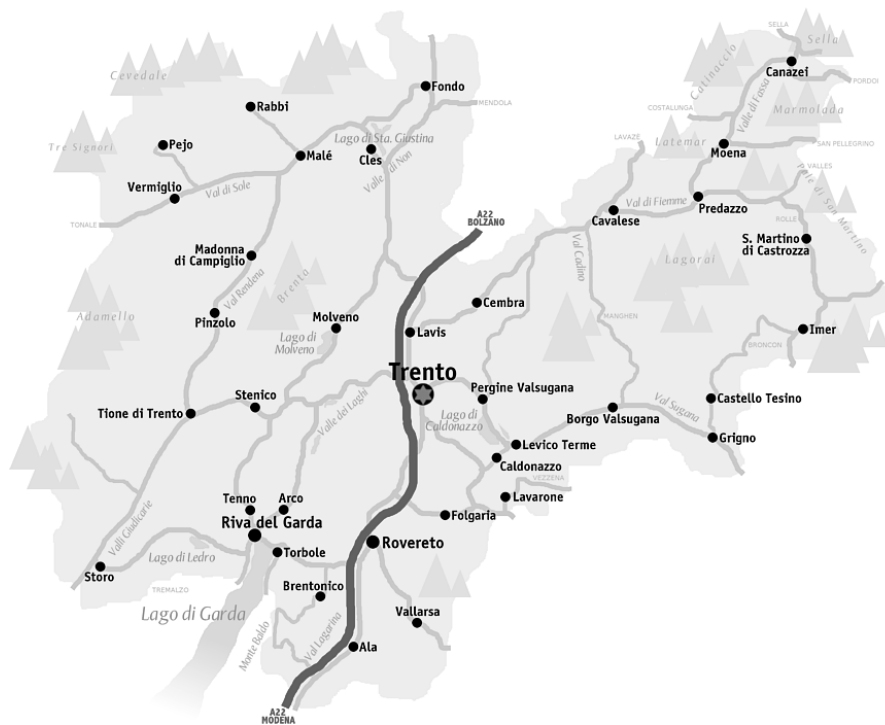
²⁶⁴ Informacje o liczbie mieszkańców Prowincji autonomicznej Trydentu na podstawie danych Włoskiego Instytutu Statystycznego (ISTAT). Stan na 31.12.2025, <https://demo.istat.it/app/?i=P02&l=it> [20.01.2026].

²⁶⁵ *Rilevazione sulla consistenza e la dislocazione territoriale degli appartenenti alle popolazioni di lingua ladina, mòchena e cimbra. anno 2021*, ISPAT Comunicazioni Aprile 2022, s. 5. http://www.statistica.provincia.tn.it/binary/pat_statistica_new/popolazione/RilevazioneMinoranze_2021.1651135867.pdf [02.04.2024].

²⁶⁶ *Piano per l'uguaglianza di genere della Provincia autonoma di Trento (Gender equality plan/GEP) 2023-2025*, passim. <https://www.calameo.com/read/000195356a8597cedc973> [10.06.2024].

z przyznaną prowincji autonomią, przekłada się także na silne poczucie lokalnego przywiązania i świadomości obywatelskiej²⁶⁷.

Mapa nr 10. Prowincja autonomiczna Trydentu

źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trento_mappa.png
[25.01.2025].

Organami władzy w prowincji są jej Rada oraz Rząd. Rada Prowincji Autonomicznej Trydentu²⁶⁸ jest organem przedstawicielskim składającym się z 35 radnych wybieranych na 5-letnią kadencję²⁶⁹. Na czele Rady stoi jej Przewodniczący, mający swojego zastępcę w osobie Wiceprzewodniczącego. Całość prezydium Rady dopełnia trzech Sekretarzy-Kwestorów²⁷⁰. Z uwagi na o wiele większą homogeniczność etniczną prowincji, żadne z tych stanowisk – w przeciwieństwie do sąsiedniego Bolzano – nie jest opatrzone klauzulami dotyczącymi parytetów językowych czy partyjnych.

²⁶⁷ *Trentino's turnaround 1980-2020*, OECD 2023, s. 5-11, <https://www.oecd.org/cfe/leed/Trentino-turnaround-1980-2020-web.pdf> [04.04.2023].

²⁶⁸ Wł. *Consiglio della provincia autonoma di Trento*.

²⁶⁹ Wybory do Rad Prowincji w Trydencie i Bolzano przeprowadzane są w tym samym dniu/dniach w tych samych godzinach.

²⁷⁰

Chociaż skład rady nie jest obciążona wymogami równości grup językowych to procedura wyborcza – regulowana przez Prawo prowincjonalnej 2/2003²⁷¹ – jest obarczona innymi regułami i zależnościami. Wybory do Rady odbywają się jednocześnie z bezpośrednimi wyborami Prezydenta Prowincji²⁷². Każdy wyborca oddaje więc dwa głosy: pierwszy na prezydenta, drugi na partię, z listy która jest z nim powiązana, przy czym można oddać do dwóch głosów preferencyjnych z zachowaniem zasady parytetów płci²⁷³. Nie można oddać głosu na partię lub listę inną, niż ta oficjalnie połączona z danym kandydatem, skutkuje to nieważnością głosu²⁷⁴. Ponadto jeden mandat przyznawany jest zawsze w oparciu o głosy wyłącznie z obszaru gmin ladyńskich z *Val di Fassa*, czyniąc wybranego tam kandydata niejako reprezentantem interesów owej społeczności²⁷⁵. Do zdobycia są zawsze 33 mandaty (dwa pozostałe miejsca przysługują: z urzędu zwycięzcy wyborów na Prezydenta Prowincji, oraz kandydatowi z obszaru gmin ladyńskich). Mandaty rozdzielane są w oparciu o mechanizm tak zwanej „zmiennej premii większościowej”. Jeżeli zwycięska „lista prezydencka” nie uzyska minimum 17 mandatów, to mechanizm premii automatycznie gwarantuje taką ich liczbę. „Zmienność” owej premii oznacza natomiast, że może zostać ona podwyższona w wypadku, gdy zwycięski obóz polityczny uzyskał ponad 40% głosów ważnych. Wtedy liczba przyznanych mandatów wzrasta z 17 do 20 (21 łącznie z Prezydentem), przy czym łączna liczba mandatów zwycięskiej partii lub koalicji nie może przekroczyć 24 mandatów²⁷⁶.

Studium nad procesem wyborczym do Rady pozwala wyraźnie podkreślić dwie kwestie. Pierwszą jest silne połączenie egzekutywy z legislaturą. Zastosowanie mechanizmu większościowej premii, nosi znamiona systemu prezydenckiego i umiejscawia

²⁷¹ Legge provinciale 5 marzo 2003, n. 2. Norme per l'elezione diretta del Consiglio provinciale di Trento e del Presidente della Provincia (b.u. 11 marzo 2003, n. 10, suppl. n. 1). Zwane dalej: „Prawo wyborcze Prowincji autonomicznej Trydentu”.

²⁷² Pucci E., *La riforma...*, op. cit., s. 163n, 167. Otrzymanie czynnego i biernego prawa wyborczego następuje po roku legalnego i nieprzerwanego zamieszkania na terenie prowincji. *Oficjalna witryna internetowa Rady Prowincji autonomicznej Trydentu*, <https://www.consiglio.provincia.tn.it/istituzione/i-consiglieri/Pages/elezioni-e-funzioni.aspx> [26.04.2024].

²⁷³ W przypadku wykorzystania obydwu głosów preferencyjnych wyborca zobligowany jest do przestrzegania zasady równej reprezentacji płci. Oznacz to, że drugi głos preferencyjny musi zostać oddany na kandydata przeciwnej płci w stosunku do głosu pierwszego. Zignorowanie tej zasady skutkuje nieważnością drugiej preferencji. *Vide Art. 63. Prawo wyborcze Prowincji autonomicznej Trydentu*.

²⁷⁴ *Elezioni provinciali: come si vota*, Comunicato stampa PAT n. 2765 Mercoledì, 27 Settembre 2023, <https://elezioni.provincia.tn.it/Elezioni-Provinciali-2023/Comunicazione-elettorale/News/Elezioni-provinciali-come-si-vota> [27.04.2024].

²⁷⁵ Rocella A., *La nuova...*, op. cit., s. 29-30; Viola M., *The protection of small languages groups in Trentino* (w:) *Minority Language Protection in Europe: Into a New Decade*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2010 r., s. 158.

²⁷⁶ Rocella A., *La nuova...*, op. cit., s. 27-30.

Trentino w kontrze, do znajdującej się w tym samym regionie Prowincji Bolzano z jej wyraźnie parlamentarnym systemem rządów. Ponadto zasada premii, która zawsze gwarantuje obozowi prezydenckiemu stabilną większość, zapewnia sprawny mechanizm przekazywania władzy, formowania administracji i stabilizacji rządów. Drugą kwestią jest podejście do problematyki społeczeństwa ladańskiego. Tu również w kontrze do rozwiązań z Południowego Tyrolu, mandat nie jest przypisany na podstawie deklaracji językowej. Zamiast tego w Prowincji Trydentu zdecydowano się na zastosowanie denominacji terytorialnej, co prawdopodobnie wynika z o wiele węższego rozproszenia geograficznego owej mniejszości²⁷⁷.

Analizując dogłębniej złożoną procedurę wyborczą w sferze egzekutywy, wyróżnia się wybory na urząd Prezydenta. Mają charakter powszechnych i jednoturowych wyborów większościowych, przeprowadzanych w tym samym czasie co wybory Rady. Prezydent stoi na czele prowincji a także jest szefem jej Rządu, składającego się z maksymalnie 8 osób (Prezydent + 7 asesorów). Wśród nich jedna wyznaczona przez Prezydenta pełni funkcję Wiceprezydenta. Powoływanie i odwoływanie członków Rządu jest wyłączną prerogatywą Prezydenta²⁷⁸. Jedynym obostrzeniem jest natomiast powiązanie funkcji w rządzie z mandatem radnego. Każdy asesor musi pochodzić z grona Radnych danej kadencji. Jednocześnie dopuszcza się mianowanie jednego „zewnątrznego członka Rządu”, czyli osobę niebędącą czynnym radnym²⁷⁹.

Brak wymogu uzyskania przez zwycięskiego kandydata ponad 50% głosów ważnych, skorelowanie wyborów do legislatury i egzekutywy w tym samym czasie oraz

²⁷⁷ W Prowincji Trydentu nie obowiązują deklaracja językowa kandydatów do Rady Prowincji. Z tego wynika – co zauważa E. Puccini – iż zawsze niewykluczona jest ewentualność, w której interesy Ladańców z *Val di Fassa* mogą być w danej kadencji Rady Prowincji reprezentowane przez kogoś, kto nie ma nawet nic wspólnego z ladańskim kręgiem kulturowym. Pucci E., *La riforma...*, op. cit., s. 174-175.

²⁷⁸ Rocella A., *La nuova...*, op. cit., s. 30.

²⁷⁹ Do 2013 roku prowincjonalny Rząd składał się z maksymalnie 12 osób. Dodatkowo do 2013 roku funkcjonowała również zasada, która określana była mianem „drzwi obrotowych” (wł. *porta girevole*). Stanowiła ona, że mandat radnego jest niepołączalny z funkcją asesora w zarządzie prowincji. W związku z tym, jeżeli czynny radny został wybrany w skład zarządu, jego mandat był zawieszany na czas pełnienia funkcji asesora, a jego miejsce w radzie zajmowała osoba, która w wyborach uzyskał pierwsze niebiorące miejsce. Na mocy nowelizacji prawa wyborczego z 20 marca 2013 roku zasada „drzwi obrotowych” uległa likwidacji, a sam skład zarządu został zredukowany z maksymalnie 12, do 8 osób. *Porta girevole, via libera all'abolizione*, „Giornale Trentino” 05.11.2012, https://www.giornaletrentino.it/cro_naca/trento/porta-girevole-via-libera-all-abolizione-1.874130 [09.05.2024]; *Provincia di Trento, finalmente abrogata la legge sulla "porta girevole"*, „Il Nordest Quotidiano” 21.03.2013, <https://www.ilnordestquotidiano.it/2013/03/21/provincia-di-trento-finalmente-abrogata-la-legge-sulla-porta-girevole/> [09.05.2024]; Oficjalna witryna internetowa Prowincji autonomicznej Trydentu <https://www.provincia.tn.it/Amministrazione/Organi-politici/Giunta-provinciale> [09.05.2024].

mechanizm premii dla zwycięzcy sprawiają, że wybory te określić można mianem elekcji generalnej, gdyż ich rozstrzygnięcie zawsze w sposób jasny definiuje perspektywę sprawowania władzy na całą kadencję. Ponadto system wyborczy nie wyklucza osób, które przegrały wyborczy wyścig o fotel Prezydenta. Jeżeli lista dana lista otrzymała chociaż jeden mandat, to przyznawany jest on właśnie przegranemu kandydatowi. Gwarantuje to po pierwsze, że głosy wyborców mają szansę nie być zmarnowane. Po drugie, o czym wspomina na przykład Alberto Roccella z regulacji tej wynika, że przegrani kandydaci wchodzący jednocześnie do Rady, osiągają niejako status „liderów opozycji”²⁸⁰.

Przypomnieć trzeba, że Prowincja autonomiczna Trydentu stanowiąc dosyć jednorodną językowo i kulturowo środowisko (ponad 96% ogółu mieszkańców to osoby włoskojęzyczne), nie wyklucza jednak dbania o pozostałe niemal 4% językowych mniejszości, skupionych w trzech górskich kręgach językowo-etnicznych. Ladynowie są najliczniejszą z mniejszości, a ich liczebność według oficjalnych danych wynosi 15,775 osób²⁸¹. Zamieszkują oni głównie tereny w dolinach górskich *Val di Fassa* w północno-wschodniej części prowincji, przy granicy z Południowym Tyrolem. Kolejne dwie mniejszości to wywodzący swój język z prastarych dialektów bawarskich²⁸²: Mocheni (1,397 osób) rezydujący na obszarze *Val dei Mòcheni* oraz Cymbrowie (1,111 osób)²⁸³ nierozdzielnie związani są z gminą Luserna w której stanowią 90% mieszkańców²⁸⁴.

Ochrona mniejszości językowych jest dwutorowa i opiera się na prawie krajowym (dekret legislacyjny z 1993 roku²⁸⁵ oraz ustawa o mniejszościach z 1999 roku)²⁸⁶, ale co ważne, została również uzupełniona poprzez ustawodawstwo prowincjonalne z 2008 roku. Zauważalna jest więc zachowanie legislacyjnej kontynuacji²⁸⁷. Jeszcze przed wejściem w życie przytoczonych aktów prawnych, zainicjowane zostało funkcjonowanie instytucji odpowiedzialnych za ochronę kulturową mniejszości. W 1975 roku²⁸⁸ powołany został na

²⁸⁰ Roccella A., *La nuova...*, op. cit., s. 30.

²⁸¹ *Rilevazione sulla...*, op. cit., s. 5.

²⁸² Baggio S., *Il Trentino delle molte lingue* (w:) Giovanni Peterlongo. *L'uomo, il politico, l'esperantista*, red. D. Astori, Centro Stampa Regione Autonoma Trentino-Alto Adige, Trydent 2015 r., s. 25-26.

²⁸³ *Rilevazione sulla...*, op. cit., s. 5.

²⁸⁴ Viola M., *The protection...*, op. cit., s. 155.

²⁸⁵ Decreto Legislativo 16 dicembre 1993, n. 592. Norme di attuazione dello Statuto speciale della regione Trentino-Alto Adige concernenti disposizioni di tutela delle popolazioni ladina, mòchena e cimbra della provincia di Trento (GU n.38 del 16-02-1994).

²⁸⁶ Legge 15 dicembre 1999, n. 482. Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche (GU n.297 del 20-12-1999).

²⁸⁷ Wicherkiewicz T., *Europejskie standardy...*, op. cit., s. 19.

²⁸⁸ W myśl art. 15. ust. 3. Statutu Trydentu-Górnej Adygi „Prowincja Trydent zapewnia przydział środków w odpowiednim zakresie w celu promowania ochrony i rozwoju kulturalnego, społecznego i gospodarczego

terenie Trentino „Instytut Kultury Ladynów” (lad. *Majon di Fascegn*). Ponad dekadę później w 1987 roku działalność rozpoczęły dwa instytuty odpowiedzialne za kultywowanie tradycji pozostałych mniejszości: *Mòcheno Bernstoler Kulturinstitut* (Mocheni) oraz *Kulturinstitut Lusérn* (Cymbrowie)²⁸⁹. Misją każdej z tych instytucji było i stale jest dbanie o historię i kulturę danych społeczności, oparte na niezależności i samorządności²⁹⁰. Kompleksowym dokumentem w sprawie ochrony mniejszości etnicznych na terenie prowincji jest Prawo prowincjonalne „Zasady ochrony i promocji lokalnych mniejszości językowych” z 19 czerwca 2008 roku²⁹¹, które uregulowało kwestię używania języka w kontaktach z urzędami, służbami czy w edukacji, na obszarze gmin zamieszkałych przez wymienione wyżej mniejszości²⁹². System jest stale nadzorowane i oceniane przez tak zwaną *Autorità per le minoranze linguistiche*, czyli organ działający przy Radzie Prowincji Trydentu złożony z 3 członków, którego zadaniem jest monitorowanie sytuacji Ladynów, Cymbrów i Mochenów na terenie prowincji, służyć głosem doradczym, a także działać jako rzecznik zaufania owych mniejszości²⁹³. Marco Viola podkreśla, że rozwiązania te mają nie tylko wymiar gwarancyjny i praktyczny, ale równie ważny wymiar symboliczny²⁹⁴. Należy zgodzić się z tym stwierdzeniem. Górskie mniejszości kultywują swoje tradycje i chronią kulturę, postrzegając przy tym prowincję jako sprawiedliwego sędziego i protektora swoich interesów. Działania samej prowincji pokazują natomiast, że nawet pomimo o wiele większej jednorodności językowej czy kulturowej, niż ma to miejsce w prowincji Bolzano, nadal dostrzega ona istnienie specyficznych potrzeb lokalnych wspólnot etnicznych.

Na podstawie prawa przyjętego w 2006 roku i będącego w mocy do dziś, w Prowincji Autonomicznej Trydentu istnieje 16 Wspólnot dolin (*vide* Mapa nr 11.). Ich wprowadzenie było motywowane potrzebą usprawnienia lokalnej administracji oraz wzmocnienia

ludności *Ladino* oraz *Mochena* i *Cimbra* zamieszkujących na jej terytorium, biorąc pod uwagę ich wielkość i specyficzne potrzeby.” *Vide* Statut Trydentu-Górnej Adygi.

²⁸⁹ Viola M., *The protection...*, op. cit., s. 157.

²⁹⁰ Ibidem s. 157n, Wicherkiewicz T., *Europejskie standardy...*, op. cit., s. 19.

²⁹¹ Legge provinciale 19 giugno 2008, n. 6. Norme di tutela e promozione delle minoranze linguistiche locali. (b.u. 1 luglio 2008, n. 27, suppl. n. 1). Zwane dalej: „Prawo o ochronie mniejszości językowych w Prowincji Autonomicznej Trydentu”.

²⁹² Gminy ladyńskie to: Campitello di Fassa, Canazei, Mazzin, Moena, Pozza di Fassa, Soraga, Vigo di Fassa. Mocheni to gminy: Fierozzo, Frassilongo, Palù del Fersina. Jediną gminą przypisaną do Cymbrów jest Luserna. Art. 3. ust. 1,2,3 Prawo o ochronie mniejszości językowych w Prowincji Autonomicznej Trydentu.

²⁹³ Członkowie tego gremium wybierani są przez Radę Prowincji. Przy wyborze wymagana jest większość 2/3 głosów, co doprowadza do osiągnięcia szerszego konsensusu i blokuje wybór na podstawie głosów wyłącznie jednego obozu politycznego. Ponadto kadencja członka tego organu wynosi 7 lat bez możliwości reelekcji. Vizi B., *Linguistic Rights and Small Minority Communities in Italy from Trento to Sicily* (w:) *Identity Crisis in Italy*, red. F. Tanács-Mandák, Dialóg Campus, Budapeszt 2019 r., s. 139-142.

²⁹⁴ Viola M., *The protection...*, op. cit., s. 163.

samorządności poprzez decentralizację²⁹⁵. Osiągnięto to poprzez dokonanie wertykalnego transferu kompetencji do Wspólnot górskich lub do gmin²⁹⁶. Każdą z 16 Wspólnot jako formę pośrednią łączącą gminy i władze prowincji wyposażono w organ demokracji przedstawicielskiej, czyli Radę, której skład w 2/5 stanowią członkowie reprezentujący każdą z gmin wchodzącą w skład danej Wspólnoty²⁹⁷ a pozostałe 3/5 pochodzi z powszechnego wyboru. Władzę wykonawczą sprawuje Zarząd, któremu pomaga tak zwana „Konferencja burmistrzów”. Skupia ona burmistrzów wszystkich gmin danej wspólnoty i funkcjonuje jako organ konsultacyjno-doradczy egzekutywy²⁹⁸. Stworzenie Wspólnot dolin pozwoliło na skorelowanie jednej z nich z interesami ludności ladyńskiej. *Comunità della Val di Fassa* (vide obszar „Val di Fassa” na Mapie nr 11), znana lepiej pod nazwą ladyńską *Comun General de Fascia* to posiadająca szczególny charakter Wspólnota, której misja jest skoncentrowana na Ladynach z owego obszaru. Funkcjonuje ona w oparciu o własny statut, uchwalony przez Radę Prowincji Trydentu w 2010 roku²⁹⁹. Dodać należy, że chociaż Cymbrowie i Mocheni nie zostali obdarzeni przez prowincjonalnego ustawodawcę „swoimi” dedykowanymi wspólnotami, to również ich objął system szczególnej protekcji na poziomie gminnym³⁰⁰. Podział miejsc w radach wspólnot, który bierze pod uwagę zarówno wolę wyborców wyrażoną w bezpośrednich wyborach, ale również wprowadza obecność delegatów gminnych, wybieranych pośrednio można opisać w kategoriach równowagi debaty publicznej i decyzyjności. Utworzenie konferencji skupiającej burmistrzów gmin jako kolegiального ciała doradczego, to również wsłuchiwanie się w głos osób funkcjonujących na co dzień najbliżej lokalnych społeczności. Tym bardziej jest to ważne, biorąc pod uwagę tradycję i historię społeczności dolin górskich na obszarze *Trentino*. Całościowo pokazuje to jedno z kluczowych zadań i sensu powołania

²⁹⁵ Piattoni S., *Reconnecting Representative and Participatory/Deliberative democracy in Italy – The case of Tuscany and Trentino* (w:) *Interactive Policy Making, Metagovernance and Democracy*, red. J. Torfing, P. Triantafyllou, ECPR Press, Colchester 2013 r., s. 199.

²⁹⁶ Tak samo jak państwo włoskie w konstytucji wymienia zakres kompetencji, który w relacjach z regionami jest wyłącznie zarezerwowany dla władzy centralnej, tak również w Trentino transferowi zadań i uprawnień do gmin i władz Wspólnot górskich towarzyszyło zastrzeżenie, iż są kwestie, które nadal pozostają w wyłącznych kompetencjach władz Prowincji. Są nimi między innymi: polityka podatkowa czy planowanie gospodarcze.

²⁹⁷ Najczęściej delegacja składa się z burmistrza gminy oraz jednego bądź dwóch radnych.

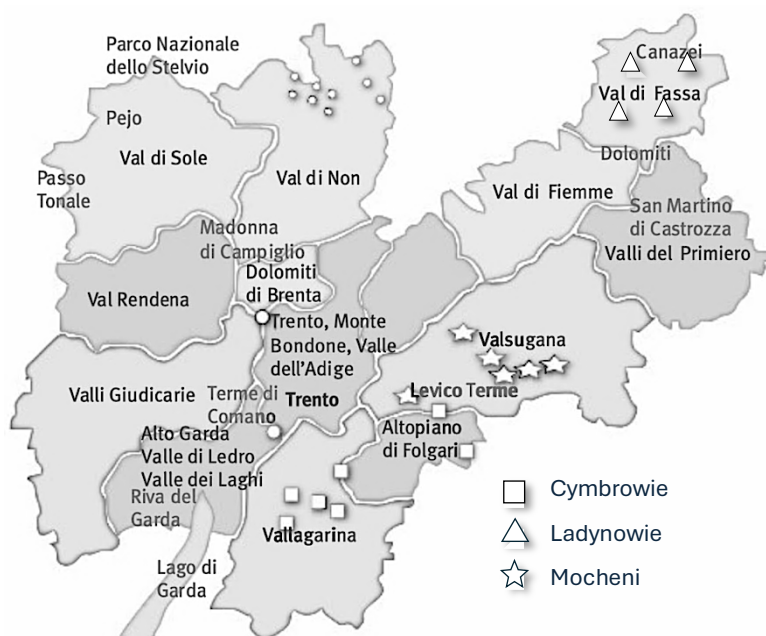
²⁹⁸ Parolari S., Valdesalici A., *Le Comunità...*, op. cit., s. 424-427.

²⁹⁹ Uregulował on szereg kwestii ważnych dla dobrostanu ladyńskiej społeczności Dolomitów. Od uprzywilejowania języka ladyńskiego, poprzez organizację lokalnej administracji, na odniesieniu do dziedzictwa kulturowego kończąc. Legge Provinciale 10 febbraio 2010, n. 1. Approvazione dello statuto del Comun general de Fascia (b.u. 16 febbraio 2010, n. 7, suppl. n. 1)

³⁰⁰ Vizi B., *Linguistic Rights...*, op. cit., s. 140.

Wspólnot dolin, czyli misję łączenia gminy i władz prowincji zarówno w aspekcie kompetencyjnym, organizacyjnym, jak i społecznym.

Mapa nr 11. Podział administracyjny Prowincji Autonomicznej Trydentu z wyszczególnieniem zasięgu występowania danych mniejszości językowych

źródło: opracowanie własne na podstawie: Cordin P., *Germanic...*, op. cit., s. 100.

Instytucją, która niejako merytorycznie spaja cały system administracji i protekcji jest „Konferencja Mniejszości” (wł. *Conferenza delle minoranze*), czyli organ skupiający niezwykle szerokie grono począwszy od członków prowincjonalnej egzekutywy i legislatury, poprzez przedstawicieli władz samorządowych szczebla gminnego, na szefostwie organizacji kulturalnych i oświatowych kończąc³⁰¹. Konferencja działa na dwóch zasadniczych polach. Po pierwsze, na posiedzeniach (dwa razy w roku) przyjmuje ona oficjalne stanowiska w kwestiach programowych prowincji, szczególnie tych mających wpływ na funkcjonowanie społeczności autochtonicznej. Po drugie, opiniuje rozwiązania

³⁰¹ W skład Konferencji wchodzi: Prezydent Prowincji Trydentu (przewodniczący Konferencji) oraz pozostali członkowie Rządu; członek Rady Prowincji, który został wybrany z okręgu ladańskiego, Prezydent *Comun General de Fascia* i Prezydenci dwóch Wspólnot na terenie których wyznaczone są gminy Cymbrów i Mochenów; burmistrzowie wszystkich gmin ladańskich, cymbryjskich i *mocheno*; przedstawiciele wszystkich instytutów zajmujących się badaniami odpowiednich mniejszości; szef kuratorium ladańskiego z *Comun General de Fascia* oraz dyrektorzy jednostek edukacyjnych kształcących uczniów z mniejszości Cymbrów i Mochenów; przewodniczący organizacji skupiających Ladynów z *Val di Fassa* (lad. *l'Union di ladins de Fascia* oraz z całych Dolomitów (lad. *Union generale di ladins dla Dolomites*)

finansowe i rozdysponowanie budżetu dotyczące mniejszości³⁰². Z uwagi na niezwykle szerokie spektrum członków, Konferencja jest uniwersalnym miejscem dyskusji, debaty, wymiany poglądów czy proponowania inicjatyw. Obecność tak wielu podmiotów pozwala na kompleksową debatę we wszystkich kwestiach postrzeganych jako żywotne interesy prowincji i jej społeczeństwa w tym – co ważne – mniejszości. Konferencja może przy tym legitymować się wysokim stopniem komplementarności, który gwarantuje uwzględnienie wielu perspektyw politycznych i społecznych.

2.3. Rola i znaczenie partii regionalnych

Specyficzny system regionalnego podziału na dwie równorzędne sobie prowincję, a tym samym postrzeganie ich jako podmiotów terytorialnych o wizerunku *quasi*-regionalnym wpłynęło również na funkcjonowanie i ewolucję systemu, czy też systemów partyjnych. W skali regionalnej jest on dualistyczny i oddzielny dla Prowincji Bolzano oraz Prowincji Trydentu. Zasadnicze różnice uwydatniają się na trzech poziomach: 1) pozycji partii regionalnych; 2) zróżnicowaniu partyjnym; 3) kompozycji politycznej rządów w prowincjach na przestrzeni lat. Z uwagi na różne systemy wyborcze, sposoby inwestytury władzy wykonawczej, a przede wszystkim różnice w aspekcie kompozycji etnicznej, analizę pod kątem partii politycznych należy przede wszystkim rozpatrywać w kategoriach rozłącznych, a dopiero w następnej kolejności dokonywać potencjalnych zestawień i porównań.

W przypadku Prowincji autonomicznej Bolzano rozważania w temacie systemu partyjnego należy rozpocząć od *Südtiroler Volkspartei* (SVP). Założona wraz z zakończeniem II wojny światowej formacja, bazująca w dużym stopniu na regionalnych zrzeszeniach patriotycznych i członkach lokalnej partyzantki antyfaszystowskiej³⁰³. Rodowód ten widoczny był w początkowej linii ideologicznej partii, której główne pryncypia w powojennej działalności były radykalnie wyzwolenicze. Celem maksimum miało być wywalczenie powrotu Południowego Tyrolu do odrodzonego państwa

³⁰² Guella F., *Adapting Administrative Structures to (Small) Minority Areas: Trentino as a Laboratory rather than a Model* (w:) „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe” Vol 13, No 2, 2014, s. 62-63.

³⁰³ Chodziło głównie o tak zwany *Andreas-Hofer-Bund*, czyli organizację antynazistowską funkcjonującą w czasie II wojny światowej na terenach Południowego Tyrolu. Ponadto struktury SVP tworzyli również działacze „Unii Niemieckiej” (niem. *Deutscher Verband*), „Tyrolskiej Partii Ludowej” (niem. *Tiroler Volkspartei*), czy „Niemieckiej Partii Wolności” (niem. *Deutschereihheitliche Partei*. Pallaver G., *The Südtiroler Volkspartei: Success through conflict, failure through consensus* (w:) *Regionalist Parties in Western Europe. Dimensions of Success*, red. O. Mazzoleni, S. Mueller, Routledge, Abingdon 2017 r., s. 108; Lantschner E., *History of the Conflict and its Settlement* (w:) *Tolerance Through Law...*, op. cit., s. 12.

austriackiego. Gdy maksymalistyczne kierunki okazały być się niemożliwe do zrealizowania, a międzynarodowe otoczenie polityczne zaakceptowało pozostanie Górnej Adygi we Włoszech, SVP zrewidowała swoje secesjonistyczne ukierunkowanie i zamieniła je na bycie głosem i adwokatem interesów społeczeństwa niemieckojęzycznych na arenie włoskiej i międzynarodowej³⁰⁴. Zapracowała tym samym na to, aby przez dekady być określaną mianem hegemonicznego wręcz ugrupowania regionalnego³⁰⁵.

Potwierdzały to wyniki wyborów. Nadmienić należy, że w okresie nazywanym potocznie czasem „pierwszej autonomii” (1946-1968) średnie poparcie dla SVP wynosiło niemal 64%³⁰⁶. Wyjaśnienia tego trendu należałoby szukać w zestawianiu procentowego poparcia z ówczesną sytuacją społeczno-polityczną. Niespokojne lata, podczas których autonomia była elementem sporów i frustracji rdzennej ludności Południowego Tyrolu, naturalnie kierowały jej sympatie polityczne w kierunku SVP. Jej narracja odnosząca się do walki o samostanowienie i sukcesywne poszerzanie autonomii dla prowincji/regionu, a także legitymowanie się jako niemal jedyny oficjalny głos rozczarowanego społeczeństwa, działały korzystnie na cykliczne notowania partii. Zaspokojenie potrzeb lokalnego społeczeństwa poprzez wprowadzenie nowego pakietu autonomicznego w latach 70. nie wpłynęło negatywnie na notowania partii, ponieważ kolejny raz była ona w oczach większości społeczeństwa tyrolskiego postrzegana jako gwarant, ale tym razem wprowadzania w życie odnowionej autonomii i jej monitorowania. W dalszym okresie (1973-1998) średnie notowania SVP nieznacznie spadły (57,7%), ale nadal pozwalały na komfortowe wygrywanie kolejnych wyborów. Tym co najbardziej wpłynęło na notowania tyrolskich ludowców było wejście w polityczny XXI wiek i nowe realia partyjne II republiki. Każde kolejne wybory regionalne począwszy od 2003 roku wiązały się z gradualnym spadkiem poparcia. W 2008 roku SVP po raz pierwszy w historii osiągnęła wynik poniżej 50%, a 5 lat później utraciła samodzielną większość w Radzie Regionalnej po nieprzerwanej,

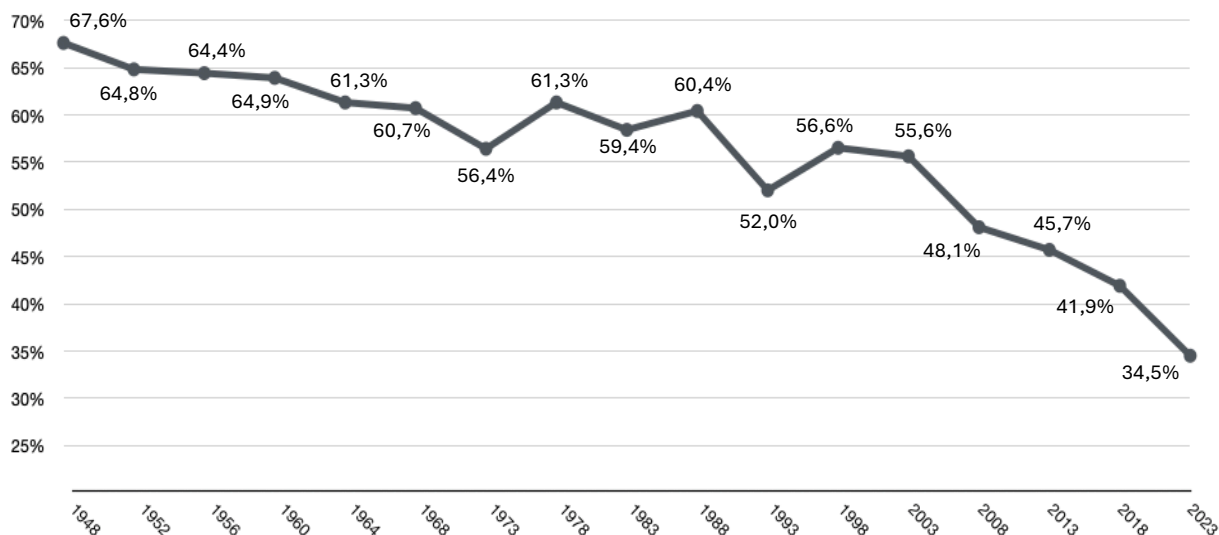
³⁰⁴ Delledonne G., Monti M., *Secessionist Impulses and the Italian Legal System: The (Non)Influence of the Secession Reference* (w:) *The Canadian Contribution to a Comparative Law of Secession*, red. G. Delledonne, G. Martinico, Palgrave Macmillan Cham, 2019 r., s. 194; Katzenstein P. J., *Ethnic Political Conflict in South Tyrol* (w:) *Ethnic Conflict in the Western World*, red. M. J. Esman, Cornell University Press, Ithaca-Londyn 1977 r., s. 315-316.

³⁰⁵ Wisthaler V., *South Tyrol: the importance of boundaries for immigrant integration* (w:) „Journal of Ethnic and Migration Studies” 42:8, 2016, s. 1276.

³⁰⁶ *Archiwum wyników wyborczych Regionu Trydent-Górna Adyga z lat 1948-1998*. http://www.region.trentino-s-tirol.it/elettorale/risultati/reg_1998.pdf [01.06.2024].

trwającej 65 lat dominacji. Ostatnie wybory w 2023 roku były najgorszą regionalną elekcją w historii zarówno pod względem procentowym (34,5%) jak i mandatowym (13 z 35)³⁰⁷.

Wykres nr 1. Procentowe notowania *Südtiroler Volkspartei* (SVP) w wyborach regionalnych w latach 1948-2023

źródło: opracowanie własne na podstawie *Archiwum wyborczego Rady Prowincji Bolzano*, <https://www.landtag-bz.org/it/risultati-delle-elezioni-provinciali-dal-1948> [11.01.2025].

Znacząca pozycja SVP oraz jej powolny regres paradoksalnie wynikały z podobnych obszarów dziedzinowych. Od początku funkcjonowania strategia partii opierała się na kilku kluczowych filarach. Po pierwsze, partia przez długi czas (szczególnie na starcie działalności) legitymowała się agrarnym i „ludowym” rodowodem, przez co szybko zagwarantowała sobie poparcie dużej części elektoratu niemieckojęzycznego skupionego na wsiach i w miasteczkach. Ponadto SVP nigdy nie utożsamiała się z konkretną ideologią polityczną. Stawiała za to na pragmatyzm, co pozwalało na dekady budowania lokalnych koalicji zarówno z ugrupowaniami o charakterze konserwatywnym jak też liberalnym czy socjaldemokratycznym³⁰⁸. Chcąc najlepiej zagospodarować swoją silną pozycję, SVP przez lata dywersyfikowała obszary działalności, nie ograniczając się tylko do polityki, ale również wchodząc do sfery kulturowej czy gospodarczej, przez co jej rządy określano niekiedy mianem *welfare governance*. Należy przez to rozumieć, iż trafnie identyfikując

³⁰⁷ *Archiwum wyborcze Rady Prowincji Bolzano*, <https://www.landtag-bz.org/it/risultati-delle-elezioni-provinciali-dal-1948> [11.01.2025].

³⁰⁸ Bottel M., Mazzoleni O., Pallaver G., *Are government regionalist parties mainstream parties? A comparison of the Südtiroler Volkspartei, the Union Valdôtaine, and the Lega dei Ticinesi* (w:) „Contemporary Italian Politics” 8:2, 2016, s. 165, 169.

potrzeby lokalnej społeczności, dokonując odpowiedniego podziału kompetencji oraz wykorzystując narzędzia systemowe i poza systemowe, SVP potrafiła w znaczący sposób zagospodarować korzyści wynikające z lokalnej autonomii³⁰⁹.

Początkowe wyborcze korzyści, będące wynikiem atmosfery niepewności, co do budowy systemu autonomii specjalnej, w dalszych latach zaczynały tracić na znaczeniu. Ludowość i agrarność w dobie coraz większej skolaryzacji społeczeństwa, procesów rozwoju technologicznego i społecznego oraz migracji, przestała tworzyć silną nić porozumienia. Pozostawanie na ideologicznej *terra nullius* zaczęło przegrywać z coraz popularniejszymi i rosnącymi w siłę w XXI wieku nowymi partiami i ruchami społecznymi. Te były budowane w warunkach kryzysu starego systemu, czy na potrzebach społecznych. Ponadto sam SVP doświadczyła kryzysów wizerunkowych, związanych ze swoją silną pozycją. Pokazał to 2012 rok i afera *SEL-Skandal* tudzież *Energie-Sumpf* (niem. „Energetyczne Bagno”). Dotyczyła ona nieprawidłowości przy rozstrzygnięciu przetargów energetycznych w prowincji, w czym udział mieli mieć działacze SVP na czele z pochodzącym z niej ówczesnym Prezydentem Prowincji Luisem Durnwalderem³¹⁰. Nie można zapominać również o fakcie, że sama regionalne środowisko polityczne uległo przemianom. Do głosu w XXI wieku zaczęły dochodzić nowe partie zarówno regionalne jak i ogólnokrajowe, które chociaż nie mogły w pełni zagrozić pozycji SVP, to generowały pewne odpyływy wyborców, wkraczając narracyjnie w bliskie jej obszary³¹¹.

Pierwszym konkurentem wobec SVP i jej pozycji w prowincji była założona w 1989 roku „Unia Południowotyrolska” (niem. *Union für Südtirol*, UfS)³¹², z której w wyniku

³⁰⁹ Vampa D., *The Regional Politics of Welfare in Italy, Spain and Great Britain*, Palgrave Macmillan, Cham 2016 r., s. 69-70.

³¹⁰ Scantamburlo M., Pallaver G., *The 2013...*, op. cit., s. 495-496. W wyniku powiązań towarzysko-biznesowych pomiędzy kadrą kierowniczą przedsiębiorstw energetycznych a lokalnymi strukturami władzy i SVP, doszło do manipulacji przy przetargach dotyczących obsługi hydroelektrowni na terenie Prowincji Bolzano. W związku z tym skandalem, Prezydent Prowincji Luis Durnwalder zapowiedział niekandydowanie w kolejnych wyborach i wycofanie się z życia politycznego wraz z upływem jego kadencji w 2013 roku. *Vide* Ghezzi P., *Sel-Skandal una scossa elettrica*, „L’Adige” 29.11.2011, <https://www.ladige.it/blog/2011/11/29/sel-skandal-una-scossa-elettrica-1.2864616> [09.06.2024].

³¹¹ Scantamburlo M., *Partiti e autodeterminazione in Südtirol/Alto Adige: competizione etnica e strategie dei partiti tra autonomia e secession* (w:) „Nazioni e Regioni. Studi e ricerche sulla comunità immaginata” 7/2016, s. 58; Bottel M., Mazzoleni O., Pallaver G., *Are government...*, op. cit., s. 167n,

³¹² Była to kontynuacją założonego w 1974 roku Stowarzyszenia *Südtiroler Heimatbund*, czyli zrzeszenia osób o radykalnych poglądach separatystycznych, a także byłych zamachowców z BAS czy ich rodziny. Założycielką Unii dla Południowego Tyrolu była Eva Klotz czyli córka Georga Klotz’a, działacz bojówek terrorystycznych w Południowym Tyrolu w okresie największej eskalacji przemocy w latach 60. XX wieku. W 1989 roku Klotz zdecydowała się połączyć siły z grupą radykalnych działaczy SVP pod przywództwem Alfonsa Benediktera, którzy opuścili szeregi partii w geście sprzeciwu wobec łagodzenia sytuacji i zgody jej władz na autonomię. formacja postulowała utworzenie „Wolne Europejskie Państwo Tyrol”, odłączonego od

wewnętrznego rozłamu narodziła się potem formacja „Wolność Południowego Tyrolu” (niem. *Süd-Tiroler Freiheit*, SF)³¹³. Na początku lat 90. XX powołano do życia drugie ze znaczących ugrupowań ukierunkowanego w stronę diaspory niemieckojęzycznej, czyli prawicową, populistyczną *Die Freiheitlichen* (DF)³¹⁴. Pozostając w obszarze populistycznym należy również wspomnieć o powstaniu w 2023 roku lokalnego, antyszczepionkowego bloku „JWA”³¹⁵. Kolejnym gronem nowych ugrupowań były te o profilu inter-etnicznym, które ze swoim przekazem starały dotrzeć zarówno do wyborców niemieckojęzycznych, jak i włoskojęzycznych. Pierwsze to zieloni, czyli *Grüne*, partia założona w jeszcze w 1978 roku³¹⁶, jako polityczny pomost pomiędzy środowiskiem włosko- i niemieckojęzycznym i stale obecna w każdych kolejnych wyborach³¹⁷. Drugie to inicjatywa *Team K*, czyli formacja stworzona w 2018 roku przez Paula Köllensperger’a jako oddolny ruch społeczny, łączący zwolenników zmian systemowych, wzorowany na ogólnokrajowym *Movimento 5 Stelle* (M5S)³¹⁸.

Włoch, ale ściśle skorelowanego z terenami austriackiego Tyrolu. Scantamburlo M., *Partiti e autodeterminazione...*, op. cit., s.54-58, 62; Janke P., *Terrorism in South...*, op. cit., s. 25.

³¹³ Utworzone przez Eve Klotz, którego głównym jego celem stało się doprowadzenie do referendum, w którym ludność Południowego Tyrolu mogłaby zdecydować o potencjalnym odłączeniu od Włoch. W 2013 roku przy okazji wyborów regionalnych SF wyszła z inicjatywą przeprowadzenia własnego referendum. Do partii napływały głosy, po przeliczeniu których ponad 92% było „za” odłączeniem od Włoch. Dabis A., *The South Tyrolean...*, op. cit., s. 49; Scantamburlo M., Pallaver G., *The 2013...*, op. cit., s. 497.

³¹⁴ Jej powstanie było wzorowane na prawicowej *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ), kopiującą jej retorykę nacjonalizmu, niechęci do imigrantów (szczególnie arabskich i afrykańskich) oraz – w dalszej perspektywie – eurosceptyzmu. *Die Freiheitlichen* postulowało utworzenie „Wolnego Państwa Tyrol” (niem. *Freistaat Südtirol*), krytykując jednocześnie SVP za zbyt konformistyczną postawę. Fałowski J., *Charakterystyka aktywności politycznej mniejszości niemieckojęzycznej we Włoszech* (w:) „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2006/2, s. 258; Scantamburlo M., Pallaver G., *The 2013...*, op. cit., s. 496-497; Wisthaler V., *South Tyrol...*, op. cit., s. 1283; Scantamburlo M., *Partiti e autodeterminazione...*, op. cit., s. 62; Dabis A., *The South Tyrolean...*, op. cit., s. 48-49.

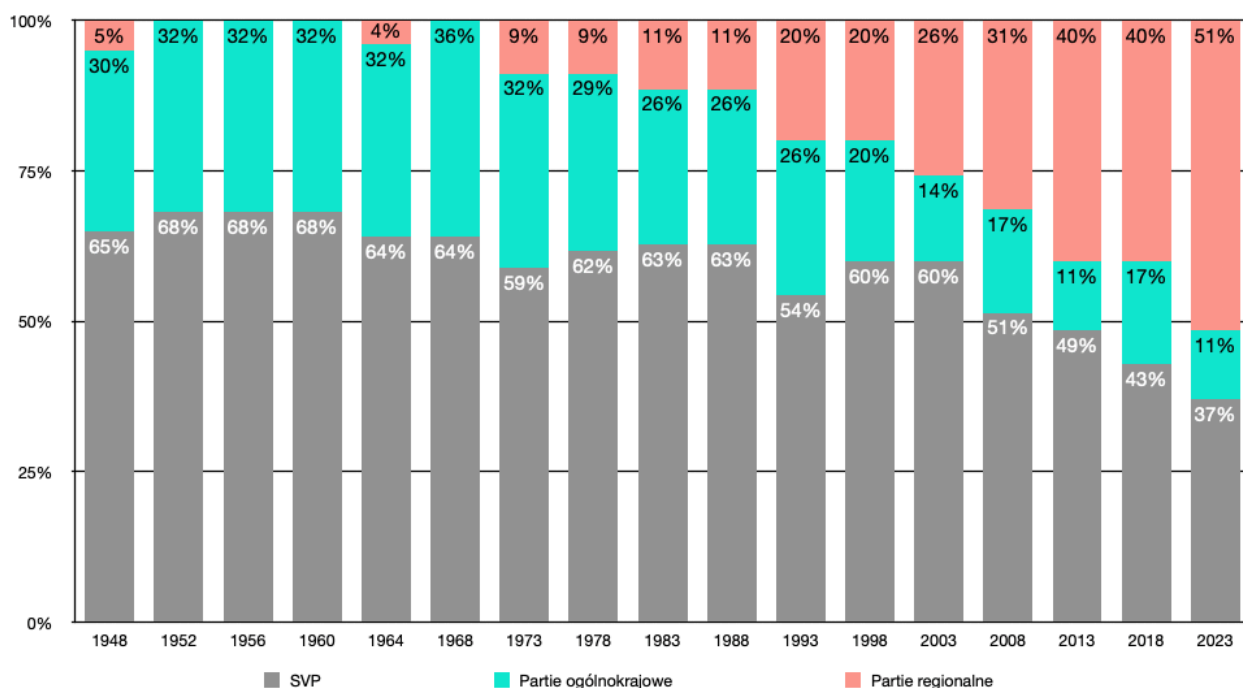
³¹⁵ „JWA” czyli skrót od inicjałów założyciela Jürgena Wirtha Anderlan’a. Pochodzący z Południowego Tyrolu członek paramilitarnych związków strzeleckich zapowiedział swoją kandydaturę w wyborach regionalnych w 2023 pod sztandarem własnego bloku politycznego, skupionego wokół haseł antyimigranckich oraz antyszczepionkowych i negujących obostrzenia związane z pandemią COVID-19. Ferrazza Ricardo, *Ex Schützen e no vax: chi è Wirth Anderlan, sorpresa delle elezioni in Alto Adige*, „il Sole 24 Ore” 24.10.2023, <https://www.ilssole24ore.com/art/ex-schutzen-e-no-vax-chi-e-wirth-anderlan-sorpresa-elezioni-alto-adige-AFvFg0MB> [11.06.2025].

³¹⁶ Początkowo jako „Nowa Lewica” (wł. *Nuova Sinistra*, niem. *Neu Linke*), następnie „Lista Alternatywna dla Południowego Tyrolu” (wł. *Lista Alternativa per l'altro Sudtirolo*, niem. *Alternative Liste für das Andere Südtirol*). Ostateczna zmiana nazwy na „Zieloni” nastąpiła w 1993 roku.

³¹⁷ Celem Zielonych była promocja dialogu międzyetnicznego. Krytykowali oni zarówno rzekomy konformizm SVP, jak i radykalizm separatystyczny. W zamian Zieloni uważali, że najlepszym rozwiązaniem jest opracowanie nowego – trzeciego statutu autonomicznego, który zniesie parytety językowe (co wpłynie nie tylko na tradycyjne grupy językowe, ale również na lepszą asymilację imigrantów) a przy tym wzmocni lokalne wspólnoty i demokrację bezpośrednią. Carlà A. *Tensions and Challenges between New and Old Minorities: Political Party Discourses on Migration in South Tyrol* (w:) *Migration and Autonomous Territories: The Case of South Tyrol and Catalonia*, red. R. Medda-Windischer, A. Carlà, Brill Nijhoff, Leiden 2015 r., s. 93; Dabis A., *The South Tyrolean...*, op. cit., s. 44; Scantamburlo M., Pallaver G., *The 2013...*, op. cit., s. 498-499.

³¹⁸ Paul Köllensperger sam był członkiem Ruchu Pięciu Gwiazd i jako jego kandydat został radnym prowincji w 2013 roku. W 2018 roku postanowił utworzyć M5S w skali prowincji. Za cel swojego ruchu przyjął promocję

Wykres nr 2. Procentowy rozkład w ogólnej liczbie radnych w Radzie Prowincji Bolzano w latach 1948-2023

źródło: opracowanie własne na podstawie *Archiwum wyborczego Rady Prowincji Bolzano*, <https://www.landtag-bz.org/it/risultati-delle-elezioni-provinciali-dal-1948> [11.01.2025].

Odmienne trendy względem wewnętrznego systemu partyjnego panowały na przestrzeni lat w sąsiedniej Prowincji Trydentu. Główną przyczyną tego stanu rzeczy były o wiele mniejsze tendencje separatystyczne czy nawet autonomiczne, aniżeli te w Prowincji Bolzano, które powodowane były przewagą ludności włoskojęzycznej w Trydencie. Naturalne poczucie jedności ze światem włoskim nie generowało odśrodkowych tendencji separatystycznych. Powodowało to, że ludność w *Trentino* zwykle wyrażała wyborcze poparcie dla partii ogólnokrajowych, bądź też ich regionalnych czy lokalnych oddziałów. Z tym wiązało się małe lub niekiedy umiarkowane poparcie dla partii *stricte* lokalnych czy regionalnych. Wśród tych właśnie należy wyróżnić przede wszystkim *Partito Autonomista Trentino Tirolese* (PATT). Została ona założona w 1988 roku jako konsolidacja wszystkich historycznych ruchów, stowarzyszeń i partii działających na rzecz autonomii Trydentu³¹⁹.

demokracji bezpośredniej. Scantamburlo M, *The 2018 South Tyrolean Election and the Consociational System of Democracy: Stability Amidst Change?* (w:) „European Yearbook of Minority Issues” 17(1),2020, s. 218-225. 212-232.

³¹⁹ Po II wojnie światowej idee autonomii w Trydencie propagowało „Regionalne Stowarzyszenie Studiów Autonomicznych” (wł. *Associazione Studi Autonomistici Regionali*, ASAR). Progresywna część członków tego stowarzyszenia w 1948 roku – na wzór funkcjonującej w Południowym Tyrolu SVP – powołała do życia *Partito Popolare Trentino Tirolese* (PPTT), jako polityczną reprezentację myśli autonomicznej w Trentino. Na przestrzeni lat dochodziło w niej jednak większych bądź mniejszych konfliktów wewnętrznych i rozłamów. W związku z tym w 1988 roku postanowiono dokonać nowego otwarcia opartego na konsolidacji i stworzono

Autonomiści z PATT podkreślali wagę kooperacji z Prowincją Bolzano i tamtejszą SVP w ramach regionu Trydent-Górna Adyga oraz doceniali integrację europejską w formacie „Europy regionów”³²⁰. Ugrupowanie trzykrotnie rządziło w Prowincji Trydentu, w tym dwukrotnie posiadając fotel Prezydent Prowincji. Pierwszym okresem były lata 1994-1999, kiedy potrafiło ono zbudować lokalną koalicję w związku z zamieszczeniem wewnętrznym w radzie w wyniku upadku Chadecji (1994-1999)³²¹. Następnie w latach 2008-2018 PATT należało do centrolewicowych koalicji formujących kolejne lokalne gabinety, a w latach 2013-2018 jej lider Ugo Rossi sprawował funkcję regionalnego Prezydenta³²². Warto dodać, że na czele owej koalicji przez długi czas stała inna partia lokalna, czyli *Unione per il Trentino* (UpT) wywodząca się ze środowiska centrowych i chadeckich regionalistów³²³.

Stała obecność partii regionalnych i lokalnych w Radach obydwu prowincji przekładała się na ich uczestnictwo w rządzeniu. W latach 1948-2024 w Południowym Tyrolu 19 gabinetów rządowych tworzyło 10 różnych koalicji, ale zawsze pod tym samym przywództwem. W każdej z nich główną partią była lokalna SVP, która do 2013 roku i tak posiadała samodzielną większość, ale nie mogła tego wykorzystać, z uwagi na obowiązujące w Prowincji Bolzano zasady konsocjacyjnego składu władzy wykonawczej³²⁴. Z kolei

funkcjonującą do dziś PATT. Pruner E., Trento, *l'ex presidente della Provincia: «Aggiorniamo lo Statuto per una nuova Unione regionale»*, „Corriere del Trentino” 21.02.2024, https://corrieredelrentino.corriere.it/notizie/politica/24_febbraio_21/trento-l-ex-presidente-della-provincia-aggiorniamo-lo-statuto-per-una-nuova-unioneregional_e-112f7df1-010a-4b8c-832e-8e1c81c0fxlk.shtml [13.06.2024]; Panizza F., *Autonomisti in Trentino*, Partito Autonomista Trentino Tirolese, Trydent 2007 r., s. 24-30.

³²⁰ *Ibidem*, s. 45-51.

³²¹ Koalicja rządząca w kadencji 1994-1999 składała się z PATT, Republikanów (PRI) oraz Socjaldemokratów (PSDI). Na czele Rządu Prowincji stanął wtedy pochodzący z PATT Carlo Andreotti. Lublin D., *Minority Rules: Electoral Systems, Decentralization, and Ethnoregional Party Success*, Oxford University Press, Nowy Jork 2014 r., s. 229; *Archiwum wyników wyborczych Regionu Trydent-Górna Adyga z lat 1948-1998*. http://www.region.trentino-stirol.it/elettorale/risultati/reg_1998.pdf [13.06.2024].

³²² *Elezioni, Ugo Rossi è il nuovo presidente della Provincia di Trento*, „Trentino Today” 28.10.2013, <https://www.trentotoday.it/politica/ugo-rossi-presidente-provincia-trento.html> [13.06.2024].

³²³ W 1998 roku ówczesny burmistrz Trydentu Lorenzo Dellai utworzył partię *Civica Margherita*. Inicjatywa miała zagospodarować polityczne centrum po upadku Chadecji oraz być realną siłą polityczną w skali prowincji. Rosario Forlenza, *Il partito dei sindaci: ascesa e declino (w:) Storie di sindaci per la storia d'Italia (1889-2000)*, red. O. Gaspari, R. Forlenza, S. Cruciani, Donezelli Editore, Rzym 2009 r., s. 257. 257-260

³²⁴ Chociaż SVP mogła w większości przypadków teoretycznie dokonywać tego samodzielnie, praktycznie nie miała takiej możliwości. Ze względu na reguły konsocjonalizmu zakładające współzrządzenie różnych grup etnicznych musiała ona zawsze „dobierać” koalicjanta spośród partii włoskich. Gdy SVP miała silną pozycję w regionie, zadanie to opierało się na wskazywaniu koalicjanta najwygodniejszego bez znaczenia jego politycznej siły. W okresie I republiki najczęściej zawiązywana była ona z chadekami jako głównymi partnerami i w razie potrzeby „dopełniana” socjalistami bądź socjaldemokratami³²⁴. Po przeobrażeniach wewnątrz sceny politycznej w Italii w latach 90. XX wieku zmienił się co prawda ogólnokrajowy krajobraz partyjny, ale preferencje SVP pozostawały niezmiennie. Stąd kolejne prowincjonalne gabinety tworzone były przy współpracy z partiami centrowymi bądź centrolewicą. Scantamburlo M., Pallaver G., *The 2013 South Tyrolean Election: The End of SVP Hegemony* (w:) „Regional & Federal Studies”, 24:4, s. 498-499; *Archiwum wyborcze Rady Prowincji Bolzano*, op. cit.,

w Prowincji Trydentu siły regionalne współuczestniczą w sparowaniu władzy nieprzerwanie od 1994 roku, czyli od rozpadu Chadecji (DC) i zakończenia trwającej prawie pięć dekad dominacji³²⁵. W latach 1994-2024 władzę w *Trentino* pełniło 8 gabinetów w ramach 5 różnych koalicji. W każdej z nich udział miała jakaś partia lub partie regionalne³²⁶. Analizując koalicję pod kątem ich składu można jednak zauważyć interesujące zmiany jakie zachodzą szczególnie w XXI wieku w wyniku działalności partii regionalnych, szczególnie wzrostu regionalnego znaczenia *Lega Nord* (po 2018 roku jako *Lega*, pol. *Liga*).

Z uwagi na pryncypialne założenie ideowe *Lega Nord*, którym była niepodległość Padanii, jej uwaga skupiała się w głównym stopniu na regionach włoskich związanych bezpośrednio z Niziną Padańską takich jak Lombardia czy Wenecja Euganejska. Nie oznaczało to jednak ignorowania Trydentu-Górnej Adygi. Od chwili powstania partii, funkcjonowały jej lokalne oddziały zarówno w Bolzano, jak i w Trydencie. Wzrost aktywności *Ligi* w regionie skorelowany był z ewolucją jej lokalnej narracji, w szczególności tej związanej z charakterem i profilem „partii regionalnej”. W Południowym Tyrolu chcąc w lepszy sposób dostosować się do proporcji językowych społeczeństwa, postawiono na listy mieszane. Miało to dać partii nowe otwarcie po sinusoidalnym w kontekście poparcia okresie lat 1993-2003³²⁷. Taktyka wzbogacona o narrację inter-etniczną oraz federalistyczną, wspierającą dążenia Tyrolczyków do samostanowienia³²⁸, nie przełożyła się na choć zadowalające wyniki wyborcze. *Liga* uzyskała jedynie 2,1% głosów i wprowadziła jednego przedstawiciela do Rady Prowincji Bolzano³²⁹. Skutkowało to tym, iż w kolejnych wyborach nie zdecydowało się już na samodzielny start. W 2013 roku weszła ona w sojusz z *Forza Italia* oraz lokalnymi autonomistami tworząc koalicję wyborczą o nazwie *Team Autonomy*, która ostatecznie osiągnęła wynik 2,5%³³⁰.

³²⁵ W latach 1948-1994 władzę w regionie sprawowała DC i jej krajowi koalicjanci.

³²⁶ *Partito Autonomista Trentino Tirolese* w latach 1994-1999; 2008-2018 i od 2023. *Unione per il Trentino* w latach 1999-2018; *Civica Trentina* w okresie 2018-2023. *Nota storica del Rząd Prowincji Trydentu* <https://www.consiglio.provincia.tn.it/istituzione/storia-del-consiglio> [13.06.24].

³²⁷ W 1993 roku wyborach regionalnych *Liga* osiągnęła w Prowincji Bolzano wynik 3%. W kolejnych wyborach 5 lat później zajęła ostatnie miejsce mając zaledwie 0,9% oddanych głosów. Fatalny rezultat został powtórzony w 2003 roku, z wynikiem 0,5% *Liga* ponownie uplasowała się na ostatnim miejscu w prowincji. *La composizione...*, op. cit., s. 94-97.

³²⁸ Pallaver G., *I partiti italiani...*, op. cit., s. 259.

³²⁹ *La composizione...*, op. cit., s. 98.

³³⁰ Scantamburlo M., *The 2018 South...*, op. cit., s. 224.

Przyczyn początkowego słabego wyniku *Ligi* w Południowym Tyrolu można szukać w dwóch aspektach. Przede wszystkim retoryka partii, która wpisywała się w nurt eurosceptyczny, była trudna a nawet niemożliwa do zaakceptowania przez tyrolski elektorat, gdzie główna siła polityczna w prowincji, czyli SVP, zawsze podkreślała swój proeuropejski charakter. Ponadto nawet partie separatystyczne o ostrej antywłoskiej retoryce również odnosiły się w sposób raczej pozytywny do UE jako potencjalnego oparcia ekonomicznego czy protektora w ramach Europy regionów lub prezentowały stanowisko neutralne względem Wspólnoty Europejskiej. Drugą kwestią była duża różnorodność ugrupowań włoskich w Południowym Tyrolu, również wśród tych, które w narracji skierowanej do obywateli włoskojęzycznych, odwoływały się do hasła samostanowienia. *Liga* nie była więc głównym wyborem, ponieważ nawet głosząc hasła silnie niepodległościowe, nadal była ugrupowaniem ogólnokrajowym, które nie posiadało trwałości i takiego zaufania wśród lokalnych wyborców, jak lokalne odpowiedniki prezentujące podobne hasła³³¹.

W *Trentino* natomiast działalność *Ligi* skupiona była na kooperacji wewnątrz szerszego sojuszu wyborczego, czyli bloku centroprawicowego funkcjonującego od 2003 roku. Zarówno przed wejściem do koalicji w 2003 roku, jak i po dokonaniu tej decyzji, jej poparcie wahało się pomiędzy wynikami jedno- i dwucyfrowymi. W 1993 i 1998 roku było to odpowiednio 16,2% oraz 8,8%³³². Kontynuacja fluktuacji miała miejsce również w ramach koalicji. W 2003 roku musiała ona uznać wewnętrzną wyższość *Forza Italia*³³³, aby 5 lat później być na czele prawicy w prowincji z wynikiem 14,1%. Nieporozumienia wewnętrzne i kryzys koalicyjny połączony z ogólnokrajowym spadkiem popularności spowodowały, że 2013 rok był najgorszy dla tej formacji w jej wyborczej historii w *Trentino*. Jedyne 6,2% poparcia (14,759 głosów) przełożyło się na zaledwie 1 mandat w Radzie Prowincji³³⁴. Po tak słabym politycznie okresie, nadeszło wyraźne odbicie. W wyborach regionalnych w Trydencie-Górnej Adydze w 2018 roku *Liga* uzyskała najlepszy wynik

³³¹ Do takich partii można zaliczyć działające w latach 1993-2013 lokalne ugrupowanie *Unitalia* założone przez byłych członków partii prawicowych i skrajnie prawicowych czy założona w 2013 roku partia *L'Alto Adige nel Cuore* („Górna Adyga w Sercu”).

³³² Różnica pomiędzy rezultatami z 1993 i 1998 roku wynikała z sytuacji politycznej *Trentino*. W 1993 roku poza Chadekami, którzy wygrali te wybory w skali prowincji, kolejnym ugrupowaniem o ogólnokrajowym rodowodzie był Włoski Ruch Społeczny (3% poparcia). Istniało więc szerokie pole do zagospodarowania. Zmieniło się to 5 lat później, gdy do rywalizacji w wyborach regionalnych przystąpił szereg nowych partii i ruchów o charakterze prawicowym i centroprawicowym, takich jak *Forza Italia*, *Daisy*, czy Demokratyczna Unia Ludowa. *Archiwum wyników wyborczych Regionu Trydent-Górna Adyga z lat 1948-1998*. http://www.region.trentino-s-tirol.it/elettorale/risultati/reg_1998.pdf [17.06.2024].

³³³ *Forza Italia* korzystała wtedy z naturalnej premii do rozpoznawalności za sprawą sprawującego wtedy funkcję premiera Silvia Berlusconi.

³³⁴

w historii swoich startów. W *Trentino* 27,1% głosów (cała koalicja centroprawicowa do której należała 47,4%), co było wynikiem prawie dwukrotnie wyższym od całej centrolewicy (24,8%). Sześć lokalnych struktur *Ligi* Maurizio Fugatti został wybrany Prezydentem Prowincji, kończąc trwający 20 lat okres rządów centrolewicy³³⁵. Z kolei w Prowincji Bolzano partia zakończyła wybory na 3. miejscu z wynikiem 11,1%³³⁶. Był to najlepszy rezultat uzyskany przez ugrupowanie włoskie w wyborach regionalnych w Południowym Tyrolu od 1993 roku. Stanowiąc największą partię włoską reprezentowaną w Radzie Prowincji Bolzano, *Liga* stała się najsilniejszym potencjalnym partnerem dla SVP. Gdy uzgodnienia koalicyjne przebiegły pomyślnie, w Prowincji Bolzano po raz pierwszy w historii władzę przejęła koalicja lokalnej SVP z jakkolwiek tak prawicową partią, kończąc tym samym trwający 70 lat okres rządów umiarkowanych i najczęściej centrowych lub centrolewicowych koalicji³³⁷.

Tak poważny wzrost poparcia dla formacji *Lega Nord/Lega* w Trydencie-Górnej Adydze w 2018 roku, był korelacją ogólnokrajowych trendów wyborczych, wewnętrznej regionalnej sytuacji partyjnej oraz uwarunkowań społeczno-gospodarczych. Po pierwsze, *Liga* zwiększyła swoją ogólnokrajową popularność na kanwie zwycięstwa centroprawicowej koalicji w wyborach parlamentarnych na początku roku. Była nie tylko jej częścią, ale również stała się jej najsilniejszym ugrupowaniem³³⁸. Sukces ogólnokrajowy przełożył się na zwiększone aspiracje regionalne i chęć przełamania jednowładztwa centrolewicy w *Trentino* (tym bardziej, że była ona skupiona na własnym kryzysie wewnętrznym). W Prowincji Bolzano stawiano na konfrontację ze stale słabnącą SVP oraz prowadzenie kampanii opartej na potrzebie wzrostu obecności przedstawicieli włoskich w Radzie Prowincji³³⁹. Ponadto w czasie trwania kampanii w regionie, *Lega* postawiła na temat nielegalnej imigracji jako swojego wyborczego katalizatora. Tematyka ta budziła duże emocje wśród społeczeństwa, a radykalna retoryka trafiała przez to na podatny grunt i była

³³⁵ *Archivum wyników wyborów regionalnych w Prowincji Trydentu w 2018 roku*, <http://www.elezioni-2018.provincia.tn.it/index.html> [17.06.2024].

³³⁶ *Ibidem*.

³³⁷ *Alto Adige, Svp approva giunta con Lega*, „ANSA” 7.01.2019, https://www.ansa.it/sito/notizie/politica/2019/01/07/alto-adige-svp-approva-giunta-con-lega_f325d105-7456-4dd1-8bb9-d6b8de1e2441.html [17.06.2024].

³³⁸ W wyborach parlamentarnych w marcu 2018 roku zwyciężyła centroprawicowa koalicja Forza Italia/Ligi Północnej i Braci Włochów. W grupie tej Liga osiągnęła najlepszy wynik (ponad 17%). Mazzoleni O., Ruzza C., *Combining regionalism and nationalism: the Lega in Italy and the Lega dei Ticinesi in Switzerland* (w:) „Comparative European Politics” 16(2), s. 982.

³³⁹ Mumelter G., *Il Trentino-Alto Adige svolterà a destra?*, „Internazionale” 19.10.2018, <https://www.internazionale.it/opinione/gerhard-mumelter/2018/10/19/amp/trentino-alto-adige-elezioni-destra> [16.06.2024].

szeroko komentowana na łamach lokalnej prasy i mediów. W *Trentino* lider miejscowych struktur *Ligi* – Maurizio Fugatti już od kilku lat prowadził kampanię ukierunkowaną na uwydatnianie problemu nielegalnej imigracji i wynikających z tego konsekwencji³⁴⁰. Również w Południowym Tyrolu przekształcało się postrzeganie tego zjawiska. Jak stwierdziła Sarah Oberbichler, nastąpiła zmiana z retoryki „ciężaru” czy „uciążliwości” na „strach” lub „zagrożenie”³⁴¹.

Kolejne wybory regionalne mające miejsce w 2023 roku były również ważne, szczególnie analizując je pod kątem poparcia dla partii oraz formowania bloków koalicyjnych. W Prowincji Trydentu koalicja centroprawicowa utrzymała władzę, ale ze zmienionym wewnętrznym podziałem mandatów i wzbogacona o nowe siły regionalistyczne. Korzystając z fali popularności po zwycięstwie w wyborach parlamentarnych w 2022 roku, *Fratelli d'Italia* (FdI) stali się równorzędnym partnerem dla *Ligi* (obydwie partie uzyskały po 5 radnych), co nie było tak oczywiste przed samymi wyborami i wynikało z wewnętrznych nieporozumień. Czwartą siłą tej samej koalicji została *Partito Autonomista Trentino Tirolese* (PATT), która po 20 latach obecności w bloku centrolewicowym zdecydowała o przejściu na drugą stronę osi politycznej³⁴². Koalicja centroprawicowa osiągnęła znaczący sukces (ponad 51% głosów)³⁴³. Zarówno sojusz z FdI, jak i z PATT były wynikami pragmatycznych fuzji, w celu zwycięstwa wyborczego i realizacji interesów. W tym miejscu zwraca uwagę fakt, iż po raz kolejny polityka w wydaniu trydenckim, ma cechy wspólne z trendami ogólnokrajowymi. Tym samym

³⁴⁰ *Lega Nord: «via i profughi di mare nostrum dal Trentino»*, „La voce del Trentino” 23.01.2015, <https://www.lavocedel trentino.it/2015/01/23/lega-nord-via-i-profughi-di-mare-nostrum-dal-trentino/> [18.06.2024].

³⁴¹ Szerzej na temat postawy społeczeństwa wobec migracji i opisu tego problemu na łamach mediów lokalnych w Południowym Tyrolu *vide* Oberbichler S., *Getrennte Medienrealitäten in ethnisch fragmentierten Gesellschaften: Migrationsdiskurse in ausgewählten Südtiroler Zeitungen (1990-2015)* (w:) *Framing History in East-Central Europe and Beyond*, red. F. Kühnel, N. Kuč, M. Wakounig, Münster-Wiedeń 2022 r., s. 368. 357-378

³⁴² Władze PATT przed wyborami w 2023 roku zdecydowały o przeprowadzeniu konsultacji z liderami obydwu bloków politycznych, startujących w wyborach. Po szeregu rozmów i negocjacji koalicyjnych, członkowie partii w głosowaniu zdecydowali, że chcą przystąpić do koalicji centroprawicowej, widząc w niej więcej przesłanek sprzyjających realizacji ich programowych założeń. *La votazione, a cui hanno partecipato tutti i 29 esponenti autonomisti presenti, ha visto l'approvazione della delibera a larghissima maggioranza, con soli 2 contrari e 6 astenuti*, „La Voce del Nordest” 17.02.2023, <https://www.lavocedelnordest.eu/provinciali-2023-in-trentino-dopo-anni-di-sostegno-al-centrosinistra-autonomista-il-nuovo-patt-sceglie-il-centrodestra/> [18.06.2024]

³⁴³ Baza wyników wyborczych w wyborach regionalnych w 2023 roku w Prowincji autonomicznej Trydentu, <https://elezioni.provincia.tn.it> [18.06.2024].

uwidaczniają one symboliczną i praktyczną bliskość polityczną *Trentino* z włoskimi regionami zwykłymi³⁴⁴.

Odmienne nastroje panowały w 2023 roku w sąsiedniej Prowincji Bolzano, w której wybory pokazały dalsze słabnięcie lokalnej SVP, przy jednoczesnym utrzymywaniu się poparcia dla partii o skrajnej retoryce takich jak UfS czy dF. Ponadto słabe wyniki partii ogólnokrajowych takich jak Lega, FdI sprawiły, że formowanie koalicji stało się trudnym zadaniem. Oprócz kalkulacji matematycznych musiano spełnić również wymogi parytetowe związane z obecnością zarówno radnych niemieckojęzycznych jak i włoskojęzycznych w egzekutywie. Spowodowało to powstanie najliczniejszej w historii prowincji koalicji, złożonej czterech, a *de facto* nawet z pięciu partii³⁴⁵. Wskazywało to nie tylko na stały regres formacji autonomistów tyrolskich z SVP, ale również na przejście politycznego rubikonu w ramach procesu kreowania władzy wykonawczej w prowincji. Rząd prowincji nabrał jeszcze bardziej prawicowego charakteru aniżeli pięć lat wcześniej.

2.4. Współpraca międzynarodowa regionu

W przypadku regionu Trydent-Górna Adyga kontekst międzynarodowy stanowi ważny temat rozważań z punktu widzenia zarówno historii, jak i teraźniejszości. Przez wieki niepodzielne terytorium Księstwa Tyrolu, uległo fragmentacji w XX wieku i znalazło się na terenie dwóch krajów: Włoch oraz Austrii, oddzielonych od siebie alpejskim masywem z przełęczą Brenner. Gdy po II wojnie światowej obydwie te państwa uregulowały wewnętrzne kwestie ustrojowe i terytorialne, stało się jasne, że w ramach polityki sąsiedzkiej leżące w dwóch krajach ziemie Tyrolu podejmą próby nawiązania ściślejszej współpracy, nawiązując przy tym do historycznych wzorców jedności. W efekcie tego druga połowa XX wieku stała się okresem wzmacniania relacji dwustronnych na linii Trydent-Górna Adyga – Land Tyrol, będąc jednocześnie prelude do intensyfikacji w XXI wieku w ramach struktur europejskich i powstania „Euroregionu Tyrol”.

Początki realnej ponadnarodowej politycznej kooperacji Tyrolu Południowego to czas skorelowany z implementacją drugiego statutu autonomii. W latach 70. XX wieku

³⁴⁴ Poza Trydentem-Górną Adygą w 2023 roku we Włoszech wybory regionalne miały wcześniej miejsce jeszcze w czterech regionach: Lazio, Lombardia, Friuli-Wenecja Julijska oraz Molise. W każdym z nich zwycięstwo odniosły siły centroprawicowe skupione wokół *Lega* i/lub *Fratelli d'Italia*. <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=R&dtel=12/02/2023&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=N&tpe=A> [18.06.2024].

³⁴⁵ *Südtiroler Volkspartei* (SVP), *Fratelli d'Italia* (FdI), *Die Freiheitlichen* (dF) oraz *Lega*. Dodatkowo poparcia udzielił radny formacji *La Civica*, związanej z *Forza Italia* (FI).

zaczęto zauważać, że przyjęty w 1949 roku dokument nazywany *Accordino*³⁴⁶ stawał się niewystarczający. Z uwagi na to w 1970 roku w Bolzano podjęto decyzję o zacieśnieniu współpracy na szczeblu organów legislacyjnych i zainicjowaniu stałej konferencji ciał przedstawicielskich. Powołano w tym celu platformę współpracy dwóch legislatyw: Rady Prowincji Bolzano oraz Parlamentu austriackiego Kraju Tyrol. W zamyśle miała to być inicjatywa wzajemnych kontaktów, bazująca na lokalnych historycznych tradycjach parlamentarnych, sięgających jeszcze XVI wieku. Ponadto chciano w ten sposób utworzyć kanał porozumienia pomiędzy ziemiami niegdyś stanowiących jedność a teraz oddzielonych państwowymi granicami. Cykliczne spotkania obydwu parlamentów i kontynuacja tej inicjatywy spowodowały, że w 1991 roku do projektu dołączyła Prowincja Trydentu oraz jako obserwator austriacki Kraj *Volarberg*. Tym samym przedsięwzięciu nadano funkcjonującą do dziś nazwę *Dreier Landtag*³⁴⁷.

Jednocześnie ze współpracą bilateralną czy następnie trilateralną miały miejsce działania, które pozwoliłyby na nawiązywanie szerszych relacji nie tylko z bezpośrednim sąsiadem, ale też z leżącymi nieopodal regionami innych państw. W 1972 roku powołano oficjalną grupę roboczą skupioną wokół regionów alpejskich Włoch, Austrii, Szwajcarii i Niemiec (wł. *Comunità di Lavoro delle Regioni Alpine*, ARGE ALP), której jednym z członków założycieli był region Trydent-Górna Adyga. Grupa ta stanowiła wstęp do nawiązywania relacji z ościennymi terytoriami, posiadającymi podobne do włoskiego regionu dziedzictwo, skupione wokół kultury i tradycji alpejskich. Platforma posłużyła jako fundament do wymiany doświadczeń czy budowy podstawowych stosunków wielostronnych³⁴⁸.

W latach 90. XX coraz mocniej zaczynała być widoczna przyszła architektura relacji dwustronnych pomiędzy Trydentem-Górną Adygą a austriackim Tyrolem. Czas pracy w inicjatywie *Dreier Landtag* oraz uczestnictwo w grupie ARGE stanowiły fundamenty

³⁴⁶ Porozumienie dotyczące współpracy w sferze transportu i handlu pomiędzy Południowym Tyrolem a Tyrolem austriackim. Dokument ten odnosił się do zawartego w Art. 3. Układu De Gasperi – Gruber z 1946 roku założenia o dobrej współpracy transgranicznej i ułatwieniach w handlu, przepływie ludności, dóbr, towarów i usług. Engl A., Zwilling C., *Cross-border Cooperation between Historical Legacies and New Horizons* (w:) *Tolerance Through...*, op. cit., s. 163.

³⁴⁷ Po pierwszym posiedzeniu w 1970 roku w Bolzano postanowiono, że inicjatywa *Dreier Landtag* zostanie wpisana na stałe do politycznego kalendarza wszystkich jej członków. Zdecydowano również, że coroczne posiedzenia będą odbywać się naprzemiennie w mieście na terenie jednego z trzech członków inicjatywy. *30 Jahre Dreier Landtag*, s. 11-19, https://www.tirol.gv.at/fileadmin/landtag/bilder/Marketing/Homepage/Broschuere/Dreier-Landtag_3.9/30_Jahre_Dreierlandtag_de.pdf [18.06.2024].

³⁴⁸ Engl A., Zwilling C., *Cross-border...*, op. cit., s. 163.

i bazę doświadczeń. Ponadto widoczna była od wielu lat kooperacja pomiędzy obiema stronami w zakresie chociażby transportu czy edukacji i nauki, która również udawadniała, że w sformalizowanie relacji dwustronnych jest o wiele bardziej kwestią czasu aniżeli negocjacji³⁴⁹. Zakończenie sporu o Południowy Tyrol pomiędzy Włochami a Austrią oraz oficjalne wejście Republiki Austrii do Wspólnoty Europejskiej w 1995 roku, otworzyło nowe kontynentalne perspektywy kooperacyjne. Idea „Euroregionu Południowy Tyrol-Trydent-Tyrol” została zainicjowana 23 lipca 1998 roku, kiedy wszystkie trzy zainteresowane podmioty, oficjalnie potwierdziły swoje przyszłe zaangażowanie³⁵⁰.

Oficjalne wyrażenie woli współpracy oraz akceptacja dla tego projektu płynąca ze wszystkich trzech legislatyw regionalnych była wstępem. Deklaracje takie jak chociażby podpisana przez zainteresowane strony Deklaracja Alpejska z 2001 roku³⁵¹ stanowiły jedną z części sukcesu, którego dopełnieniem miało być silne umocowanie projektu w ramach struktur ponadnarodowych³⁵². Pasma wydarzeń kluczowych dla zinstytucjonalizowania kooperacji rozpoczął rok 2006 i przyjęcie przez UE regulacji dotyczącej Europejskiego ugrupowania współpracy terytorialnej³⁵³. Ostatecznie uutorowało to drogę do finalizacji przedsięwzięcia ze strony zainteresowanych podmiotów. Euroregion Tyrol został utworzony 14 czerwca 2011 roku na mocy dokumentu podpisanego na zamku Thun w Południowym Tyrolu przez Prezydentów dwóch włoskich prowincji: Bolzano i Trydentu oraz Premiera austriackiego Kraju Tyrol³⁵⁴.

Cele statutowe Euroregionu zdefiniowano w ramach „Konwencji” czyli ogólnego zarysu obszarów działania. Oparte zostały na: ochronie kultury alpejskiej i mniejszości językowych; promowaniu mobilności naukowej, edukacyjnej, pracowniczej i prozdrowotnej; odpowiedzialnym gospodarowaniu środkami pochodzącymi z UE czy podejmowaniu wspólnych inicjatyw na rzecz rozwoju Euroregionu. W praktyce oznacza to,

³⁴⁹ Markusse J., *Transborder Regional Alliances in Europe: Chances for Ethnic Euroregions* (w:) „Geopolitics” 9:3 (2004), s. 665-666.

³⁵⁰ Strzałka K., *Euroregion Tyrol-Górna Adyga/Południowy Tyrol-Trydent jako przykład udanej współpracy transgranicznej w ramach Unii Europejskiej* (w:) *Współpraca transgraniczna. Euroregiony*, red. R. Żelichowski, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016 r., s. 114-115.

³⁵¹ Deklaracji Alpejskiej była ramowym programem rozwoju i kooperacji Tyrolu Południowego, Trydentu oraz Tyrolu austriackiego i porozumieniem w sprawie organizowania wspólnych przedsięwzięć promocyjnych, wystawowych czy uroczystości kulturalnych i religijnych. *Ibidem*, s. 115-116.

³⁵² Heiss H., *L'Euregio Tirolo...*, op. cit., s. 518-519.

³⁵³ Na jej podstawie Austria oraz Włochy dostosowały w latach 2009/2010 swoje wewnętrzne prawodawstwo, aby takową współpracę umożliwić., Regulation (EC) No 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC).

³⁵⁴ Strzałka K., *Euroregion Tyrol...*, op. cit., s. 118-119.

że Euroregion jest przystosowany do pełnienia różnych funkcji w zależności od sytuacji ekonomicznej, społecznej czy otoczenia gospodarczego. Pokazywały to inicjatywy, w jakich podejmowano działania takie jak: wspólne wysiłki na rzecz rozwoju leczenia chorób onkologicznych; działania w obszarze zielonej transformacji, implementacji odnawialnych źródeł energii i pilotażu koncepcji *smart city* w głównych ośrodkach miejskich³⁵⁵.

Mapa nr 12. Euroregion Tyrol na tle granic Włoch i Austrii

źródło: Markusse J., *Transborder Regional...*, op. cit., s. 667

Sukces inicjatywy euroregionu Tyrol opisywany jest jako dwustronna wola kooperacji, wytworzona na solidnych fundamentach historycznych. Nie do podważenia jest fakt, że sama potrzeba współpracy, a następnie jej dobry charakter miały swoje korzenie w wielowiekowej tradycji i kulturze tych ziem. Podkreślane jest, że historyczna spójność Tyrolu była bardzo mocnym budulcem Euroregionu, rzadko spotykanym w innych przypadkach w Europie³⁵⁶. Połączenie ducha tradycji z nowoczesnością i pragmatyzmem pokazały, że inicjatywa, która rozpoczęła się od powojennego dokumentu dotyczącego ułatwień w handlu, przerodziła się w ponadnarodowy organizm, skupiający w sobie trzy

³⁵⁵ *Ibidem*, s.123-124; Strzałka K., *Euroregion Tyrol...*, op. cit., s. 119-121, 125-129.

³⁵⁶ De Grandis C., *Polycentric Functional Structures Across EU Borders: A Transport Perspective* (w:): *City Policies and the European Urban Agenda*, red. M. Fernández-Prado, M., Domínguez, L. Castro, Palgrave Macmillan, Cham 2019 r., s. 76.

podmioty terytorialne z dwóch państw i stanowiący modelowy przykład implementacji regionalnej kooperacji w strukturach europejskich.

ROZDZIAŁ III

FRIULI-WENECJA JULIJSKA

3.1. Zarys historii

Po 1866 roku granica Włoch i Austro-Węgier na wschodzie została ustalona, ale uwaga elit włoskich skupiła się na kwestii dalszej unifikacji terytorialnej. Głównym punktem było tak zwane Pobrzeże Austriackie, miejsce, gdzie przenikały się kultury: włoska, chorwacka i słoweńska. Jego terytorium przebiegało od Księstwa Gorycji i Gradyski na północy, poprzez Wolne Miasto Triest w centralnej części, na Marchii Istrii leżącej na półwyspie o tej samej nazwie kończąc³⁵⁷. Ziemie te nazywane zostały już w 1863 roku mianem Wenecji Julijskiej. Autorem terminu był pochodzący z Gorycji językoznawca Graziadio Isaia Ascoli. Zaproponował on podział całej Wenecji na trzy części: trydencką (wł. *Tridentina*), euganejską (wł. *Euganea*) oraz – tę najbardziej wysuniętą na wschód – julijską (wł. *Giulia*)³⁵⁸. Ascoli chciał w ten sposób podkreślić nierozzerwalną więź łączącą wszystkie te trzy części terytorialne, a co za tym idzie potrzebę ich przynależności do Włoch³⁵⁹.

Triest był obszarem rzutującym na całą dalszą historię tego regionu. Portowe miasto, będące czwartym co do wielkości ośrodkiem miejskim w Cesarstwie Austro-Węgierskim³⁶⁰. Położony nad Morzem Adriatyckim stanowił wieloaspektowe okno na świat. Prowadziły do niego handlowe szlaki drogowe i kolejowe z Europy środkowej i Bałkanów, a w porcie przewijały się transporty. To tutaj swoją bazę posiadała Cesarsko-Królewska Marynarka Wojenna. Samo miasto cieszyło się prosperitą gospodarczą, posiadając specjalny status wewnątrz C.K. Monarchii³⁶¹. Wewnętrznie Triest był ośrodkiem zróżnicowanym bez wyraźnego kośca językowego czy kulturowego. Na jego ulicach usłyszeć można było

³⁵⁷ Verginella M., *The Fight for the National Linguistic Primacy: Testimonies from Austrian Litoral* (w:) *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*, red. M. Prokopovych, C. Bethke, T. Scheer, Brill, Leiden 2019 r., s. 36-38.

³⁵⁸ Zilli Sergio, *Il Trattino Dirimente. Il Friuli Venezia Giulia Ovvero Il Friuli Contro La Venezia Giulia (E Viceversa)* (w:) *Memorie Geografiche Vol. Xiii "Oltre La Globalizzazione Conflitti/Conflicts"*, red. C. Capineri et al., Società di Studi Geografici, Florencja 2015 r., s. 87.

³⁵⁹ Rossi D., *L'invenzione di una Regione. Le radici storiche dell'autonomia in Friuli, Venezia Giulia, Istria, Fiume e Dalmazia nel lungo Novecento* (w:) „federalismi.it” n. 18/2020, s. 268.

³⁶⁰ Po Wiedniu, Budapeszcie i Pradze.

³⁶¹ W 1719 roku cesarz austriacki Karol VI nadał miastu status „Wolnego Portu”. Został on cofnięty pod rządami napoleońskimi (1809-1815) a następnie przywrócony po Kongresie wiedeńskim (1815). W 1860 roku Triest został stolicą Pobrzeża Austriackiego i zyskał miano „Wolnego Miasta Cesarskiego”.

Mapa nr 13. Położenie regionu Friuli-Wenecja Julijska w Republice Włoskiej

źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Friuli-Venezia_Giulia_in_Italy.svg. [25.01.2025].

zarówno język włoski, ale także język słoweński, chorwacki czy niemiecki³⁶². Wymieszanie ludności potęgowały pod koniec XIX wieku migracje zarobkowe zarówno z Bałkanów jak i z Włoch. Z uwagi więc na swoje położenie, Triest na przełomie XIX i XX wieku – podobnie zresztą jak całe terytorium Pobrzeża Austriackiego – był austriackim klinem postawionym pomiędzy zjednoczoną Italią a światem bałkańskim, gdzie interesy włoskie ścierały się z tymi chorwacko-serbskimi³⁶³.

³⁶² Na początku XX wieku ponad 50% z niemal 230 tys. mieszkańców Triestu posługiwało się językiem włoskim, podczas gdy osoby używające języka słoweńskiego czy chorwackiego stanowiły ¼ ogółu mieszkańców. W sferze rozmieszczenia ludności widoczne były także wyraźne różnice. Włosi dominowali w samym mieście, natomiast „Słowianie” stanowili większość na przedmieściach i terenach okalających Triest. Hepburn A. C., *Contested Cities in the Modern West*, Palgrave Macmillan, 2004 r., s. 67-68.

³⁶³ Altin R., *Border Heritage: Migration and Displaced Memories in Trieste*, Rowman & Littlefield, Maryland 2024 r., s. 13-15.

Poczucie „niedokończonych spraw” spowodowało, że zarówno Triest, jak i resztę Pobrzeża Austriackiego postrzegano przez pryzmat włoskich haseł nacjonalistycznych czy myśli rewizjonistycznych. Ziemie te stały się celem włoskiego irredentyzmu, czyli pragnienia przyłączenia do Włoch terenów ościennych kontrolowanych przez inne państwa, ale odznaczających się obecnością na ich terenie diaspory włoskiej³⁶⁴. Irredentyzm na terenie Wenecji Julijskiej przybierał różne formy. Carlo Combi pisarz z Istrii w swoich esejach odwoływał się jeszcze do czasów Imperium Rzymskiego cesarza Oktawiana Augusta i jego zwierzchnictwa nad Istrią czy Gorycją³⁶⁵. Paradygmat geograficzny przedstawiał w 1879 roku Domenico Lovisato nazywany „Mazzinim Istrii”. Twierdził on, że z naturalnych barier górskich w postaci Alp płynie jasny sygnał, iż Wenecja Julijska to obszar, który znajduje się we włoskiej sferze państwowej, domykając granicę tego kraju na wschodzie³⁶⁶. Do kwestii geograficznej i etnologicznej żywo nawiązywano pod koniec XIX wieku, a bazą i zachętą do tego były rozważania wspomnianego wyżej Graziadio Isaia Ascoliego na temat „Trzech Wenecji”³⁶⁷. Równocześnie z działaniami w sferze polityki oraz kreowania narracji miały miejsce inicjatywy wewnętrzne na terenie Triestu i Istrii prowadzone w tematyce niepodległościowej czy skorelowanej z irredentyzmem. Luigi

³⁶⁴ Irredentyzm nie posiada jednoznacznego punktu początkowego. Według Giovanniego Sabbatucci’ego narodził się on wraz ze zjednoczeniem Włoch w 1861 roku, które dało duchowy fundament i punkt odniesienia do poczucia włoskości. Inny pogląd – głoszony przez Marie Garbari – irredentyzm korelował z wynikiem III wojny o niepodległość Włoch (1866), w konsekwencji, której ostatecznie uformowana została włoska granica wschodnia, a z nią poczucie niesprawiedliwego jej ustalenia. Gualtiero Castellini wymienił przyłączenie Rzymu do Włoch (1870) jako wydarzenie, które pobudziło irredentyzm, ponieważ dało mocny ideologiczny punkt odniesienia w postaci Rzymu – stolicy nowego państwa. Najdalej, bo w 1876 roku i Kongresie berlińskim źródeł irredentyzmu szukał Gioacchino Volpe, który w owo wydarzenie postrzegał jako ostateczną klęskę interesów włoskich na szczeblu międzynarodowym i potrzebę „wzięcia sprawy w swoje ręce” przez Włochów. Szerzej o włoskim irredentyzmie *vide* Sondel-Cedarmas J., *Nacjonalizm włoski geneza i ewolucja doktryny politycznej (1896-1923)*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013 r., s. 329-340.

³⁶⁵ Ten punkt widzenia został zawarty w opublikowanych po śmierci pisarza jego wspomnieniach. Manenti L. G., *Geografia e politica nel razzismo antisloveno. Il caso dell'irredentismo italiano (secoli XIX-XX)* (w:) *Fratelli al massacro: Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, red. T. Catalan, Viella, Rzym 2015 r., s. 28-29. Podczas panowania Cesarza Oktawiana Augusta ziemię dzisiejszej Friuli Wenecji Julijskiej, Wenecji Euganejskiej i półwyspu Istria tworzyły wspólny podmiot terytorialny Imperium Rzymskiego o nazwie *Regio X Venetia et Histria*. Rzymianie założyli również wtedy miasto Akwileja będące później przez wieki centrum życia społeczno-gospodarczego regionu. Salimbeni F., *History, Language and Society in Friuli (Thirty Years Later)* (w:) *The Friulian Language: Identity, Migration, Culture*, red. R. Mucignat, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne 2014 r., s. 5.

³⁶⁶ Manenti G., *Geografia e politica...*, op. cit., s. 20.

³⁶⁷ W 1878 Riccardo Fabris w „Il Confine Orientale D'Italia” uplastyczył problem włoskiej Istrii czy Gorycji. Podkreślał, że Włochy nie mogą owej kwestii porzucić, gdyż są to tak naprawdę włoskie terytoria, ale pod austriackim nadzorem. Trzy lata później w 1881 roku geograf Giovanni Marinelli na łamach „Saggio di cartografia della regione veneta” zakomunikował, jeżeli nie faktyczną, to co najmniej duchową przynależność tych ziem do Włoch. Z kolei pod kątem militarnym potencjalną wagę tego terytorium dla bezpieczeństwa Włoch opisał Paulo Fambri w ramach studium „La Venezia Giulia, Studi politica militari” w 1880 roku. Wszystkie te prace i autorów łączyły fundamenty na jakich opierali swoje rozważania, a którymi było dzieło Ascoliego na temat *Triveneto*. *Ibidem*, s. 24-25; Todero F., *Terra irredenta, terra incognita: L'ora delle armi al confine orientale d'Italia 1914-1918*, Editori Laterza, Bari-Rzym 2023 r., s. 25-28.

Mapa nr 14. Istria i Friuli na przetomie XIX i XX wieku

źródło: Cattaruzza M., *Italy and Its...*, op. cit., s. 8.

Barzini określał je nawet mianem „wojny eksterminacyjnej bez rozlewu krwi”. Brało się to z atomizacji środowisk włoskich i ich różnych koncepcji istnienia³⁶⁸ oraz z faktu włosko – słowiańskich antagonizmów etnicznych. Na łamach prasy czy periodyków włoskojęzycznych wyrażano się lekceważąco na temat szeroko rozumianych Słowian³⁶⁹.

³⁶⁸ Radykalne środowiska skupiały się na planie maksimum, a więc chciały, aby Triest stał się miastem przynależnym do Włoch. Nieco bardziej umiarkowani irredentyści domagali się przede wszystkim większych swobód kulturowych w obszarze manifestacji włoskości, które jednak nie były ściśle powiązane z separatyzmem. Z kolei miejscowi włoscy socjaliści stali na stanowisku, że najważniejsze jest przede wszystkim kultywowanie multikulturowego i multietnicznego charakteru tego portowego miasta. Pappalardo S., *Modernism in Trieste: The Habsburg Mediterranean and the Literary Invention of Europe, 1870-1945*, Bloomsbury Publishing USA, Nowy Jork 2021 r., s. 14-16.

³⁶⁹ Słowian opisywano jako ludność napływową, bez tożsamości czy potencjalnej silnej państwowości. Rzekome niebezpieczeństwo wynikające z ich obecności miał więc stanowić nie intelektualny czy tożsamościowy potencjał, ale ich ilość. Pomagało to w budowaniu wśród Włochów w Trieście poczucia oblężonej twierdzy. Szerzej na ten temat *vide* Manenti G., *Geografia e politica...*, op. cit., s. 25-28.

Ciągle żywe hasło „Trydent i Triest” znalazło potencjalne urzeczywistnienie w ramach zakulisowych pertraktacji Włoch z państwami Ententy. Jednym z ustaleń zawartego w 1915 roku tajnego Traktatu londyńskiego były korzyści terytorialne płynące dla Italii na obszarze Wenecji Julijskiej, w zamian za wejście do wojny po stronie Trójporozumienia³⁷⁰. Na skutek tego narodziła się perspektywa wypełnienia maksymalistycznych wschodnich myśli irredentystycznych, prezentowanych chociażby przez triesteńskiego radykalnego irredentystę Ruggero Fauro zwanego „Timeusem”. W dziele o znamienym tytule „Triest” z 1914 roku oznajmił on podwójne znaczenie wschodniego kierunku ekspansji, stwierdzając, iż „Włochy muszą podbić Triest nie tylko w celu dokończenia jedności narodowej, ale w oczekiwaniu na imperialną ekspansję w kierunku Półwyspu Bałkańskiego”³⁷¹. Trzyletnie działania wojenne na froncie włoskim przyniosły ostateczne zwycięstwo Włochów, chociaż okupione zostały stratami oraz niezwykle trudnymi spowodowanymi walkami w wymagającym alpejskim terenie³⁷².

Koniec działań wojennych doprowadził również do zmiany sytuacji geopolitycznej w regionie. Austro-Węgry przestały istnieć, a sprawa Istrii czy Triestu znalazła się w obszarze politycznych zainteresowań Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (potocznie „Królestwo SHS”). Ponadto konferencja pokojowa w Paryżu (1918) pokazała, że w środowisku państw zachodu (przede wszystkim po stronie USA) nie ma zgody na realizację złożeń Memorandum londyńskiego, które gwarantowało Włochom zdobycze terytorialne w rejonie Adriatyku³⁷³. Obydwa kraje (Włochy i Królestwo SHS) prześcigały

³⁷⁰ W podpisanym w 1915 roku Traktacie londyńskim w częściach dotyczących „adriatyckich” korzyści terytorialnych, obiecano Włochom powojenną kontrolę nad: półwyspem Istria i miastem Triest, Dalmacją oraz zatoką Kwerner i znajdującej się w niej wyspami. Zonn I. S., *The Ionian Sea Encyclopedia*, Springer Nature, Cham 2022 r., s. 261.

³⁷¹ Timeus oprócz swoich poglądów nacjonalistycznych i irredentystycznych, legitymował się silną antypatią do Słowian. Walkę o wpływy w Istrii postrzegał w kategoriach konfliktu ras (włoskiej i słowiańskiej), która musiała doprowadzić do całkowitego wymazania jednej z nich. Marelic V., *The Treaty of London 1915- historic event, experience and memory*, <https://www.marelic.net/treaty-london-1915/> [10.08.2024].

³⁷² Rochat G., *The Italian Front, 1915-1918 (w:) A Companion to World War I*, red. J. Horne, Willey Blackwell, Chichester 2012 r., s. 82-96.

³⁷³ Jako argumenty przeciwko roszczeniom włoskim formułowanym na podstawie Porozumienia londyńskiego podawano po pierwsze fakt, że zostało ono zawarte, gdy w perspektywie nie było całkowitej dekompozycji Austro-Węgier, a korzyści terytorialne dla Włoch miały płynąć właśnie kosztem tego państwa. Powstanie Królestwa SHS spowodowało również, że pod uwagę brano słynne „14. Punktów” Prezydenta USA Woodrow Wilsona, gdzie jeden z nich zakładał zasadę samostanowienia narodów. Z racji tego sprzeciwiał się on arbitralnemu narzucaniu przez Włochy nowego kształtu granic, często niekorzystnego dla nowopowstałego Królestwa SHS, skupiającego państwowość jugosłowiańską. Motta G., *The birth of Yugoslavia. A vision from Italy (1918-1920)* (w:) *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times: Collection of Works*, red. S. Rudić, A. Biagini, The Institute of History, Belgrade / Sapienza University of Rome, Research Center CEMAS, Belgrad 2015 r., s. 140; Becherelli A., *Yugoslav-Italian Relations And The Adriatic Issue In Late 1918 and Early 1919* (w:) *Empires and Nations from XVIII to XX Century, Vol. II*, red. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2014 r., s. 385-390.

się więc w uzasadnianiu swoich pretensji do miast takich jak: Triest, Gorycja, Pola czy Fiume (Rijeka)³⁷⁴. Burzliwa była tu kwestia ostatniego z wymienionych miast, czyli portowego Fiume. Zostało ono zajęte, a następnie rządzone przez ponad rok (wrzesień 1919-grudzień 1920) przez włoskich ochotników pod przywództwem Gabriela D'Annunzia³⁷⁵. Plan włoskiego poety, chociaż zaskakujący i cwany, nie zakłócił negocjacji bilateralnych. Unormowanie kwestii granicznych nad Adriatykiem pomiędzy Królestwem Włoch i Królestwem SHS było przedmiotem zawartego w 1920 roku Układu z Rapallo, w którym Włosi uzyskali bardzo znaczące korzyści terytorialne³⁷⁶.

Po I wojnie światowej zarówno Friuli, jak i Wenecję Julijską cechowała niestabilność polityczno-gospodarcza. W przypadku Friuli była ona spowodowana przede wszystkim bardzo trudną sytuacją gospodarczą, będącą skutkiem działań wojennych prowadzonych na tym terenie³⁷⁷. W Wenecji Julijskiej natomiast niepokoje miały podłoże społeczne i narodowościowe. Włochy przejęły rządy nad terenami zamieszkałymi w dużej części przez ludność jugosłowiańską. Już od 1918 roku widoczne tam były nasilające się antagonizmy na tle etnicznym, wynikające z postaw ludności oraz obecności włoskiej administracji

³⁷⁴ Dochodziło na przykład do podawania przeciwstawnych statystyk dotyczących ludności zamieszkującej poszczególne miasta czy terytoria sporne. Jugosłowianie bazowali na spisach przeprowadzanych jeszcze w czasie istnienia Austro-Węgier. Włosi zarzucali tym badaniom stronniczość, ponieważ miały one być tworzone pod konkretną tezę, czyli wzmocnienie ideologicznej siły Chorwatów i Słoweńców, jako naturalnej kontry do Włochów. Stąd Włosi bazowali z kolei na statystykach demograficznych korzystnych dla siebie, bo stworzonych przez włoskie władze Triestu czy popierającą Włochy Radę Narodową Rijeki/Fiume. W celu poznania szczegółowych wyników poszczególnych spisów *vide Ibidem*, s. 384-385.

³⁷⁵ D'Annunzio wraz z popierającymi go żołnierzami we wrześniu 1919 roku przejął władzę w mieście Fiume czym postawił w trudnej sytuacji zarówno państwa zachodnie (do 1919 roku wojska ententy stacjonowały na terenie miasta) jak i same Włochy (D'Annunzio nie posiadała żadnej autoryzacji swoich działań od strony włoskich władz). W 1920 roku ogłosił on powstanie na terenie miasta nowego państwa: „Włoskiej Regencji Kwarneru” (wł. *Reggenza Italiana del Carnaro*). Na mocy postanowień Traktatu z Rapallo (1920) zdecydowano o nadaniu Fiume statusu „wolnego miasta”. Brak akceptacji ze strony D'Annunzia sprawił, że na terenie miasta doszło nawet do kilkudniowego epizodu wojennego. Pod koniec grudnia 1920 roku włoska marynarka wojenna ostrzelała miasto w celu wymuszenia kapitulacji uzurpatorów i wykonania ustaleń z Rapallo. Cel został osiągnięty, a państwo D'Annunzia zakończyło istnienie. Szerzej na temat Regencji Kwarneru *vide* Rakowski M., *Państewko Gabriele d'Annunzio — ustrój Włoskiej Regencji Carnaro* (w:) „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 44, nr 1, 2022, *passim*.

³⁷⁶ Włosi otrzymali kontrolę nad miastem Triest oraz całą Istrią i miastem Zadar, natomiast niemal całe terytorium Dalmacji przeszło pod kontrolę Królestwa SHS. Morawski K.S., *Gabriele D'Annunzio's Coup in Rijeka (1919–1920) in the Context of Italian-Yugoslavian Relations* (w:) „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” LII-SI (2), s. 25-54.

³⁷⁷ Po przyłączeniu Triestu i Wenecji Julijskiej do Włoch, władze centralne zdecydowały, że to właśnie te ziemie, a nie zniszczone i wycieńczone wojną Friuli, otrzymają pierwszeństwo w dotacjach na odbudowę i ożywienie gospodarki, jako nowe terytoria kraju. Spowodowało to, że Friuli przeżyło bardzo silną zapaść gospodarczą i zdaniem ekonomistów cofnęło się rozwojowo nawet o 50 lat. Zilli S., *Il Trattino...*, op. cit., s.88-89; *Idem*, *Riordino territoriale e «inviluppo» locale. Ritaglio amministrativo e problemi di governance nel Friuli Venezia Giulia* (w:) „Geotema 57 – La strategia europea delle macroregioni”, s. 161.

wojskowej czy cywilnej jeszcze przed oficjalnymi rozstrzygnięciami pokojowymi³⁷⁸. Kolejnym etapem był 1922 rok i przejście władzy przez faszystów Benito Mussoliniego, który Słoweńców i Chorwatów z – już włoskiego Triestu czy Istrii – opisywał pogardliwie jako „plemiona, które szczekają niezrozumiałymi językami i wysuwają żądania wyłącznie ze względu na swoją liczebność”³⁷⁹. Wobec ludności tej został więc rozpoczęty kompleksowy program italianizacji³⁸⁰ oraz towarzyszące mu represję ekonomiczne i prawne³⁸¹. Mniejszość nie pozostawała obojętna, a grupy dywersyjne i sabotażowe skupione wokół Chorwatów i Serbów toczyły regularną walkę faszystowskim reżimem³⁸².

Nieco odmienna była postawa władz faszystowskich względem Friuli i jej rdzennych mieszkańców – Friulów. Ziemie te oczywiście nie uniknęły fali centralizacji czy nawet ówczesnej wersji gerrymanderingu³⁸³, natomiast nie były obiektem, aż tak przytłaczającej italianizacji jak miało to miejsce w części julijskiej czy leżącym na zachód Tyrolu

³⁷⁸ Reżim wojskowy wprowadzony na terenach Wenecji Julijskiej w okresie przejściowym (1918-1920) zawierał w sobie szereg regulacji mających przeciwdziałać rozwojowi i przetrwaniu jugosłowiańskiej tożsamości. Od kwestii takich jak cenzura prasy po nawet pilnowanie przez wojsko, aby nikt nie poruszał się po ulicach miast z jugosłowiańskim kotylionem czy flagą. Ponadto same grupy Włochów charakteryzujące się radykalnymi antysłowiańskimi czy nacjonalistycznymi i irredentystycznymi poglądami prowadziły walkę ze społeczeństwem jugosłowiańskim w ideologicznym i dosłownym tego słowa znaczeniu. Było to dodatkowo podsycane przez rosnące w siłę bojówki faszystowskie. Przykładem tego typu działań było spalenie Słoweńskiego Domu Kultury (sło. *Narodi Dom*) w Trieście 12 lipca 1920 roku jako odwet za śmierć dwóch włoskich marynarzy w Splicie poprzedniego dnia. Footitt H., *Introduction: Languages and the Military: Alliances, Occupation and Peace Building* (w:) *Languages and the Military Alliances, Occupation and Peace Building*, red. H. Footitt, M. Kelly, Palgrave Macmillan, Londyn 2012 r., s. 9; W celu przedśledzenia całego przebiegu zdarzeń dotyczącego incydentu dotyczącego śmierci włoskich marynarzy *vide* Petaros V., *11 Luglio 1920: L'incidente Di Spalato e le Scelte Politico-Militari* (w:) „Quaderni” volume XXV, 2014, s. 319-333.

³⁷⁹ Mussolini wygłosił te słowa w 1920 roku podczas swojego przemówienia w Trieście. Verginella M., *Persevering on the Ramparts of the Nation. The Anti-Fascism of Educated Women, Feminists, and Female Activists in the Littoral in the 1920s* (w:) *Anti-fascism in European History: From the 1920s to Today*, red. J. Pirjevec, E. Pelikan, S. P. Ramet, Central European University Press, Budapeszt 2023 r., s. 65-78.

³⁸⁰ W sferze edukacji podjętą decyzję wyłącznym użyciu języka włoskiego, co sprawiło, że nadmiarową liczbę nauczycieli słoweńskich czy chorwackich zwalniano, bądź nawet zamykano całe szkoły. Szacuje się, że w okresie faszystowskim na terenie Wenecji Julijskiej zamknięto około 500 placówek oświatowych. Zabroniono również otwierania czy zawierania jakichkolwiek unii lub porozumień pomiędzy ludnością jugosłowiańską w sferze kultury, edukacji, sztuki, a te funkcjonujące zostały zamknięte. Hrobert V. K., *Silences and Divided Memories: The Exodus and its Legacy in Post-War Istrian Society*, Berghahn Books, Nowy Jork 2023 r., s. 17-18.

³⁸¹ Faszyci prowadzili wobec mniejszości jugosłowiańskiej politykę wyłączeń, ograniczania wolności gospodarczej bądź jej utrudniania. Lokalne rolnicze instytucje kredytowe przestały funkcjonować, a włoski system podatkowy był o wiele bardziej dotkliwy dla słowiańskich rolników czy przemysłowców. Ponadto powoływano nawet specjalne wydziały sądowe w celu ścigania i sądenia wyłącznie w kwestiach mniejszości jugosłowiańskiej. Hepburn A. C., *Contested Cities...*, op. cit., s. 76n.

³⁸² Vinci A. M. *Il fascismo nella Venezia Giulia* (w:) „Annali / Museo storico italiano della guerra” 5-6 (1996-1997), s. 38.

³⁸³ W wyborach parlamentarnych w 1921 roku w Prowincji Gorycja na 5 mandatów przydzielonych prowincji, 4 przypadły osobom z mniejszości słoweńskiej, a jedyny mandat włoskojęzyczny przypadł komuniście. W wyniku tego w 1923 roku prowincję rozwiązano i włączono do Prowincji Friuli, aby ugruntować jak największy wpływ ludności włoskojęzycznej na przyszłe wyniki wyborcze. Zilli S., *Riordino territorial...*, op. cit., s. 162.

Południowym. Wynikało to z faktu brzmienia i pochodzenia języka friulskiego (podobnego w pewnym sensie do włoskiego)³⁸⁴ czy historii ludności rdzennej (Friuliowie mieli przez lata prawidłowo zasymilować się z kulturą włoską)³⁸⁵. Polityka prowadzona w duchu odwołującej się do historii czasów rzymskiego imperium maksymy *Friulian, civis romanus* („Friul, obywatel rzymski”) powodowała, że represyjna wobec mniejszości postawa faszystowska, często potrafiła omijać tę grupę etniczną. Co więcej, do pewnego stopnia nawet ją wspierała jako romańską kontrę wobec kulturowego zagrożenia ze strony germańskiej czy słowiańskiej³⁸⁶.

Nacjonalistyczna i wroga względem mniejszości polityka faszystowska w umiarkowanym stopniu oddziaływała na mniejszość jugosłowiańską. Wiele osób czy rodzin z tej diaspory podejmowało decyzję o emigracji lub ucieczce, ale nie uderzyło to ogromnie w proporcje etniczne. Zgodnie z danymi z przedednia II wojny światowej (1939), a więc po niemal dwóch dekadach italianizacji, Chorwaci i Serbowie stanowili na terenie Wenecji Julijskiej (oraz Zadaru) ponad 39% ludności, podczas gdy w 1921 roku było to 41% (wtedy bez Zadaru)³⁸⁷. Dodać trzeba, że po mniejszościach, kolejnym celem ataku reżimu od 1938 roku stali się Żydzi, którzy w przytoczonym regionie stanowili dużą diasporę³⁸⁸. Po faszyzmie nadeszła kolejna faza trudów i okrucieństwa, spowodowanych szeregiem wydarzeń podczas II wojny światowej. Friuli i Wenecja Julijska od 1941 roku stały się najpierw areną walk sił włoskich z partyzantką jugosłowiańską, a od 1943 roku obszar ten

³⁸⁴ Język friulski (wraz z językiem romansz używanym na południowym wschodzie Szwajcarii oraz językiem ladańskim stale funkcjonującym w regionie Trydent-Górna Adyga) należy do wywodzących się z łaciny grupy języków retoromańskich, które z kolei są opisywane jako przedłużenie dialektów północnowłoskich. Coluzzi P., *Minority Language Planning and Micronationalism in Italy: The Cases of Lombardy and Friuli* (w:) „Journal of Multilingual and Multicultural Development” 27:6, s. 463.

³⁸⁵ Z tego względu jeszcze nawet przed objęciem władzy przez faszystów, władze włoskiej postrzegały bliskość językową Friulów jako możliwą przeciwwagę dla mniejszości słoweńskiej czy niemieckiej żyjącej w regionie. Vide Bonusiak G., *Kilka uwag o historycznych fundamentach etnogenezy Friulów* (w:) „UR Journal of Humanities and Social Sciences” Nr 4(21)/2021, s. 13; Coluzzi P., *Minority Language Planning and Micronationalism in Italy*, Peter Lang, Berno 2007 r., s. 172.

³⁸⁶ Faszyści swój mit Friuli budowali na postawie doświadczeń I wojny światowej i ludu Friuli jako wiejskiego, ale oddanego sprawie wielkiej – włoskiej ojczyźnie. Z kolei lokalne kręgi elit odwoływały się w swojej narracji prowłoskiej, korelując dziedzictwo Rzymu i Friuli jak wspólne i wywodzące się od Cesarza Oktawiana Augusta. Vinci A. M., *Il fascismo...*, op. cit., s. 30; *Friulians in Italy*, <https://minorityrights.org/communities/friulians/> [15.08.2024], Polityka faszystowska wobec kultury i języka friulskiego nie była jedyną. Mussolini starał się również w podobny sposób „ochronić” język retoromański na terenie Lombardii jako kontrę do języków i dialektów germańskich. Wyss A., *Mussolini's Influence On the Romansh Language*, „EURAC Research” 22.09.2020, <https://www.eurac.edu/en/blogs/eureka/mussolini-s-influence-on-a-swiss-language> [15.08.2024].

³⁸⁷ Dane pochodziły z tajnego badania demograficznego przeprowadzonego w 1939 roku na terenie Wenecji Julijskiej oraz Zadaru. Vinci A. M., *Il fascismo...*, op. cit., s. 34.

³⁸⁸ *Ibidem*, s. 37.

funkcjonował wprost pod okupacją niemiecką³⁸⁹. Schyłkowy okres II wojny światowej (1944-1945) to natomiast marsz na Triest komunistycznej partyzantki Josipa Broz Tito i wywodząca się z tego fala terroru, zbrodni i czystek etnicznych dokonywanych na ludności Istrii, Dalmacji, Triestu i Friuli. W historii zapisała się ona jako „Foibe” (wł. *Massacri delle foibe*) i pochłonęła życie nawet do 20,000 osób różnego pochodzenia i o różnych poglądach³⁹⁰.

Po II wojnie światowej, proporcje siły w odwróciły się na korzyść wschodniego sąsiada Włoch. O ile można stwierdzić, że zarówno Włochy jak i Jugosławia wojnę wygrały, to Socjalistyczna Republika Jugosławii wchodziła w rozmowy pokojowe z lepszą pozycją negocjacyjną w sferze podziału terytorium nad Adriatykiem³⁹¹. Efektem tego była utrata przez Włochy Istrii, wytyczenie nowych granic na terenie Gorycji/Friuli, a także co najważniejsze, niepewna sytuacja Triestu³⁹². Spór o to miasto pomiędzy Włochami, Jugosławią i Aliantami skutkował patem trwającym 9 lat, podczas którego funkcjonowało ono jako „Wolne Terytorium Triestu”, podzielone na dwie strefy: włoską i jugosłowiańską³⁹³. W granicach Włoch, miasto znalazło się ostatecznie w 1954 roku. Odpowiedzialność z tym związana, jaka spadła na barki administracji włoskiej, wiązała się nie tylko z permanentnym zarządzaniem Triestem, ale także respektowaniem mniejszości słoweńskiej żyjącej na obszarze Triestu i Gorycji³⁹⁴.

³⁸⁹ Salimbeni F., *History, Language...*, op. cit., s. 10.

³⁹⁰ Gdy Tito i jego komunistyczna partyzantka wchodziła coraz głębiej w terytorium włoskiej Wenecji Julijskiej oraz Friuli, dokonywała sukcesywnych czystek etnicznych wymierzonych w ludność włoską, partyzantkę, przeciwników komunizmu, czy nawet w zasymilowanych z Włochami, Chorwatów i Słoweńców. Ciała pomordowanych (a często nawet ludzi jeszcze żywych) wrzucano do – mówiąc potocznie – „dziur”, czyli naturalnych jaskiń w głębi ziemi, lub starych szybów górniczych. Naimark N. M., *Violence in the European Iterregnum, 1944-1947* (w:) *Collective Identities and Post-War Violence in Europe, 1944–48: Reshaping the Nation*, red. O. Konrád, B. Barth, J. Mrňka, Palgrave Macmillan, Cham 2022 r., s. 20.

³⁹¹ Jugosłowianie posiadali szerszy i dłuższy wkład w walkę z nazizmem i faszyzmem, aniżeli Włosi, którzy dokonali zmiany stronnictw i stanęli po stronie aliantów dopiero w 1943 roku, po przewrocie dokonanym za rozkazem Króla Wiktora Emanuela III rękami Marszałka Pietra Badoglio.

³⁹² Hrobert Virloget K., *Silences and Divided...*, op. cit., s. 18-19

³⁹³ Na mocy traktatu pokojowego z Włochami po II wojnie światowej (1947), Triest znalazł się pod kontrolą Rady Bezpieczeństwa ONZ. Miasto i obszar wokół niego został podzielony w tym celu na dwie strefy. „Strefa A” obejmowała północną część i całe miasto. Była ona pod jurysdykcją Aliantów. „Strefa B” zajmowała południową część, czyli przybrzeżne tereny Istrii (bez Triestu) wraz z miastem Koper. Obecność przez 9 lat niejako w stanie zawieszenia, powodowała, że dochodziło do pokazu sił z obydwu stron i wystąpień społecznych zarówno pro-włoskich jak i pro-jugosłowiańskich, które niosły za sobą rannych i ofiary. Nadalutti E., *The Effects of Europeanization on the Integration Process in the Upper Adriatic Region*, Springer Cham 2015 r., s. 6; Rossi D., *L'invenzione...*, op. cit., s. 11.

³⁹⁴ Prawną podstawą było tak zwane Memorandum Londyńskie z 1954 roku. Nadalutti E., *The Effects...*, op. cit., s. 6.

W tym samym czasie, w którym toczyły się międzynarodowe dyskusje o Triest i Istrię, Włochy już jako państwo odnowione na zasadach republikańskich stanęły przed problemem uregulowania kwestii regionalnej, w tym tej dotyczącej Friuli i Wenecji Julijskiej. Podstawą było opracowanie ram funkcjonowania tych ziem jako jednego regionu, co okazało się zadaniem iście karkołomnym. Po pierwsze problemem była sama nazwa nowego podmiotu, która miała bazować na nadal niepewnej sytuacji geopolitycznej terytoriów określanych mianem Wenecji Julijskiej oraz samego miasta Triest³⁹⁵. Po drugie problematyczny był wyraźny historyczny i terytorialny dualizm tych ziem, jaki powstawał, gdy zestawiano ze sobą Friuli i Wenecję Julijską, czy miasta takie jak Udine i Triest. Po trzecie, różne były nastroje wewnętrzne dotyczące nowej rzeczywistości regionalnej. Nie były obce głosy mówiące nawet o rezygnacji z oddzielnej regionalnej suwerenności na rzecz tej szerszej określanej mianem „weneckiej”³⁹⁶.

Zróznicowana debata miała miejsce od samego początku funkcjonowania powojennej włoskiej legislatury. Zdając sobie sprawę z faktu, że granice przyszłego regionu są w pewnej części płynne i zależne od czynników zewnętrznych, członkowie wtedy jeszcze Konstytuanty, musieli w jakiś sposób rozstrzygnąć ową problematykę. Nie było to zadanie proste z uwagi na krzyżujące się tam interesy polityczne i społeczne, wewnętrzne i zewnętrzne, czy nawet te partyjne³⁹⁷. Region formalnie zatwierdzono 27 czerwca 1947 roku, chociaż nie odbyło się to bez kontrowersji. Dotyczyły one chociażby samej nazwy i zasadności dodawania po „Friuli” jakichkolwiek kolejnych członów. Ostatecznie zdecydowano o przyjęciu nazwy „Friuli-Wenecja Julijska” (wł. *Friuli-Venezia Giulia*,

³⁹⁵ Z tego powodu odrzucano chociażby nazwę „Friuli-Wenecja Julijska i Zara” zaproponowaną przez Fausto Pecorarię, jako prowokacyjną w stosunku do prowadzonych rokowań pokojowych, w ramach których terytorium Zary miało już nie być włoskie. Polsi A., *L'ultima regione a Statuto speciale: la nascita della Regione Friuli- Venezia Giulia* (w:) *Settant'anni di autonomia siciliana 1946-2016*, red. G. Armao, M. Saija, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli 2016 r., s. 279.

³⁹⁶ Miało to swoją podstawę w czynnikach gospodarczych i społecznych. Friuli w okresie międzywojennym było obszarem słabiej rozwiniętym, niekiedy zacofanym, a gro programów pomocowych i dotacji trafiało do kasy Wenecji Julijskiej oraz Triestu. Stąd zaraz po wojnie słyszalne były resentymenty związane z ideą przyłączenia ziem Friuli do pobliskiej Wenecji Euganejskiej, tworząc tym samym jeden region – wielkie *Veneto*. *Ibidem*, s. 277.

³⁹⁷ Rządzący Chadeccy nie postrzegali utworzenia regionu specjalnego w taki miejscu za czynnik korzystny dla swoich interesów, obawiając się, że zostanie on politycznie „przejęty” przez siły lewicowe. Z kolei komuniści postrzegali Friuli i Wenecję Julijską jako potencjalną platformę i przyczółek do politycznej kooperacji z blokiem państw wschodnich i ponadnarodowy łącznik interesów. Odmienne nastroje było również widać na innych szczeblach. Podczas gdy z jednej strony politycy i organizację optowały za utworzeniem nowego regionu specjalnego, niektóre grupy mieszkańców owych terenów patrzyły na to z nieufnością, widząc w autonomii politycznej i kulturowej alienację z resztą Włoch i zbyt duży wzrost znaczenia mniejszości etnicznych.

Mapa nr 15. Zmiany w przebiegu granic na terenie Friuli i Wenecji Julijskiej w latach 1918-1954.

źródło: Hametz M., *Making Trieste Italian, 1918-1954*, Boydell Press, Suffolk 2005 r., s. xii.

„FVG”) zaproponowanej przez Giovanniego Ubertiego³⁹⁸. Jednak to nie nazwa a kształt i sama koncepcja owego regionu były tematem najtrudniejszym dla włoskiej klasy politycznej w okresie formowania się jego regionalnej formy. Chociaż pojawiały się koncepcję, aby FVG od razu został utworzony jako region specjalny, to chęci te musiały ulec odpowiedniej korekcie i pewnego rodzaju dostosowaniu do ówczesnych realiów. Potwierdzały to na przykład słowa członka Konstytuanty (późniejszego Prezydenta Włoch) Giovanniego Gronchiego: „To nie jest najważniejszy moment na określenie specjalnego statutu dla Regionu, który ze względu na ostatnie wydarzenia międzynarodowe stanowi delikatny i drażliwy punkt nie tylko dla naszej polityki wewnętrznej, ale także dla polityki

³⁹⁸ Rossi D., *L'invenzione...*, op. cit., s. 274.

międzynarodowej”³⁹⁹. W związku z wątpliwościami, co do zasadności powoływania regionu specjalnego, zdecydowano się na rozwiązanie doraźne. FVG utworzono jako tymczasowy region zwykły, ale na mocy przepisów przejściowych konstytucji, predystynowany do bycia specjalnym w przyszłości, tj. gdy uregulowana zostanie kwestia Triestu oraz granicy włoskiej na wschodzie⁴⁰⁰.

Regulacje tymczasowe sprzyjały powstawaniu różnych koncepcji przyszłego kształtu regionu specjalnego. Niezmiennie silna była idea autonomii, którą od 1945 roku reprezentował pochodzący z Friuli, określany później „duchowym ojcem” tego regionu, parlamentarzysta Tiziano Tessitori⁴⁰¹. Ostateczne włączenie Triestu do granic Włoch w 1954 roku było natomiast tym, co ożywiło debatę na temat regionu specjalnego. Diego De Castro, profesor pracujący na Uniwersytecie w Turynie, ale pochodzący z Istrii, przedstawiał plan autonomii koncyliacyjnej, której głównym punktem miało być stworzenie stolicy nowego regionu w mieście Akwileja⁴⁰². Projekt grupy parlamentarzystów Chadecji (1957) zakładał natomiast położenie nacisku na decentralizację wewnętrzną⁴⁰³. Socjaliści proponowali swoją wizję regionu opartą na kooperacji gmin i podkreślenia znaczenia gospodarczego i kulturowego Triestu jako wolnego obszaru celnego⁴⁰⁴. Komuniści podkreślali przede wszystkim potrzebę zachowania autonomicznego charakteru miasta Triest⁴⁰⁵. Specyficzny

³⁹⁹ Ellero G., *Tiziano Tessitori e lo Statuto del 1963* (w:) *60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia*, red. E. D’Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r., s. 28.

⁴⁰⁰ Rossi D., *L’invenzione...*, op. cit., s. 274-75. Mowa była o tym wprost w przepisach przejściowych włoskiej Konstytucji, konkretnie w części „Postanowienia przejściowe i końcowe” w art. X. Rossi D., *L’invenzione...*, op. cit., s. 15-16; Kwestia Triestu jest nawet wspomniana jako kluczowa dla decyzji o stworzeniu sytuacji przejściowej w kontekście Friuli-Wenecji Julijskiej, Zilli Sergio, *Riordino territoriale...*, op. cit., s. 163.

⁴⁰¹ Tiziano Tessitori w 1945 roku powołał do życia „Stowarzyszenie na rzecz Autonomii Regionalnej Friuli” (wł. *Associazione per l’Autonomia Regionale Friulana*). Stowarzyszenie było fundamentem dla powstania w 1947 roku „Friulijskiego Ruch Ludowego na rzecz autonomii regionalnej” (wł. *Movimento Popolare Friulano per l’autonomia regionale*), którego kierownictwo działało aktywnie w sferze lobbowania za rozwiązaniami autonomii i decentralizacji na ziemiach przyszłego regionu. Rossi D., *L’invenzione...*, op. cit., s. 13-14.

⁴⁰² Główną tezę prezentowanego planu było połączenie dwóch ekosystemów Friuli oraz Wenecji Julijskiej. De Castro chciał doprowadzić do jak największego zasymilowania Triestu z resztą regionu, ale nie kosztem friulskiego Udine czy prowincji Pordenone. Stąd na stolicę regionu proponował historyczne, pochodzące jeszcze z czasów Imperium Rzymskiego centrum tych ziem, czyli miasto Akwileja.

⁴⁰³ Uznawano, że przeniesienie kompetencji na wiele mniejszych prowincji pozwoli na skuteczną decentralizację, ale też na uniknięcie „sporów o lokalną inwestyturę” pomiędzy większymi ośrodkami miejskimi.

⁴⁰⁴ Pomysł oparty był w pewnym stopniu na statucie autonomicznym Sycylii. Socjaliści w swoim projekcie kładli nacisk na współpracę na szczeblu gminnym. To sieciowanie zainteresowanych gmin, a nie ogólnie wyznaczone prowincje miały być najlepszym rozwiązaniem, opartym na wiedzy i potrzebach samych zainteresowanych podmiotów.

⁴⁰⁵ Parlamentarzyści Włoskiej Partii Komunistycznej Gino Beltrame oraz Giancarlo Pajett przedstawili projekt, który prowincję określał jako kondominium władz gminnych oraz regionalnych, sprawujących nad nimi kolegiałną kontrolę. Ponadto proponował, aby Triest objąć szczególną autonomią polityczną, kontynuując niejako jego pozycję wolnego miasta, ale już w ramach Republiki Włoskiej.

był projekt Narcisio Sciolisa, który zakładał regionalną centralizację polityczną, przy jednoczesnej decentralizacji gospodarczej. Swój program regionalnej autonomii przedstawiała także grupa ekspertów powołana z inicjatywy radnych z Triestu⁴⁰⁶.

3.2. Autonomia a sprawa friulska

Opracowanie i wprowadzenie w życie autonomii dla obszaru łączącego w sobie dwie tożsamości: friulską i julijską było zadaniem niełatwym. Jak zauważa Davide Rossi: „[...] zarówno w 1947, jak i w 1963 roku włoski parlament miał całkowitą świadomość sztuczności regionu, którego nie można było zdefiniować [...]”⁴⁰⁷. Wspomina o tym również Sergio Zilli: „W fazie, w której możliwe staje się utworzenie Regionu o Statusie Specjalnym, przestrzeń regionalna jest wyraźnie podzielona na dwie części: Friuli i obszar odnoszący się do Triestu”⁴⁰⁸. Problemy nakreślone przez powyższych badaczy można podzielić na trzy zasadnicze kategorie. Pierwszą z nich była kwestia rywalizacji o prymat terytorialny pomiędzy Udine (oraz szerzej – Friuli) a Triestem. Drugą, dotyczącą przede wszystkim Friulów problem okrojonych gwarancji (czy też ich braku) dotyczących ochrony ludności rdzennej. Trzecią, pojawiającą się szczególnie w południowym zachodzie regionu zarzut o braku dostosowania regionalnego podziału terytorialnego do potrzeb gospodarczych⁴⁰⁹. Należy podkreślić, że wymienione obszary problemowe nie zostały wytworzone jako bezpośrednie następstwo wprowadzenia założeń autonomii. Były one formułowane na długo przed tym wydarzeniem (już od końca lat 40. XX wieku). Wejście w życie regionalnego statutu autonomii zadziało więc nie jako asumpt, ale jako katalizator tych problemów i nastrojów im towarzyszących.

Pierwszy z wymienionych problemów dotyczył sporu o prymat terytorialny. Stolicą regionu specjalnego został Triest. Zostało to negatywnie odebrane przez dużą część pozostałych mieszkańców regionu, szczególnie Friulów oraz społeczności miasta Udine. Niezadowolona strona podkreślała przede wszystkim brak związków pomiędzy tymi dwoma ekosystemami kulturowymi. Niekompatybilność miała wykluczać sztywne łączenie tych

⁴⁰⁶ Szerzej o wszystkich koncepcjach regionalnego ustroju Friuli Wenecji Julijskiej w fazie jego planowania na przełomie lat 50. i 60. XX wieku *vide* Polsi A., *L'ultima regione...*, op. cit., s. 282-286.

⁴⁰⁷ Rossi D., *L'invenzione...*, op. cit., s. 21.

⁴⁰⁸ Zilli S., *Dal nome composto alla Città metropolitana. Le condizioni del diversificato sviluppo territoriale del Friuli Venezia Giulia* (w:) *Territorio e consumo in una Regione composita*, red. S. Zilli, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2019 r., s. 7.

⁴⁰⁹ Chodziło przede wszystkim o dążenia miasta Pordenone do uzyskania własnej prowincji. Kwestia ta została uregulowana już w 1968 roku. Powołano wtedy do życia prowincję Pordenone wydzieloną z południowo-zachodnich ziem prowincji Udine. Zilli S., *Dal nome...*, op. cit., s. 21-24.

ziem. Za duży afront postrzegano samo wyznaczenie Triestu na stolicę regionu⁴¹⁰. Friuli, czyli obszar stanowiący 87% całego regionu, będący w o wiele gorszej kondycji gospodarczej⁴¹¹ został postawiony w pozycji podrzędnej. Potęgowało to nierówności pomiędzy Udine i Triestem w zakresie przemysłu, rolnictwa czy edukacji. To z kolei miało swoje odzwierciedlenie w nastojach społecznych, gdzie główna oś niezadowolenia była oparta o niewystarczające mechanizmy ochrony mniejszości.

Obok sporu dwóch części regionu uwydatniało się coraz większe niezadowolenie z sytuacji lokalnej ludności. Po wejściu w życie autonomii nastąpiła sytuacja problematyczna, w której ludność rdzenna nie była objęta mechanizmami ochronnymi. Wynikało to z oparcia przepisów ochrony mniejszości o przyjęte w 1954 roku Memorandum londyńskie, które wyróżniało tylko mniejszość „jugosłowiańską”, czyli *de facto* słoweńską i to jej gwarantowało przywileje⁴¹². W związku z tym, że Friuliowie nie zostali objęci ochroną statutową, a potencjalne działania regionu *ad hoc*⁴¹³ nie były wystarczające, zaczęli oni odwoływać się do innych metod i brać sprawy we własne ręce. Chodziło przede wszystkim o kultywowanie tradycji i lokalnej tożsamości poprzez różnego rodzaju oddolne inicjatywy językowe, kulturowe i naukowe kreowane przez stowarzyszenia i grupy społeczne⁴¹⁴. Początkowa organizacja tego typu przedsięwzięć należała w dużej mierze do kleru katolickiego z obszaru Udine i całego Friuli. To księża w znaczącym stopniu pomagali w krzewieniu czy ochronie lokalnych zwyczajów i tradycji. Najczęściej będąc członkami stowarzyszeń odwołujących się do filozofii czy szerszej humanistyki, takich jak chociażby *Int Furlane*⁴¹⁵. W następstwie coraz większej fali niezadowolenia po 1963 roku miejsce organizacji katolickich zajęły ruchy obywatelskie. To właśnie na kanwie protestów

⁴¹⁰ Chodziło nie tylko o kwestie różnic historycznych, tożsamościowych czy kulturowych, ale nawet o sprawy tak kluczowe jak brak dostatecznej infrastruktury drogowej łączącej Udine i resztę terytorium Friuli z miastem Triest.

⁴¹¹ Friuli w tamtym okresie stanowiło jeden z najbiedniejszych regionów Włoch i najbiedniejszy w północnej części kraju, przez co określano go mianem „południa północy”. Zilli S., *Dal nome compost...*, op. cit., s. 22.

⁴¹² W Memorandum obydwie strony porozumienia: Włochy i Jugosławia zobowiązały się do wzajemnego poszanowania mniejszości drugiego państwa na swoich terytoriach.

⁴¹³ D’Orlando E., *Attualità e prospettive...*, s. 12-13.

⁴¹⁴ Coluzzi P., *Minority Language...*, op. cit., s. 211.

⁴¹⁵ Działania kleru katolickiego w tamtym okresie opierały się na konsolidacji społeczeństwa szczególnie wokół szeroko rozumianej „sprawy Friuli”. Odwoływano się przy tym najczęściej do połączenia metod religijnych i historycznych. Chciano poprzez różnego rodzaju inicjatywy z jednej strony podkreślać katolickie dziedzictwo ziem Friuli jako dawnego Patriarchatu Akwilei, a z drugiej budować więzy tożsamościowe, uwydatniać potrzebę lokalnej współpracy i spółdzielczości. Coluzzi P., *Minority Language...*, op. cit., s. 211; Szerzej o udziale i roli księży katolickich w procesie ochrony lokalnej tożsamości Friulów *vide* Gomboso G., Ellero G., *"Int Furlane" nell'europa delle minoranze: etelredo pascolo: 25 anni di giornalismo in friulano*, Istitut Ladin Furlan "Prè Checo Placerean", San Lorenzo 2012 r., s. 14-15.

młodzieży powstał w 1966 roku *Movimento Friuli* („Ruch Friuli”), który w następnych latach miał przerodzić się w regionalną siłę polityczną.⁴¹⁶

Należy jednocześnie zauważyć, że wymienione wyżej inicjatywy i ruchy oddolne wynikały w dużym stopniu z luki prawnej i braku woli politycznej do uregulowania kwestii mniejszości etnicznych czy używanych przez nich języków⁴¹⁷. Od zakończenia wojny jedynie Słoweńcy żyjący na terenie FVG byli objęci ochroną na mocy konkretnych przepisów prawa, chociaż i ta kwestia budziła dużo emocji, z racji na wiele niedopowiedzeń i niewyjaśnionych obszarów⁴¹⁸. Społeczność friulska była w tym samym czasie pozbawiona tożsamej ochrony. Pierwsze regulacje mające na celu zmianę tego stanu rzeczy to dopiero 1977 rok. W odpowiedzi na straty wyrządzone na ziemiach regionu, przez mające miejsce rok wcześniej dwa trzęsienia ziemi, władze centralne postanowiły zareagować przyjmując specustawę o odbudowie⁴¹⁹. Kompleksowy dokument polityczno-gospodarczy stał się nowym fundamentem budowy lokalnej sprawczości. Pokazywał to chociażby art. 26, w którym przy okazji powołania do życia uniwersytetu w Udine, odwołano się jednocześnie – chociaż lakonicznie – do kwestii kultury i dziedzictwa Friuli⁴²⁰.

Droga do wprowadzenia kompleksowych rozwiązań trwała jeszcze ponad dwie dekady. Wynikało to z faktu, iż w kolejnych latach po 1977 roku nadal istniała pewnego rodzaju luka administracyjno-prawna w zakresie ochrony ludności rdzennej na terenie FVG. Friuliowie nadal nie byli identyfikowani jako pełnoprawna mniejszość językowa, żyjąca na

⁴¹⁶ Ruch powstał na bazie protestów młodych ludzi, domagających się utworzenia w Udine uczelni wyższej w randze uniwersytetu, która miałaby przyczynić się do lokalnego rozwoju, zmniejszenia emigracji zarobkowej i przede wszystkim być przeciwwagą dla jedyne uniwersytetu w regionie, znajdującego się w Trieście. Na kanwie tych wydarzeń powstał ruch otwarty dla wszystkich stron politycznych, zrzeszający przedstawicieli wielu profesji i klas społecznych. Strassoldo R., *The sociolinguistic situation of Friuli: findings from recent research* (w:) *Llengua i identitat*, red. M. Angels Massip, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2008 r., s. 102.

⁴¹⁷ Kwestia stanowi nieco szerszy problem ogólnego ustroju regionalnego państwa i niechęci wertykalnego transferu władzy ze strony rządzącej we Włoszech Chrześcijańskiej Demokracji.

⁴¹⁸ Kierując się założeniami Memorandum londyńskiego (1954), przyjęto w 1961 roku ustawę nr 1012 „Dyscyplina instytucji edukacyjnych w prowincji Gorycja i na terytorium Triestu”, która jednak regulowała tylko kwestie użycia języka słoweńskiego w oświacie.

⁴¹⁹ Ustawa z 1977 roku zawierała przede wszystkim przepisy umożliwiające sprawną odbudowę na ziemiach dotkniętych kataklizmem. Jednocześnie obowiązki nadzoru przeniesiono w dużym stopniu na władze lokalne – burmistrzów. W efekcie tego Friuli odrodziło się nie tylko ekonomicznie, ale również psychologicznie. Zmianom gospodarczym towarzyszył wzrost poczucia sprawczości i znaczenia. Zilli Sergio, *Riordino territorial...*, op. cit., s. 164;

⁴²⁰ D’Orlando E., *Genesi, sviluppi e prospettive dell’autonomia speciale della Regione Friuli Venezia Giulia* (w:) *Lineamenti di diritto costituzionale della regione Friuli Venezia Giulia*, red. E. D’orlando, L. Mezzetti, G. Giappichelli Editore, Turyn 2017 r., s. 15.; Art. 26. ustawy z 1977 roku poświęcony został kwestii ustanowienia uniwersytetu w Udine jako „organicznego narzędzia do rozwoju i odnowy oryginalnych nurtów kultury, języka, tradycji i historii Friuli”. Legge 8 agosto 1977, n. 546. Ricostruzione delle zone della regione Friuli-Venezia Giulia e della regione Veneto colpite dal terremoto nel 1976. (GU n.227 del 22-08-1977)

terenie Republiki Włoskiej. Zaznaczyć należy, że nie był to tylko problem tej grupy ludności, ponieważ nadal brakowało jednego kompletnego ustawodawstwa w przedmiocie identyfikacji czy wyodrębnienia języków mniejszości na terenie całego kraju. Wobec tego na w regionie postanowiono po pierwsze posiłkować się ustawodawstwem regionalnym, po drugie czerpać potencjalne korzyści z ogólnych aktów prawa krajowego. Przykładem pierwszej kategorii działań było prawo przyjęte przez Radę Regionalną Friuli Wenecji Julijskiej w 1981 roku. Odnosiło się ono do ogólnej ochrony zróżnicowanego dziedzictwa kulturowego na terenie regionu⁴²¹. Jednocześnie czerpano także z drugiej zarysowanej kategorii, to znaczy działań rządu centralnego, na przykład w zakresie obdarzania władz lokalnych kompetencjami do ustalania języków kontaktowych w administracji⁴²².

Inicjatywa lokalna została po raz kolejny zastosowana w 1996 roku, kiedy Rada Regionalna przyjęła już o wiele bardziej kierunkowy akt prawny. Było to prawo regionalne nr 15/1996 r., które już wprost w nazwie odnosiło się do „zasad ochrony i promocji języka i kultury friulijskiej”⁴²³. Po raz kolejny jednak w obliczu braku ogólnokrajowego punktu odniesienia, przepisy w nim zawarte były skonstruowane na tyle liberalnie, jak bardzo pozwalało ówczesne ustawodawstwo krajowe. Stąd podkreślany jest na przykład art. 11 tego prawa, w którym zawarto z jednej strony możliwość używania języka friulskiego na obszarach gmin, gdzie on występuje, jednocześnie zastrzegając, iż nie może to narazić na uszczerbek oficjalnego charakteru języka włoskiego i jego statusu. Dualizm ten wynikał w dużym stopniu z funkcjonowania radnych w złożonej sytuacji prawnej. Nie mogła ona jednak w dalszym stopniu opóźniać czy wykluczać potrzeby coraz bardziej kompleksowego uregulowania kwestii ochrony tożsamości znaczącej grupy etnicznej, żyjącej na terenie regionu. Przepisy te, chociaż mające rangę prawa regionalnego stały się jednym z ważniejszych wydarzeń w kontekście identyfikacji Friulów jako grupy rzeczywiście potrzebującej ważniejszej dystynkcji. Lata 90. XX wieku i przełom XX i XXI wieku przyniosły szereg rozwiązań, będąc preludium do dzisiejszej autonomii.

⁴²¹ W dokumencie tym wymieniono kulturę Friulów jako dobro regionalne podlegające ochronie. D’Orlando Elena, *Genesi, sviluppi...*, op. cit., s. 16.

⁴²² Cisilino W., *La Disciplina Giuridica Sull’uso Della Lingua Friulana Nella Pubblica Amministrazione* (w:) „Osservatorio sulle fonti” fasc. 1/2016, s. 2. 1-24.

⁴²³ Legge regionale 22 marzo 1996, n. 15. Norme per la tutela e la promozione della lingua e della cultura friulane e istituzione del servizio per le lingue regionali e minoritarie. (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.26 del 06-07-1996).

3.3. Współczesna autonomia Friuli-Wenecji Julijskiej. Analiza teoretyczno-normatywna

Friuli Wenecja Julijska (FVG) to jeden z 20 regionów Włoch, a także jeden z 5 posiadających specjalny status autonomiczny. Charakterystyczną jego cechą, wynikającą z przygranicznego charakteru i złożonej historii jest wysokie zróżnicowanie etniczne oraz kulturowe. Na obszarze jednego z najmniejszych włoskich regionów (FVG zajmuje obszar 7,924 km²)⁴²⁴, gdzie populacja wynosi 1.195.792⁴²⁵ mieszkańców, żyją przedstawiciele różnych mniejszości etnicznych oraz językowych. Zalicza się do nich przede wszystkim ludność rdzenną, czyli Friulów, ale również mniejszość słoweńskojęzyczną oraz niemieckojęzyczną. Skomplikowane uwarunkowania geopolityczne oraz społeczne sprawiły, że region ten – w przeciwieństwie do pozostałych czterech regionów specjalnych – swoją autonomię uzyskał dopiero w latach 60. XX wieku. Na mocy Statutu Specjalnego (nazywanego zamiennie Statutem Autonomii) uchwalonego 31 stycznia 1963 i wprowadzonego w życie 16 lutego 1963 roku. Friuli-Wenecja Julijska jest najmłodszym regionem specjalnym w Republice Włoskiej.

Jedną z ważniejszych kwestii lokalnej autonomii, podkreślaną przez lata była ta odwołująca się do finansów regionu. Przyjęty Statut – jak podkreślają osoby mające przeszłość w organach wykonawczych czy ustawodawczych – regionu był bardzo ważny w zakresie regulacji finansowych. Te podzielone są na 3 części: partnerską, wspólną oraz własną. W skład części partnerskiej (stanowiącej niemal 3/4 całego budżetu regionalnego) wchodzi dochody z tytułu podatków państwowych, pobieranych na terenie regionu takich jak: VAT, podatki dochodowe od osób fizycznych i prawnych czy podatek akcyzowy. W każdym przypadku region posiada ustaloną i wyrażoną ułamkiem bądź procentami część, która trafia do jego budżetu⁴²⁶. Część wspólna budżetu regionalnego to transfery państwowe w celu finansowania sektorów deficytowych takich jak: opieka zdrowotna, czy transport publiczny. Ostatnim filarem jest część własna regionu, do której zaliczyć można na przykład

⁴²⁴ Hasło „Friuli Venezia Giulia” w bazie encyklopedii Treccani, *Enciclopedia Italiana Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/friuli-venezia-giulia/> [02.09.2024].

⁴²⁵ *Regione in Cifre 2024*, Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia, Triest 2024 r., s. 277.

⁴²⁶ W przypadku VATu do kasy regionalnej trafia 9,1/10 części tego podatku. Podatek dochodowy to: 6/10 od osób fizycznych oraz 4,5/10 od osób prawnych. W przypadku podatku akcyzowego wyrażone zostało to w procentach. Mniej więcej 30% pieniędzy z akcyzy pozostaje w regionie.

dotatkową opłatę od dochodu osób fizycznych czy opłatę od regionalnej produkcji, co stanowi dwa najważniejsze elementy „własnego” finansowania FVG⁴²⁷.

Odpowiednimi proporcjami określony jest też sposób transferowania pieniędzy z regionalnego budżetu do gmin. Najczęściej jest to około 25% z wymienionych powyżej form dochodów przewidzianych dla regionu. Od lat 90. XX wieku kwoty, jakie władze regionalne transferują do gminnych wspólnot lokalnych były i są przedmiotem debat i sporów. Najczęściej porusza się argumenty jak najlepszego wykonywania przez samorządy lokalne swoich zadań wynikających z decentralizacji, na które to potrzeba adekwatnych środków. Z kolei sam region wydziela środki i prowadzi działania oddziaływujące na lokalną społeczność i gospodarkę. Argument ten wynika z historii FVG jako regionu specjalnego i zadań jakie na przestrzeni lat stawały przed władzami regionalnymi, celem stymulowania, a niekiedy ratowania regionalnej gospodarki. Ta oparta była początkowo na dwóch filarach: rolnictwie i turystyce (Friuli) oraz sektorze stoczniowym (Triest). W kolejnych dekadach po wprowadzeniu regionalnej autonomii czynione były wysiłki przede wszystkim w kierunku transformacji gospodarczej Friuli, która z charakteru agrarnego przechodziła w przemysłowy⁴²⁸. Jednocześnie władze regionalne stawiały na upowszechnianie obywatelskiej i przedsiębiorczej kooperacji w przedmiocie regionalnej gospodarki. Jak zauważa Elena D’Orlando tego typu działania były wypadkową regionalnego konstytucjonalizmu wytworzonego po 1963 roku. Poczucie lokalnej tożsamości wpływało na redefinicję gospodarczego wymiaru terytorialnego, co oznaczało wsparcie idei zrównoważonego rozwoju jako budulca konkurencyjności na regionalnych i globalnych rynkach⁴²⁹.

W regionie Friuli Wenecja Julijska system sprawowania władzy opiera się na dwóch organach: Radzie Regionalnej oraz Prezydencie Regionu. Rola obydwu wymienionych podmiotów nie była od początku oczywista, co więcej już od momentu powstania FVG jako regionu specjalnego widoczny był pewnego rodzaju konflikt jaki wytworzył się pomiędzy regionalną egzekutywą a legislatywą w zakresie poglądów na temat jej kształtu i przyszłych reform. Ponadto w samym regionie również zauważano aktywność środowisk politycznych nakierowaną na zredefiniowanie regionalnego systemu rządów. Z uwagi, iż autonomia

⁴²⁷ Szerzej na temat wszelkiego rodzaju podatków i danin wchodzących w skład budżetu regionalnego, ich nazw i podziału *vide* Ieraci G., *Il Friuli-Venezia Giulia. Autonomia finanziaria senza tassazione un'occasione persa?* (w:) „Istituzioni del Federalismo” 1.2012, s. 144-155.

⁴²⁸ *Ibidem*, s. 143-145.

⁴²⁹ D’orlando E., *Attualità e prospettive...* op. cit., s. 9-10.

wprowadzana była już w latach 60. XX wieku, była możliwość do porównania z już istniejącymi regionami o podobnej charakterystyce. W tym celu często chciano posiłkować się rozwiązaniami z Trydentu-Górnej Adygi, Sardynii czy Sycylii. To właśnie pierwszy z wymienionych regionów stał się dostarczycielem pomysłu, który określić można mianem dualizmu regionalnego. Część lokalnych polityków i mieszkańców liczyła, że wprowadzana w życie autonomia instytucjonalna oparta będzie chociażby na rozwiązaniach z regionu Trydent-Górna Adyga, które charakteryzowało przede wszystkim istnienie dwóch dużych prowincji o kompetencjach *de facto* regionalnych. W efekcie tego chciano rozdzielić region na dwie silne prowincje posiadające własne rady i prezydentów na wzór rozwiązań przyjętych zaraz po wojnie w regionie TGA⁴³⁰. Z perspektywy politologicznej postrzegano ten pomysł jako niekorzystny dla prowincji ościennych: Pordenone oraz Gorycja, dla których mogłoby to być znaczące osłabienie podmiotowości politycznej. Z punktu widzenia społeczno-gospodarczego rozwiązanie takie cechowało się wątpliwą jakością. Przyjmując, iż zgodnie z założeniami twórców tego pomysłu miało dojść do sub-regionalizacji regionu FVG na dwie części: północno-zachodnią (składającą się z prowincji Udine, Pordenone oraz przynajmniej części Gorycji) oraz południowo-wschodnią (miasto Triest z Wenecją Julijską oraz ewentualnie część Gorycji), mogło to stworzyć problemy nieproporcjonalnie rozgraniczonych podmiotów, z których jeden – zachodni w dłuższej perspektywie uzyskałby naturalnie lepszą pozycję gospodarczą i polityczną. Licząc się z tymi opiniami, szczególnie w zakresie gospodarczej siły regionu nie zdecydowano się na krok sub-regionalizacyjny i postawiono na klasyczną formę region-prowincję, którą następnie dostosowywano do lokalnych potrzeb.

3.3.1. Regionalne organy ustawodawcze i wykonawcze

Rada Regionalna Friuli-Wenecji Julijskiej⁴³¹ jest organem ustawodawczym funkcjonującym na podstawie przyjętego w 1963 roku Statutu Specjalnego. Wybierana jest ona na okres 5 lat, który – co warto podkreślić – rozpoczyna się w dniu wyborów, a nie w dniu pierwszego posiedzenia nowej kadencji. W jej skład wchodzi obecnie 48 radnych, a ich liczba jest

⁴³⁰ Idee te propagowali najmocniej autonomiści z miasta Udine i okolic, co nie znajdowało aprobaty w ościennych terytoriach Gorycji i Pordenone. Ewentualna implementacja wariantu tyrolskiego względem FVG marginalizowałaby bowiem te dwa mniejsze podmioty, gdyż miały one zostać wchłonięte do potencjalnej prowincji, bądź też sub-regionu Friuli. Santeusano I., *L'idea di Friuli. Nelle lotte politico-nazionali del Goriziano* (w:) *Cultura friulana nel Goriziano*, red. F. Tassin, Istituto di Storia Sociale e Religiosa, Gorycja 1988 r., s. 216.

⁴³¹ (wł. *Consiglio regionale del Friuli-Venezia Giulia*, j. friulski: *Consei Regjonâl dal Friûl-Vignesie Julie*, sl. *Deželni svet Furlanije-Julijske krajine*, niem. *Regionalrat von Friaul-Julisch Venetien*)

zmienna i w każdej kadencji ustalana na podstawie przyjętego statutowo współczynnika⁴³². Zgodnie z art. 13. ust. 1 Statutu, wybory do tego gremium mają charakter bezpośredni, równy oraz w tajny. Prawo wyborcze – zarówno bierne jak i czynne – przysługuje każdemu obywatelowi regionu, który ukończył 18 rok życia i jest ujęty w spisie sporządzanych na szczeblach gminnych. Statut nie określa wprost warunków zasad przeprowadzenia wyborów, te w myśl art. 12. owego dokumentu są ustalane na podstawie szczegółowego prawa regionalnego z 2007 roku⁴³³. Wyborca oddaje w pierwszej kolejności głos na daną listę, a następnie kandydata. Warto podkreślić, że z uwagi na używanie jednej, wspólnej karty do głosowania w wyborach do Rady i na urząd Prezydenta Regionu, występuje przy tej okazji szereg warunków i sprzężeń⁴³⁴.

Podobnie złożona jest procedura przydzielania głosów, ugrupowaniom czy koalicji, które przekroczyły próg⁴³⁵. Gaia Ripamonti ordynację w regionie określa mianem „wyborów typu mieszanego łączących w sobie formułę proporcjonalną z większościowym mechanizmem korygującym”⁴³⁶. Owe korygowanie następuje poprzez dwa różne założenia premii oraz jedną gwarancję. Zwycięski obóz polityczny może liczyć na większościową premię dwuwariantową (60% lub 55% miejsc w Radzie Prowincji). Pozostałe listy i ugrupowania, które przekroczyły próg wyborczy mają natomiast zapewnioną mniejszościową kwotę gwarancyjną (minimum 40% miejsc w Radzie)⁴³⁷. Z punktu widzenia

⁴³² W 2013 roku przyjęta została poprawka do Statutu Specjalnego, która zmieniła między innymi art. 13. ust. 2. Statutu, dotyczący liczby radnych regionalnych. Według znowelizowanych wtedy przepisów, obowiązujących do dziś, jeden radny przypada na każde 25 000 mieszkańców. Legge Costituzionale 31 gennaio 1963, n. 1. Statuto speciale della Regione Friuli-Venezia Giulia. (GU n.29 del 01-02-1963) zwane dalej „Statut Specjalny Regionu Friuli-Wenecja Julijska”; Pełny tekst modyfikacji Statutu FVG z 2013 roku w zakresie ustalania liczby radnych *vide* Legge Costituzionale 7 febbraio 2013, n. 1. Modifica dell'articolo 13 dello Statuto speciale della regione Friuli-Venezia Giulia, di cui alla legge costituzionale 31 gennaio 1963, n. 1. (GU n.40 del 16-02-2013).

⁴³³ Legge regionale 18 giugno 2007, n. 17. Determinazione della forma di governo della Regione Friuli Venezia Giulia e del sistema elettorale regionale, ai sensi dell'articolo 12 dello Statuto di autonomia. (BUR n.026 del 27-06-2007) zwane dalej „Prawo wyborcze regionu Friuli-Wenecja Julijska”.

⁴³⁴ Oddanie głosu na daną listę w wyborach do Rady Regionalnej jest równoznaczne z oddaniem głosu na danego kandydata na Prezydent Regionu przypisanego do konkretnej listy, chyba że wyborca na karcie „prezydenckiej” dokona innego wyboru. Sprzężenie głosów nie następuje w przeciwnym wypadku. Jeżeli wyborca odda głos tylko na kandydata na regionalnego Prezydenta, to głos ten nie jest wtedy łączony z listą do Rady przypisaną do kandydata. Art. 26. Prawo wyborcze regionu Friuli-Wenecja Julijska.

⁴³⁵ Próg wyborczy dla ugrupowań startujących samodzielnie wynosi 4%, natomiast dla tych w ramach koalicji 1,5% przy warunku, że cała koalicja – której dana partia jest częścią – uzyskała minimum 15% głosów. Ripamonti G. M., *Le elezioni regionali in Friuli-Venezia Giulia* (w:) „Regional Studies and Local Development” 12/2023, s. 33.

⁴³⁶ *Ibidem*.

⁴³⁷ Premia większościowa powiązana jest z wynikiem zwycięskiego kandydata na urząd Prezydenta Regionu. Jeżeli wygra on uzyskując przy tym ponad 45% głosów ważnych, to skorelowana z nim lista ma przyznane 60% miejsc w Radzie Regionalnej. Jeżeli wygra on uzyskując mniej niż 45% głosów ważnych, to skorelowana z nim lista otrzyma 55% miejsc w Radzie. W myśl regionalnego prawa wyborczego istnieje również kwota gwarancyjna dla opozycji. Przepisy mówią, że wszystkim pozostałym listą i ugrupowaniom, które dostały się

analizy systemu wyborczego i jego oddziaływania na szerszy aspekt całego regionalnego systemu politycznego należy zauważyć, że po pojawiającym się na pierwszy rzut oka skomplikowaniu, uwydatnia się struktura zapewnienia jakości rządu, przy jednoczesnym wyrównywaniu sił. Z jednej strony ustawodawca regionalny wprowadził przepisy, które umożliwiają zwycięskiej koalicji na czele z Prezydentem Regionu posiadanie bezwzględnej większości w Radzie. Zakładając więc, że mandat prezydencki jest mandatem silnym, bo wyrażonym w wyborach powszechnych zapewnia się również większość potrzebną do realizacji programu i priorytetów nowego gabinetu. Z drugiej jednak strony prawodawstwo regionalne chroni przed hegemonicznymi rządami większości poprzez przypisanie blokowi „opozycyjnemu” ustalonej na 40% liczby miejsc w Radzie. Wpisuje się to w demokratyczne standardy rządów większości, z poszanowaniem mniejszości, co z resztą wyraża samo prawo to gwarantujące, które w badanym artykule 27. nosi tytuł „Premia większościowa i gwarancja dla mniejszości”⁴³⁸. Tym bardziej jest to ważne w przypadku regionu specjalnego, który łączy w sobie wiele zróżnicowanych głosów i poglądów.

Kolejnym aspektem w ramach procedury wyborczej jest uwzględnienie reprezentacji mniejszości słoweńskiej z terenu FVG. Zostało to ustalone dwuetapowo obejmując procedury przedwyborcze, jak i powyborcze. Listy formowane przez przedstawicieli diaspory słoweńskiej objęte są preferencyjnym mechanizmem zbierania podpisów w celu ich rejestracji (mniejszy wymagany próg). Drugim ważnym aspektem, bo oddziaływującym już na organ lokalnej władzy ustawodawczej, to gwarancja reprezentacji słoweńskiej w Radzie Regionalnej. Jest to szczegółowo wyrażone w regionalnym prawie wyborczym i ustala dwutorowy mechanizm zależny od wyników danej elekcji. Radny słoweński może zostać przydzielony bezpośrednio z listy słoweńskojęzycznej. Jeżeli natomiast taka lista nie powstała samodzielnie, ale była w ramach wyborów powiązana z inną listą lub koalicją ogólnoregionalną i uzyskała przynajmniej 1% ważnych głosów, wtedy ma ona zagwarantowany jeden mandat⁴³⁹. Wymienione wyżej zasady należy postrzegać jako elementy z jednej strony aktywizujące i ułatwiające, a z drugiej typowo gwarancyjne.

do Rady przysługuje minimum 40% miejsc w niej dostępnych. Art. 27. Prawo wyborcze regionu Friuli-Wenecja Julijska.

⁴³⁸ *Ibidem*; Ferrara A., *Le autonomie speciali (w:) Quinto rapporto annuale sullo stato del regionalismo in Italia*, red. A. D’Atena, Giuffrè Editore, Mediolan 2008 r., s. 111.

⁴³⁹ Art. 28 Prawo wyborcze regionu Friuli-Wenecja Julijska; D’Ignazio G., Moschella G., *Specialità e asimmetrie nell’ordinamento regionale (w:) Diritto regionale e degli enti locali*, red. S. Gambino, Giuffrè Editore, Mediolan 2009 r., s 264.

Zmniejszenie potrzebnej do zebrania liczby podpisów to dostrzeżenie przez lokalnego ustawodawcę istnienia specyficznej grupy językowej i kulturowej. Poprzez preferencyjny system rejestracji grupa ta może w adekwatny do swojej wielkości sposób podejmować inicjatywę udziału w regionalnym procesie wyborczym. Ponadto druga zasada, dotycząca podziału mandatów w Radzie i rezerwacji jednego z nich dla mniejszości słoweńskiej, to gwarancja udziału jej przedstawiciela w pracach lokalnego organu ustawodawczego oraz kontroli w stosunku do egzekutywy.

Władza wykonawcza w regionie należy do Rządu Regionalnego oraz stojącego na jego czele Prezydenta Regionu. W przedziale czasu, który nazwać można pierwszym etapem funkcjonowania autonomii, czyli do przełomu XX i XXI wieku, funkcja Prezydenta była ściśle powiązana z regionalną legislaturą, ponieważ to tam dokonywał się wybór członków rządu. Zmiana tej procedury nastąpiła w czasie wyborów regionalnych w 2003 roku. Prezydent był wtedy po raz pierwszy wybierany w wyborach powszechnych, chociaż nie według *stricte* regionalnego prawa wyborczego, a według dozwolonych wtedy przez ustawodawcę określonych przepisów przejściowych⁴⁴⁰. Kompleksowe regulacje w tym zakresie zostały przyjęte przez radnych w 2007 roku i po raz pierwszy użyte w wyborach rok później w 2008 roku. Na ich podstawie ustanowione zostało, że wybory na urząd Prezydenta Regionu mają charakter powszechny oraz większościowy, a więc także jednoturowy (zdobywca największej liczby głosów wygrywa). Zwycięzca uzyskuje ponadto mandat radnego regionalnego, ten sam mandat przysługuje również kandydatowi, który zajął drugie miejsce⁴⁴¹. Warto więc zwrócić uwagę, że lokalny system wyborczy premiuje pierwszego przegranego kandydata miejscem w radzie. W sytuacji, w której elekcja jest jednoturowa i najczęściej zogniskowany wokół dwóch przeciwnych sobie koalicji, czy też bloków politycznych, jest to zarysowanie ram pewnego rodzaju opozycyjnego lidera oraz uszanowania głosów oddanych na przywódcę przegranej obozu i jego zaplecza. Ponadto trzeba zauważyć, że spośród trzech badanych w pracy regionów, Friuli-Wenecja Julijska jest jedynym (obok prowincji Trydentu), w którym wybór Prezydenta odbywa się w formie bezpośredniej, a nie poprzez głosy radnych.

⁴⁴⁰ Wybory w 2003 roku przeprowadzono na podstawie ustawy z 1995 roku o regionalnych wyborczych procedurach (potocznie wł. *Legge Tatarello*), ponieważ przyjęta przez radnych z Friuli-Wenecji Julijskiej pierwsza wersja nowej ordynacji została odrzucona przez ludność w referendum stosunkiem głosów 73% do 26% na „NIE”. *Informacja o referendum w regionie Friuli-Wenecja Julijska w 2002 roku*. https://www1.interno.gov.it/mininterno/export/sites/default/it/sezioni/sala_stamp/notice/elezioni/notizia_17231.html_72398209.html [07.11.2024].

⁴⁴¹ Ripamonti G.M., *Le elezioni regionali...*, op. cit., s. 34.

Wybrany Prezydent jest zobligowany do stworzenia swojego gabinetu składającego się z ministrów-asesorów (wł. *assesori*). Ustala on: po pierwsze skład personalny (nie mniej niż 8, ale nie więcej niż 10 osób), a po drugie odpowiednie wydziały, za które każdy z członków gabinetu będzie odpowiedzialny. Spośród wyznaczonych członków regionalnego rządu, jeden desygnowany jest do pełnienia funkcji Wiceprezydenta. Regionalne regulacje prawne nie przewidują formalnego powiazania procedury kreacyjnej z organem ustawodawczym tj. Radą Regionalną. Prezydent ma obowiązek przeprowadzenia oficjalnej prezentacji swojego gabinetu na forum Rady i wygłoszenia *expose*, natomiast nie jest to finalizowane poprzez jakikolwiek mechanizm wotum zaufania. Prezydent natomiast może w uzasadnionych przypadkach przedstawić wniosek o ustosunkowanie się Rady co do funkcjonowania Rządu, jego członków czy realizowanego programu, jeśli uzna on stanowisko radnych za kluczowe dla dalszego funkcjonowania swojego gabinetu. Prawo określa te działania jako „kwestię rządową” i stanowi, że gdy większość radnych odda głos „przeciw” jest to równoznaczne z rezygnacją Prezydenta⁴⁴².

Rola regionalnego Prezydenta to sprawowanie działań nadzorczych wobec członków gabinetu, wykonawczych wobec aktów przyjmowanych przez Radę, kontrolnych i kreacyjnych w stosunku do wyszczególnionych agencji i instytucji regionalnych, informacyjnych w stosunku do Rady i obywateli regionu oraz przedstawicielskich w kontaktach z władzami centralnymi, szczególnie w relacjach z rządem, gdy na jego forum procedowane są kwestie dotyczące regionu. Prezydent jest ponadto osobą odpowiedzialną za coś, co można określić mianem regionalnej dyplomacji, czy też paradyplomacji. To on reprezentuje region na zewnątrz oraz prowadzi jego politykę międzynarodową stosując się przy tym do wytycznych i rekomendacji Rady Regionalnej⁴⁴³.

3.4. Regionalny system partyjny

W okresie I republiki to *Democrazia Cristiana* (DC) posiadała status regionalnego politycznego hegemonu i to jej przedstawiciele zawsze pełnili funkcję Prezydentów Regionu. Sytuacja zmieniła się wraz z erozją włoskiego systemu partyjnego po 1992 roku. Pojawienie się nowych krajowych sił politycznych, a następnie przejście do dwóch rywalizujących bloków w skali ogólnokrajowej: centroprawicy i centrolewicy

⁴⁴² Głosowanie jest przeprowadzane w sposób imienny w terminie maksymalnie 20 dni od złożenia takowego wniosku przez Prezydenta Regionu. *Vide* Art. 14. Prawo wyborcze regionu Friuli-Wenecja Julijska.

⁴⁴³ Szerzej na temat kompetencji, uprawnień i roli Prezydenta Regionu *Vide* Art. 18. Prawo wyborcze regionu Friuli-Wenecja Julijska.

spowodowało, że podobny proces konsolidacji nastąpił również w skali regionu, co nie sprzyjało partiom *stricte* regionalnym. Pierwszym z nich był *Movimento Friuli* (MF). Ruch założony na kanwie protestów studenckich w 1966 roku, w krótkim czasie przerodził się w regionalną partię. Środowisko friulskich autonomistów największe sukcesy odnotowało w wyborach regionalnych w latach 1968-1983. Związane to było z postulatami MF, które dotyczyły wyrażania sprzeciwu wobec uzależniania całego regionu od jednego ośrodka władzy w stolicy – Trieście. W kontrze do tego, profil ideologiczny MF skupiał się przede wszystkim na formułowaniu postulatów większej autonomii dla samego Friuli i jego mieszkańców. Pomimo dynamicznego startu, ugrupowanie nie pozostało na długo w głównym nurcie regionalnej polityki. Spowodowane to było dwoma czynnikami. Po pierwsze – jak wspominali działacze w późniejszych wywiadach – jednym z głównych problemów *Movimento Friuli* były słabe możliwości utrzymania potencjału osobowego oraz przyciągania nowych osób. Było to konsekwencją drugiego czynnika, czyli realizacji postulatów MF (takich jak np. utworzenie uniwersytetu w Udine) oraz zagospodarowaniu tego elektoratu przez projekt *Lega Nord* w latach 90. XX wieku⁴⁴⁴.

Drugim ze znaczących ugrupowań o profilu regionalnym, była działająca od lat 70. do końca przełomu lat 70. i 80. XX wieku *Lista per Trieste* (LpT). Idea powołania do życia formacji politycznej związanej z miastem Triest i okolicami, była bezpośrednią wypadkową podpisania pod koniec 1975 roku przez Mariano Rumora oraz Miloša Minića (MSZ Włoch i Jugosławii) traktatu z Osimo. Dokument ten między innymi potwierdził ostateczny kształt granicy włosko-jugosłowiańskiej, co oznaczało również uregulowanie statusu miasta Triest jako włoskiej metropolii. W związku z tym wśród wielu środowisk politycznych, kulturowych i społecznych powstało poczucie misji utworzenia platformy politycznej, której zadaniem byłoby artykułowanie interesów tego miasta o bogatej i kosmopolitycznej przeszłości. Nie było to poczucie wyobcowane, wszakże jak twierdzi Etorina Bossi Finocchiaro „[...] mieszkańcy Triestu, którzy nie lubią pogrążyć się w bezsensownej roli ofiary, od czasu do czasu się buntują”⁴⁴⁵. Fundament LpT stanowiło porozumienie 10 osób i skorelowanych z nimi środowisk o często skrajnie odmiennych poglądach (od socjalizmu, poprzez liberałów i katolickie centrum, na prawicy kończąc), ale których punkt odniesienia

⁴⁴⁴ *Quando un gruppo d'intellettuali inventò l'autonomismo*, „Messaggero Veneto” 09.01.2016, <https://www.messaggeroveneto.it/cronaca/quando-un-gruppo-dintellettuali-invento-lautonomismo-x9a0eac5> [07.11.2024].

⁴⁴⁵ Bossi Finocchiaro E., *Dalla Mitteleuropa all'Unione Europea*, Book Sprint Edizioni, 2022 r., s. 15.

zawsze stanowiło to położone nad Adriatykiem portowe miasto⁴⁴⁶. Ze względu na to nie doszukiwano się w ich postulatach jakichkolwiek nurtów secesjonistycznych czy irredentystycznych. Głównym katalizatorem politycznym był postulat wzmocnienia roli Triestu w regionie i w kraju oraz walka z regionalną partiokracją i uosabiającą ją Chadecją (DC), która kreowała wszelkie lokalne sojusze polityczne⁴⁴⁷.

Lista per Trieste stanowiła proces trwający niemal dwie dekady. Partia, która została utworzona 1976 roku, 4 lata później w wyborach administracyjnych w prowincji Triest zajęła I miejsce (ponad 33% głosów), przerywając prowincjonalną dominację Chadecji⁴⁴⁸. Równocześnie LpT utrzymywała stabilne poparcie w dwóch kolejnych wyborach regionalnych w 1978 (6,5%) oraz 1983 roku (5,7%)⁴⁴⁹. Był to – jak się potem okazało – szczyt możliwości tej formacji, która na przełomie lat 80. i 90. XX wieku wykazywała objawy coraz mocniejszego wewnętrznego konfliktu. Członkowska różnorodność postrzegana na etapie założycielskim jako konstruktywna umowa na rzecz lokalnej polityki, zaczęła doprowadzać do niedającej się pogodzić różnicy zdań co do kierunku koalicyjnego. Postawienie najpierw na nieudany chwilowy sojusz z Chadecją (DC) zniechęciło część członków UpT, widzących w tej partii naganne cechy włoskiego systemu partyjnego I republiki. Późniejsza zmiana krajowego sojusznika na Socjalistów (PSI) również zakończyła się niepowodzeniem. Choć ówczesna formacja Craxiego⁴⁵⁰ była o wiele bardziej możliwa do zaakceptowania przez najważniejsze osoby w UpT, to współpraca została przerwana ze względu na kryzys całej włoskiej klasy politycznej na początku lat 90. XX wieku i upadek trwającego od dekad systemu partyjnego I republiki⁴⁵¹.

⁴⁴⁶ Początek Listy dla Triestu stanowiło porozumienie zawarte w 1976 roku przez tak zwany „Komitet 10”, którego głównymi inicjatorami byli: Aurelia Gruber Benco (przedstawicielka triesteńskich środowisk socjalistycznych) oraz Gianni Giuricin (były regionalny działacz Włoskiej Partii Komunistycznej). Wewnętrzna kompozycja ugrupowania była zróżnicowana i oprócz środowisk socjalistycznych czy popierających tzw. liberalny socjalizm skupionych wokół dwóch wymienionych wyżej osób, funkcjonowały także frakcje: liberałów, centrystów katolickich czy prawicy. Szerokiej charakterystyki wszystkich frakcji Listy dla Triestu w momencie jej powstania dokonał w swoim artykule Francesco Scabar, *vide* Scabar F., *La Lista per Trieste (1975-1993), storia di un laboratorio politico* (w:) „Quaderni” Vol. XXXI No. 1., s. 418-434.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, s. 415-416.

⁴⁴⁸ Soncini, Italo, *Trieste: stravince il «melone» Crollo della dc, il pci tiene*, „La Stampa” Anno 114, Numero 125 - Martedì 10 Giugno 1980, s. 7.

⁴⁴⁹ Passi M., *Friuli-V. Giulia: alla Regione DC e Melone ancora indietro PCI primo partito a Trieste*, „L'Unita” / Mercoledì 29 Giugno 1983, s. 5.

⁴⁵⁰ Bettino Craxi (1934 – 2000) – włoski prawnik i polityk socjalistyczny. Wieloletni szef PSI (wł. *Partito Socialista Italiano*) i Premier Włoch w latach 1983-1987.

⁴⁵¹ Scabar F., *La Lista...*, op. cit., s. 436-443.

Tabela nr 2. Siła ugrupowań ogólnokrajowych i regionalnych w Radzie Regionalnej Friuli-Wenecji Julijskiej kolejnych kadencjach.

Kadencja rady regionalnej	Procentowy udział radnych z partii ogólnokrajowych w składzie Rady	Reprezentacja partii regionalnych (wyrażona w liczbie radnych z danego ugrupowania)						
		MF ¹	LpT ²	SSk ³	LAF ⁴	UF ⁵	AR ⁶	PpA ⁷
I (1964-1968)	98%	1						
II (1968-1973)	93%	3		1				
III (1973-1978)	95%	2		1				
IV (1978-1983)	89%	2	4	1				
V (1983-1988)	89%	2	4	1				
VI (1988-1993)	94%	1	2	1				
VII (1993-1998)	93%		2		2			
VIII (1998-2003)	97%					1		
IX (2003-2008)	100%							
X (2008-2013)	100%							
XI (2013-2018)	90%			1			4	
XII (2018-2023)	86%			1			1	2
XIII (2023-)	90%			1				

* Grubą linią oznaczono fazę przejścia z systemu partyjnego z etapu I republiki do etapu II republiki.

Legenda:

¹ *Movimento Friuli*

² *Lista per Trieste*

³ *Slovenska Skupnost*

⁴ *Lega Autonomia Friuli*

⁵ *Unione Friuli*

⁶ *Autonomia Responsabile*

⁷ *Patto per l'Autonomia*

źródło: opracowanie własne

Należy zauważyć, że w przeciwieństwie do chociażby do regionu Trydent-Górna Adyga, we Friuli-Wenecji Julijskiej nie miała miejsca sytuacja, w której regionalny system partyjny byłby zdefiniowany na partiach, odwołujących się do mniejszości etnicznych czy narodowych. Jedyną partią aktywną w tym zakresie była i jest *Slovenska skupnost* (SSk), czyli formacja utworzona wraz z powstaniem regionu FVG i odwołująca się do dbania o interes mniejszości słoweńskiej i słoweńskojęzycznej na jego terenie. Brak innych tego

typu formacji spowodowany jest w dużym stopniu czynnikiem etnicznym, a właściwie proporcjami etnicznymi w regionie. Mniejszość słoweńską wyszczególnia się na obszarze 32 z 215 gmin, co stanowi niecałe 15% obszaru regionu i jeszcze mniejszy odsetek ludności. Z kolei mniejszość z najsilniejszym potencjałem demograficznym – Friulowie, tylko przez okres około dwóch dekad lokowała realizację swoich interesów w lokalnej partii (MF), co uległo wygaszeniu, gdy interesy tej grupy etnicznej uległy realizacji, a na rynku politycznym pojawiły się nowe partie ogólnokrajowe.

Partią, która od dekad na stałe wpisała się w polityczny krajobraz regionu jest *Lega*. Z uwagi na brak zdecydowanych ruchów w obrębie środowiska partii stricte regionalnych (szczególnie po przemianach systemowych lat 90. XX wieku), potrafiła sprawnie wejść do regionalnego systemu partyjnego. Legitymując się jako reprezentant federalistycznych ambicji i interesów północy kraju, *Lega* zagospodarowała elektorat przede wszystkim friulskich autonomistów. Pierwszy start w regionalnych wyborach w 1993 roku był dla Ligi niewątpliwie sukcesem. Zdobyła ona wtedy niemal 27% głosów i zajęła 1. Miejsce, osiągając jeszcze lepsze częściowe rezultaty w niektórych częściach regionu⁴⁵². W kolejnych wyborach w 1998 roku musiała uznać wyższość centroprawicowej koalicji Berlusconi, ostatecznie zajmując 2. miejsce, ale nadal wchodząc do regionalnego rządu w ramach wymienionej wyżej koalicji⁴⁵³. Zmiana ordynacji wyborczej przed wyborami w 2003 roku i wprowadzenie bezpośredniego wyboru Prezydenta Regionu oraz mechanizmy premii większościowych zadziałały prokoalicyjnie. System partyjny został spetryfikowany wokół dwóch przeciwstawnych bloków: centroprawicy oraz centrolewicy. Na przestrzeni kolejnych lat zgodnie z zasadą alternacji sprawowały one władzę w regionie niemal naprzemiennie. Dwukrotnie (2003-2008; 2013-2018) rządziła centrolewica skupiona najpierw wokół „Demokratów Lewicy” a następnie Partii Demokratycznej (PD). Trzykrotnie rządy sprawowała centroprawica (2008-2013; 2018-nadal) na czele z *Ligą*⁴⁵⁴, której regionalny sekretarz Massimiliano Fedriga pełni od 2018 roku funkcję Prezydenta Regionu.

⁴⁵² W pierwszym starciu w regionalnych wyborach w regionie FVG, *Lega* swoje najlepsze wyniki uzyskała w okręgach odpowiadającym Prowincjom Pordenone (30,3%) oraz Udine (29,6%), czyli terenach zamieszkałych przez Włochów oraz Friulów. Archiwum wyników wyborów do Rady Regionalnej Friuli-Wenecji Julijskiej w latach 1988-2003, <http://atlanteelettorale.regione.fvg.it/pagine/regionali.htm> [07.11.2024].

⁴⁵³ Ibidem

⁴⁵⁴ Oprócz Ligi do koalicji należą również *Forza Italia* (FI), *Fratelli d'Italia* (FdL) oraz ugrupowanie *Lista Fedriga* (LF), wspierające obecnego Prezydenta Regionu Massimiliana Fedrigę.

Analiza wyników wyborczych w regionie wskazuje na fakt, iż pod względem komparatystyki z innymi badanymi w pracy regionami, Friuli-Wenecja Julijska jest najmniej specjalna, jeżeli chodzi o wewnętrzny system partyjny. Od czasu pierwszych wyborów do regionalnej legislatury mających miejsce w 1964 roku i będących starciem DC, PCI i PSI, w regionie obserwować można stały i silnie bipolarny krajobraz partyjny, uzupełniany jedynie elementem lokalnych ugrupowań. Za punkt wyjścia posłużyć mogą statystyki, według których od początku istnienia regionu, na 14 jego Prezydentów, 13 pochodziło z partii ogólnokrajowych⁴⁵⁵. Ponadto w każdych kolejnych kadencjach Rady Regionalnej od 1964 do 2023 roku procentowy udział radnych z krajowych partii w całkowitym jej składzie wynosił średnio ponad 93% (vide Tabela nr 2.). Za główne powody tego stanu rzeczy można uznać: 1) małą diasporę odrębnych językowo czy kulturowo mieszkańców; 2) sprawne wejście *Ligi* do lokalnego systemu politycznego i pozyskanie bazy wyborczej nie tylko wśród Włochów, ale również Friulów, którzy postulaty autonomii czy reprezentacji swoich interesów zakotwiczyli w tej formacji.

3.5. Różnorodność społeczno-kulturowa regionu

Region Friuli-Wenecja Julijska można określić jako odwieczne terytorium wielokulturowych spotkań. Paolo Segatti i Simona Guglielmi opisują go jako „osadzony we wschodnim rogu półwyspu [apenińskiego – przyp. aut.] wzdłuż granicy, gdzie kultura łacińska, germańska i słowiańska spotykały się i ścierały przez wieki”⁴⁵⁶. Potwierdzeniem tych słów może być przykład pozycji miasta Triest, jako miejsca tygła kulturowego, o którym mówi się, że jest „naznaczony dialogiem międzykulturowym, ekumenicznym i międzyreligijnym (...) przez wiele starożytnych i współczesnych mądrości. Brama łącząca wschód i zachód, północ i południe”⁴⁵⁷. Słowa te wypowiedziane przez Przewodniczącego Episkopatu Włoch, Kardynała Matteo Zuppi’ego nie tylko syntetycznie opisują historię samego Triestu, ale również mogą zostać w tym przypadku zastosowane jako podstawa do rozważań na temat mnogości kultur i języków oraz sposobu ich pogodzenia na tym kawałku włoskiej ziemi. Jak zauważa E. D’Orlando „Z faktycznego punktu widzenia

⁴⁵⁵ Jedynym wyjątkiem był Ricardo Illy. Pochodzący ze znanej w regionie i całych Włoszech rodziny, związanej z produkcją kawy biznesmen, sprawował funkcję Prezydenta Regionu w latach 2003-2008. Choć wybrany został głosami koalicji centrolewicowej, to formalnie pozostawał niezrzeszony.

⁴⁵⁶ Segatti P., Guglielmi S., *Identità regionali e varietà linguistiche: Friuli Venezia Giulia e Sardegna* (w:) *L'Italia e le sue regioni, vol. 1 Istituzioni*, red. M. Salvati, L. Sciolla, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani, Rzym 2015 r., s. 281.

⁴⁵⁷ *Card. Zuppi: "Non c'è democrazia senza un 'noi'"*, „Settimane Sociali” 3.07.2024, <https://www.settimanesociali.it/news/card-zuppi-non-ce-democrazia-senza-un-noi/> [07.11.2024].

wielojęzyczność jest faktem charakteryzującym populację FVG [Friuli-Wenecji Julijskiej – przyp. aut.] *ab origine* i wpisuje się w ramy wyraźnego pluralizmu charakteryzującego sam Region na poziomie historycznym i społecznym⁴⁵⁸. Przechodząc jednak na grunt właściwego prawa kluczowego dla regionu, a więc jego Statutu próżno szukać wymieniania wprost języków i kultur, czy też mniejszości chronionych na jego terenie. Jedynie w art. 3. tego dokumentu mowa jest o tym, iż „W regionie równe prawa i traktowanie są uznawane dla wszystkich obywateli, niezależnie od grupy językowej, do której należą, z ochroną ich odpowiednich cech etnicznych i kulturowych”⁴⁵⁹.

Doprecyzowując, na terenie Friuli-Wenecji Julijskiej wyszczególnić można grupy językowe inne niż włoskie. Syntetycznego zarysu dokonał Giuseppe Mellinato. W rocznicowym opracowaniu na temat historii tych ziem, przedstawił ich etniczne zróżnicowanie w następujących słowach: „Friulowie, najliczniejsza grupa, dumni i zwarci pod względem pochodzenia, talentu, języka i historii swojej „małej ojczyzny”; Wenecjanie z niższych równin z odziedziczonymi po przodkach pracowitością i kulturą; górale, potomkowie Celtów i mieszkańcy suchych gór Karnickich i Julijskich, nieokiełznani i ciągle w ruchu; Słowianie, gorliwi zwolennicy swoich odrębności etnicznych; a następnie mieszanka ras stłoczona na granicy, składająca się z Włochów, Słoweńców, Niemców i różnych narodów z Lewantu⁴⁶⁰, zjednoczonych w złożonej koegzystencji”⁴⁶¹. Współcześnie należy wyszczególnić trzy główne mniejszości friulską, słoweńską (tudzież słoweńskojęzyczną) oraz niemieckojęzyczną. Odróżnia je kwestia języka i kultury oraz – na co zwraca uwagę Milan Bufon – „trzy różne typy przestrzenne osadnictwa mniejszościowego”: Friulowie stanowią typową mniejszość „regionalną” lub „naród bez państwa”, podobnie jak Katalończycy w Hiszpanii. Słoweńcy, będąc mniejszością narodową, są zwykle rozmieszczeni wzdłuż całego pasa granicznego ze Słowenią, podczas gdy Niemcy, na znacznie mniejszą skalę, tworzą różne „wyspy językowe” w alpejskiej części regionu”⁴⁶² (vide Mapa nr 16.).

⁴⁵⁸ D’Orlando E., *Attualità e prospettive dell’autonomia speciale: teoria e prassi di un modello, nell’esperienza della Regione Friuli Venezia Giulia* (w:) „Italian Papers on Federalism” n.1/2017, s. 11.

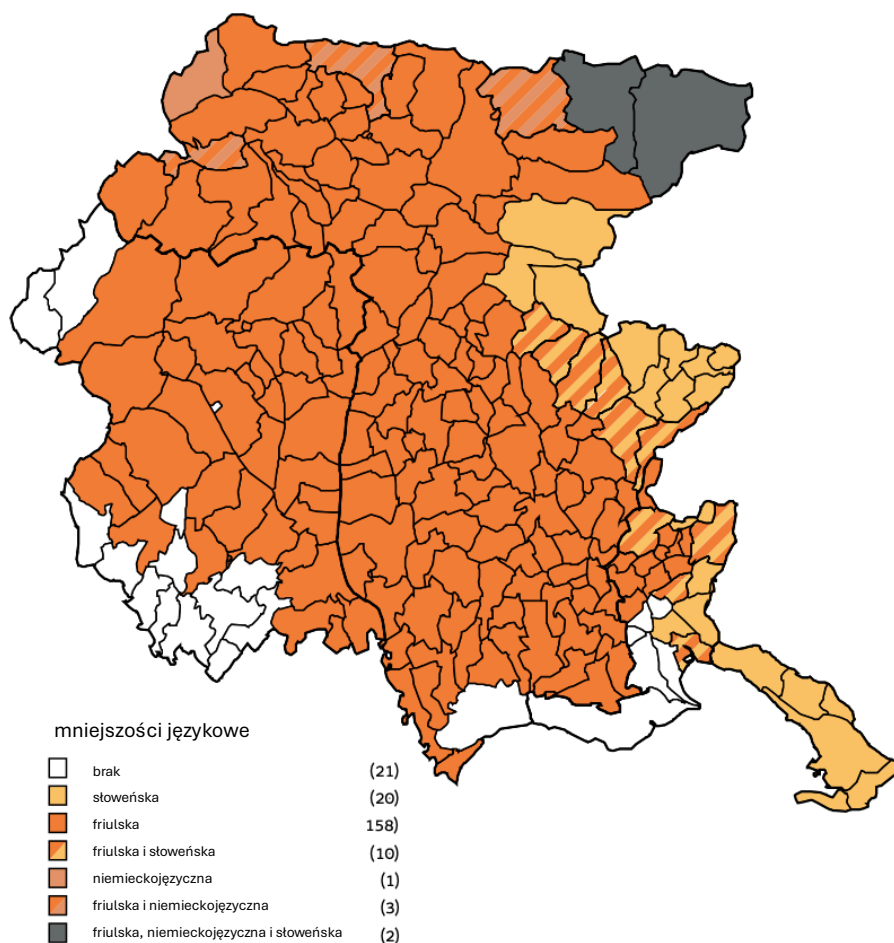
⁴⁵⁹ Art. 3. Statutu Specjalnego Regionu Friuli-Wenecja Julijska

⁴⁶⁰ Lewant – potoczne i zbiorcze określenie krajów obszaru śródziemnomorskiego znajdujących się na wschód od Włoch. Określenie pochodzi od włoskiego słowa *Levante*, oznaczającego wschód rozumiany w kategoriach literackich i morskich.

⁴⁶¹ Mellinato G., *I vent’anni della Regione Friuli-Venezia Giulia* (w:) „La Civiltà cattolica” Anno 1984, Volume I, s. 155.

⁴⁶² Bufon M., *Minorities and minority toponyms in multicultural areas of the border region of Friuli Venezia Giulia in Italy* (w:) „Onomastica” 2 (2016), s. 157.

Mapa nr 16. Zasięg występowania danych społeczności językowych w regionie w odniesieniu do gmin

źródło: opracowanie własne na podstawie *Regioni in...*, op. cit., s. 308.

Zróżnicowanie językowe i kulturowe regionu oraz to, jak pogodzić mnogie interesy w aspekcie wewnętrznym i zewnętrznym było obiektem zainteresowania prawnopolitycznego już od czasów prac powojennej Konstytuanty. Zadanie to nie było łatwe, ponieważ jeszcze w latach 40., 50. czy 60. XX wieku dotyczyło terytoriów o spornym – na gruncie międzynarodowym – charakterze. Wobec tego kwestie takie jak ochrona różnorodnych społeczności językowych (poza słoweńską) były postawione na dalszym planie. Słysząc to było w wypowiedziach polityków, jak chociażby w komentarzu Meuccio Ruiniego (wypowiedź z okresu prac Konstytuanty włoskiej 1946-1948), odnośnie do sytuacji Friuli-Wenecji Julijskiej, gdzie wskazywano, że właściwym do

zastosowania wydaje się być „status normalnego regionu, z pewnymi zasadami, zwłaszcza językowymi, dotyczącymi samych bardzo małych mniejszości”⁴⁶³.

Jak zauważa Roberto Toniatti, kwestia usystematyzowania ochrony mniejszości językowych na terenie FVG była w początkowych latach istnienia Republiki Włoskiej zadaniem trudnym do jednoznacznego określenia. Wpływały na to przede wszystkim czynniki międzynarodowe takie jak sporny charakter miasta Triest czy tematy przygraniczne pomiędzy Włochami a Jugosławią w zakresie wzajemnej ochrony swoich mniejszości⁴⁶⁴. Grzegorz Bonusiak analizując etnogenezę Friulów zauważył, iż w przypadku powojennej historii regionu nie można zapominać o kwestiach związanych z ówczesnym bezpieczeństwem państwowym oraz międzynarodowym. Z racji na fakt, że region był położony na granicy NATO i bloku wschodniego, pierwszym dekadom po 1945 roku towarzyszyła silna militaryzacja, co również spychało kwestię autonomii na plan dalszy⁴⁶⁵. Podkreślić należało też samą sytuację Friulów i ich złożonej tożsamości, którą można było zdefiniować na wiele sposobów: od ujęcia najbardziej szczegółowego tj. jednostkowego i grupowego, poprzez to kulturowe i ściśle regionalne⁴⁶⁶.

Z powyższej analizy wynika, że gwarancje dla poszczególnych grup językowych w ramach autonomii regionu zostały wypracowane w procesie obejmującym co najmniej 3 dekady. Szereg wymienionych czynników spowodował, że przede wszystkim Friuliowie, jak i o wiele mniejsza ludnościowo grupa niemieckojęzyczna zostali rzeczywiście dostrzeżeni nawet nie w czasie ukonstytuowania się właściwej autonomii regionalnej (1963), ale już w okresie jej faktycznego funkcjonowania i ewolucji przepisów ogólnokrajowych na przełomie XX i XXI wieku. Składają się na nią odpowiednie ramy prawne, wytyczone dla każdej z trzech zamieszkujących region grup językowych czy mniejszości.

⁴⁶³ Toniatti R., *Le minoranze linguistiche e l'interesse statutario all'identità culturale della regione: una riflessione critica* (w:) *60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia*, red. E. D'Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r., s. 128.

⁴⁶⁴ W obliczu napiętej sytuacji na granicy wschodniej pomiędzy Włochami a Jugosławią, rząd w Rzymie największą i właściwie wyłączną uwagę w materii ochrony praw mniejszości przywiązywał do Słoweńców, którzy w wyniku wytyczenia nowego przebiegu granicy znaleźli się na terenie Włoch. Działanie to było podyktowane w dużym stopniu chęcią budowania wizerunku Włoch na arenie międzynarodowej. *Ibidem*, s. 125-128.

⁴⁶⁵ Bonusiak G., *Kilka uwag...*, op. cit., s. 12.

⁴⁶⁶ Kasińska-Metryka A., *Tożsamość – Od teorii do praktyki* (w:) Kasińska-Metryka A., Dudała R., „Inni”. *Mniejszość białoruska na Podlasiu. Perspektywa politologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2021 r., s. 36-37.

3.5.1. Friulowie – najliczniejsza mniejszość

Friulowie są najliczniejszą mniejszością etniczno-językową zamieszkującą region Friuli-Wenecja Julijska. Ich obecność na tych ziemiach datuje się jeszcze na czasy przed naszą erą i jest ona nieprzerwana aż po dziś dzień. Kolejne pokolenia Friulów przeżyły czasy Imperium Romanum, Państwa Habsburgów, potęgi Napoleona I Bonapartego, walk o niepodległość Włoch i trudów dwóch wojen światowych, by finalnie stać się częścią Republiki Włoskiej. Obecnie populacja Friulów wynosi około 600,000 osób⁴⁶⁷, co czyni ich drugą najliczniejszą mniejszością językową w Italii⁴⁶⁸.

Na gruncie prawnej ochrony mniejszości, Friulowie przynależą – jak wynika z włoskiej ustawy 482/1999 „Zasady dotyczące ochrony historycznych mniejszości językowych” – do grupy mniejszości potocznie określanych jako „słabiej chronione”⁴⁶⁹. Przez lata brak było jasnych regionalnych ram prawnych, odnoszących się w sposób systemowy do mniejszości innych niż słoweńska (patrz strona 14). Była to sytuacja politycznie często niezrozumiała, ponieważ jak podkreślają P. Segatti i S. Guglielmi, to przecież Friulowie wraz z mniejszościami słoweńską i niemiecką „uzasadniali specjalność regionu”⁴⁷⁰, co było fundamentem jego statusu po 1945, oraz po 1963 roku.

Skoordynowane działania w celu nakreślenia obszaru rozpoznawalności prawnej i politycznej oraz ochrony Friulów, zostały podjęte w 1996 roku przez regionalną legislaturę jako Prawo Regionalne 15/1996⁴⁷¹. Był to pierwszy tak znaczący dokument, wprowadzony w życie na szczeblu regionalnym, w myśl którego społeczność friulska oraz ich język zostały określone jako „[...] podstawowy składnik tożsamości etnicznej i historycznej społeczności regionalnej [...]”⁴⁷². Przyjęty akt prawny oddziaływał na takie sfery jak edukacja i administracja. Przykładem może być, że za jego sprawą powstała funkcjonująca do dziś

⁴⁶⁷ Należy zauważyć, że spośród tej liczby około 440,000 to osoby używające tego języka na co dzień. Pozostała część to Friulowie, którzy przyznają się do swojego pochodzenia, ale nie używają języka friulskiego w codziennych czynnościach lub robią to rzadko. Bufon M., *Minorities and minority...*, op. cit., s. 162. *Condizione sociolinguistica* <https://arlef.it/it/lingua-e-cultura/condizione-sociolinguistica/> [07.11.2014].

⁴⁶⁸ Najliczniejszą mniejszością są Sardyńczycy. Williams V.R., *Indigenous Peoples: An Encyclopedia of Culture, History, and Threats to Survival*, Bloomsbury Publishing, Londyn 2020 r., s. 355-356.

⁴⁶⁹ Poza Friulami do grupy tej należą również między innymi żyjący na terenie Republiki Włoskiej: Sardyńczycy czy mniejszości Greków, Albańczyków lub nawet Katalończyków. Promitzer C., Hermanik K.J., Staudinger E., *Introduction (w:) (Hidden) Minorities: Language and Ethnic Identity Between Central Europe and the Balkans*, red. C. Promitzer, K.J. Hermanik, E. Staudinger, LIT Verlag, Münster, 2009 r., s. 20.

⁴⁷⁰ P. Segatti, S. Guglielmi, *Identità regionali...*, op. cit., s. 283.

⁴⁷¹ Legge Regionale 22 marzo 1996, n. 15. Norme per la tutela e la promozione della lingua e della cultura friulane e istituzione del servizio per le lingue regionali e minoritarie (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.26 del 06-07-1996).

⁴⁷² Ibidem.

„Regionalna Agencja Języka Friulskiego” (*Agjenzie regionâl pe lenghe furlane*, ARLeF)⁴⁷³, organ o kluczowym znaczeniu dla kształtowania polityki językowej i kulturowej regionu wobec społeczności Friulów. W tym samym kierunku podejmowane były kolejne regulacje na szczeblu regionu, w tym i ostatnia ustawa regionalna z 2007 roku „Zasady ochrony oraz wzmocnienia i promocji języka friulskiego”⁴⁷⁴. Na jej podstawie władze regionalne przyjmują od 2015 roku plany polityki językowej wobec Friulów. Są one aktualizowane co 5 lat, a ich zadaniem jest tworzenie ramowego programu ochrony i promocji języka friulskiego. Jak podkreślają jednak badacze, pomimo regulacji przyjętych w XXI wieku, język friulski znajduje się w defensywie. Wynika to z połączenia niewystarczających działań ze strony państwa i regionu w zakresie nauki czy promocji języka⁴⁷⁵, ale także z naturalnego zanikania tego języka w kolejnych pokoleniach z uwagi na zrywanie komunikacji międzypokoleniowej czy kurczenie społeczności z racji niżów demograficznych⁴⁷⁶.

Współcześnie wszelkiego rodzaju regulacje mają głównie na celu nie tyle emanację odrębności językowej i emancypacji, ale zapewnienie solidnych fundamentów do przetrwania i kultywowania tradycji przodków. Z powyższego względu działania na rzecz autonomii koncentrują się przede wszystkim na edukacji, kulturze⁴⁷⁷, obecności w mediach. W tych sektorach, społeczność Friulów podejmowała i stale podejmuje inicjatywy, chcąc przede wszystkim przeciwdziałać zatraceniu wzorców i tradycji⁴⁷⁸. Stąd od lat 80. i 90.

⁴⁷³ Do 2005 roku funkcjonował po nazwą “Obserwatorium Języka i Kultury Friulskiej” (wł. *Osservatori pe lenghe e pe culture furlanis*, OLF). *La tutela e la valorizzazione della lingua e della cultura friulane*, <https://www.regione.fvg.it/rafvfg/cms/RAFVG/cultura-sport/patrimonio-culturale/comunitalinguistiche/FOGL IA3/> [07.11.2024].

⁴⁷⁴ Legge Regionale 18 dicembre 2007, n. 29. Norme per la tutela, valorizzazione e promozione della lingua friulana (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.36 del 07-09-2013).

⁴⁷⁵ Lekcje z języka friulskiego są przewidziane na etapie edukacji przedszkolnej, podstawowej i ponadpodstawowej. Rodzice decydują, czy dziecko będzie zapisane na takie zajęcia. Gazzola M., Templin T., *Language Competition and Language Shift in Friuli-Venezia Giulia: Projection and Trajectory for the Number of Friulian Speakers to 2050* (w:) „Sustainability”, 14(6), s. 1-3.

⁴⁷⁶ W 1977 roku aktywni użytkownicy języka friulskiego w prowincjach Udine, Pordenone i Gorycja wynosiły 75%, a w 2014 roku już tylko 48%. *Ibidem*, s. 8-9.

⁴⁷⁷ W sferze rozwoju świadomości społecznej i historii to organizacja *La Patrie dal Friul* oraz katolickie stowarzyszenie *Glesie Furlane*. W obszarze lingwistycznym i kulturowym najczęściej wymienia się organizację zrzeszającą pisarzy, filologów, sofiologów itp. Takie jak: *Societât Filologjiche Furlane*, *Istitut Ladin Furlan Pre Checco Placerean* czy *Union Scritors Furlans*. Trzy ostatnie były w gronie inicjatorów i twórców wielkiego Słownika Włosko-Friulskiego w 2005 roku. Coluzzi P., *Minority Language Planning...*, op. cit., s. 463-464; *Antonaz presenta Dizionario Italiano-Friulano a Gorizia*, <https://www.regione.fvg.it/rafvfg/comunicati/comunicato.act;jsessionid=12E585B3D41A02A478E771252BE61D72?dir=/rafvfg/cms/RAFVG/notiziedallagiunta/&nm=20050429020> [07.11.2024].

⁴⁷⁸ Z uwagi na to, że Friulowie byli od zawsze społeczeństwem bardzo silnie kultywującym tradycje lokalne, używanie przez nich ich rodzimego języka z biegiem lat coraz bardziej rezerwowane było tylko do kwestii najbardziej osobistych i rodzinnych. Stąd w sferze kontaktów publicznych język friulski był wśród Friulów coraz bardziej zamieniany na język włoski. Można to zauważyć i potwierdzić w wywiadach przeprowadzanych w XXI wieku z przedstawicielami tej społeczności, gdzie friulscy interlokutorzy używanie swojego rdzennego języka wiążą z poszanowaniem i lojalnością wobec wartości rodzinnych. Szerzej *vide* Zuljan Kumar D.,

XX wieku podejmowane były znaczące działania w celu wprowadzenia nauki języka friulskiego do szkół i możliwości bezproblemowego posługiwania się nim w kontaktach z administracją czy służbami i sądami. Ponadto kładziono też nacisk na obecność języka friulskiego w lokalnych mediach, czy to w postaci dedykowanego pasma w regionalnym wydaniu telewizji RAI, czy poprzez czas antenowy w audycjach radiowych. Wreszcie nie można pominąć działań oddolnych inicjowanych przez stowarzyszenia oraz grupy kultywujące lokalne tradycje i chroniące tożsamość mieszkańców Friuli. Mowa o organizacjach odwołujących się do tradycji agrarnych, katolickich czy stowarzyszeń filologicznych i literackich, zrzeszających Friulów z regionu FVG, ale także z terenów ościennych⁴⁷⁹.

Podsumowując można zgodzić się z tezą, że w zakresie samostanowienia regionu zrobiono wiele, chociaż nadal istnieją przestrzenie do zagospodarowania. Pierwsze osiągnięcie natury prawno-politycznej dotyczy maksymalizacji działań podjętych w celu uregulowania kwestii friulskiej w sposób optymalny względem posiadanych narzędzi. Z drugiej strony jednak nie pozbawione są zasadności uwagi o występowaniu w procesach legislacyjnych potknięć natury teoretycznej dotyczą one przede wszystkim braku zdecydowanych działań już w momencie przyjmowania regionalnej autonomii najpierw na mocy przepisów przejściowych Konstytucji (do 1963 roku), a następnie w trakcie faktycznego rozpoczęcia jej obowiązywania na mocy Statutu (od 1963 roku)⁴⁸⁰. Tym właśnie Statut Friuli-Wenecji Julijskiej różni się od bardziej konkretnych w materii ochrony języków

Identity Changes in the Slovenian and Friulian Linguistic Communities in the Province of Udine, Friuli-Venezia Giulia (w:) „European Countryside” 10/2018, s. 148; Informacje uzyskane z wywiadów stały w zgodzie z wynikami badań społeczeństwa friulskiego przeprowadzonych na początku XXI wieku. Według nich, tylko 10% Friulów używało swojego języka bezwarunkowo w każdej sytuacji i okazji. W komunikacji wewnętrznej w kręgach rodzinnych istniała zależność pokoleniowa. Ponad 50% badanych osób zadeklarowało, że posługują się językiem friulskim w kontaktach ze swoimi rodzicami, ale już tylko niecałe 35% przyznało się do używania friulskiego w kontaktach ze swoimi dziećmi. Pokazywało to wyraźny trend spadkowy i postępujący trend, który można określić mianem dobrowolnej i miękkiej italianizacji. Coluzzi P., *Minority Language...*, op. cit., s. 177.

⁴⁷⁹ *Friulians in Italy*, <https://minorityrights.org/communities/friulians/> [07.11.2024].

⁴⁸⁰ D’Orlando E., *Genesi, sviluppi...*, op. cit., s. 14; oraz treści wyroków: Sentenza 88/2011, nel giudizio di legittimità costituzionale dell’articolo 8, comma 2 della legge della Regione Friuli-Venezia Giulia 17 febbraio 2010, n. 5 (Valorizzazione dei dialetti di origine veneta parlati nella Regione Friuli-Venezia Giulia), promosso dal Presidente del Consiglio dei ministri con ricorso notificato il 20-23 aprile 2010, depositato in cancelleria il 27 aprile 2010 ed iscritto al n. 63 del registro ricorsi 2010 (G.U. 16/03/2011 n. 12); Sentenza 215/2013, nel giudizio di legittimità costituzionale dell’art. 14, comma 16, del decreto-legge 6 luglio 2012, n. 95 (Disposizioni urgenti per la revisione della spesa pubblica con invarianza dei servizi ai cittadini nonché misure di rafforzamento patrimoniale delle imprese del settore bancario), convertito, con modificazioni, dalla legge 7 agosto 2012, n. 135, promosso dalla Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia con ricorso notificato il 15 ottobre 2012, depositato in cancelleria il 19 ottobre 2012 ed iscritto al n. 159 del registro ricorsi 2012 (G.U. 24/07/2013 n. 30).

i kultur mniejszości statutów Trydentu-Górnej Adygi czy Doliny Aosty, w których jak twierdzi R. Toniatti „łatwiej jest zidentyfikować wielojęzyczny i wielokulturowy czynnik [regionalny – przyp. aut.]”⁴⁸¹. Jak więc zauważa E. D’Orlando Statut Specjalny FVG w zakresie ogólnej ochrony mniejszości można w ostatecznej ocenie uznać za dopracowywany dekadami kompromis „stojący pomiędzy zasadami konstytucyjnymi z jednej strony (art. 2, 3 i 6 Konstytucji), a określonymi politykami publicznymi i związaną z nimi działalnością normalizacyjną z drugiej”⁴⁸². Na kanwie rozważań przytoczonych badaczy winno się więc zauważyć, że przyjęte na przestrzeni lat regulacje w zakresie ochrony mniejszości językowych rozpatrywane powinny być przede wszystkim jako dosyć złożony i rozciągnięty w czasie proces, który ostatecznie dał rozwiązanie pozytywne.

3.5.2. Zróżnicowana diaspora słoweńska i słoweńskojęzyczna w regionie

Mniejszość słoweńska jest drugą co do wielkości grupą inną niż włoskojęzyczna w regionie Friuli-Wenecja Julijska. Szacuje się, że jej liczebność wynosi od około 46,000 (w realistycznych szacunkach)⁴⁸³ do 60,000 (według najbardziej optymistycznych) osób⁴⁸⁴ żyjących głównie na obszarze przygranicznym Włoch i Słowenii oraz na południu regionu FVG w okolicach miasta Triest. Po II wojnie światowej Słoweńcy, którzy w wyniku ustalenia nowych granic znaleźli się po włoskiej stronie, byli tematem dyskusji dyplomatycznych na linii Rzym-Belgrad. Z tego względu międzynarodowe porozumienia zawierane wtedy pomiędzy Włochami a Jugosławią (Memorandum londyńskie z 1954 roku, Traktat z Osimo z 1975) oddziaływały w również na egzystencję regionalną Słoweńców we Włoszech. Po upadku Jugosławii i zmianie ładu społeczno-politycznego na Bałkanach, zmianie uległ także status mniejszości słoweńskiej w regionie. Gwarancje i ochrona jeszcze mocniej zostały zbudowane na fundamentach włoskiego prawa krajowego, przy

⁴⁸¹ Toniatti R., *Le minoranze linguistiche...*, op. cit., s. 127.

⁴⁸² D’Orlando E., *Attualità e prospettive...*, op. cit., s. 12.

⁴⁸³ Dane pochodzą z oficjalnych włoskich spisów ludności, chociaż w innych źródłach można spotykać nawet szacunku mówiące, że liczebność słoweńskiej mniejszości wynosi niemal 80,000 osób, co jednak uważane jest za liczbę przesadzoną i wysoce nierealistyczną. Steinicke E., Jelen I., Lieb G.K., Löffler R., Čede P., *Slovenes in Italy: a fragmented minority* (w:) „European Countryside” 1/2016, s. 54; Bardziej szczegółowo przedstawia się to następująco: 25,000 w Trieście i na południu regionu, 11,000 w prowincji Gorycja i na obszarach ościennych, 10,000 w mieście Udine i reszcie Friuli. D. Zuljan Kumar, *Identity Changes...*, op. cit., s. 144.

⁴⁸⁴ Nie da się w sposób jednoznaczny określić liczebności mniejszości słoweńskiej, ponieważ od 1971 roku we włoskim spisie powszechnym nie ma informacji o pochodzeniu etnicznym. Stąd w opracowaniach o profilu naukowym najczęściej przyjmuje się statystyki liczebności bliższe liczbie od 46 do 50 tys., natomiast instytucje skorelowane z mniejszością słoweńską podają liczby bliższe 60 tys. Guardiancich I., *When Political Rights Do Not Translate into Economic Power: The Rise and Fall of the Slovenian Minority’s Economy in Italy (1954–2020)* (w:) „Nationalities Papers” (2023), 51:2, s. 322.

współudziale regulacji europejskich. Stąd przedstawiając pozycję mniejszości słoweńskiej w Italii, często określa się ją mianem „silnie chronionej”⁴⁸⁵.

Mapa nr 17. Obszar zamieszkania mniejszości słoweńskiej na terenie regionu Friuli-Wenecja Julijska

źródło: opracowanie własne na podstawie E. Steinicke, et. al., *Slovenes in Italy...*, op. cit., s. 51.

Obecnie mniejszość słoweńską na terenie regionu cechuje rozproszenie. W wyniku tego można dokonać podziału na dwie grupy oraz podgrupy, skorelowane z obszarami geograficznymi: 1) tereny Gorycji oraz Triestu, 2) obszar Friuli i Udine gdzie dodatkowo występuje rozbieżność terytorialna na obszary: *Valcanale*, *Slavia* oraz *Resia* (vide Mapa nr 17.).

⁴⁸⁵ Pozostałe dwie mniejszości określane mianem „silnie” czy też „super” chronionych w Republice Włoskiej to: niemieckojęzyczni Tyrolczycy w Trydencie-Górnej Adydyze oraz społeczność franko-prowansalska w regionie Dolina Aosty. Promitzer C., Hermanik K.J., Staudinger E., *Introduction*, op. cit., s. 20.

Zróżnicowanie wynika z kilku czynników, z których jako kluczowe w opinii badaczy wymieniane są te asymilacyjne oraz językowe. W przypadku grupy pierwszej, obejmującej Słoweńców zamieszkałych na obszarze Triestu oraz Gorycji widoczne jest stałe identyfikowanie siebie jako „mniejszości narodowej”. Ciągły kontakt z „utraconą ojczyzną” po drugiej stronie granicy (Jugosławia a potem Słowenia) podtrzymywał nastroje i sentymenty narodowe⁴⁸⁶. Po przeciwnej stronie postawić należy drugą z wymienionych wyżej grup, czyli tę z obszaru Friuli i Udine. Do społeczności słoweńskich skoncentrowanych na terenach *Val canale*, *Slavia* (nazywane zamiennie *Slavia Veneta*) oraz *Resia* o wiele bardziej pasuje określenie często używane przez niemieckojęzycznych Tyrolczyków z Południowego Tyrolu, a więc nazywanie siebie mianem „tutejszych”, co w wersji słoweńskojęzycznej obrazuje termin *po našem* (pol. „po naszymu”). Na przestrzeni lat społeczność na trzech zaznaczonych obszarach uległa pewnego rodzaju asymilacji rozumianej jednak nie poprzez zintegrowanie z Włochami, ale jako wytworzenie specyficznego lokalnego przywiązania. Jednocześnie oznaczało to oderwanie od haseł i narracji narodowej typowej dla Słoweńców z Triestu czy Gorycji. W ten sposób powstały różne słoweńskojęzyczne górskie tożsamości⁴⁸⁷.

W *Val Canale* fenomen stanowi czwórstyk języków. Na tym obszarze: włoski, niemiecki, słoweński (w dialektach lokalnych) oraz friulski przez wieki były i gdzieś tam nadal są używane na co dzień. Fundamenty tego tygla kultur datowane są nawet na XI wiek, a budowa największej różnorodności w tym aspekcie to okres po rządami Habsburgów od połowy XIX wieku do czasu I wojny światowej⁴⁸⁸. W obecnych czasach w gminach wokół włoskiego Tarvisio takich jak: Camporosso, Fusine in Valromana, Ugovizza czy Valnbruna stale zauważalna jest etniczna dywersyfikacja mieszkańców (vide Mapa nr 18.) i naturalna różnorodność językowa. Jak podkreślają językoznawcy i historycy, ziemie te są elementem wyjątkowym w skali europejskiej. Na stosunkowo niewielkim obszarze można: przeprowadzić rozmowę w czterech językach, dostrzec różne połączone ze sobą alpejskie style architektoniczne czy na przestrzeni kilku kilometrów zobaczyć znaki i drogowskazy w pisane na trzy lub cztery sposoby⁴⁸⁹. W *Slavia Veneta* natomiast zauważa się przede

⁴⁸⁶ Steinicke E., et. al., *Slovenes in Italy...*, op. cit., s. 56-57.

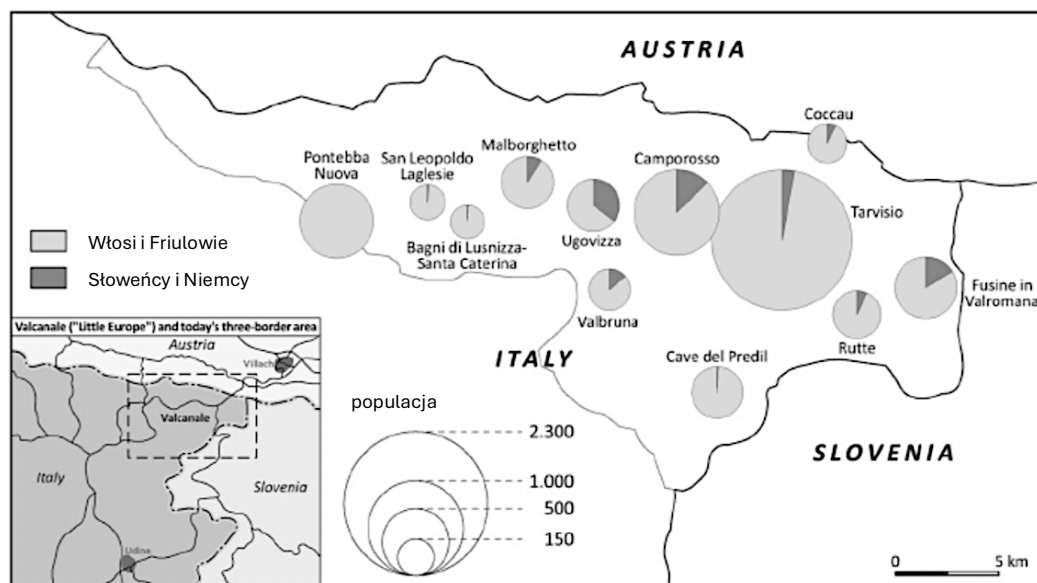
⁴⁸⁷ *Ibidem*.

⁴⁸⁸ Jeszcze w połowie XIX wieku około 52% ludności Val Canale było Niemcami lub osobami niemieckojęzycznymi, a niemal całość pozostałych 48% stanowiła grupa słoweńska. Bufon M., *Minorities and minority...*, op. cit., s. 160.

⁴⁸⁹ Plautz A.M., Hasenauer L., Jelen I., Čede P., Steinicke E., *Symbolic ethnicity, cultural and linguistic landscape: remnants of 'Little Europe' in the Valcanale (Northeast Italy)* (w:) „National Identities” 24:2, s. 129-135

wszystkim trwające dekady naturalne przenikanie bodźców, romańskich i słoweńskich. Spowodowało to, że z biegiem czasu małe lokalne społeczności żyjące u podnóża Alp i w alpejskich dolinach naturalnie przyjmowały niektóre wzorce w zakresie kultury czy języka i asymilowały je do swoich zwyczajów. W ten sposób wytworzony został miejscowy nurt lokalnego przywiązania⁴⁹⁰.

Mapa nr 18. Zróżnicowanie etno-lingwistyczne na terenie Val Canale

źródło: opracowanie własne na podstawie Plautz A.M., et al., *Symbolic ethnicity...*, op. cit., s. 131.

Wśród grup i odmian słoweńskiej i post-słoweńskiej tożsamości na ziemiach Friuli-Wenecji Julijskiej wspomnieć trzeba o grupie Rezjan czyli wspólnocie posługującej się wyjątkowym dialektem rezjańskim. Określany mianem „fenomenu językowego” czy „lingwistycznego skarbu” dialekt ten wywodzi się z języka słoweńskiego. W wyniku długotrwałej izolacji oraz naleciałości włoskojęzycznych i niemieckojęzycznych wyewoluował do miana językowego paradoksu, czyli dialektu języka słoweńskiego, ale używanego tylko na terenie Włoch i często nawet niezrozumiałego dla Słoweńców. Sami autochtoni nie określają siebie w jednoznaczny sposób⁴⁹¹. Niektórzy używają terminologii odwołującej się do mniejszości słoweńskiej, inni stawiając lokalną tożsamość na pierwszym

⁴⁹⁰ Jagodic D., Kaučič-Baša M., Dapit R., *Linguistic Situation of the Slovenes in Italy (w:) A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the Third Millennium*, red. N. Bogatec, Z. Vidau, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2020 r., s. 89-90; Steinicke E., et. al., *Slovenes in Italy...*, op. cit., s. 58-59.

⁴⁹¹ Jagodic D., Kaučič-Baša M., Dapit R., *Linguistic Situation...*, op. cit., s. 90-91; Bartolij J., *The Slovenian language has a dialect that most Slovenians can't understand*, „MMC RTV SLO” 27.07.2016, <https://www.rtv slo.si/news-in-english/slovenia-revealed/the-slovenian-language-has-a-dialect-that-most-slovenians-can-t-understand/322864> [01.12.2024].

miejscu, przedstawiają się jako „Rezjanie”⁴⁹². Licząca około 1000 osób wspólnota, posiadająca swoje gazety, strony internetowe czy radio i której badania pod koniec XIX wieku zapoczątkował polski językoznawca Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay, pozostaje wyjątkową i w pewnym obszarze stale niezbadaną strefą kulturową⁴⁹³.

Podobnie jak zróżnicowana jest struktura mniejszości słoweńskiej (czy w niektórych przypadkach słoweńskojęzycznej) w regionie, tak samo zróżnicowany był proces przyjmowania praw w zakresie ochrony tej mniejszości. Zapoczątkowany został on pod wpływem czynników międzynarodowych. Zarówno ustalenia Memorandum z 1954 roku oraz Traktatu z Osimo z 1975 sygnowanych przez Republikę Włoską i Socjalistyczną Federacyjną Republiką Jugosławii w danych częściach odnosiły się konkretnie do dwustronnych gwarancji względem wzajemnych mniejszości narodowych. Podział terytorium Triestu w 1954 roku był jednocześnie pierwszym włoskim krokiem w stosunku do mniejszości słoweńskiej określanej wtedy oficjalnie mianem „mniejszości jugosłowiańskiej”. Władze włoskie zobowiązały się ponownego umożliwienia edukacji w języku słoweńskim oraz respektowania tego języka na poziomie urzędowym (w gminach, gdzie Słoweńcy stanowili przynajmniej ¼ ogółu mieszkańców) ale tylko na obszarze Triestu i okolic, rozszerzając to również o Gorycję. Były to więc działania zmierzające *de facto* do przywrócenia *status quo* sprzed okresu faszystowskiego, których niewystarczająca skala już w pierwszych miesiącach była kwestionowana ze strony słoweńskiej⁴⁹⁴.

Kolejny dokument rangi międzynarodowej zawarty pomiędzy Włochami a Jugosławią – Traktat z Osimo (1975) przyczynił się do pogłębienia normalizacji stosunków pomiędzy Rzymem a Belgradem, odnosząc się także do problematyki mniejszości narodowych. Zasadniczo był on przedłużeniem ustaleń zawartych w Memorandum z 1954 roku. W konsekwencji nie oznaczał on przełomowych zmian dla spraw mniejszości słoweńskiej na terenach Triestu i Gorycji i nie regulował kwestii Słoweńców poza

⁴⁹² Z uwagi na specyfikę językową odnaleźć można nawet określenia, że Rezjanie są w jakimś stopniu spokrewnieni z ludami słowiańskimi ze wschodu. Często słychać głosy o ich rosyjskim pochodzeniu lub nawet występowaniu śladów polskich czy ukraińskich. E. Steinicke, et. al., *Slovenes in Italy...*, op. cit., s. 59-60.

⁴⁹³ Szerzej o Rezjanach, ich pochodzeniu, kulturze i języku *vide* Léonard J. L., Djordjevic Léonard K., *A Sociolinguistic Look at Resiano* (w:) „Journal for Foreign Languages” 13(1), *passim*.

⁴⁹⁴ Nad implementacją wymienionych gwarancji miała czuwać mieszana komisja włosko-jugosłowiańska. Problem budziła interpretacja przez władze włoskie pojęcia powrotu do regulacji sprzed okresu faszystowskiego oraz sposób w jaki wybrano gminy, na terenie których język słoweński uznawany będzie za oficjalnie respektowany. W teorii miały to być te gminy na terenie których przynajmniej 25% mieszkańców stanowili Słoweńcy. W praktyce objęte tą regulacją zostało jedynie kilka gmin, w których Słoweńcy stanowi wyraźną większość, a nie dostrzegalną mniejszość. Toniatti R., *Le minoranze linguistiche...*, op. cit., s. 133; Bufon M., *Minorities and minority...*, op. cit., s. 164.

przytoczonymi obszarami np. zamieszkujących tereny prowincji Udine i okolic. Wskutek tego działali oni często we własnym zakresie, tworząc instytucje i stowarzyszenia bankowe, gospodarczy czy spółdzielcze. Ponadto bazowano też na korzystnych regulacjach prawnych w zakresie transgranicznej kooperacji Włoch i Jugosławii w handlu⁴⁹⁵ oraz przyjmowano wsparcie finansowe płynące zza wschodniej granicy. Jak zauważa Igor Guardiancich, szereg działań podejmowanych od lat 50. do początku lat 90. XX wieku takich jak: akumulacja kapitału, jego rozropne wykorzystywanie, łączenie w ruchy spółdzielcze oraz poleganie na zewnętrznych źródłach, pozwoliły mniejszości słoweńskiej – pomimo braku wprowadzenia znaczących regulacji prawnych – przetrwać, zarówno ekonomicznie jak i kulturowo, a nawet notować przy tym wzrost gospodarczy czy wizerunkowy⁴⁹⁶.

Właściwe regulacje prawne w zakresie ochrony ludności słoweńskiej na terenie regionu weszły w życie dopiero na początku XXI wieku. Ustawa 83/2001 z 23 lutego 2001 roku przyjęta przez włoski parlament odnosiła się w całości do mniejszości słoweńskiej, zamieszkującej teren regionu Friuli-Wenecja Julijska. Był to pierwszy akt prawny tak wysokiego szczebla, który szczegółowo odnosił się do tej grupy mieszkańców i określonego terytorium. Tym samym „kwestia słoweńska” w FVG przestała być już tylko sprawą niewystarczających regulacji regionalnych czy wytycznych wynikających z orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego⁴⁹⁷. Ustawa 83/2001⁴⁹⁸ była rozwiązaniem kompleksowym o – jak podkreślają eksperci – charakterze organicznym oraz dydaktycznym⁴⁹⁹. Wynikało to z wieloaspektowego

⁴⁹⁵ Podkreślana była bardzo duża rola jaka odgrywała *Società anonima finanziaria per i traffici internazionali* (SAFTI). Lokana spółka zajmująca się wymianą handlową pomiędzy Włochami a Jugosławią. SAFTI reprezentowało ponad 100 małych i średnich firm z terenów Triestu i okolic. Korzystając z włoskich regulacji prawnych w zakresie handlu transgranicznego, przez lata działalności ugruntowało swoją pozycję quasi-monopolisty w tym zakresie. W swoim piku spółka zatrudniała ponad 1,500 pracowników generując rocznie około 17 miliardów lirów profitu (20 milionów euro). Guardiancich I., *When Political...*, op. cit. s. 323.

⁴⁹⁶ Igor Guardiancich w swojej pracy na temat sytuacji ekonomicznej mniejszości słoweńskiej we Włoszech w II połowie XX wieku zauważa, że społeczeństwo słoweńskie, które znalazło się po 1945 roku na terenie Włoch potrafiło w bardzo sprawny sposób zorganizować się w ramach szeregu różnorodnych instytucji. Jedną z nich był konglomerat słoweńskich instytucji bankowych i unii kredytowych, firm z branży nieruchomości czy lokalnego wydawnictwa. Do tego korzystano ze wsparcia natury politycznej. To płynęło na terenie Włoch ze strony Partii Komunistycznej oraz z Jugosławii głównie poprzez transfery pieniężne. *Ibidem*, s. 321-324.

⁴⁹⁷ Sentenza 62/1992. Giudizio di legittimità costituzionale dell'art. 122 del codice di procedura civile e degli artt. 22 e 23 della legge 24 novembre 1981, n. 689 (Modifiche al sistema penale) promosso con ordinanza emessa il 30 novembre 1990 dal Pretore di Trieste nel procedimento civile vertente tra Pahor Samo ed il Sindaco di Trieste ed altro, iscritta al n. 443 del registro ordinarie 1991 e pubblicata nella Gazzetta Ufficiale della Repubblica n.27/1a Serie Speciale dell'anno 1991. (G. U. 02/07/1996 n. 6).

⁴⁹⁸ Legge 23 febbraio 2001, n. 38. Norme a tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli-Venezia Giulia. (GU n.56 del 08-03-2001) zwana dalej „Ustawa o ochronie mniejszości słoweńskojęzycznej w regionie FVG z 2001 roku”.

⁴⁹⁹ Toniatti R., *Le minoranze linguistiche...*, op. cit., s. 130; D'Orlando E., *Attualità e prospettive...*, s. 14.

charakteru. Począwszy od art. 8. ust 1. w myśl którego mniejszość słoweńska posiada „[...] uznawane prawo do używania języka słoweńskiego w stosunkach z lokalnymi władzami administracyjnymi i sądowymi, a także z koncesjonariuszami usług użyteczności publicznej [...]”⁵⁰⁰, poprzez ustalenia dotyczące wielojęzyczności w obszarach takich jak szkolnictwo, administracja, toponimia i oznakowanie (art. 7-15), kończąc na odwołaniu do dziedzictwa wielokulturowości *Val Canale* w szczególności do ochrony grupy niemieckojęzycznej (art. 5.)⁵⁰¹. Jednocześnie wartym podkreślenia jest inny z charakterów przytoczonej ustawy, ten organizacyjny. Poza regulacjami przedstawiony został także odpowiedni organ mający za zadanie nadzór i doradztwo w drodze debat i badań. Wspólny „Komitet Instytucjonalny ds. Problemów Mniejszości Słoweńskiej” (wł. *Comitato istituzionale paritetico per i problemi della minoranza slovena*)⁵⁰². Komitet składa się z 20 członków nominowanych przez rząd centralny, władzę regionalną oraz korpus władz lokalnych⁵⁰³. Poza pierwszą rolę tego gremium jaką jest łączenie przedstawicieli dwóch różnych grup językowych, należy zwrócić uwagę na sposób powołania odnoszący się do zależności wertykalnych. Swoich nominatów posiada stopień najwyższy – rząd, następnie zgromadzenie przedstawicielskie regionu – Rada Regionalna, ale również asocjacja przedstawicieli mniejszości słoweńskiej we władzach lokalnych w regionie. Komitet ma więc na celu łączenie różnych grup decyzyjnych, celem jak najlepszego zróżnicowania debaty i kontroli.

3.6. Współpraca międzynarodowa

Międzynarodowa współpraca regionu Friuli-Wenecja Julijska skoncentrowana jest przede wszystkim na kooperacji w tak zwanym łuku alpejskim. Rozumie się przez to obszar położony na terytorium różnych państw, ale mający wspólny mianownik w postaci górskiego pasma Alp. Obecnie region FVG wchodzi w skład wielu inicjatyw międzynarodowych o charakterze lokalnym, czyli skupionych na współpracy z państwami ościennymi, konkretnie z częściami składowymi poszczególnych krajów. Początki tej współpracy sięgają jeszcze lata bezpośrednio powojennych. W pierwszej kolejności

⁵⁰⁰ Art. 8. Ustawa o ochronie mniejszości słoweńskojęzycznej w regionie FVG z 2001 roku.

⁵⁰¹ Art. 7-15 Ustawa o ochronie mniejszości słoweńskojęzycznej w regionie FVG z 2001 roku.

⁵⁰² Art. 3. Ustawa o ochronie mniejszości słoweńskojęzycznej w regionie FVG z 2001 roku.

⁵⁰³ Spośród 20 członków Komitetu, czterech (w tym jeden słoweńskojęzyczny) pochodzi z nadania rządu centralnego, Sześciu (w tym czterech słoweńskojęzycznych) powoływanych jest przez Radę Regionalną, trzech wchodzi w skład Komitetu w drodze decyzji wspólnego zgromadzenia przedstawicieli mniejszości słoweńskiej we władzach lokalnych. Pozostałych siedmiu (w tym dwóch słoweńskojęzycznych) wyznacza Rada Regionalna, ale są to członkowie z ograniczonym prawem głosu. Art. 3. Ustawa o ochronie mniejszości słoweńskojęzycznej w regionie FVG z 2001 roku.

skupiano się wtedy na wspólnym wysiłku z Jugosławią, celem przede wszystkim wytworzenia przyjaznych warunków dla społeczności i rodzin, które w wyniku często nienaturalnego wyznaczenia granicy zostały rozdzielone, lub podzielony został ich dobytek⁵⁰⁴. Wtedy też nastąpił początkowy rozwój polityki jeszcze nie regionalnej, ale względem opisywanego regionu. Celem tego było stworzenie ułatwień w przemieszczaniu czy przewozie dóbr pomiędzy terenami włoskimi a jugosłowiańskimi⁵⁰⁵.

Z czasem, gdy zmieniała się sytuacja międzynarodowa i następowała polityczna odnowa w temacie Triestu i okolic, a także w relacjach Rzym – Belgrad, zdecydowano się na podejmowanie kolejnych kroków celem ułatwiania życia obywatelom, często muszącym radzić sobie z dualistyczną wizją egzystencji. Z uwagi na to, po przyjęciu Traktatu z Osimo (1975) miały miejsce skonkretyzowane działania w postaci kolejnych podpisywanych protokołów (lata 80. i 90. XX wieku). Ich przeznaczeniem było regulowanie różnorodnych w tamtych latach kwestii ważnych dla gospodarki regionu takich jak: przepływ towarów i usług, ułatwienia dla turystów czy wyznaczenie łowisk w zatoce⁵⁰⁶. Szereg podpisanych umów i porozumień wraz z korzystnymi rozwiązaniami na poziomie relacji Wspólnoty Europejskiej z blokiem wschodnim doprowadziły nawet do sytuacji, w której granica Włosko-Jugosłowiańska – ze względu na zaimplementowane tam rozwiązania – określana była mianem „najbardziej otwartej granicy w Europie środkowej”⁵⁰⁷.

Kooperacja międzynarodowa Friuli-Wenecji Julijskiej w drugiej połowie XX wieku była nakierowana na aspekt budowy sąsiedzkich relacji z Jugosławią, oraz koncentrowała się na budowie bilateralnych relacji z jej – wtedy – częściami składowymi, czyli Socjalistyczną Republiką Słowenii oraz Socjalistyczną Republiką Chorwacji⁵⁰⁸. Ponadto

⁵⁰⁴ Kwestią taka w latach 50. XX wieku była problematyka rolnictwa na terenach przygranicznych. W wyniku nakreślenia nowych granic, lokalni rolnicy często znajdowali się w sytuacji, kiedy część ich pola czy gospodarstwa znajdowała się po stronie włoskiej, a druga po jugosłowiańskiej lub odwrotnie. To samo dotyczyło dawnych tradycyjnych obszarów handlowych, które często zostały sztucznie podzielone. Z uwagi na to rządy włoski i jugosłowiański zdecydowały się na zliberalizowanie polityki przygranicznej. Zezwolono na lokalny ruch graniczny na obszarze nie większym niż 10km oraz ułatwiono prowadzenie działalności handlowej na obszarze maksymalnie 20km od granicy w głąb któregoś z państw. Bufon M., Minghi J., *The Upper Adriatic borderland: From conflict to harmony* (w:) „GeoJournal 52”, s. 124 -126.

⁵⁰⁵ Nadalutti E., *The Effects...*, op. cit., s. 9.

⁵⁰⁶ Klemen M., Gosar A., *The problems of the Italo-Croato-Slovene border delimitation in the Northern Adriatic* (w:) „GeoJournal 52”, s. 130.

⁵⁰⁷ Zwracano uwagę, że lokalne społeczności bardzo szybko odnalazły najkorzystniejsze dla siebie sektory po stronie sąsiadów. Włosi wybierali krótkie podróże do jugosłowiańskich sklepów bezcłowych czy kasyn. Z kolei Jugosłowianie przyjeżdżali do Włoch na zakupy produktów „zachodnich” niedostępnych w ich kraju. Bufon M., Minghi J., *The Upper Adriatic...*, op. cit., s. 126.

⁵⁰⁸ Zbliżenie z tymi podmiotami wynikało z dwóch ważnych powodów: gospodarczego oraz ideologiczno-kulturowego. Po pierwsze SR Słowenii i SR Chorwacji były najlepiej rozwiniętymi gospodarczo częściami

naturalnym partnerem regionu w międzynarodowej kooperacji od początku jego istnienia była Austria, a konkretnie granicząca z FVG od północy Karyntia. Te cztery wyżej wymienione podmioty wraz z niemiecką Bawarią, austriackimi krajami związkowymi Styria i Górna Austria oraz włoskim regionem Wenecja Euganejska stworzyły w 1978 roku inicjatywę „Alpejsko-Adriatyckiej Wspólnoty Roboczej” - Alpe-Adria (wł. *Comunità di lavoro Alpe Adria*)⁵⁰⁹. Celem owej inicjatywy w tamtym okresie było jak najlepsze usprawnienie międzyregionalnej komunikacji i lepsze koordynowanie współpracy w obszarach w głównej mierze takich jak: turystyka i transport, czyli ważnych dla lokalnych gospodarek regionalnych. W latach 80. i 90. XX wieku do Alpe-Adria dołączały kolejne zainteresowane podmioty z Włoch, Austrii czy nawet Węgier⁵¹⁰. Zróżnicowany skład był tym, co charakteryzowało tę inicjatywę, będącą jedyną tego typu w ówczesnej Europie, która skupiała w sobie zarówno członków z krajów zachodnich jak i tych zza żelaznej kurtyny⁵¹¹. Kooperacja ta trwała przez kolejne dekady, a obserwowany od początku XXI wieku wzrost dynamiki integracji europejskiej doprowadził do podjęcia przez władzę regionu Friuli-Wenecja Julijska decyzji o wystąpieniu z tej inicjatywy celem skupienia się na działaniach bardziej skonsolidowanych lokalnie. W 2012 roku region FVG wraz z sąsiednim regionem Wenecja Euganejska oraz austriacką Karyntią utworzyły Europejskie Ugrupowanie Współpracy Terytorialnej „Euroregion Bez Granic” (wł. *Euregio Senza Confini*, ESC). Wyjście z Alpe-Adria i rozpoczęcie nowej współpracy ówczesny Prezydent Regionu Renzo Tondo argumentował potrzebą skupienia się na nowych wyzwaniach regionalnej kooperacji w UE i zakończeniu poprzedniego zadania, rozpoczętego jeszcze w 1978 roku, jakim było wsparcie regionów Europy wschodniej w ich integracji europejskiej⁵¹². Marco Antonisch analizując kwestie prowadzenia polityki zewnętrznej FVG na przestrzeni lat, określił te

składowymi Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Po drugie, chciano, aby połączone poprzez kooperację podmioty tj. włoski region Friuli-Wenecja Julijska oraz Chorwacja i Słowenia stworzyły katolicki makroregion stojący w kontrze do zachodniego protestantyzmu i wschodniego komunizmu. Scabar F., *La Lista...*, op. cit., s. 411.

⁵⁰⁹ Nadalutti E., *The Effects...*, op. cit., s. 9.

⁵¹⁰ Włoskie regiony Trydent-Górna Adyga (1981) oraz Lombardia (1985), austriacki kraj związkowy Burgenland (1987), węgierskie: Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala, Somogy, Baranya (1989), szwajcarski kanton Ticino (1990). Gyula Horváth, *Spaces and Places in Central and Eastern Europe: Historical Trends and Perspectives*, Routledge, Abingdon 2015 r., s. 204.

⁵¹¹ Co podkreślane, inicjatywa Alpe-Adria skutkowałą wielopoziomowymi korzyściami. Poza kooperacją na polu ekonomicznym czy parlamentarnym było to również ważne doświadczenie dla byłych państw bloku wschodniego takich jak powstałe po 1991 roku niepodległe Chorwacja i Słowenia, oraz przeszedłszy transformację ustrojową Węgry (1989). Bufon M., *Cross-Border Aspects of Sustainable Development in the Adriatic Region* (w:), „International Journal of Euro-Mediterranean Studies” 5:(2013), s. 125.

⁵¹² *Trilaterale: FVG esce da Comunità Alpe Adria*, <https://www.regione.fvg.it/rafvfg/comunicati/comunicato.act?dir=/rafvfg/cms/RAFVFG/notiziedallagiunta&nm=20120316143852006> [06.12.2024].

działania jako próbę „przewyciężenia historycznej peryferyjności” właśnie poprzez budowanie wizerunku „regionu pomostowego” względem wschodu Europy⁵¹³.

Mapa nr 19. Inicjatywa Alpe-Adria w latach 90. XX wieku w momencie skupienia największej ilości podmiotów terytorialnych

źródło: Gyula Horváth, *Spaces and Places...*, op. cit., s. 206.

Ponadto region Friuli Wenecja Julijska od 2006 roku jest również częścią Euroregionu Adriatycko-Jońskiego obejmującego podmioty terytorialne z 6 państw basenu morza adriatyckiego⁵¹⁴. W tym przypadku zwraca uwagę zaangażowanie regionu w kooperację w dużym geograficznie obszarze, odnoszącym się do jego położenia i historycznej roli. Zgrupowanie w inicjatywie „Alpe-Adria” czy następnie „Europa Bez Granic” wynikało z dziedzictwa północy i wschodu regionu, powiązanego przede wszystkim

⁵¹³ Antonisch M., *Il Nord-Est tra Mitteleuropa e Balcani: il caso del Friuli-Venezia Giulia* (w:) *Geopolitica della crisi. Balcani, Caucaso e Asia Centrale nel nuovo scenario internazionale*, red. A. Colombo, ISPI-Egea, Mediolan 2002 r., s. 144.

⁵¹⁴ 6 powiatów Albanii, 4 kantony Bośni i Hercegowiny, 7 powiatów chorwackich, 2 regiony w Grecji, 8 regionów włoskich oraz 6 gmin z Czarnogóry. <https://www.adriaticionianeuroregion.eu/members/member-directory/> [08.06.2024].

z terenami łuku alpejskiego. Z kolei przynależność do Euroregionu Adriatycko-Jońskiego to odniesienie do innego aspektu, czyli tradycji regionu FVG jako historycznego portowego ośrodka kupieckiego, kulturowego i językowego. Pokazuje to, jak w pragmatyczny sposób zagospodarowano zdywersyfikowaną lokalną tożsamość i dziedzictwo, aby czerpać z tego korzyści w zakresie społecznej świadomości i mobilności, rozwoju i przenikania kultur czy pobudzania i stymulowania gałęzi gospodarki takich jak morska turystyka i handel.

Przytaczając działania władz regionu w zakresie współpracy międzynarodowej należy podkreślić także dekady pracy w sferze *micro* poprzez inicjatywy INTERREG⁵¹⁵. Zapoczątkowane w 1990 roku stały się metodą rozwijania kooperacji na różnych szczeblach, z wykorzystaniem środków europejskich. Od projektów międzygminnych, poprzez kooperację kulturową łączącą miejsca po dwóch stronach granicy, kończąc na wspólnych transgranicznych Włosko – Słoweńskich działaniach w kwestiach energetyki czy leśnictwa. Przeprowadzane w o wiele mniejszej skali niż wymienione wyżej inicjatywy euroregionalne, działania w ramach INTERREG spełniały jednak szereg celów natury lokalnej. Chodziło o budowanie dobrej sąsiedzkiej współpracy na terytoriach przygranicznych, aktywizowanie społeczności lokalnych ich gospodarek i środowisk kulturowych oraz tworzenie fundamentów pod projekty większe, dla których INTERREG działał na zasadzie pilotażu⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Program INTERREG został zainicjowany na początku lat 90. przez Komisję Europejską. Celem jest stworzenie wsparcia w inicjatywach zmierzających do budowy dobrego sąsiedztwa przygranicznego pomiędzy regionami różnych krajów należących lub nienależących od UE.

⁵¹⁶ Nadalutti E., *The Effects...*, op. cit., s. 11-13.

ROZDZIAŁ IV

DOLINA AOSTY

4.1. Rys historyczny

„Dolina Aosty jest – z punktu widzenia etnicznego i geograficznego – wyraźnie włoska i taka musi pozostać: fakt, że w starożytności była zjednoczona z Księstwem Sabaudii, a dominującym językiem był francuski, używany również jako język urzędowy, nic nie ujmuje włoskiego charakteru Dolinie. [...] zawsze (Waldostańczycy⁵¹⁷) demonstrowali swoje przywiązanie do Włoch we wszystkich wojnach, które były prawdziwie narodowe i odczuwane przez naród, to znaczy w wojnach o jedność Włoch i jej dokończenie”⁵¹⁸. Ten fragment opisu przygotowany był przez włoski „Komitet Wyzwolenia Narodowego”⁵¹⁹ (CLN) na potrzeby oceny sytuacji w Dolinie Aosty w końcowym okresie II wojny światowej, gdy niejasna była przyszła przynależność terytorialna tych ziem. Słowa te mogą posłużyć jako wstęp do rozważań historycznych o regionie, który pomimo silnego frankofońskiego dziedzictwa, zawsze pozostawał w kręgu włoskiej państwowości.

Obecne tereny Doliny Aosty, podobnie jak Friuli wchodziły kiedyś w skład Imperium Rzymskiego (od 25 r.p.n.e.). Już wtedy były one punktem zainteresowania ówczesnych rzymskich elit politycznych i militarnych ze względu na dogodne położenie na szlakach transportowych, kupieckich i (potencjalnie) wojskowych. Paradygmat ten przetrwał kolejne stulecia, w których region funkcjonował już jako część większego podmiotu terytorialnego⁵²⁰. Niemal przez całą swoją historię Aosta (od 1032 roku) związana była z dynastią sabaudzką, jako część składowa najpierw Księstwa Sabaudii, a następnie Królestwa Sardynii (nazywanego również potocznie Królestwem Sardynii-Piemontu)⁵²¹. W sferze władzy i polityki obszar ten cechował się pewnym stopniem samorządności, co

⁵¹⁷ Waldostańczyk (wł. *il Valdostano*) – pot. mieszkaniec Doliny Aosty. Na potrzeby pracy autor przyjął spolszczoną wersję włoskiego rzeczownika *il Valdostano*.

⁵¹⁸ *Il contributo della Valle d'Aosta alla guerra di liberazione: relazione del Comando, primo settore, Valle d'Aosta, seconda zona C.N.L.*, Ufficio storico per la guerra di liberazione, Presidenza del Consiglio, 1946 r., s. 137.

⁵¹⁹ Komitet Wyzwolenia Narodowego (wł. *Comitato di Liberazione Nazionale*, CLN) – główna włoska organizacja polityczno-partyzancka o charakterze narodowo-wyzwoleńczym działająca czasie II wojny światowej, walcząca z faszystowskimi władzami i wspierających ich hitlerowskimi Niemcami.

⁵²⁰ Puolato D., *Francese-italiano, italiano-patois: il bilinguismo in Valle d'Aosta fra realtà e ideologia*, Peter Lang, Berno 2006 r., s. 20-22.

⁵²¹ Racine I., *French in Europe* (w:) *The Oxford Handbook of the French Language*, red. W. Ayres-Bennett, M. McLaughlin, Oxford University Press, 2024 r., s. 470.

sprzyjało częstym walkom o wpływy pomiędzy różnego rodzaju rodzinami i stronnictwami (politycznymi oraz religijnymi)⁵²².

Mapa nr 20. Potożenie regionu Dolina Aosty w Republice Włoskiej

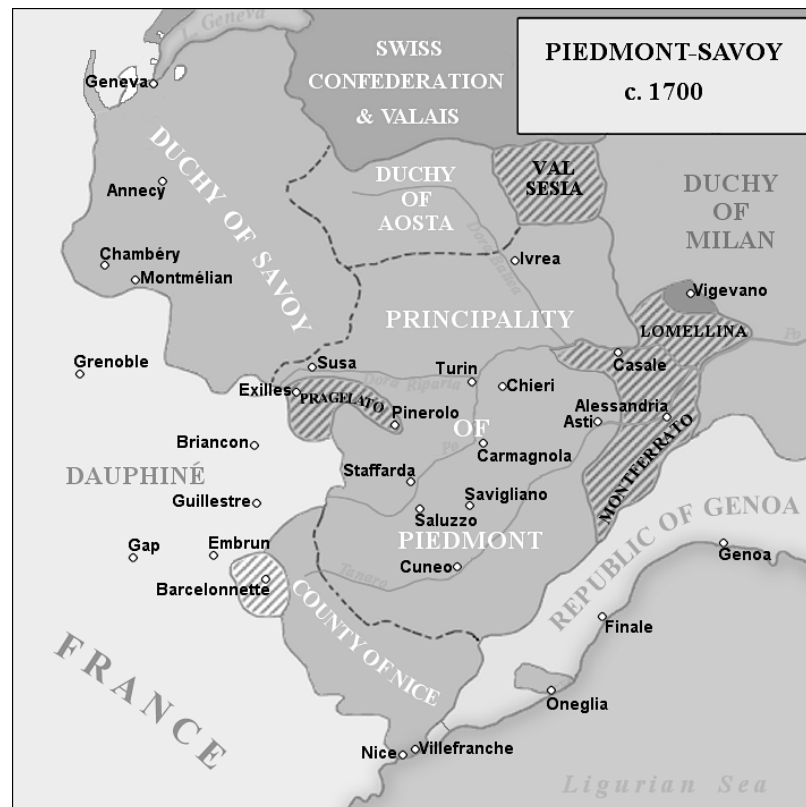
źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aosta_Valley_in_Italy.svg [09.01.2025].

Jak już zostało zasygnalizowane, wielowiekowa bliskość Francji powodowała, że pod względem społeczno-kulturowym ziemie te przez kilkadziesiąt wieków znajdowały się pod wpływem francuskich wzorców, zarówno tych płynących bezpośrednio z Zachodu (*vide* Mapa nr 21.), jak i ze strony francuskojęzycznych elit piemonckich. Język francuski i jego odmiany były oficjalnymi formami komunikacji od czasów nadania Aostie autonomii

⁵²² Ziemiami tymi zarządzili wicehrabiowie, będący formalnymi przedstawicielami władców sabaudzkich na terenie Aosty. To oddelegowanie funkcji zarówno sprawczych jak i wizerunkowych wskazywać miało na ważną rolę, jaką ziemie Aosty odgrywały w monarchii sabaudzkiej. Szerzej na temat związków dynastycznych oraz zależności rodowych na terenach Aosty w pierwszych wiekach sabaudzkiej zależności *vide* Del Bo B., *Valle d'Aosta. Scheda di sintesi* (w:) *La signoria rurale nell'Italia del tardo medioevo 5. Censimento e quadri regionali*, red. F. Del Tredici, Universitalita, Rzym 2021, s. 3; Vester M., *Composite Politics in the Valle d'Aoste* (w:) *Sabaudian Studies: Political Culture, Dynasty, and Territory (1400–1700)*, red. M. Vester, Truman State University Press, Missouri 2013 r., s. 269-275.

administracyjnej, politycznej i finansowej przez księcia sabaudzkiego Emmanuela Filiberta w 1536 roku⁵²³. Skutkowało to tym, że pomimo bliskości Francji miejscowa ludność i klasa polityczna przez wieki zachowywała absolutną lojalność wobec Sabaudów, pomimo bliskości Francji⁵²⁴.

Mapa nr 21. Księstwo Aosty w ramach Królestwa Sabaudii-Piemontu na przełomie XVII i XVIII wieku

źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lands_of_Victor_Amadeus_II,_Duke_of_Savoy.PNG [12.01.2025].

Kolejne stulecia cechował względny brak konfliktów poza okresem wojen napoleońskich, które doprowadziły do zaanektowania terenów przez cesarstwo francuskie. W połowie XIX wieku, kiedy wzmacniały się ambicje dynastii sabaudzkiej, aby zjednoczyć

⁵²³ Autonomia została nadana przede wszystkim ze względów geopolitycznych. Istniała wtedy szansa na to, że Aosta zostanie przyłączona do Szwajcarii. Ostatecznie jednak zdecydowana na wierność monarchii sabaudzkiej. Celi A., *L'annessionismo valdostano tra censure, rimozioni e nuove ipotesi di ricerca* (w:) „Nazioni e Regioni. Studi e ricerche sulla comunità immaginata” 6/2015, s. 12; Vercellin L., *Perché la Valle D’Aosta non è parte del Piemonte?*, „Quotidiano Piemontese” 22.12.2024, <https://www.quotidianopiemontese.it/2024/12/22/perche-la-valle-daosta-non-e-parte-del-piemonte/> [12.01.2025].

⁵²⁴ Słowa o wielkiej lojalności pochodzą z XVIII wiecznych przemysłów historycznych zatytułowanych „Recueil contenant dissertation historique et géographique sur la Vallée et Duché d’Aoste”, których autorem był waldostański mąż stanu i historyk Jean-Baptiste de Tillier. Cuaz M., *Storie della Valle d’Aosta*, s. 10, <https://www.storiavda.it/storie%20della%20Valle%20d'Aosta.pdf>.

całe Włochy, elity waldostańskie wykazywały zróżnicowane postawy względem zbliżającego się *risorgimenta*⁵²⁵. Zjednoczenie Włoch (1861 r.), które objęło również Aostę, skłoniło jej mieszkańców do bardziej intensywnych prób określenia swojej rzeczywistej tożsamości, a fundamentalne pytanie można sprawdzić, do dylematu czy Aosta jest bardziej francuska czy bardziej włoska?

Zjednoczenie Włoch w początkowej fazie (do końca XIX wieku), nie przyniosło Aoście korzyści, a wręcz pogorszyło warunki życia. Język francuski był marginalizowany czy nawet wypierany z życia codziennego i użycia w administracji i sądach. Jednocześnie liberale elity dążyły do jak najszerzej promocji jednego języka włoskiego. O ile językowo sytuacja stale się pogarszała, o tyle stagnacja w gospodarce została zażegnana wraz z początkiem XX wieku. Jakkolwiek warunki w zakresie używania języka nie uległy zmianie, to prorozwojowe inwestycje związane z przemysłem zbrojeniowym doprowadziły do przezwyciężenia stagnacji. Rozwijający się przemysł i tworzenie nowych miejsc pracy sprzyjało również nasilaniu się migracji. Była to po pierwsze migracja zarobkowa z północnych części Włoch (najczęściej z pobliskiego Piemontu). Po drugie, wśród waldostańczyków widoczne były migracje określane potocznie jako „tam i z powrotem” (*fr. va-et-vient continu*)⁵²⁶. Chodziło o stałe przyływy i odpływy miejscowej ludności, uwarunkowane sytuacją gospodarczą.

Zróżnicowane trendy migracyjne ludności lokalnej oraz wzmożona imigracja z włoskojęzycznych obszarów Włoch ostatecznie powodowały wzrost liczby ludności, ale jednocześnie umacnianie się języka włoskiego. Dodać należy, że oprócz imigrantów robotniczych, do Aosty przybywali również ludzie dobrze wykształceni, na przykład nauczyciele podejmujący pracę w miejscowych szkołach, ale również działacze tworzący oddziały włoskich stowarzyszeń kulturowych⁵²⁷. Sytuacja ta wywoływała coraz szersze

⁵²⁵ Konserwatyści obawiali się ostatecznej utraty dawnych przywilejów i marginalizacji w nowopowstałym państwie Włoskim. Podobnie obawy wyrażał kler katolicki widzący zagrożenie ze strony włoskich jakobinów. Z kolei środowiska liberalne we włoskim Risorgimento widziały szansę dynamiczniejszego rozwoju jako część Królestwa Włoch, państwa o wiele silniejszego, niż istniejące dotychczas Królestwo Sardynii.

⁵²⁶ Szerzej na temat zjawiska migracji miejscowej ludności Doliny Aosty *vide* Celi A., *On Emigrating and Returning Five Examples From the Aosta Valley (w:) Return and Circular Migration in Contemporary European History*, red. S. Oberbichler, E. Pfanzelter, V. Larcher, Walter de Gruyter, Berlin/Boston 2024 r., s. 232.

⁵²⁷ Ożywienie gospodarcze nastąpiło głównie za sprawą przemysłu metalurgicznego, który dodatkowo został pobudzony wybuchem I wojny światowej i potrzebami wzmożonej produkcji na rzecz armii. Ponadto ciągle fale migracji kreowały nowe potrzeby na gruncie administracji czy edukacji. Te były również często zaspokajane przez przybywających do Aosty włoskojęzycznych migrantów. Budziło to jednak wyraźny sprzeciw wśród najbardziej radykalnych Waldostańczyków posługujących się językiem francuskim. Puolato D., *Francese-italiano...*, op. cit., s. 22-23; Cuaz M., *Storie...*, op. cit., s. 24-26.

poczucie zagrożenia tożsamościowego wśród Waldostańczyków oraz mobilizowała ich do działań w celu ochrony kultury, w tym języka. Od 1900 roku rozpoczął się trwający ponad dwie dekady czas wzmożonej italianizacji tych ziem, który odpowiadał tak zwanemu etapowi liberalnemu w historii politycznej królestwa Włoch.⁵²⁸

Po zdobyciu władzy w 1922 roku przez Benita Mussoliniego i włoskich faszystów nastąpił nowy etap polityczno-administracyjnego funkcjonowania Doliny Aosty, która stała się formalnie samodzielną prowincją Królestwa Włoch. Podstawą był wydany w 1927 roku Dekret Królewski⁵²⁹. Od tego czasu rozpoczął się proces dwutorowej italianizacji. Z jednej strony starano się reformować lokalną gospodarkę w ten sposób, by polepszyć warunki pracy i stworzyć wrażenie, że włoski protekcjonizm gwarantuje stabilizację. Reformowanie gospodarki oznaczało zarazem przyciąganie migrantów zarobkowych, którzy wypierali wzorce i kulturę frankofońską. Drugim torem italianizacji była koncentracja na działaniach administracyjnych i kulturowych osadzonych w tradycji Włoch i kreowanie wizerunku Aosty jako „małego Rzymu”⁵³⁰. Zgodnie z propagandą Benito Mussoliniego „Aosta dała nam [Włochom – przyp. aut.] bohaterskie oddziały alpejskie, a teraz daje nam żelazo i węgiel”⁵³¹.

Dokładna kwerenda źródeł zastanych, wskazuje na wyraźny dualizm istniejący wśród włoskich historyków, co do w oceny polityki faszystowskiej względem Doliny Aosty. Część z nich skupiała się eksponowaniu korzyści, które odniósł region. Było to przede wszystkim ożywienie gospodarcze, które spowodowało nadejście kolejnej fali imigrantów

⁵²⁸ Aby skontrować nowe włoskojęzyczne osadnictwo oraz idące za tym inicjatywy takie jak chociażby powstanie lokalnego oddziału Towarzystwa Dante Alighieri (głównym jego celem było krzewienie kultury włoskiej), Waldostańczycy tworzyli swoje grupy kulturowe. Kler katolicki wyrażał także swoje obawy związane z coraz mocniejszym oddziaływaniem myśli socjalistycznej na miejscowych robotników. Widział w niej zagrożenie dla wielowiekowej wysokiej pozycji kościoła w Aości. W dobie tych nastrojów, Waldostańczycy coraz częściej demonstrowali swoje niezadowolenie lub podkreślali frankofońskie dziedzictwo. Najczęściej na łamach lokalnej prasy, a także inicjatyw takich jak „Liga Waldostańska” (fr. *Ligue Valdostaine*). *Ibidem*, s. 25.

⁵²⁹ Mastropaolo A., *Ieri, oggi, domani: quale autonomia per la Valle d'Aosta?* (w:) „federalismi.it” n. 11/2018, s. 4; Treść całego dekretu *vide* Regio Decreto-Legge convertito dalla L. 29 dicembre 1927, n. 2584 (GU n.14 del 18-01-1928).

⁵³⁰ Działania faszystowskiej propagandy w latach 30. XX wieku odwoływały się do teorii o tym, iż ziemie Aosty miały od zawsze o wiele więcej wspólnego z Włochami i ich historią aniżeli z Francją, wobec której wyróżniano jedynie postawy antagonistyczne. Punktem wyjścia było przedstawianie pochodzenia Waldostańczyków jako jedną z gałęzi ludów rzymskich a nie galijskich. Kreując te narracje posługiwano się hasłami, które łączyły aspekt społeczny z geograficznym. Faszyci mówili o Aości jako o najdalej wysuniętym punkcie Włoch, historycznym przyczółku włoskich (a wcześniej rzymskich) wojsk, czy odwiecznym alpejskim punktem obserwacyjnym włoskiego świata i kultury. Cuaz M., *Storie...*, op. cit., s. 28.

⁵³¹ Omezzoli T., *Valle d'Aosta...*, op. cit., s. 44.

zarobkowych z północnych regionów Włoch⁵³². Podnosili oni również kwestię działań kolejnych faszystowskich prefektów, którzy w większości wykorzystywali swoje – często ograniczone – kompetencje i wpływy do dbania o dobrą kondycję lokalnej gospodarki⁵³³. Zauważa się również, że lokalne komórki partii faszystowskiej formowane były w pewnym stopniu przez pozytywnie nastawionych do tej idei autochtonów⁵³⁴. Inni badacze podkreślają jednak negatywne skutki społeczne, spowodowane dążeniem do uniformizacji kulturowej tj. utratę przez mieszkańców Doliny Aosty tożsamości językowej. Polityka faszystowska nie odwoływała się tylko do naprawy wskaźników ekonomicznych, ale zakładała dążenie do scalenia kulturowego Włoch i walki z odmiennościami. Pod tym względem, czasy faszystowskie w Aości to przede wszystkim walka z językiem francuskim w sferze publicznej, rozpoczęta zakazem kursów języka francuskiego w szkołach (1925-1928) i konsekwentnie realizowana w dalszych latach⁵³⁵.

W II połowie lat 30 XX wieku polityka Mussoliniego względem Doliny ulegała zaostrzeniu ze względu nadciągający konflikt zbrojny. Aosta zaczęła być postrzegana jako terytorium graniczne i to z krajem (Francją) będącym potencjalnym bezpośrednim zagrożeniem dla Italii. W związku z tym polityka italianizacji uległa zintensyfikowaniu. Działania te również spotykają się z brakiem jednoznacznej oceny przez historyków. Część z nich podkreśla negatywne skutki dokonanych chociażby w zakresie zmian nazewnictwa

⁵³² Na początku lat 20. XX wieku nastąpiło wyhamowanie gospodarki, która napędzana była głównie zamówieniami wojennymi. Ponowne inwestycje i otwarcie nowych miejsc pracy na przełomie lat 20. i 30. XX wieku wpłynęło na nadejście kolejnej fali migracji zarobkowych do Aosty (tym razem w dużej mierze z Veneto). Celi A., *Rifrancesizzare i Valdostani. Scuola e identità in Valle d'Aosta (1861-2017)* (w:) „Diacronie. Studi di Storia Contemporanea” 34, 2/2018, s. 4.

⁵³³ Prefekci interweniowali, gdy wobec widma kryzysu należało ratować lokalną gospodarkę i gałęzie przemysłu, czy sprzeciwiali się nadreprezentacji imigrantów zarobkowych w strukturze zatrudnienia w tymże sektorze przemysłu.

⁵³⁴ Wśród wiodących działaczy bądź sympatyków władzy faszystowskiej w regionie w tamtym okresie wyróżniało się takie nazwiska jak: Serafino Glarey, Louis Fusinaz czy Cesare Maroz. *Ibidem*, s. 43.

⁵³⁵ W czasach sabaudzkich i w pierwszych dekadach po zjednoczeniu Italii, kler katolicki w Dolinie Aosty legitymował się silną pozycją zarówno w sferze religijnej, jak i oświatowej, wychowawczej, a nawet finansowej (posiadając lokalną instytucję kredytową). Miał on pod swoją jurysdykcją szereg katolickich szkół na terenach wiejskich, w których językiem nauczania był zawsze francuski. Ponadto kościół na terenie Aosty cieszył się od wieków pewnego rodzaju autonomią. Msze w kościołach podległych diecezji Aosty sprawowane były tylko w języku francuskim, co nie ulegało zmianie po zjednoczeniu Włoch i kolejnych falach napływu imigrantów włoskojęzycznych na tereny Doliny Aosty na początku XX wieku. Wręcz przeciwnie, kościół katolicki postrzegał migrantów i władze włoskie jako zagrożenie dla wielowiekowej spójności kulturowej i religijnej. Omezzoli T., *"Piccoli despoti": l'amministrazione fascista della valle d'Aosta* (w:) „Faschismus in der Provinz / Fascismo in provincia” 8 (1999), s. 138-139; Szerzej o pozycji kościoła katolickiego w Aości w sferze oświaty i wychowania w XIX i XX wieku *vide* Celi A., *Rifrancesizzare...*, op. cit., s. 2-6.

Historycy zaznaczają przy tym, że wszelkiego rodzaju tajne nauczanie nie było tak kompleksowo zorganizowane jak chociażby nauczanie języka niemieckiego w szkołach katakumbowych w tym samym czasie w Południowym Tyrolu. Omezzoli T., *"Piccoli despoti..."*, op. cit., s. 134-140.

z francuskich na włoskie⁵³⁶. Są też badacze zauważający, że reforma ta nie była aż tak dotkliwa dla społeczności lokalnej, ponieważ nie dotyczyła italianizacji imion i nazwisk, jak to miało miejsce w Południowego Tyrolu czy Friuli-Wenecji Julijskiej⁵³⁷, a sam język francuski był od początków XX wieku w wyraźnym trendzie regresywnym⁵³⁸. Ponadto sporna ocena polityki wobec języka francuskiego w regionie mogła również wynikać z jego ogólnie słabnącej pozycji.

Po podpisaniu przez Królestwo Włoch zawieszenia broni z Aliantami 8 września 1943 roku sytuację w dolinie Aosty cechowała narastająca niepewność. Rozejm nie oznaczał końca wojny, a jedynie jej następny etap. Stąd po chwili entuzjazmu ze strony lokalnej ludności, nadszedł czas kolejnych utrapień. Severino Caveri czas ten opisał jako „początek nowych trosk i nowych cierpień”⁵³⁹. Aosta znalazła się pod zwierzchnictwem nowo utworzonego państwa Mussoliniego – Włoskiej Republiki Socjalnej. Gdy Marszałek Graziani mówił o „obronie ojczyzny w Alpach”, miejscową ludność zaczęła obawiać się widma potencjalnej wojny domowej i faszystowsko-nazistowskiego okrucieństwa⁵⁴⁰. Sytuacja geopolityczna wpłynęła również na świadomość niepodległościową mieszkańców regionu. Tullio Omezzoli odrodzenie waldostańskiego ducha narodowego dostrzegął właśnie w okresie wojennego przesilenia 1943 roku twierdząc, że „[...] [irredentyzm waldostański – przyp. aut.] narodził się w okresie Włoskiej Republiki Socjalnej, gdy pewna klęska Włoch i rzekomo wynikające z niej reorganizacje polityczne i terytorialne dały

⁵³⁶ Warty wspomnienia jest fakt, że jednym z najbardziej zagorzałych zwolenników zmiany wszystkich toponimów z francuskojęzycznych na włoskojęzyczne był ówczesny burmistrz Aosty Serafino Glarey. Człowiek pochodzący z wysoko postawionego i szanowanego rodu od wieków związanego z tymi ziemiami. *Ibidem*, s. 134. Tasso M., *Fascismo e cognomi nelle regioni mistilingue del confine settentrionale Italiano* (w:) „Quaderni” XXXIII, s. 327-328.

⁵³⁷ Dodać nazwiska badaczy kto za kto przeciw Należy przez to rozumieć, że pomimo zacieśnienia italianizacji w Dolinie Aosty w przededniu II wojny światowej, faszysti nadal nie zakładali stosowania wobec autochtonów takich działań i rozwiązań, jakie implementowali w tym samym czasie w Południowym Tyrolu w odniesieniu do niemieckojęzycznych Tyrolczyków. Nie zamierzano więc wobec francuskojęzycznej ludności Aosty stosować na przykład: procedur przymusowej zmiany nazwisk na te włoskojęzyczne. Miało to wynikać z faktu pojmowania tożsamości ludności rdzennej i tego, że w przeciwieństwie do chociażby Tyrolczyków, Waldostańczycy zawsze byli związani z monarchią sabaudzką. Pomimo legitymowania się odrębności językową czy kulturową, nigdy nie odwrócili się od dynastii, która zjednoczyła Italię i razem z nią dołączyli do powstałego w 1861 roku Królestwa Włoch. *Ibidem*.

⁵³⁸ Od początku XX wieku język francuski w Aoiście stawała się coraz mniej popularny, a jego użycie stawało się formą komunikacji zarezerwowaną dla niektórych lokalnych polityków, duchowieństwa oraz osób z kręgu wyższych sfer. Bauer Roland, *Su alcune particolarità del diasistema linguistico della Valle d'Aosta* (w:) *La Valle D'aosta e l'Europa*, red. S. Noto, Leo S. Olschki Editore, Florencja 2008 r., s. 265. 269-274

⁵³⁹ Momigliano L. P., *L'8 settembre del 1943 in Valle d'Aosta: frammenti di un Sistema in crisi* (w:) „8.9.1943 an der Grenze / L'8 settembre ai confine” 18 (2009), 1, s. 48.

⁵⁴⁰ *Ibidem*, 46-48, 54-55

początek do wzrostu lokalnej elity – silnej i stałej – w swej transformacji – oczekującej na nabycie nowego blasku w Dolinie Aosty włączonej do granic Francji”⁵⁴¹.

Już w 1942 roku lokalne środowiska polityczne opracowały specjalne tajne memorandum (chcąc uniknąć represji ze strony faszystowskiej). Znalazły się w nim cztery możliwe scenariusze przyszłości Doliny Aosty, to jest: 1) zaanektowanie przez Francję; 2) powstanie suwerennego mikropaństwa, ale gospodarczo uzależnionego od Włoch; 3) pozostanie we Włoszech jako region, ale z gwarancjami autonomii; 4) przyłączenie do Szwajcarii jako nowy kanton⁵⁴². W grudniu 1943 roku w Chivasso podpisana została „Deklaracja Przedstawicieli Narodów Alpejskich” zwana potocznie Deklaracją z Chivasso. Zawarto w niej podkreślenie błędów z przeszłości (tj.: ucisk polityczny, ekonomiczny i kulturowy⁵⁴³) oraz przedstawiono wskazówki na przyszłość. Najważniejszym przesłaniem Deklaracji było przedstawienie interesów społeczności obszarów alpejskich jako specyficznych podmiotów terytorialnych. Podkreślono, że odrębność kulturowa i językowa może być najlepiej chroniona w wyniku przynależności do państwa federalnego lub poprzez zagwarantowanie przez państwo autonomii politycznej i kulturowej⁵⁴⁴. Biorąc pod uwagę wspomniane Memorandum z 1942 roku oraz Deklarację z 1943 roku, za najbardziej realne scenariusze dla Doliny Aosty uznano aneksję przez Francję lub pozostanie we Włoszech⁵⁴⁵. Również w takim tonie wybrzmiewały wypowiedzi lokalnych autorytetów. Wśród nich do najbardziej znaczących należeli Emil Chanoux⁵⁴⁶ oraz Federico Chabod⁵⁴⁷. Chanoux był przede wszystkim działaczem antyfaszystowskim, stawiającym sobie za cel doprowadzenie

⁵⁴¹ Omezzoli T., *Valle d'Aosta e fascismo: dalla incompatibilita costituzionale all'armonia prestabilita* (w:) „Faschismus an der Grenzen/Il fascismo di confine” 20 (2011), I, s. 45.

⁵⁴² Początkowo zakładano przekazanie memorandum stronie brytyjskiej. Konkretnie chciano dostarczyć dokument do ambasady w Bernie. Ostatecznie jednak po kilku miesiącach zwłoki trafiło ono do władz francuskich na uchodźctwie i wzmocniło ich zainteresowanie terenami Aosty. Momigliano L.P., *L'8 settembre...*, op. cit., s. 45-46.

⁵⁴³ Pełny tekst Deklaracji z Chivasso, https://www.lacabalesta.it/biblioteca/CartaChivasso/carta_chivasso.pdf [14.01.2025].

⁵⁴⁴ Bertelle S., *La Valle d'Aosta fra annessione alla Francia e autonomia* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 80/2 (2001), s. 339.

⁵⁴⁵ Koncepcja utworzenia niepodległego państwa nie spotkała się z pozytywnym odzewem i entuzjazmem. Pomysł przyłączenia do Szwajcarii był natomiast na tyle realny, na ile zainteresowanie wyrażała sama Konfederacja Helwecka. Rząd szwajcarski odpowiedział wtedy, że jako państwo neutralne może poprzeć ten projekt, ale tylko wtedy, gdy nie będzie on oznaczał potencjalnego sporu terytorialnego z Włochami. Komunikat ten był więc faktycznym końcem pomysłu o Aocście jako jednym ze szwajcarskich kantonów. *Ibidem*, s. 341.

⁵⁴⁶ Emil Chanoux (1906-1944) – włoski prawnik i polityk. Działacz niepodległościowy i antyfaszystowski w Dolinie Aosty, członek włoskiego ruchu oporu w czasie II wojny światowej. Zamordowany przez Niemców w 1944 roku.

⁵⁴⁷ Federico Chabod (1901-1960) – włoski historyk literatury, nauczyciel akademicki i działacz społeczny. Po II wojnie światowej był pierwszym w historii Prezydentem Regionu Doliną Aosty.

do jak największej suwerenności Aosty, niezależnie od tego po auspicjami którego państwa się to dokona. Zamordowany w 1944 roku, nie miał szansy pełnego zrealizowania swoich ambicji⁵⁴⁸. Chociaż uważany za jednego z duchowych ojców waldostańskiej autonomii, jego postawa zarówno względem Francji, jak i Włoch pozostaje kwestią sporną i niejednoznaczną⁵⁴⁹. Drugi z przywołanych działaczy Federico Chabod był z kolei zwolennikiem wyważonej polityki regionalnej. Stojąc na stanowisku, że rozmowy i debaty są kluczowe dla przyszłości regionu i całych Włoch, sprzeciwiał się on wpływom francuskim w Aoście, prezentując postawę antyaneksjonistyczną. Podkreślał to w swoim eseju *La Valle d'Aosta, l'Italia e la Francia* opublikowanym w 1944 roku: „Military character, jaki Dolina Aosty miałyby dla rządu Paryża, wystarczyłyby, aby zapobiec przyznaniu prawdziwej autonomii administracyjnej [...]”⁵⁵⁰. Jednocześnie Chabod wykorzystując swoją pozycję polityczną, lobbował u władz w Rzymie o gwarancję autonomii dla Aosty, korelując ją z resztą włoskich regionów⁵⁵¹.

Równocześnie z działaniami struktur lokalnych, kwestia Aosty znajdowała się w spektrum zainteresowania zarówno rządu Włoch jak i Francji. Na przełomie 1943 i 1944 roku zapoczątkowany został wyścig o to, kto zdoła bardziej przekonać do siebie ludność regionu lub kto szybciej wykorzysta swoje wpływy polityczne i militarne. Począwszy od 1944 roku rząd Ivanoego Bonomi’ego⁵⁵² zdawał sobie sprawę z zagrożenia utraty terytorium Aosty. Do Rzymu docierały informacje wywiadowcze oraz relacje od przychylnych rządowi działaczy (takich jak np. Chabod) dotyczące rozwoju myśli separatystycznej i aneksjonistycznej. W obliczu potencjalnego rozwoju kryzysu granicznego na linii Włochy-Francja, kolejne środowiska włoskie podejmowały działania kierowane do waldostańczyków. W październiku 1944 roku „Komitet Wyzwolenia Narodowego

⁵⁴⁸ Po aresztowaniu poddany brutalnemu śledztwu, w wyniku którego został zamordowany.

⁵⁴⁹ Z jednej strony można odnaleźć wspomnienia mówiące o jego profrancuskich i silnie secesjonistycznych poglądach, które tylko pozornie miały sprawiać wrażenie autonomistycznych. Z drugiej strony mówi się, że Francja miała być dla niego tylko narzędziem. Nigdy nie widział on przyszłości Aosty w państwie z tak silnymi tradycjami centralistycznymi. Zbliżenie jego i jego środowiska ze środowiskami francuskimi chciał wykorzystać do stworzenia lepszej pozycji negocjacyjnej z władzami włoskimi i wymuszenia na nich jak największych ustępstw w kwestii przyszłej autonomii dla Aosty. *Brevi cenni storici*, <https://www.consiglio.vda.it/storia/brevi-cenni-storici> [13.02.2025].

⁵⁵⁰ Chabod F., *La Valle d'Aosta, l'Italia e la Francia*, s. 16, Zarchiwizowano w zbiorach cyfrowych Senatu Republiki Włoskiej: https://www.senato.it/application/xmanager/projects/leg17/la_valle_aosta.pdf [02.02.2025].

⁵⁵¹ *Brevi cenni...*, op. cit.; Bertelle S., *La Valle...*, op. cit., s. 344-345, 346-347.

⁵⁵² Ivano Bonomi (1873-1951) – włoski prawnik, dziennikarz i parlamentarzysta. Dwukrotny Premier Włoch (1921-1922 i 1944-1945).

Północnych Włoch” (CLNAI)⁵⁵³ opublikował komunikat do mieszkańców Aosty, którego jeden z fragmentów brzmiał: „[...] obowiązkiem wyzwolonych Włoch jest przywrócenie naruszonych i zdeptanych praw poprzez ustanowienie systemu szerokiej współpracy językowej, kulturowej, administracyjnej autonomii, w ramach wolnej wspólnoty demokratycznej, opartej na poszanowaniu lokalnych interesów i decentralizacji administracji”⁵⁵⁴. Podobne zapewnienia wygłosił Premier Bonomi w swojej odezwie do mieszkańców Aosty w tym samym roku: „[...] Chciałbym również zapewnić, że podczas reorganizacji demokratycznych Włoch niezaprzeczalna będzie gwarancja wobec Doliny Aosty w zakresie autonomii administracyjnej i kulturalnej, która jest zapisana w programach wszystkich partii.”⁵⁵⁵

Postępujące w głąb regionu oddziały partyzanckie dokonały wyzwolenia Aosty 28 kwietnia 1945 roku. Włosi szybko obsadzili stanowisko prefekta (został nim lokalny prawnik i autorytet Alessandro Passerin d'Entrèves⁵⁵⁶), jeszcze przed przybyciem wojsk francuskich⁵⁵⁷. Te wkroczyły do miasta 4 maja, mając od Generała de Gaulle'a rozkaz okupacji terytorium, aby następnie przyłączyć je do Francji⁵⁵⁸. Sytuacja stała się wysoce skomplikowana. Telegramy włoskich władz lokalnych kierowane do państw zachodnich mówiły o „pogwałceniu wszelkich zasad prawa międzynarodowego” oraz o tym, że Francuzi „prowadzą intensywną propagandę polityczną, dążąc wszelkimi środkami, nie wyłączając korupcji i fałszerstwa, a także powtarzaniu najgorszych metod niemieckiego imperializmu, aby skłonić ludność do natychmiastowego wyrażenia chęci przyłączenia się

⁵⁵³ Komitet Wyzwolenia Narodowego Północnych Włoch (wł. *Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia*, CLNAI) – włoska organizacja polityczno-partyzancka o charakterze narodowo-wyzwoleńczym utworzona w 1944 roku. Jej głównym celem była walka na obszarze północnych Włoch przeciwko Włoskiej Republice Socjalnej oraz wspierających ją siłom niemieckim.

⁵⁵⁴ Bertelle S., *La Valle...*, op. cit., s. 347.

⁵⁵⁵ *Odezza Premiera Ivaneogo Bonomiego do „Patriotów i mieszkańców Doliny Aosty” z 16 grudnia 1944 roku.*

⁵⁵⁶ Alessandro Passerin d'Entrèves (1902-1985) – włoski prawnik i filozof. Zaangażowany we włoskie ruchy partyzanckie w czasie II wojny światowej. Działacz niepodległościowy w Dolinie Aosty.

⁵⁵⁷ Okoliczności były na tyle trudne, że doszło nawet do sytuacji, w której partyzanci prowłoscy zawierali doraźne sojusze z dotychczasowymi przeciwnikami – żołnierzami Włoskiej Republiki Socjalnej (RSI), aby w myśl zasady „wróg mojego wroga, jest moim przyjacielem”, wspólnie bronić Aosty przed francuzami. *Le origini dell'autonomia*, https://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/liberazione_i.asp [02.02.2025].

⁵⁵⁸ Działania de Gaulle'a wobec Aosty opisywane były bardziej jako zaspokojenie personalnych ambicji, aniżeli faktyczne wsłuchiwanie się w głos i pragnienia obywateli francuskich. Dla nich Aosta nie stanowiła realnego punktu zainteresowania. Jak relacjonował to ówczesny ambasador włoski w Paryżu (późniejszy Prezydent Włoch) Giuseppe Saragat, kampania na rzecz zaanektowania Aosty przez Francję mogła służyć de Gaulle'owi do budowy sprzyjającej mu atmosfery i uzyskania doraźnych korzyści politycznych. Szczególnie, że kontrastowała ona z poglądami lewicy, która wyraźnie sprzeciwiała się jakiegokolwiek formie francuskiej kontroli nad Aostą. Costa Bona E., *Dalla guerra alla pace: Italia-Francia: 1940-1947*, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 1995 r., s. 208-210.

do Francji”⁵⁵⁹. W rzeczywistości radykalnie profrancuska grupa miejscowej ludności skupiona w ramach „Komitetu wyzwolenia Doliny Aosty” (fr. *Comité valdotain de liberation*, CVL) domagała się zorganizowania plebiscytu z prawem głosu tylko dla określonych grup, wykluczając przy tym *de facto* napływową ludność włoską⁵⁶⁰. Nie zgadzały się na to jednak lokalne władze włoskie, mające poparcie armii wiernej monarchii, partyzantów prowłoskich i zachodnich aliantów⁵⁶¹. To zdecydowana postawa tych ostatnich, doprowadziła do ostatecznego wycofania wojsk francuskich (11 czerwca 1945 roku) i wygaszenia jakichkolwiek francuskich ambicji o kontroli tych ziem⁵⁶². Pokazywało to jak na pozór małe powierzchniowo tereny leżały w osi zainteresowania dwóch sąsiadujących ze sobą krajów i do jakiego stopnia władzom francuskim czy włoskim zależało na ich kontroli. Dodatkowo uwydatniło to jak zróżnicowany stosunek co do przyszłości swojej „małej ojczyzny” posiadali jej mieszkańcy oraz w jak różny sposób tę regionalną tożsamość argumentowali i widzieli w przyszłości.

Po zakończeniu II wojny światowej wprowadzanie w życie autonomii dla Doliny Aosty odbyło się w trzech etapach. Pierwszy z nich miał niespełna pół roku po zakończeniu wojny, a więc jeszcze w ramach Królestwa Włoch. Ogłoszone zostały wtedy dwa dekrety królewskie wydane przez Księcia Humberta, ówczesnego Regenta Królestwa Włoch: nr 545/1945 o zasadach organizacyjnych Aosty⁵⁶³ oraz nr 546/1945 o przywilejach gospodarczych Aosty⁵⁶⁴. W art. 1. Dekretu nr 545/1945 zawarto stwierdzenie: „Dolina Aosty, ze względu na swoje szczególne warunki geograficzne, ekonomiczne i językowe,

⁵⁵⁹ Bertelle S., *La Valle...*, op. cit., s. 350.

⁵⁶⁰ Władze CVL obawiały się, że potencjalny plebiscyt mógłby zakończyć się porażką i wygraną opcji pozostania we Włoszech. W tym celu w ramach postulatu plebiscytowego zawarły również zasady potencjalnego przyznawania prawa głosu. Według nich prawo do oddania głosu miało przysługiwać: 1) osobom zamieszkałym na terenie Aosty, których jeden bądź obydwój z rodziców urodził się na jej terenie (w przypadku posiadania tylko jednego rodzica pochodzenia waldostańskiego, warunek zamieszkania obejmował nieprzerwany czas od urodzenia); 2) osobom urodzonym w Dolinie Aosty przed 1917 rokiem, a więc sprzed epizodów migracyjnych. Wildgen John K., *The Liberation of the Valle d'Aosta, 1943-1945* (w:) „The Journal of Modern History”, Vol. 42, No. 1, s. 37 21-41.

⁵⁶¹ *Le origini...*, op. cit.

⁵⁶² Bardzo wyraźnie w historiografii podkreśla się wpływ prezydenta Harry'ego Trumana na sytuację Doliny Aosty. Dowiedziawszy się o francuskich działaniach podjął stanowcze kroki. W korespondencji do de Gaulle'a Prezydent USA zagroził, że dalsza obecność wojsk francuskich na tych ziemiach może wiązać się nawet z zatrzymaniem dostaw amerykańskiego zaopatrzenia i uzbrojenia dla Francji. Row T., *De Gaulle and the Italians* (w:) *Charles de Gaulle's Legacy of Ideas*, red. B.M. Rowland, Lexington Books, Lanham 2011 r., s. 50.

⁵⁶³ Decreto Legislativo Luogotenenziale 7 settembre 1945, n. 545. Ordinamento amministrativo della Valle d'Aosta (GU n.113 del 20-09-1945). Zwane dalej „Dekret królewski z 1945 r. o autonomii Aosty”.

⁵⁶⁴ Decreto Legislativo Luogotenenziale 7 settembre 1945, n. 546. Agevolazioni di ordine economico e tributario a favore della Valle d'Aosta (GU n.113 del 20-09-1945).

zostaje ustanowiona jako autonomiczny region ze stolicą w Aoście [...]”⁵⁶⁵. W ujęciu całościowym dekrety były dokumentami o charakterze organicznym dla – już dwujęzycznego (przywrócono możliwość używania języka francuskiego w administracji i szkolnictwie) – regionu. Dwadzieścia trzy artykuły regulowały sprawy kluczowe dla jego funkcjonowania w przejściowym okresie ustrojowym Włoch⁵⁶⁶. W swoich przemysleniach z tamtego okresu Guido Artom głosił na łamach prasy pogląd, iż „Nadają one [Dekrety – przyp. aut.] Dolinie osobowość prawną, niespotykaną dotąd w historii włoskich instytucji, czyniąc z niej nowy rodzaj podmiotu o szerszych i bardziej zróżnicowanych prawach niż te, którymi cieszyła się Prowincja”⁵⁶⁷. Ponadto Artom dostrzegł, że działania w obrębie Aosty były fundamentami pod budowę państwa na nowych republikańskich i regionalnych zasadach. Wynikało to z ideologicznego wpływu stojącego za dekretami. Przede wszystkim w osobach takich jak: Federico Chabod, Alessandro Passerin d’Entrèves⁵⁶⁸ i inne autorytety waldostańskie tamtego okresu⁵⁶⁹. Rzeczywiście sam Chabod w przytaczanym już wyżej eseju *La Valle d’Aosta, l’Italia e la Francia* wpisywał autonomię waldostańską w szerszy kontekst włoski: „Rozwiązanie problemu Doliny Aosty jest znacznie ułatwione dzięki temu, że w ogólnym zarysie jest to problem wspólny dla innych regionów Włoch. [...] nie ma lepszego sposobu rozwiązania problemu regionalnego, jak włączenie go do problemów krajowych; Nie ma bezpieczniejszej taktyki niż dyskusowanie, negocjowanie i współpraca z głównymi włoskimi partiami politycznymi. Zamknięcie się w sobie nie ułatwia znalezienia pożądanego rozwiązania, wręcz przeciwnie – utrudnia je. Zamiast tego otwórzmy szeroko okna i zdajmy sobie w końcu sprawę, że problem Doliny Aosty, słusznie umieszczony na poziomie problemów włoskich, wcale nie jest trudny do rozwiązania”⁵⁷⁰.

⁵⁶⁵ Art. 1. Ust. 1. Dekretu królewskiego o autonomii Aosty.

⁵⁶⁶ Pokazywał to na przykład art. 9. Dekretu 545/1945, w myśl którego powołano specjalny Komitet Koordynacyjny, składający się z przedstawicieli ministerstw: spraw wewnętrznych i skarbu państwa oraz z osób wyznaczonych przez Radę Regionalną. *Vide* Art. 9. Dekretu królewskiego o autonomii Aosty. Ponadto ważne z punktu widzenia ekonomicznego był drugi z dekretów, czyli 546/1945. Zawarto w nim: gwarancje dzierżawy elektrowni wodnych na rzecz regionu na okres 99 lat, korzystny dla regionu podział wpływu z ówczesnych podatków czy ustanowienie strefy wolnocłowej. A. P. E. *Autonomy in the Val d’Aosta* (w:) „The World Today”, vol. 2, no. 6, 1946, s. 265. 256-268.

⁵⁶⁷ Artom G., *Caratteri dell’autonomismo valdostano* (w:) „Mercurio”, a. 2, 1945, n. 15, s. 27 cit. per. Rotelli E., *La genesi dell’autonomia regionale valdostana* (w:) „Il movimento di liberazione in Italia” Anno MCMLXXIII, Fascicolo: 111, s. 37.

⁵⁶⁸ *Ibidem*.

⁵⁶⁹ W zapiskach z tamtego okresu można przeczytać, że dekrety mocno wzorowały się na wynikach prac z poprzednich lat stworzonych przez szersze grono osób z kręgów ówczesnych elit waldostańskich. Oprócz Chabod’a, Passerin d’Entrèves’a zaangażowani mieli być również: Maria Ida Viglino (szefowa Komitetu Wyzwolenia Narodowego w Aoście) oraz księża: Jean-Joconde Stévenin (przedstawiciel nurtu postępowej chadecji) i kanonik Charles Bovard. Mastropaolo A., *Ieri, oggi...*, op. cit., s. 6-7.

⁵⁷⁰ Chabod F., *La Valle...*, op. cit., s. 16.

Na mocy dekretu nr 545/1945 ukonstytuowała się pierwsza Rada Regionalna. Pierwsza i jedyna w historii regionu, która nie pochodziła z powszechnych wyborów, ale z nominacji. Premier Alcide De Gasperi 4 stycznia 1946 roku powołał 25 radnych wyznaczonych do pełnienia tej funkcji przez środowiska polityczne zrzeszone w ramach CLN⁵⁷¹. Rozpoczęcie prac przez Radę i powołany przez nią Regionalny Rząd (pierwszym Prezydentem Regionu został Federico Chabod⁵⁷²) było również drugim z trzech kroków ku autonomii. Głównym celem zarówno legislatury, jak i regionalnego gabinetu było przygotowanie własnego projektu autonomii, cofanie niekorzystnych regulacji faszystowskich (np. w sferze toponimii) i pobudzenie lokalnej gospodarki⁵⁷³. W latach 1946-1947 prace nad własną „waldostańską wersją statutu” miały charakter priorytetowy. Umożliwiły to dwa czynniki. Pierwszym z nich była determinacja radnych regionalnych, szczególnie widoczna u radnych z obozu silnego autonomizmu, a nawet secesjonizmu. Drugim, wola polityczna Rzymu, która wynikała głównie z obaw o radykalizację środowisk autonomistycznych w pierwszych miesiącach 1946 roku⁵⁷⁴.

Rada Doliny Aosty 3 marca 1947 roku przyjęła swój projekt statutu specjalnego składający się z 93 artykułów. Przewidywały one bardzo wysoki transfer kompetencji do regionalnych organów ustawodawczych i wykonawczych. W rzeczywistości był to statut, który swoją strukturą, przepisami i językiem odnosił się do wielu rozwiązań już istniejących w ustrojach federalnych⁵⁷⁵. Z uwagi na to, gdy w drugiej połowie 1947 roku intensyfikacji

⁵⁷¹ Zachowano parytety i każda partia (Chadecja, Partia Akcji, Partia Liberalna, Socjaliści i Komuniści) otrzymała możliwość wyznaczenia 5 radnych. Rotelli E, *La genesi...*, op. cit., s. 38; Mastropaolo A., *Ieri, oggi...*, op. cit., s. 13.

⁵⁷² Został wybrany stosunkiem głosów 13-12.

⁵⁷³ Na początku kwietnia 1946 roku korzystając z kompetencji w zakresie turystyki i ekonomii przyznanych dekretem królewskim z 1945 roku, władze regionu podjęły decyzję o otwarciu kasyna w Aoscie. *Il primo Consiglio della Valle*, https://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/primo_consiglio_i.asp [13.02.2024].

⁵⁷⁴ De Gasperi zdawał sobie sprawę z niejednorodnej struktury Rady Regionalnej Aosty i tego, że istnieje grupa silnie opowiadająca się za radykalną autonomią a nawet secesją. W 1946 roku część radnych chciała nawet aby Rada przegłosowała memorandum w kwestii ustalenia międzynarodowego monitorowania i ochrony Aosty. De Gasperi nie chcąc rozwoju problemów Doliny Aosty, działał w porozumieniu z Federico Chabodem. Ten jako zwolennik Aosty tylko we Włoszech zawsze starał się łączyć interesy Doliny z interesami Rzymu. Rotelli E, *La genesi...*, op. cit., s. 39.

⁵⁷⁵ Analiza poszczególnych artykułów projektu statutu wskazywała na chęć stworzenia z Aosty podmiotu quasi-federalnego lub wysoce zregionalizowanego. W projekcie podział kompetencji można było uznać za hybrydowy. Łączyło on federalizm z unitaryzmem. Z jednej strony zaznaczono, że kompetencje w całości zastrzeżone dla państwa, to te odnoszące się do polityki zagranicznej, obronnej, monetarnej (znane z państw federalnych). Z drugiej, zawarto zapisy o jednolitym państwowym systemie sądów czy szkolnictwa wyższego. Badając projekt statutu bardziej szczegółowo, można odnaleźć szereg przepisów regulujących relację region-państwo. Dla przykładu, zakładano przyznanie Radzie znaczących możliwości prawodawczych opieranych na konstytucji, ale mogących wykraczać poza granice przyjęte ustawami ogólnokrajowymi. Domniemanie kompetencji miało działać zawsze na korzyść Rady, a nie ustawodawcy krajowego. Zakładano, że w zakresie podziału dochodów z podatków, będzie to przedmiotem corocznych negocjacji regionu i państwa, a sam region

ulegały kontakty regionalnego środowiska politycznego z rządem w Rzymie oraz Konstytuanta, powstawały coraz mocniej widoczne rozbieżności interesów. Przełom 1947 i 1948 roku stał się trzecim i ostatnim etapem do przyjęcia autonomii. W ostatnich dniach stycznia 1948 roku projekt Statutu trafił wtedy pod obrady Zgromadzenia Konstytucyjnego i specjalnej podkomisji ds. statutów regionalnych. Federalny ton proponowanego projektu, nie odnalazł poparcia u członków komisji oraz Konstytuanty. Brzmienie artykułów zostało zmienione w zgodzie z doktryną regionalizmu, a nie federalizmu⁵⁷⁶, a ciężar tworzenia norm przydzielono w znaczącej mierze państwu, a nie regionowi. Kompetencje regionalne zostały usystematyzowane tak, aby rzeczywiście przyznać władzom poziom sprawczości dostosowany do regionalnych potrzeb, ale bez stwarzania możliwości federalistycznych precedensów. Po niespełna miesiącu prac, 26 lutego 1948 roku Konstytuanta zatwierdziła Statut Specjalny Doliny Aosty⁵⁷⁷. Został on następnie promulgowany przez Tymczasową Głowę Państwa Enrica De Nicole. Sam Statut – pomimo poprawek na etapie krajowych prac legislacyjnych – został pozytywnie odebrany przez większość mieszkańców Aosty. Doceniono przede wszystkim postęp w stosunku do dekretów z 1945 roku i ostateczne konstytucyjne usystematyzowanie autonomii. Jednocześnie waldostańskie środowisko polityczne i społeczne wyraziło zdanie, że autonomia – szczególnie w sprawach finansowych – musi zostać poddana dalszej debacie jako żywy interes regionu w perspektywie długofalowej⁵⁷⁸.

4.2. Charakterystyka regionu

Dolina Aosty jest najmniejszym włoskim regionem zarówno pod względem powierzchni (3,260 km²⁵⁷⁹), jak i populacji (122,877⁵⁸⁰). Dominującymi skupiskami ludności są alpejskie gminy liczące od 100 do 5000 mieszkańców. Głównym ośrodkiem miejskim regionu i zarazem stolicą, jest położone w jego centrum miasto Aosta, zamieszkałe przez ponad 33 tysiące mieszkańców⁵⁸¹. Pod względem językowym wyróżnia się znaczącą dominację

będzie mógł również liczyć na coroczne dotację od państwa, jeżeli wydatki przekroczą możliwości regionalne. Mastropaolo A., *Ieri, oggi...*, op. cit., s. 14-15; Bertelle S., *La Valle...*, op. cit., s. 360.

⁵⁷⁶ Regionaliści waldostańcy podkreślali np. rolę jaką w przeprojektowaniu statutu odgrywała regionalna Komisja Konsultacyjna, w której przewagę posiadali przedstawiciele władz centralnych.

⁵⁷⁷ Legge Costituzionale 26 febbraio 1948, n. 4. Statuto speciale per la Valle d'Aosta (GU n.59 del 10-03-1948). Zwane dalej "Statut Specjalny Doliny Aosty".

⁵⁷⁸ Rotelli E., *La genesi...*, op. cit., s. 39-40; Mastropaolo A., *Ieri, oggi...*, op. cit., s. 15-18; *Lo Statuto del 1948*, https://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/statuto1948_i.asp [14.02.2015]; Bertelle S., *La Valle...*, op. cit., s. 361-362.

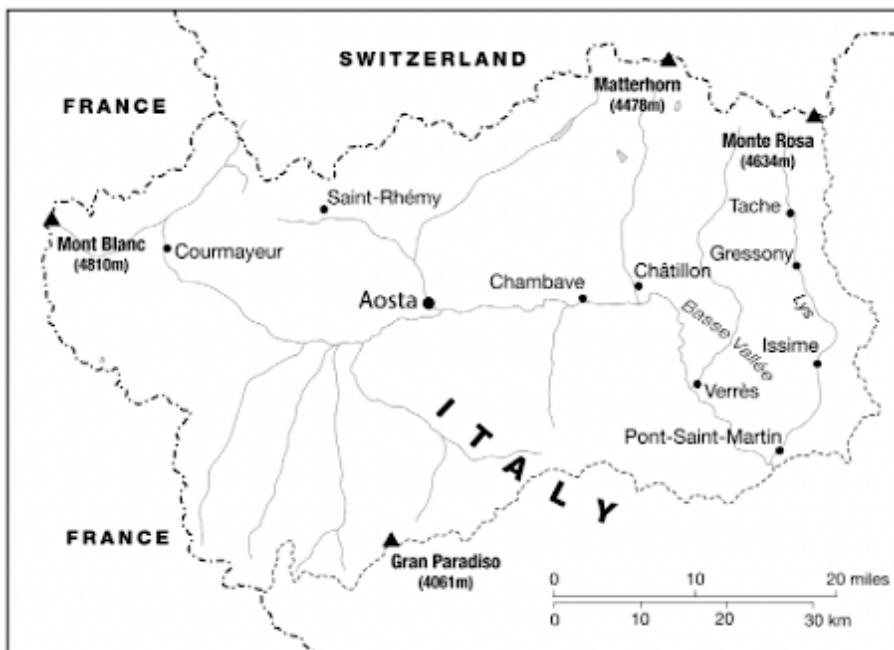
⁵⁷⁹ Hasło „Valle d'Aosta” w bazie encyklopedii Treccani, *Enciclopedia Italiana Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/valle-d-aosta/> [27.02.2025].

⁵⁸⁰ Demografia regionu w bazie ISTAT, <http://dati.istat.it/Index.aspx?QueryId=18568> [27.02.2025].

⁵⁸¹ *Ibidem*.

języka włoskiego z drugorzędną rolą języka francuskiego, szczególnie w lokalnej odmianie franko-prowansalskiej. Wspomnieć należy, iż w regionie obecne są również ślady niemieckojęzyczne, ze względu na występujący w niektórych gminach niemieckojęzyczny dialekt *walser*.

Mapa nr 22. Dolina Aosty

źródło: Racine I., *French in Europe* (w:) *The Oxford Handbook of the French Language*, red. W. Ayres-Bennett, M. McLaughlin, Oxford University Press, 2024 r., s. 468.

Gospodarka regionu opierała się zawsze na dwóch sektorach. Pierwszym z nich było rolnictwo, które jeszcze na początku II połowy XX wieku stanowiło niemal połowę regionalnego PKB. Równie ważny był przemysł ciężki i wydobywczy, skupiony wokół kopalni węgla, hut oraz zakładach przetwórczych. Widoczna była również aktywność w sektorze usług. Z biegiem czasu profil gospodarczy Doliny Aosty uległ zmianie. Szczególny wpływ na to miały: kryzys ekonomiczny lat 70. XX wieku oraz przyjęcie nowych regulacji państwowych w zakresie polityki regionalnej fiskalnej. Aosta podobnie jak dwa pozostałe badane w pracy regiony, bazuje na przychodach wynikających z określonego udziału w podatkach krajowych, pobieranych na jej terytorium. Podstawą

w tej kwestii była ustawa 690/1981⁵⁸², która zastąpiła wcześniejszą ustawę 1065/1971⁵⁸³. Analizując udział regionu w zyskach z poszczególnych podatków, zauważyć można, że w wielu przypadkach przydział z pobieranych danin państwowych był i jest w Aście najwyższy spośród wszystkich regionów specjalnych we Włoszech⁵⁸⁴.

Chociaż podkreślano, że prawo przyjęte w 1981 roku znacząco przyczyniło się do kilkukrotnego wzrostu realnych dochodów regionu w kolejnych latach, to nie był to proceder bezapelacyjnie korzystny. Analizy ekonomiczne i socjologiczne prowadzone na przełomie XX i XXI wieku wykazały, że bogacenie się regionu nie było skorelowane z możliwie wynikającym z tego rozwojem gospodarczym. Marco Cuaz lata 80. w Dolinie Aosty scharakteryzował jako czasy „w których nie było możliwości wydania wszystkich pieniędzy, które napływały do Doliny”⁵⁸⁵. Środki kierowane do regionu w dużej mierze służyły tworzeniu nowych nie zawsze potrzebnych miejsc pracy. Zdaniem socjologa Lorenza Gilla w latach 70. i 80 XX wieku w Aście nastąpiło upośledzenie stosunków pracy. Działania, które w ocenie władz regionalnych miały załagodzić kryzys i polepszyć zatrudnienie, zadziałały jako katalizator rozwoju sektora usług kosztem innych gałęzi⁵⁸⁶.

Kolejnym dotkliwym dla lokalnej gospodarki okresem były lata 2009-2013 związane z globalnym kryzysem ekonomicznym, który w bardzo dużym stopniu negatywnie wpłynął na całą włoską gospodarkę. Skutki tego widoczne były również w Dolinie Aosty. W 2009 roku weszły w życie nowe zasady fiskalne dla regionów specjalnych (w tym zasada solidarności finansowej z resztą regionów). Spowodowało to konflikt pomiędzy władzami regionalnymi Aosty a rządem centralnym. Na skutek tego wypracowano dwustronne porozumienie region-państwo. Przyczyniło się to do wyjaśnienia kwestii dystrybucji środków finansowych w szczególnie trudnym czasie trwającego kryzysu ekonomicznego⁵⁸⁷.

⁵⁸² Legge 26 novembre 1981, n. 690. Revisione dell'ordinamento finanziario della regione Valle d'Aosta. (GU n.331 del 02-12-1981).

⁵⁸³ Legge 6 dicembre 1971, n. 1065. Revisione dell'ordinamento finanziario della Regione Valle d'Aosta (GU n.318 del 17-12-1971).

⁵⁸⁴ Postal G., *L'autonomia finanziaria della regione Friuli Venezia Giulia e degli enti locali del suo territorio* (w:) *60 anni...*, op. cit., s. 97.

⁵⁸⁵ Cuaz M., *Storie...*, op. cit., s. 75.

⁵⁸⁶ Gillo badając wypaczenie zdrowych relacji gospodarczych i degenerację nawiązywanych stosunków pracy w Aście porównywał to nawet to schematów znanych z Sycylii, a więc regionu południowego o silnych wpływach mafijnych. Ibidem, s 72-75.

⁵⁸⁷ Spory pomiędzy regionem a państwem w zakresie solidarności finansowej i określenie odpowiednich transferów pieniężnych do regionu miały również paradoksalnie pozytywne skutki. Dwustronne rozmowy doprowadziły do przezwyciężenia kryzysu ekonomicznego w mniej dotkliwy sposób. Tarli Barbieri G., *La crisi politico-istituzionale valdostana nella crisi del regionalismo italiano*, s. 8-9, https://giurcost.org/contents/giurcost//LIBERAMICORUM/tarlibarbieri_scrittiCostanzo.pdf [27.02.2025].

Ten nie ominął Aosty w sposób całkowity, co podkreślają chociażby badania budżetowe z tamtych lat, gdzie budżet regionalny po fazie kryzysu uległ pomniejszeniu nawet o 1/3 w porównaniu z czasami przed jego początkiem⁵⁸⁸. Ponadto – co warto podkreślić od strony prawno-ekonomicznej – dopiero w 2010 roku uregulowano kwestię jurysdykcji w zakresie kontroli finansowej w regionie. Na mocy dekretu 179/2010⁵⁸⁹ ustanowiono sekcję audytową regionalnego Trybunału Obrachunkowego w Dolinie Aosty⁵⁹⁰.

W kolejnych dekadach od czasu przyjęcia autonomii w 1948 roku nastąpiła transformacja wizerunku Aosty. Przyczyniły się do tego ewolucje: profilu gospodarczego i regulacji prawnych. W XXI wieku obszary: rolniczy oraz wydobywczo-przetwórczy zostały wyprzedzone przez szybko rozbudowujący się tzw. trzeci sektor gospodarki, czyli usługi. Rozwój gospodarczy oraz zacieśnianie integracji europejskiej sprawiły, że obszarem o dużym potencjale dochodowym stała się turystyka⁵⁹¹ (często w ramach rodzinnych konglomeratów)⁵⁹². Według danych z 2018 roku, wśród osób pracujących w regionie, w sferze usług zatrudnionych było 77%⁵⁹³. Sektorem, który przetrwał gospodarcze transformacje i fale zmian jest stale obecne w Dolinie rolnictwo. Pomimo zmniejszenia jego udziału w ogólnym regionalnym PKB, jest ono nadal obszarem dochodowym, skoncentrowanym na szczegółowych rodzajach upraw i powiązane z lokalną tradycją osadniczą (różne formy rolnictwa górskiego)⁵⁹⁴. Taki stan rzeczy skierował zainteresowanie władz regionu w XXI na rozwoju Doliny Aosty jako brandu turystycznego. Miało temu

⁵⁸⁸ Jaccod Francesca, *Io mangio valdostano. Prodotti sani che raccontano di noi* (w:) Invernizzi Emanuele, Romenti Stefania, *Progetti di Comunicazione di Corporate Storytelling*, FrancoAngeli, Mediolan 2015 r., s. 176-177. 169-199

⁵⁸⁹ Decreto Legislativo 5 ottobre 2010, n. 179. Norme di attuazione dello statuto speciale della regione autonoma Valle d'Aosta/Vallee d'Aoste concernenti l'istituzione di una sezione di controllo della Corte dei conti (GU n.257 del 03-11-2010).

⁵⁹⁰ Od czasu przyjęcia Statutu Specjalnego w 1948 roku, Dolina Aosty wyłączona była z sądowej kontroli i audytów finansowych. Stanowiło to fenomen, ponieważ był to jedyny przypadek tego typu wśród regionów specjalnych. Dopiero w 2010 roku zostało to uregulowane. Minieri S., *Compendio di contabilità di Stato e degli enti pubblici*, Maggioli Editore, 2011 r., s. 230.

⁵⁹¹ Na terenie region znajduje się Park Narodowy „Gran Paradiso” (wł. *Parco Nazionale del Gran Paradiso*) oraz najwyższy szczyt Europy – *Mont Blanc* (wł. *Monte Bianco*).

⁵⁹² Eurostat, *Valle D'Aosta – Employment*, https://circabc.europa.eu/webdav/CircaBC/ESTAT/regportraits/Information/itc2_emp.htm [27.02.2025].

⁵⁹³ Fazari E., Musolino D., *Social farming in high mountain regions: The case of the Aosta Valley in Italy* (w:) „Economia agro-alimentare /Food Economy. An International Journal on Agricultural and Food Systems” Vol. 24, Iss. 3, Art. 3, s. 10.

⁵⁹⁴ Jest ono skupione głównie wokół trzech gałęzi: uprawy warzyw, produkcji nabiału oraz sadownictwie. *Agriculture in Aosta*, <https://www.aostavalley.com/en/agriculture/> [27.02.2025]. Szerzej na temat gospodarczej sytuacji Aosty w XXI wieku z wyszczególnieniem poszczególnych jej sektorów *vide* Marguerettaz A., *La Valle d'Aosta: porta dello sviluppo* (w:) *La crisi dei confini. Verso un'ingegneria dello sviluppo regionale*, red. C. Del Don, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2007 r., s. 110-119.

służyć powołanie takich instytucji jak *Finaosta*⁵⁹⁵ czy *Chambre valdôtaine*⁵⁹⁶, skupiających się na marketingu regionalnym oraz kreowaniu korzystnego klimatu inwestycyjnego i handlowego⁵⁹⁷. Należy więc zauważyć, że w zakresie lokalnej polityki społeczno-gospodarczej oraz marketingu terytorialnego nastąpiło zredefiniowanie celów ekonomicznych regionu i dostosowanie ich do krajowych oraz ponadnarodowych trendów i zmian. Profil agrarny i przemysłowy zamieniony został na turystyczno-rekreacyjny. Dolina Aosty powszechnie niekojarzona jest już z kopalniami w La Thuile czy fabrykami w Cogne, ale z kurortami zimowymi i miasteczkami turystycznymi takimi jak Courmayeur i Entrèves.

4.2.1. Regionalny system polityczny

Zgodnie z art. 15 ust. 1 Statutu Specjalnego, organami regionu są Prezydent Regionu i regionalny Rząd oraz Rada Doliny. Trzeba w tym miejscu podkreślić, że w Statucie w języku włoskim regionalna legislatura nosi nazwę odwołującą się wprost do geograficznego i historycznego dziedzictwa⁵⁹⁸. Zastosowanie nazwy „Rada Doliny”⁵⁹⁹ zamiast „Rada Regionalna” to wizerunkowy zabieg, mający podkreślić charakterystykę tych ziem. Kwestia ta chociaż symboliczna (inna nazwa nie wiąże się z inną jurysdykcją czy umocowaniem prawnym) już na wstępie podkreśla znaczenie symboliki i tradycji w kultywowaniu lokalnej tożsamości. Rada Doliny składa się z 35 członków wybieranych na 5-letnią kadencję⁶⁰⁰. Na czele Rady stoi jej Przewodniczący wybierany na pierwszym posiedzeniu. Zarówno czynne, jak i bierne brawo wyborcze jest obarczone cenzusem wieku oraz zamieszkania. Udział w wyborach jest możliwy po ukończeniu 18. roku życia, a kandydowanie na urząd radnego po ukończeniu 21 lat. Ponadto z racji na specyfikę

⁵⁹⁵ *Finaosta S.p.A* – spółka finansowa mająca na celu promowanie inwestycji i ulepszania lokalnej gospodarki w Aòście.

⁵⁹⁶ „Waldostańska izba przedsiębiorczości i działalności liberalnej” (wł. *Camera valdostana delle imprese e delle attività liberali* fr. *Chambre valdôtaine des entreprises et des activités liberals*) – organizacja o charakterze regionalnej izby handlowej działająca na terenie Doliny Aosty.

⁵⁹⁷ Mari E., Terenziano P., *Le esperienze nelle Regioni dell'Italia settentrionale* (w:) *Il marketing territoriale: idee ed esperienze nelle regioni italiane*, red. M.G. Caroli, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2011 r., s. 113.

⁵⁹⁸ Samo umocowanie Rady w regionalnym porządku prawnopolitycznym było kwestią nie tylko samostanowienia. Czynniki związane z resentymentami sabaudzkimi, wskazywały na chęć kultywowania tradycji samorządności pochodzącej jeszcze z czasów *ancien regime*. Chodziło w głównej mierze o odwoływanie się do działającego w Aòście od XVI do XVIII wieku organu o nazwie *Conseil des Commis*, który skupiał w sobie elementy władzy politycznej i administracyjnej na tych ziemiach. Symcox G., *Victor Amadeus II: Absolutism in the Savoyard State, 1675-1730*, University of California Press, Berkley – Los Angeles 1983 r., s. 37-40

⁵⁹⁹ Oprócz Doliny Aosty jedynym innym regionem, w którym regionalna legislatura nosi inną nazwę jest Sycylia i jej „Zgromadzenie Regionalne”.

⁶⁰⁰ Rada wybierana jest w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i głosowaniu tajnych.

regionu, oprócz osiągnięcia wymaganego wieku, wyborca lub kandydat musi legitymować się przynajmniej jednym rokiem zameldowania na terenie jednej z waldostańskich gmin⁶⁰¹.

Po ogłoszeniu przez Prezydenta Regionu daty wyborów ma miejsce rejestracja list. Można tego dokonać na podstawie zebranych podpisów (wymagane co najmniej 1000 podpisów pod daną listą) lub poprzez specjalną klauzulę. Jeżeli dana formacja polityczna posiada przynajmniej jednego radnego w kończącej się kadencji Rady, jest ona zwolniona z obowiązku zbierania podpisów i może automatycznie zarejestrować swoją listę w wyborach na kolejną kadencję⁶⁰². Już na wstępie procesu wyborczego można więc zauważyć rozbieżność, co do samych zasad udziału. Próg wejścia ustalony na 1000 podpisów nie jest trudny do osiągnięcia (stanowi niecały 1% ogółu mieszkańców regionu), ale samo jego wprowadzenie przy braku tożsameskiego mechanizmu dla innych wybranych podmiotów, postrzegać można jako brak albo zachwianie równości. Ponadto może być to także traktowane jako świadome bądź nie, spetryfikowanie lokalnego systemu. Z drugiej strony pojawia się interpretacja w kategoriach mechanizmu usprawniającego procedury. Główne partie i koalicje regionalne obecne chociażby jednoosobowo w systemie przedstawicielskim w danej kadencji, są zwolnione z ponownego potwierdzania umocowania swojej kandydatury.

System wyborczy do Rady Doliny wykazuje wysoki stopień skomplikowania. Głosowanie w wyborach odbywa się poprzez zaznaczenie preferowanej przez wyborcę listy (zawierającej denominację partyjną/koalicyjną itp. oraz od 18 do 35 nazwisk kandydatów) z możliwością dokonania maksymalnie jednego głosu preferencyjnego. Przepisy regionalne szczegółowo regulują sytuację, w których dany głos i wyrażone preferencje są ważne oraz w jaki sposób rozpatrywane są karty, w których głos został oddany w niepełnej formule, ale nadal kwalifikuje się do uznania⁶⁰³. System wyborczy Doliny Aosty charakteryzuje: mechanizm premii większościowej i aktywnego progu wyborczego. Obecnie funkcjonujące przepisy, w teorii przewidują istnienie premii większościowej. W praktyce jest to jednak

⁶⁰¹ Kwestię tę wprowadza art. 16. ust. 1. Statutu Specjalnego, a doprecyzowuje art. 5. Dekretu 320/1994. *Vide Statut Specjalny Doliny Aosty*; Decreto Legislativo 22 aprile 1994, n. 320 Norme di attuazione dello statuto speciale della regione Valle d'Aosta (GU n.125 del 31-05-1994).

⁶⁰² *Manuale Elettorale. Il sistema elettorale regionale e le leggi che lo disciplinano*, red. F. Gentile, P. Nale Consiglio regionale della Valle d'Aosta, Aosta 2013 r., s. 12.

⁶⁰³ Preferowanym jest, aby wyborca najpierw zaznaczył listę, na którą chce oddać swój głos, a następnie, jeżeli chce, wyraził preferencję, zapisując nazwisko lub numer kandydata w wyznaczonym miejscu na karcie. Jeśli wyborca odda głos preferencyjny, ale nie zaznaczy danej listy, to uznaje się, że wyraża on również głos na daną listę, z której pochodzi kandydat.

sytuacja trudna do osiągnięcia. Do owej premii zakwalifikować można listę, która uzyskała minimum 42% głosów ważnych (od 1949 roku, sytuacja taka miała miejsce jedynie w 5 na 16 wyborów⁶⁰⁴). Jeżeli zaistnieje taki przypadek, wtedy uzyskuje ona 21 z 36 miejsc w Radzie. Drugą charakterystyczną cechą systemu wyborczego Aosty, jest brak zdefiniowanego wprost progu wyborczego. Minimalne progi są dynamiczne i ustalane dwustopniowo przy okazji każdych kolejnych wyborów. Próg pierwszy wynika z ogólnej liczby wszystkich głosów, dzielonych przez 35⁶⁰⁵. Druga bariera polega natomiast na wykluczeniu z podziału miejsc list, które na podstawie pierwszych wyliczeń uzyskały potencjalnie mniej niż dwóch radnych. W kontekście limitów oraz przyznawania miejsc nadmienić należy, iż ustawodawca regionalny nie przewiduje żadnych gwarancji reprezentacji w Radzie na podstawie kryteriów etnicznych czy etno-językowych, jak ma to miejsce w innych badanych w dysertacji regionach specjalnych⁶⁰⁶.

Podkreślić trzeba rolę, jaką odegrała nowelizacja prawa wyborczego z 2017 roku⁶⁰⁷. W jej wyniku zreformowano dystrybucję premii większościowej (co mogło być pochodną orzeczeń włoskiego Sądu Konstytucyjnego z 2014 i 2017 roku⁶⁰⁸) oraz usunięto możliwość przeprowadzania dogrywkowej II tury wyborów⁶⁰⁹. Ponadto zmieniono zapisy dotyczące równości płci. Ustalono, że żadna z nich nie może mieć mniej niż 30% miejsca na listach wyborczych (poprzednio nie mniej niż 20%)⁶¹⁰. Obecny system wyborczy charakteryzuje się o wiele mniejszym premiowaniem zwycięskiej partii czy koalicji oraz aktywnym dostosowywaniem minimalnego progu wyborczego do warunków każdej elekcji. Zmiany

⁶⁰⁴ Były to wybory w latach: 1949, 1959, 1998, 2003, 2008.

⁶⁰⁵ Sumuje się wszystkie oddane ważne głosy, a następnie dzieli przez ogólną liczbę miejsc w Radzie. Uzyskany iloraz przyrównuje się do wyniku każdej listy i wyklucza te, które uzyskały mniejszą liczbę głosów ważnych niż wspomniany iloraz.

⁶⁰⁶ W latach 1997-2007 istniały regulacje dotyczące specjalnych korzyści dla kandydatów do Rady Regionalnej pochodzących z niemieckojęzycznej społeczności Walser. *Manuale Elettorale...*, op. cit., s. 16.

⁶⁰⁷ Legge regionale 12 gennaio 1993, n. 3. Norme per l'elezione del consiglio regionale della Valle d'Aosta. (B.U. 19 gennaio 1993, n. 3) ze zmianami; Legge Regionale 16 ottobre 2017, n. 16. Disposizioni in materia di elezione del Consiglio regionale della Valle d'Aosta, ai sensi dell'articolo 15, secondo comma, dello Statuto speciale. Modificazioni alla legge regionale 12 gennaio 1993, n. 3 (Norme per l'elezione del Consiglio regionale della Valle d'Aosta). (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.17 del 05-05-2018).

⁶⁰⁸ Jak wskazuje Giovanni Tarli Barbieri, rezygnacja z premii większościowej mogła wynikać z sugerowania się ustawodawcy regionalnego orzeczeniami Sądu Konstytucyjnego o sygnaturach 1/2014 oraz 35/2017. Dotyczyły one zasadności i prawnej dopuszczalności ustalania premii większościowej w przypadku, kiedy nie ma ustalonego progu wyborczego. Jak można przeczytać w uzasadnieniach tych wyroków uznano to za zjawisko negatywne. Tarli Barbieri G., *La crisi...*, op. cit., s. 19.

⁶⁰⁹ W ramach poprzedniej treści prawa wyborczego premia większościowa była zależna od rozmiaru zwycięstwa danej listy i mogła wynosić 21 lub 18 mandatów w 35-osobowej Radzie Regionalnej. Ponadto, jeżeli wyliczenie premii byłoby niemożliwe na podstawie poprzednich przepisów z uwagi na zawłóści przy konstruowaniu list koalicyjnych, przewidywano nawet mechanizm II tury, aby ostatecznie rozstrzygnąć komu przypada większość radnych.

⁶¹⁰ Mastropaolo A., *Ieri...*, op. cit., s. 25.

w zakresie reprezentacji płci są wskazaniem na ciągłe działania w zakresie niwelowania różnic i koordynowania polityki wyrównywania szans. Analizując przepisy zreformowanego prawa wyborczego oraz wsłuchując się w opinię ekspertów, można stwierdzić, że wprowadzono w nim zasady korzystniejsze z punktu widzenia szacunku dla głosów wyborców. Skoncentrowanie na zwiększeniu pluralizmu, to działanie ważne z punktu widzenia zróżnicowanej i specyficznej społeczności regionalnej.

Władza wykonawcza należy do Prezydenta Regionu stojącego jednocześnie na czele Regionalnego Rządu. W Dolinie Aosty nie skorzystano z możliwości prawnych, jakie przewidywała nowelizacja konstytucji z 2001 roku (tj. wybór Prezydenta Regionu w wyborach bezpośrednich) i podobnie jak w Prowincji autonomicznej Bolzano w regionie Trydent-Górna Adyga jest on wybierany przez członków regionalnej legislatury. Wybory odbywają się na pierwszym posiedzeniu w nowej kadencji, po ukonstytuowaniu się prezydium nowej Rady. Proces wyborczy składa się z prezentacji poszczególnych kandydatów, którzy w swoim wystąpieniu nakreślają przyszły kształt swojego gabinetu (ilość i kompetencje ministrów-asesorów oraz Wiceprezydenta) oraz kierunki polityki. Radni głosują w sposób tajny i bezpośredni, a wybrana zostaje osoba, która uzyska bezwzględną większość głosów (I i II tura) lub względną większość (od III tury)⁶¹¹. Zadanie radnych jest w tym przypadku przyporządkowane do kategorii kreacyjnych w znaczeniu pozytywnym i początkowym (wynikających z naturalnej potrzeby i regulacji prawnych związanych z pierwszym posiedzeniem władz nowej kadencji)

W ramach kompetencji Rady wyróżnia się również tę mówiącą o wyrażeniu konstruktywnego wotum nieufności w stosunku do Prezydenta Regionu oraz zwykłego wotum nieufności wobec członka Rządu⁶¹². Radni waldostańscy posiadają więc drugą kategorię kompetencji kreacyjnych. Wynikają one z wycofania legitymizacji względem danej władzy wykonawczej, co jednocześnie wymusza powołanie nowej na jej miejsce. W wyniku tego uniknięte zostają konsekwencje wynikające z typowej dla włoskich regionów zasady *simul stabunt aut simul cadent* (obalenie rządu w regionie = samorozwiązanie rady). Badacze podkreślają jednak, że tego typu narzędzie w systemie regionalnym o wysokiej fragmentaryzacji nie jest gwarancją korzystnych zmian

⁶¹¹ Art. 33. Statutu Specjalnego Doliny Aosty.

⁶¹² Wniosek o wyrażenie konstruktywnego wotum nieufności musi zostać złożony przez przynajmniej 1/3 składu Rady. Głosowanie ma w tym przypadku charakter imienny, wymagana jest bezwzględna większość głosów. W przypadku członka gabinetu, liczba radnych potrzebna do złożenia wniosku o wyrażenie wotum nieufności to 1/5. Mastropaolo A., *Ieri...*, op. cit., s. 24.

w perspektywie długofalowej. Giovanni Tarli Barbieri badając współczesny system partyjny Aosty w tym konstruktywne wotum nieufności stwierdza: „w takich ramach politycznych jak w Dolinie Aosty instytucja ta jest przeznaczona do nadawania większego znaczenia komponentowi rozbiórkowemu (tj. obaleniu urzędującego Rządu) niż tworzeniu nowego Rządu z nowym i odmiennym programem politycznym”⁶¹³.

Kompetencje Prezydenta Regionu są tożsame względem występujących innych badanych w pracy regionach. Stoi on na czele regionu, przewodniczy lokalnemu rządowi, promulguje akty prawne zatwierdzane przez Radę Doliny. Pełni również funkcję wizerunkową, reprezentując region na arenie krajowej oraz międzynarodowej. Prezydent także osobą właściwą do zasiadania w gronie ministrów podczas posiedzeń włoskiego rządu, na których omawiane są kwestie związane lub wprost dotyczące regionu⁶¹⁴. Pośród zadań i uprawnień regionalnego Prezydenta jest również wyjątkowy i niespotykany w innych regionach Italii przypadek. Wynika on z charakterystyki lokalnego podziału administracyjnego. Dolina Aosty jest bowiem jedynym włoskim regionem bez wewnętrznego podziału na prowincję⁶¹⁵. Efektem tego jest dualizm kompetencji przyznanych Prezydentowi Regionu, który jednocześnie pełni funkcje prefekta⁶¹⁶. Jest on więc z jednej strony osobą wybieraną przez radnych, stojącą na czele prowincji, a z drugiej strony urzędnikiem, który *ex officio* posiada delegację ze strony rządu centralnego do sprawowania funkcji nadzoru i kontroli bezpieczeństwa w regionie. Rozwiązanie to było i jest traktowane jako wyjątkowe w skali kraju. W żadnym innym regionie specjalnym czy zwykłym nie ma przypadku takiej jednoosobowej koncentracji ważnych kompetencji. Interes polityczny i społeczny regionu znajduje się w rękach tej samej osoby, która posiada od państwa upoważnienie do działania w zakresie ochrony jego dobrostanu. Z biegiem lat doprowadziło to do powstawania pytań i podważania sensowności takowego połączenia. Często stawianym pytaniem było to, odnoszące się do możliwości sprawnego pogodzenia dbaniem o interesy regionalne i państwowe. Innym tematem poruszonym w debatach

⁶¹³ Tarli Barbieri G., *La crisi...*, op. cit., s. 21.

⁶¹⁴ *Vide* wybrane przepisy statutowe w regionie.

⁶¹⁵ W celu szerszego poznania zagadnienia dotyczącego funkcji prefekta powiązanych z funkcją Prezydenta Regionu w Dolinie Aosty *vide* *Studio sulla funzione prefettizia del Presidente della Regione Valle d'Aosta/Vallée d'Aoste*, red. R. Louvin, Giappichelli Editore, Turyn 2022 r., *passim*.

⁶¹⁶ Zostało to wyrażone w art. 44 ust. 1 Statutu: „Prezydent Regionu, poprzez delegację Rządu Republiki, zapewnia utrzymanie porządku publicznego [...]”. *Vide* art. 44. Statutu Specjalnego Doliny Aosty. Funkcje prefekturalne są wykonywane przy pomocy Biura Gabinetu Prezydenta Regionu, czyli komórki organizacyjnej w ramach prezydencji regionalnej. *Servizi di Prefettura in Valle d'Aosta*, https://www.regione.vda.it/prefettura/prefetturainvda/default_i.aspx [18.02.2024].

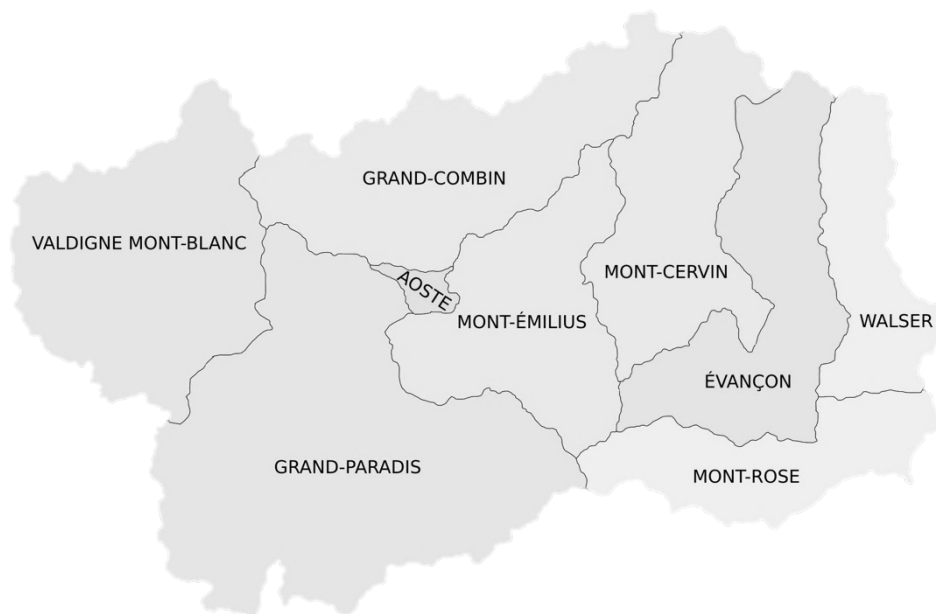
politycznych i prawnych była możliwość zachodzenia konfliktu interesów i możliwego bycia sędzią we własnej sprawie. Podnoszono kwestie tego, jak bezstronnym arbitrem w kontaktach region-państwo czy państwo-region może być osoba, która swój mandat zawdzięcza wyborom radnych regionalnych, często będąc przedstawicielem czy stronnikiem określonego środowiska politycznego. Dodatkową płaszczyzną analizy zasadności łączenia tych dwóch funkcji była ta, wynikająca z polityki bezpieczeństwa państwa. Szczególnie zwracano uwagę na odporność instytucji na działania przestępczości zorganizowanej i skuteczność w przeciwdziałaniu jej. To w opinii środowiska prawnego wymuszało rozdzielenia funkcji prefekta i regionalnego Prezydenta⁶¹⁷. Nie ulega wątpliwości, że problematyka ta stawia pytania z zakresu prawa, politologii czy filozofii i etyki. Należy także zdefiniować te kwestie z punktu widzenia samej autonomii regionalnej oraz w tym przypadku jej instytucjonalnych granic. Wreszcie można zwrócić uwagę na tematykę wykształcenia. Czy zasadnym jest, aby funkcje związane z dbaniem o porządek oraz ład prawny i konstytucyjny w regionie sprawowała osoba, która potencjalnie może nie posiadać kompetencji zawodowych czy należytego doświadczenia instytucjonalno-prawnego. Stąd w ostatnich latach pojawiało się coraz więcej głosów i opinii mówiących o rozdzieleniu funkcji Prezydenta Regionu i prefekta.

Jak zostało już powyżej wspomniane, Dolina Aosty jest jedynym regionem Włoch nie podzielonym na prowincję. Brak dwustopniowej formy samorządu terytorialnego spowodował zmianę naturalnej dla reszty regionów systematyki podziału kompetencji. Postawienie na system 74 gmin, przy jednoczesnym braku organów czy instytucji szczebla pośredniego pomiędzy gminami a rządem regionalnym, spowodowało w latach 90. XX w. rozpoczęcie debaty nad zmianą tego stanu rzeczy. Motywacji należało szukać w dwóch czynnikach. Po pierwsze, była to historia administracji lokalnej. Po kilku dekadach istnienia systemu bez prowincji, upoważniało to do wypracowania merytorycznych wniosków co do funkcjonowania gmin. Po drugie, samo prawo krajowe stwarzało możliwość do podejmowania decyzji na szczeblu regionu, w przedmiocie sieciowania gmin na obszarach górskich⁶¹⁸.

⁶¹⁷ Podobnej argumentacji używał między innymi Massimiliano Atelli, Prokurator Regionalny przy Regionalnym Trybunale Obrachunkowym w Aości, *Atelli, separare presidente da prefetto* „SkyTG24” 16.12.2019, <https://tg24.sky.it/aosta/2019/12/16/atelli-separare-presidente-da-prefetto> [18.02.2025].

⁶¹⁸ Chodzi dokładnie o dekret z 2000 roku: Decreto Legislativo 18 agosto 2000, n. 267. Testo unico delle leggi sull'ordinamento degli enti locali (GU n.227 del 28-09-2000 - Suppl. Ordinario n. 162).

Mapa nr 23. Wspólnoty gminne w Dolinie Aosty

źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:UNITES_COMMUNES.jpg

Wspólnoty dolin w Aocście w obecnym kształcie funkcjonują od 2014 roku⁶¹⁹, na podstawie „Prawa regionalnego 6/2014”⁶²⁰. Samo prawo nie ustaliło arbitralnie liczby i rodzajów przyszłych związków międzygminnych, pozostawiając to w kompetencji zainteresowanych podmiotów, czyli gmin i ich władz. Ostatecznie doprowadziło to do powstania 8 wspólnot⁶²¹ (vide Mapa nr 23.) z głównymi zadaniami skupionymi wokół kwestii zarządzania, gospodarki i usług komunalnych. Z punktu widzenia funkcjonowania samorządu terytorialnego, działania władz regionalnych w zakresie dalszego usystematyzowania współpracy pomiędzy gminami, należy uznać za czynności korzystne. Stworzenie ram prawnych do kooperacji zainteresowanych podmiotów zbudowało szeroką zgodę wśród radnych ówczesnej kadencji (projekt Prawa 6/2014 Rada przyjęła stosunkiem głosów 33-2⁶²²). Pozostawienie decyzji odnośnie połączenia i tworzenia związków międzygminnych w rękach samych gmin szczególnie gmin górskich było niekiedy ważne z punktu widzenia dbania o interesy najmniejszych społeczności. Jak podkreślają badacze, na terenach niekiedy ciężko dostępnych, o ograniczonych możliwościach czy potencjale

⁶¹⁹ Zastąpiły one funkcjonujące do 1988 do 2015 roku Społeczności Górskie Doliny Aosty.

⁶²⁰ Legge regionale 5 agosto 2014, n. 6. Nuova disciplina dell'esercizio associato di funzioni e servizi comunali e soppressione delle Comunità montane (B.U. 12 agosto 2014, n. 32).

⁶²¹ Bez miasta Aosta, pozostającego niezrzeszoną jednostką terytorialną.

⁶²² Protokół 668/XIV z posiedzenia Rady Doliny w dniu 30.07.2014.

ludnościowych, połączenie kilku podmiotów mogło znacząco podnieść sprawczości i usprawnić wykonywanie zadań.

4.3. Język francuski i jego pozycja w regionie

Wraz z wejściem w życie Statutu Specjalnego (1948) powstały również prawne ramy dotyczące ochrony francuskojęzycznych obszarów w kulturze, edukacji i administracji. Używanie języka francuskiego jako drugiego oficjalnego języka w regionie zostało wprowadzone przede wszystkim jako narzędzie do wykorzystania w urzędach i instytucjach publicznych oraz w szkołach. Jak zauważają Roberto Louvin i Nicolò Paolo Alessi, od początku funkcjonowania autonomii obydwie te obszary miały swoje zasadnicze cele. W przypadku urzędów chodziło o zapewnienie komfortu użytkownika preferowanego języka. Należało przez to rozumieć wizerunkowe zerwanie z faszystowską italianizacją i sprzyjanie kreowaniu atmosfery permanentnej dwujęzyczności regionu. W aspekcie szkolnictwa, przytoczeni badacze podobnie podkreślają, że działania miały mieć charakter promujący język francuski wśród uczniów od początkowych poziomów edukacji. W tym przypadku również chciano postawić wyraźne przeciwieństwo wobec przeszłości i faszystowskiej uniformizacji kulturowej⁶²³.

Z prawnego punktu widzenia oparcia dla formułowanych dążeń, odnoszących się do gwarancji językowych, należy szukać w przepisach statutowych, konkretnie w Tytule VI Statutu Specjalnego. Art. 38 ust. 1. Statutu podkreśla pozycję języka francuskiego jako „równego językowi włoskiemu”⁶²⁴. Rozwija to ust. 2. w myśl którego wszelkie akty prawne w regionie są dwujęzyczne (poza orzeczeniami sądów)⁶²⁵. Dopelnieniem jest ust. 3. traktujący o gwarancjach równości języka w administracji publicznej⁶²⁶. W sferze oświaty w myśl art. 39. ust. 1. Statutu, zdecydowano o zrównaniu liczby godzin języka włoskiego oraz francuskiego, dodając w ust. 2. iż możliwe jest również dwujęzyczne nauczanie wybranych przedmiotów szkolnych⁶²⁷. Ust. 2. art. 39. Był przedmiotem dyskusji w latach 70. i 80. XX wieku, ponieważ w dłuższej perspektywie mogło ono o wiele bardziej

⁶²³ Louvin R., Alessi N.P., *The maze of languages in Aosta Valley (Italy)* (w:) „EJM Europäisches Journal für Minderheitenfragen”, Volume 13, December 2020, issue 3-4, s. 173.

⁶²⁴ Art. 38. ust. 1. Statutu Specjalnego Doliny Aosty.

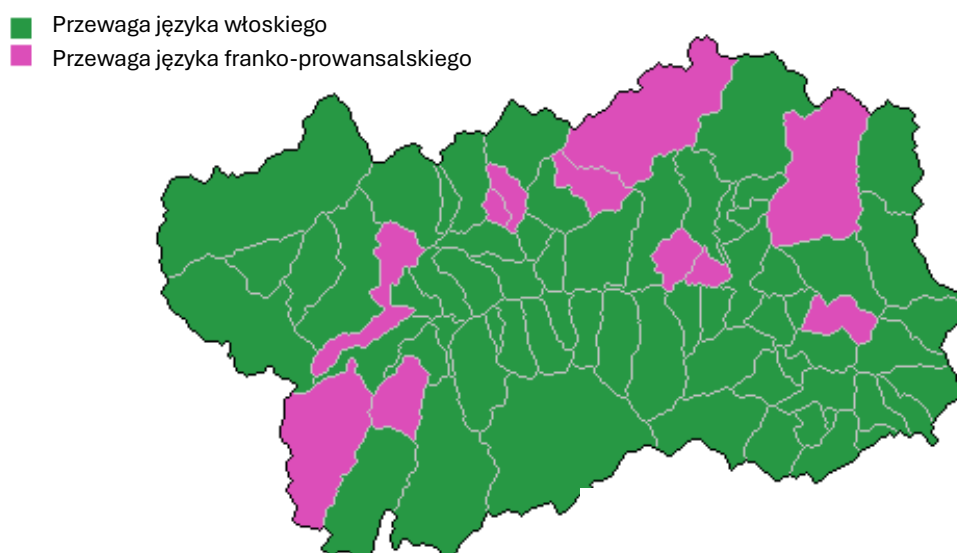
⁶²⁵ Art. 38. ust. 2. Statutu Specjalnego Doliny Aosty. Rozstrzygające dla danego aktu prawnego jest to, w jakim języku (włoski lub francuski) został sporządzony a następnie zatwierdzony. Louvin R., Alessi N.P., *The maze...*, op. cit., s. 173.

⁶²⁶ Dokładnie ust. 3. Zawarto wskazanie, iż urzędnicy powinni pochodzić z regionu lub posiadać znajomość języka francuskiego. *Vide* art. 38. Ust. 3. Statutu Specjalnego Doliny Aosty.

⁶²⁷ Art. 39. Statutu Specjalnego Doliny Aosty.

zdefiniować lokalną edukację. Chodziło przede wszystkim o to, czy w wyniku zastosowania ust. 2. należałoby dążyć w regionie do stworzenia systemu szkolnictwa dwujęzycznego w ramach odrębnych systemów szkół (włoskojęzyczne i francuskojęzyczne). Ostatecznie nie zdecydowano się jednak na taki krok, stawiając na perspektywę korelacyjnego systemu językowego w oświacie. W opinii regionalnych decydentów politycznych przeważało przekonanie, że podział językowy szkół mógłby działać niekorzystnie i prowadzić do językowych alienacji, gdzie to właśnie szkoła miała być w zamyśle renesansem francuskiej mowy w nowych pokoleniach⁶²⁸. Jak zauważa Marisa Cavalli: „Szkoła jest niewątpliwie sektorem, w który Dolina Aosty zainwestowała najwięcej – zarówno pod względem finansowym, jak i oczekiwań – w celu ochrony języka francuskiego”⁶²⁹.

Mapa nr 24. Języki dominujące w gminach na terenie Doliny Aosty

źródło: opracowanie własne na podstawie <https://www.guliantart.com/frankcesco/art/Lingue-In-Valle-D-aosta-683533512> [23.03.2025].

Przyjęte rozwiązania równości językowej niosły również stosowne implikacje w sferze instytucji publicznych oraz wybranych profesji. Komunikacja w urzędach i jednostkach administracji, musi być zapewniona obok włoskiego także w języku francuskim. Podobnie w wybranych zawodach zaufania publicznego, gdzie wymóg dwujęzyczność jest wyrażany na etapie edukacji wyższej bądź bezpośrednio przed

⁶²⁸ Cavalli M., *La politique linguistique du Val d'Aoste: réflexions en guise de premier bilan* (w:) „La Bretagne Linguistique” 21/2017, s. 143-144.

⁶²⁹ *Ibidem*, s. 146.

podjęciem pracy. Zasady te chociaż niewymagane w innych obszarach, często miały również zastosowanie w sferach zatrudnienia jako dobra praktyka i mechanizm antydyskryminacyjny ze względu na język⁶³⁰.

Dokonując porównania regulacji w zakresie równości językowej z faktycznym stanem dwujęzyczności regionu, można stwierdzić, że przyjęte zasady – chociaż rozbudowane i tworzące system gwarancji – mocno utraciły bazę potencjalnych odbiorców. System bilingwalizmu stale tracił i traci beneficjentów, albo są oni zdefiniowani nieadekwatnie do nowoczesnej sytuacji językowej w regionie. Celem rozwinięcia tej myśli należy przeanalizować sytuację demograficzną oraz socjolingwistyczną regionu, która uległa zmianie na przestrzeni kolejnych dekad istnienia regionu specjalnego. Zacząć należy od samego rozróżnienia form językowych występujących na terenie regionu. Zbiorcze określenie „francuski” oznacza nie tylko ten właściwy język (w Dolinie Aosty określane mianem „francuskiego waldostańskiego” fr. *français valdôtain*), ale również jego odmianę franko-prowansalską (fr. *franco-provençal*, w Dolinie Aosty nazywane: *patois*, *patois valdôtain*, *arpitan*). Badając dostępne dane statystyczne, wyszczególnia się dwie kwestie. Po pierwsze, procent mieszkańców Doliny Aosty, którzy posługują się na co dzień językiem francuskim oraz jego odmianami uległ wyraźnemu zmniejszeniu. W 1980 roku było to 59%, a na początku XXI wieku (2001) było to już zaledwie 16-17%⁶³¹. Rozpatrując dane procentowe dogłębniej, dokonując wyróżnienia samych wersji używanego języka francuskiego zauważalne jest, że faktyczny francuski literacki jest praktycznie znikomy w użyciu w czasach współczesnych. We wspomnianej wcześniej grupie 17% badanych Waldostanczyków posługujących się językiem francuskim, jego literacka odmiana stanowi niecałe 1%. Pozostałe ponad 16% to osoby deklarujące używanie języka franko-prowansalskiego⁶³².

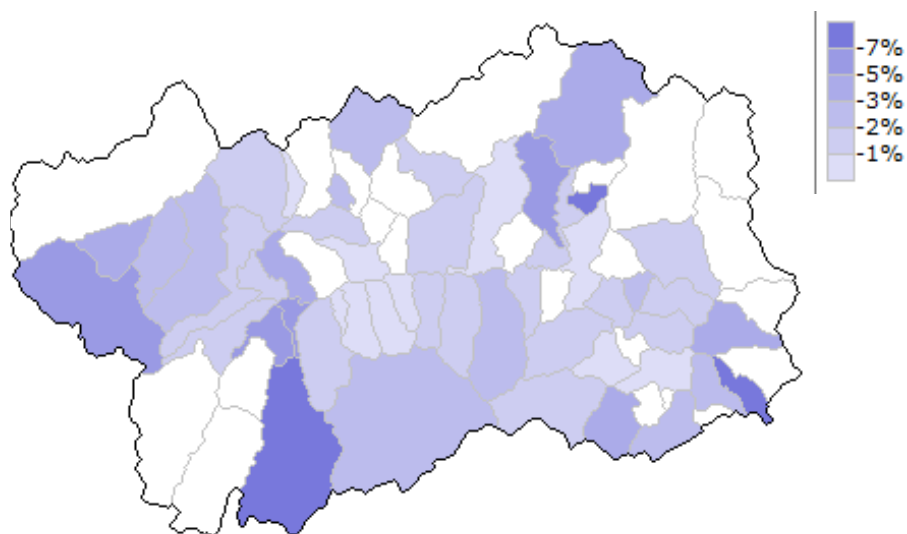
Współczesne badania i opracowania związane ze specyfiką językową Doliny Aosty są tożsame we wnioskach, że chociaż francuski leżał u podłoża przyznanej po wojnie autonomii, to jego pozycja od tamtego czasu uległa stałej degradacji. M. Cavalli mówi o współczesnych przykładach „kosmetycznego” lub „folklorycznego” użycia francuskiego, „czy to w administracji publicznej, czy na komercyjnych wystawach: nazwa sklepu może być po francusku, ale przydatne informacje dla klientów (godziny otwarcia, nazwy

⁶³⁰ Louvin R., Alessi N.P., *The maze...*, op. cit., s. 174-175.

⁶³¹ Sandri G., *Ethno-linguistic Identity and Party Politics in the Aosta Valley* (w:) „Ethnopolitics” 11:3, s. 293.

⁶³² Cavalli M., *La politique...*, op. cit., s. 150.

Mapa nr 25. Skala występowania języka francuskiego i jego odmian w Dolinie Aosty

źródło: opracowanie własne na podstawie https://www.reddit.com/r/LinguisticMaps/comments/157cepj/languages_in_the_aosta_valley_a_mountainous/#lightbox [23.03.2025].

towarów...) najlepiej podawać po włosku” podkreśla badaczka⁶³³. Podobnie sytuację tę ocenia Isabelle Racine, która w swoim opracowaniu na temat pozycji języka francuskiego w regionie zauważa: „[...] tym, co charakteryzuje Dolinę Aosty, nie jest tyle jej bogata wielojęzyczność, co raczej fakt, że sytuacja dyglosji całkowicie zmieniła się w ostatnim stuleciu. Francuski został więc całkowicie zastąpiony włoskim we wszystkich obszarach użytkowania”⁶³⁴. Jednocześnie nadal w pewnym stopniu ważna jest rola franko-prowansalskiego. Badając wielojęzyczność samego miasta Aosta, Anja Mitschke twierdzi, iż: „[...] używanie języka francuskiego jest znacznie bardziej sporadyczne ze względu na niewielką liczbę prawdziwych sytuacji do rozmowy. Waldostańczycy mówią po francusku co najwyżej w kontekstach akademickich i oficjalnych, podczas gdy franko-prowansalski odgrywa ważną rolę w domenach prywatnych. Jednakże Włoski zdecydowanie dominuje nad innymi językami w wielu sytuacjach”⁶³⁵.

⁶³³ Cavalli M., *La politique...*, op. cit., s. 147.

⁶³⁴ Racine I., *French...*, op. cit., s. 469.

⁶³⁵ Mitschke A., *A psychological approach to the responses of passers-by to the linguistic landscape A study in the City of Aosta (Italy)* (w:) *Linguistic Landscape Studies. The French Connection*, red. M. Castillo Lluch, R. Kailuweit, C.D. Pusch, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 2019 r., s. 181.

4.4. System partyjny Doliny Aosty i wiodąca rola *Union Valdôtaine*

Unia waldostańska (fr. *Union Valdôtaine*, UV) została powołana do życia 13 września 1945 roku. Powstanie ugrupowania o regionalnym charakterze w tak krótkim czasie od zakończenia II wojny światowej miało być politycznym komunikatem o rychłej konsolidacji regionalistów. W czasach liberalnych Królestwa Włoch i trwającego potem reżimu faszystowskiego, na terenie Doliny Aosty funkcjonowały grupy i stowarzyszenia skupione wokół haseł regionalistycznych i separatystycznych, odwołujących się przy tym do dziedzictwa historycznego czy frankofońskiego⁶³⁶. W 1945 roku stworzono więc partię o zasięgu regionalnym, skupiającą działaczy i aktywistów, których hasła odnosiły się do szeroko pojętego samostanowienia Doliny Aosty. Była to jasna deklaracja wobec włoskiej klasy politycznej. W regionie powstała siła docierająca w swojej retoryce do tej części ludności lokalnej, która popiera czy domaga się specjalnych – autonomicznych gwarancji⁶³⁷.

Analizując nieprzerwane i trwające od 1945 roku funkcjonowanie *Union Valdôtaine* w regionalnym środowisku politycznym, można wyszczególnić się trzy etapy. Pierwszy z nich to okres powojennej działalności od lat 40. do lat 60. XX wieku. Można określić go mianem pracy u podstaw. Celem było zaznaczenia swojej pozycji w regionie, zarówno w stosunku do elektoratu, jak i w stosunku do innych partii ogólnokrajowych tamtego okresu. Etap drugi przypadający na lata 60. i 70. był czasem wielowektorowego partyjnego przegrupowania, spowodowanego wieloma czynnikami politycznymi. Etap trzeci rozpoczęty został w II połowie lat 70. XX wieku. Działania podjęte wtedy zdefiniowały obraz UV na kolejne dekady. Przyczyniły się do budowy hegemonicznej pozycji partii w skali regionu i wpłynęły na pomniejsze sukcesy w skali krajowej i międzynarodowej.

W pierwszych latach swojego istnienia (1945-1949) *Union Valdôtaine* działała jako stowarzyszenie. Największą uwagę skupiano najpierw na głoszeniu poparcia dla idei samostanowienia czy nawet przyłączenia do Francji (1945), by następnie z quasi-ratachizmu przejść do haseł wywalczenia jak najszerzej autonomii w ramach państwa włoskiego (1945-1948). Partia skupiona była na absorpcji każdego kto chciał politycznie sformalizować

⁶³⁶ Bottel M., Mazzoleni O., Pallaver G., *Are government...*, op. cit., s. 166; Założycielami *Union Valdôtaine* byli między innymi: Séverin Caveri i Albert Deffeyes (dawni członkowie antyfaszystowskiej organizacji *La jeune Vallée d'Aoste*), Ernest Page i Paul-Alphonse Farinet (działacze *Ligue valdôtaine* walczącej o prawa i gwarancje dla języka francuskiego w regionie) czy Maria Ida Viglino (lokalna działaczka ruchu oporu w czasie II wś).

⁶³⁷ Sandri G., *Ethno-Regionalist Parties and Political Representation: The Case of Union Valdotaine* (w: „Fédéralisme Régionalisme” Volume 8:2008, s. 3.

autonomistyczne postulaty. Potwierdzał to sam statut UV, mówiący o przyjmowaniu członków „bez względu na ideologię polityczną”⁶³⁸. Działania te połączone były ze stałą budową regionalnego potencjału merytorycznego poprzez swojego rodzaju pracę u podstaw (tworzenie gminnych i międzygminnych oddziałów ugrupowania), mająca pomóc w szybkim osiągnięciu znaczącej pozycji politycznej. Wynikiem sprawnego zarządzania było wygranie pierwszych powszechnych wyborów do Rady Doliny i partycypowanie w tworzeniu pierwszego regionalnego Rządu, w którym UV obsadziło fotel regionalnego Prezydenta⁶³⁹. Przyjęty wtedy kierunek działalności partii pod silnym przywództwem ówczesnego przewodniczącego Séverina Caveriego⁶⁴⁰ skupiony był głównie na artykułowaniu potrzeb regionu w kontekście autonomii oraz na nawiązywaniu do przedwojennych wzorców. Te wybierane były na podstawie potrzeby koalicji. Kosmopolityczna postawa *Union Valdôtaine* w tamtym czasie powodowała, że partia sprawnie łączyła dobór swojej narracji z potencjalnym koalicjantem⁶⁴¹, co pozwoliło jej w okresie 1949-1968 prawie zawsze na bycie częścią koalicji rządzącej regionem⁶⁴².

Okresem najgorszych notowań partii były lata 1963-1973. Punktem wyjścia stała się zmiana regionalnej ordynacji wyborczej i przejście z systemu większościowego na proporcjonalny. Spowodowało to, że koalicję dużych bloków partii zamieniły się na samodzielne wystawianie list. W wyniku tego, UV utraciła możliwość sojuszy z partiami większymi (Chadecy lub Socjaliści i Komuniści) i musiała polegać wyłącznie na swoich strukturach⁶⁴³. Te wystarczyły do przetrwania w wyborach w 1963, ale okazały się być

⁶³⁸ Massetti E., Sandri G., *Francophone Exceptionalism within Alpine Ethno regionalism? The Cases of the Union Valdôtaine and the Ligue Savoisiennne* (w:) „Regional & Federal Studies” 22:1, s. 90.

⁶³⁹ Union Valdôtaine była częścią szerszej koalicji chadeckiej i wygranych wyborach utworzyła regionalny rząd razem z Chadekami. Sandri G., *Ethno-Regionalist...*, op. cit., s. 6.

⁶⁴⁰ W badaniach politologicznych *Union Valdôtaine* okresu lat 50. i 60. XX wieku stawiano nawet jako modelowe odwzorowanie partii z okresu „liberalnego” Królestwa Włoch. Wyznacznikiem tego była jasna hierarchizacja, silna pozycja lidera i słabo rozwinięte organy decyzyjne partii. *Ibidem*, s. 8.

⁶⁴¹ W pierwszych wyborach, gdy UV była koalicjantem DC, stawiano na połączenie wzorców tradycjonalistycznych (naturalnie kojarzonych z francuskojęzyczną częścią społeczeństwa) oraz wartości katolickich, mających silne korzenie w czasach przedwojennych czy nawet jeszcze w XIX wieku. Gdy jednak trzeba było postawić na koalicję z frakcją lewicową skupioną wokół Komunistów i Socjalistów, narracja zmieniała się na tę dystansującą od katolicyzmu i korelująca język francuski przede wszystkim z myślą autonomiczną, a nie sentymentem wobec elit sprzed dekad. Wszystko to miało swoje korzenie w ówczesnej ordynacji większościowej w wyborach do Rady Doliny Aosty. *Union Valdôtaine* w wyborach w 1949 roku należała do koalicji chadeckiej. W wyborach do Rady II kadencji UV wystartowała samodzielnie przeciwko dwóm dużym blokom politycznym (chadeckiemu i lewicowemu), co spowodowało, że partia uzyskiwała jedynie 1 mandat. W wyborach w 1959 roku, zdecydowano się natomiast na wejście do koalicji lewicowej (razem z PCI i PSI).

⁶⁴² W latach 1949-1968 w Dolinie Aosty władzę sprawowało 5 regionalnych gabinetów. *Union Valdôtaine* była częścią czterech z nich, z czego w trzech funkcję Prezydenta Regionu sprawował członek UV. Wyjątkiem była II kadencja Rady Doliny (1954-1959).

⁶⁴³ Sandri G., *Ethno-linguistic...*, op. cit., s. 295

trudną barierą w dłuższej perspektywie. Tąpnięcie poparcia w latach 1963-1973 było widoczne zarówno w porównaniu do wcześniejszych startów koalicyjnych, jak i samodzielnych. W latach tych obserwowano gradualny spadek wyborczego poparcia *Union Valdôtaine*, które w 1973 roku spadło do najniższego w historii poziomu 11,6% (dla porównania, gdy UV startowała w 1949 i 1959 roku w koalicjach, poparcie oscylowało w przedziale 40-50%, a gdy w 1954 roku wystawiła własną listę, zdobyła ona ponad 29%). Frustracja związana ze spadkiem notowań przekładała się na wzrost niezadowolenia w wewnętrznych strukturach ugrupowania, co doprowadziło do kryzysów politycznych i wizerunkowych.

W 1966 roku w połowie trwania IV kadencji Rady Doliny, w wyniku zmiany ogólnokrajowych paradygmatów koalicyjnych we Włoszech, *Union Valdôtaine* straciła władzę w regionie, a właściwie została od niej odsunięta, w wyniku wyjścia socjalistów z lokalnej koalicji. Wydarzenia te przeszły do historii jako „kryzys drutu żelaznego” (wł. *crisi del fil di ferro*) i do dziś są uważane za jeden z większych, jeżeli nie największy kryzys gabinetowy w historii politycznej regionu po 1945 roku⁶⁴⁴. Utrata wpływu na rządzenie spowodowała powstawanie wątpliwości co do kierunku partii i jej przyszłości. W II połowie lat 60. XX coraz bardziej problematyczna zaczęła być zbyt duża

⁶⁴⁴ W maju 1966 doszło do burzliwych zmian w sferze władzy wykonawczej. Rządząca regionem od 1959 roku koalicja *Partito Comunista Italiano* (PCI), *Partito Socialista Italiano* (PSI) oraz *Union Valdôtaine* (UV) uległa rozpadowi w wyniku wycofania poparcia ze strony radnych socjalistycznych Francesco Balestriego i Maria Colomba. Decyzja ta spowodowana była chęcią utworzenia w regionie szerokiej koalicji centrolewicowej, wzorem tej funkcjonującej już na szczeblu centralnym w ramach rządu Alda Mora. Sytuacja ta najmocniej godziła w interesy *Union Valdôtaine*, która w wyniku takiej zmiany zostałaby pozbawiona władzy w regionie, łącznie z utratą funkcji Prezydenta Regionu (sprawowanej dotychczas przez szefa UV Severina Caveriego). Sprawy formowania centrolewicowej koalicji skomplikowały się jeszcze bardziej, gdy wobec dwóch radnych chadeckich wydano nakaz aresztowania w związku z malwersacjami finansowymi dotyczącymi lokalnego kasyna. W związku z tymi wydarzeniami radni reprezentujący UV (w tym Przewodniczący Rady Doliny Oreste Marcoz oraz jego zastępczyni Marie Celeste Perruchon) i Komuniści (7 UV + 9 PCI, łącznie 16 radnych) postanowili zerwać kworum i zażądali przeprowadzenia nowych wyborów. Premier Aldo Moro postulaty te odrzucił i wyznaczył Arlinę Personettaz (radną chadecką, która była najstarsza wiekiem w gronie radnych nadal sprawujących swoje funkcje) do zwołania Rady. Gdy 17 maja 1966 roku Rada Doliny miała obradować, Prezydent Severino Caveri działając jednocześnie jako prefekt, uniemożliwił wejście do budynku, blokując drzwi wejściowe za pomocą żelaznych drutów (stąd nazwa owego wydarzenia). Następnego dnia do Aosty z polecenia Premiera przybył Guido Padalino – specjalny komisarz rządu, który umożliwił obrady i utworzenie nowego gabinetu regionalnego pod kierownictwem Prezydenta Cesarego Bionaza z DC (w skład koalicji weszły wszystkie siły w Radzie z wyjątkiem UV i PCI, czyli: DC, PSI, PSLI, PLI i radny niezależny). Martinet E., *La “crisi del fil di ferro”, quando Severino Caveri sbarrò le porte del Consiglio Valle*, „La Stampa” 09.03.2017, <https://www.lastampa.it/aosta/2017/03/09/news/la-crisi-del-fil-di-ferro-quando-severino-caveri-sbarro-le-porte-del-consiglio-valle-1.34631951/> [02.04.2025]; Idem, *E in piazza Deffeyes si rievoca “la crisi del fil di ferro” di 51 anni fa*, „La Stampa” 09.03.2017, <https://www.lastampa.it/aosta/2017/03/09/news/e-in-piazza-deffeyes-si-rievoca-la-crisi-del-fil-di-ferro-di-51-anni-fa-1.34632612/> [02.04.2025]; *Quando il Consiglio Valle fu chiuso ‘per motivi di ordine pubblico’*, „AostaCronaca” 09.03.2017, <https://www.valledaostaglocal.it/2017/03/09/leggi-notizia/argomenti/consiglio-valle/articolo/quando-il-consiglio-valle-fu-chiuso-per-motivi-di-ordine-pubblico.html> [02.04.2025].

koncentracja władzy w rękach zbyt małej i homogenicznej grupy działaczy. Zawężone kręgi decyzyjne, powodowały utratę kontaktu z mniejszymi komórkami organizacyjnymi partii⁶⁴⁵. W ocenie coraz większej liczby działaczy, koncentracja władzy w rękach wąskiej grupy decydentów, nosiła znamiona archaicznej centralizacji. Ponadto zwracano uwagę nie tylko na negatywny aspekt wewnętrzny, ale także na oddziaływanie zewnętrzne, również stające się nieadekwatne do ówczesnych realiów. Przekaz UV bazujący na frankofońskim resentymencie czy tradycjonalizmie w kulturze i języku trafiał do coraz mniejszej grupy wyborców. To stale zmniejszało potencjalną bazę elektoratu i przekładało się na słabnące wyniki wyborcze. Niezadowolenie wewnątrz partii napędzało siłę ruchów odśrodkowych. Grupy, które do tej pory pozostawały mniejszymi lub większymi frakcjami, postanowiły oddzielić się i stworzyć własne ugrupowania takie jak: *Rassemblement Valdôtain* (utworzone w 1966 roku przez działaczy skrzydła konserwatywnego) czy *Union Valdôtaine Progressiste* (powołane do życia w 1971 roku przez frakcję lewicowo-liberalną). Kolejnym przeciwnikiem była formacja o nazwie *Democratici Popolari* (DP), stworzona z inicjatywy byłych działaczy chadeckich i rywalizująca z UV o podobny elektorat⁶⁴⁶.

Utrata władzy i rosnąca w siłę polityczna konkurencja, skłoniły kierownictwo *Union Valdôtaine* do kompletnej reorganizacji struktur i systemu władzy w partii oraz do przewartościowania przekazu ideologicznego. W sferze wewnętrznej postanowiono na separację i zakaz łączenia stanowisk politycznych w partii i w strukturach regionalnych. Dotyczyło to zarówno funkcji przewodniczącego partii, jak i jego zastępców. Ponadto w celu większej demokratyzacji i przejrzystości procesu decyzyjnego, postanowiono, że najważniejsze decyzje (w tym między innymi wybór kierownictwa partii) będą podejmowane na kongresach UV raz na pięć lat. W kwestii programowej również dokonano wyraźnej rewizji z etniczności na terytorialność. *Union Valdôtaine* przestała być partią odwołującą się do ochrony czy reprezentowania przede wszystkim interesów coraz węższej grupy ludności francuskojęzycznej⁶⁴⁷. Człon „Union” w nazwie partii miał zacząć oznaczać działanie w imieniu wspólnoty wszystkich mieszkańców Doliny Aosty, nie tylko tych

⁶⁴⁵ Zwracano uwagę przede wszystkim na fakt, że organy wykonawcze partii były obsadzone przez osoby, które pełniły jednocześnie wysokie funkcje we władzach regionu, gdy UV należała do rządzącej koalicji. Prezydent Regionu pochodzący z UV był jednocześnie szefem partii, a komitet wykonawczy tworzyli w głównym stopniu działacze, którzy przynależeli do wysokich kręgów władzy w regionie. Sandri G., *Ethno-Regionalist...*, op. cit., s. 8-9.

⁶⁴⁶ Sandri G., *Ethno-linguistic...*, op. cit., s. 295-296.

⁶⁴⁷ Były to również działania nastawione poniekąd na skontrowanie niekorzystnego trendu hermetyzacji partii i zmierzania ku wzorcom przedwojennego francuskojęzycznego elitaryzmu kojarzonego dawniej głównie z waldostańską arystokracją i duchowieństwem katolickim.

odznaczających się językiem innym niż włoski. Przekaz inspirowany tradycjonalizmem i polegający na resentymentach frankofońskich, zastąpiono retoryką regionalnej wspólnoty geograficznej i kulturowej. Spowodowało to również płynną zmianę formułowanych przez UV postulatów w zakresie samostanowienia regionu. Wykorzystując swoje ówczesne doświadczenia w zakresie współzrządzenia regionem przez ponad dekadę, UV odbudowywała swój wizerunek jako partia lokalna, ale biegła w relacjach z ugrupowaniami krajowymi i potrafiącą najlepiej zabiegać o interes regionalny w dłuższej perspektywie⁶⁴⁸.

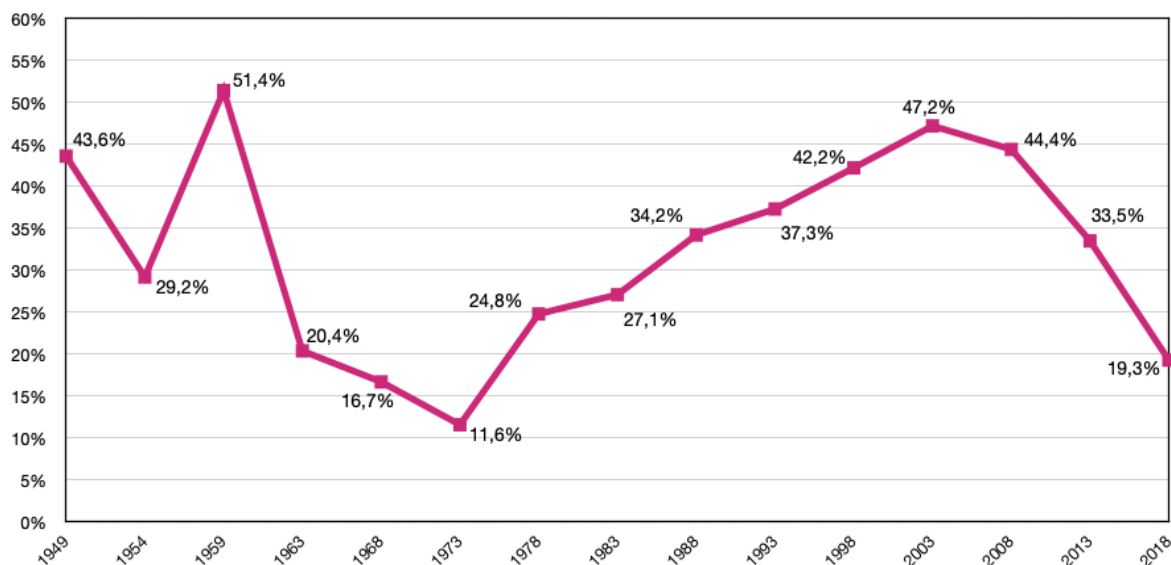
Nowe otwarcie przyniosło partii oczekiwane korzyści. Widoczne było to w wynikach wyborczych w kolejnych latach. Na przełomie lat 70. i 80. władze partii dokonały powtórnej konsolidacji środowiska politycznego regionu. Inkorporowano ugrupowania powstałe na gruncie dawnej secesji ze struktur UV, co również wiązało się z pozyskiwaniem nowego czy odzyskiwaniem dawnego elektoratu. W każdych kolejnych wyborach regionalnych począwszy od 1978 roku, *Union Valdôtaine* odnotowywała lepszy wynik niż 5 lat wcześniej. Pozwoliło to na zmianę wizerunku z lokalnego junior-partnera wobec partii ogólnokrajowych, na regionalnego hegemonia, dyktującego warunki koalicyjne pozostałym partnerom. Stale podążano drogą demokratyzacji procesu decyzyjnego i przeciwdziałania nadużyciom takim jak chociażby skandal korupcyjny z 1991 roku, w który zamieszany był pochodzący z UV ówczesny Prezydent Regionu August Rollandin.

W XXI wiek *Union Valdôtaine* weszła ze znaczącym sukcesem. W 2003 roku osiągnęła ona 47,2% głosów, co oznaczało przydzielenie 18 mandatów w 35-osobowej Radzie i posiadanie bezwzględnej większości. Poddając analizie procentowe wyniki ugrupowania od początku jego działalności (vide Wykres nr 3.), zauważyć można, że rezultat ten chociaż historycznie nie najwyższy pod względem procentowym, był najlepszy z punktu widzenia zdobytych mandatów w Radzie Doliny. Jednocześnie był to również pierwszy i ostatni przypadek posiadania przez UV samodzielnej większości. Kolejne cykle wyborcze choć postrzegane nadal w kategoriach sukcesu, cechowały się coraz skromniejszymi rozmiarami zwycięstw i zwiększającą się partyjną rywalizacją. Badając kolejne (po 2003 roku) wybory do regionalnej legislatury oraz towarzyszące im polityczne otoczenie i atmosferę, wyszczególnić można trzy czynniki, które w kolejności chronologicznej wpłynęły na słabnącą pozycję UV tj.: widoczna konkurencja w sferze ugrupowań

⁶⁴⁸ Sandri G., *Ethno-Regionalist...*, op. cit., s. 10-12.

regionalnych, problemy wewnętrzne oraz wzrost znaczenia partii ogólnokrajowych (szczególnie tych o skrajnej retoryce).

Wykres nr 3. Wyniki procentowe Union Valdôtaine w wyborach regionalnych w latach 1949-2018

źródło: opracowanie własne na podstawie *Archiwum Rady Regionalnej Doliny Aosty*, <https://www.consiglio.vda.it/app/legislature> [25.03.25].

4.4.1. Pozycja partii regionalnych i ogólnokrajowych

Region Doliny Aosty – pomimo znaczącej roli UV – charakteryzuje względna różnorodność polityczna. W XX wieku wynikało to przede wszystkim z regionalnej obecności wielu partii ogólnokrajowych. Po 1963 roku, gdy system większościowy zastąpiła ordynacja proporcjonalna, zrezygnowano z szerokich bloków koalicyjnych na rzecz startów samodzielnych. Wszystkie liczące się wtedy we Włoszech partie wystawiały swoje listy i w większości przypadków wprowadzały przynajmniej jednego radnego w każdej kadencji Rady Doliny w okresie 1963-1993. Niezaprzeczalnym liderem wśród nich była Chrześcijańska Demokracja (DC). Aż do rozpadu partii w latach 90. XX wieku, Chadeccy zawsze kończyli wybory regionalne wygrywając je lub zajmując drugie miejsce. Podobna stabilność cechowała stojących po drugiej stronie sceny politycznej Komunistów z PCI, którzy niemal każde wybory do Rady Doliny kończyli na trzecim miejscu. Należy również dodać, że inne ówczesne partie ogólnokrajowe takie jak Socjaliści (PSI), Socjaldemokracy (PSDI), Liberalowie (PLI) czy Republikanie (PRI) również były obecne w regionalnej legislaturze niemal w każdej kadencji, jednak ich siła sprowadzała się zwykle do posiadania kilku radnych.

Od 1973 roku pozycja polityczna *Union Valdôtaine* była niemal hegemoniczna, przez co konkurencja zarówno dla partii regionalnych, jak i ogólnokrajowych była dosyć utrudniona⁶⁴⁹. Cechą dystynktywną regionalnej legislatury w fazie I republiki była wysoka fragmentaryzacja. Mnogość ugrupowań w połączeniu z aktywnym i często niskim progiem wyborczym sprawiała, że liczba radnych wybieranych z mniejszych środowisk liczona była wielokrotnie w cyfrach, a nie w liczbach. Nierzadko dany obóz polityczny reprezentował jeden bądź dwóch radnych⁶⁵⁰. Powodowało to, że władzę wykonawczą często cechowała niestabilność. Nawet jeżeli główna partia tworząca koalicję posiadała wysoką liczbę radnych, to sojusznicy często dysponowali mniejszą siłą. Stąd w ciągu dziesięciu kadencji Rady Doliny w latach 1949-1998 regionem rządziło 20 gabinetów, stworzonych w obrębie 13 różnych koalicji (z czego 12 pod przywództwem DC lub UV), ale tylko 4 z nich wytrzymały całą 5-letnią kadencję⁶⁵¹.

Na przełomie XX i XXI wieku nastąpiła zmiana trendów wyborczych, spowodowana ogólną ewolucją partyjnego I republiki. Skorzystały na tym regionalne stronnictwa polityczne, które rozpoczęły budowę swojej pozycji głównie na bazie elektoratu dawnej Chrześcijańskiej Demokracji. Wynikiem tego było znaczne zmniejszenie średniej liczby partii zasiadających w Radzie Doliny kolejnych kadencji począwszy od 1998 roku, przy jednoczesnym wzroście odsetka partii stricte waldostańskich. Odzwierciedlały to wyniki kolejnych regionalnych wyborów. W pierwszych z nich w warunkach nowego ogólnokrajowego ładu politycznego (w 1998 roku), wszystkie ugrupowania regionalne uzyskały ponad 2/3 miejsc w Radzie Doliny⁶⁵², a znacząca pozycja regionalistów – nie tylko z UV – była widoczna w każdym kolejnych wyborach (vide Tabela nr 3.). XXI wiek był również czasem fuzji i powstawania formacji konkurencyjnych względem *Union Valdôtaine*. Na bazie powiązań różnych środowisk autonomistów i członków byłych włoskich partii chadeckich i ich spadkobierców w 2001 roku utworzona została formacja centrowa „Gwiazda Alpejska” (wł. *Stella Alpina*, SA)⁶⁵³. Trzy lata później w wyniku

⁶⁴⁹ Jednym wyjątkiem był 1973 rok, kiedy UV musiało uznać wyższość quasi-regionalnego ugrupowania *Democratici Popolari*, powstałego na bazie wolty lokalnych działaczy Chadecji (DC)

⁶⁵⁰ Najjaskrawszym tego przykładem była Rada VII kadencji (1978-1983) w której reprezentowane było 12 różnych partii i ugrupowań, a 8 z nich posiadało po jednym radnym.

⁶⁵¹ Były to gabinety Prezydentów: Vittorina Bondaza (1954-1959), Oresta Marcoza (1959-1963), Mario Andrione (1978-1983) oraz Dina Viérina (1993-1998). Rząd pod przywództwem Prezydenta Andrione był najliczniejszą koalicją w historii regionu pod względem uczestniczących w niej partii (7).

⁶⁵² *Consiglio Regionale della Valle d'Aosta - XI Legislatura (1998-2003)*, <https://www.consiglio.vda.it/storia/le-legislature-dal-dopoguerra-a-oggi/legislatura-11> [02.04.2025].

⁶⁵³ Bazą osobową „Gwiazdy Alpejskiej” byli działacze *Partito Popolare Italiano* (PPI), którzy pod koniec lat 90. XX wieku podjęli się sojuszu ze środowiskami autonomistów waldostańskich. Brice J., *Regionalist Party*

wewnętrznego rozłamu w SA powstała *Fédération Autonomiste* (FA). Z kolei po lewej stronie regionalnej sceny politycznej zażegnanie fragmentaryzacji nastąpiło później. Najpierw w 2010 roku działające samodzielnie *Renouveau Valdôtain* (RV) i *Vallée d'Aoste Vive* (VdAV) weszły w skład progresywnej regionalnej koalicji ALPE⁶⁵⁴. Następnie w 2013 roku z inicjatywy grupy postępowych działaczy *Union Valdôtaine* powstała *Union Valdôtaine Progressiste* (UVP)⁶⁵⁵. Z kolei przed wyborami regionalnymi w 2020 roku działalność rozpoczęła centrowa formacja *Pour l'Autonomie*⁶⁵⁶.

Tabela nr 3. Wyniki partii regionalnych w Dolinie Aosty, które po zmianie ordynacji wyborczej (1963) dostawały się do Rady Doliny

ROK WYBORÓW	NAZWA PARTII/UGRUPOWANIA (zajęte miejsce)	PROCENT GŁOSÓW (liczba radnych)
1963	Union Valdôtaine (3)	20,4% (7)
	Raggruppamento Indipendente Valdostano (6)	3,3% (1)
1968	Union Valdôtaine (3)	16,7% (6)
	Rassemblement Valdôtain (6)	5,4% (2)
1973	Democratici Popolari (1)	22,4% (8)
	Union Valdôtaine (4)	11,6% (4)
	Union Valdôtaine Progressiste (6)	6,7% (2)
	Rassemblement Valdôtaine (10)	1,6% (1)
1978	Union Valdôtaine (1)	24,8% (9)
	Democratici Popolari (4)	11,8% (4)
	Union Valdôtaine Progressiste (6)	3,1% (1)
	Autonomia Socialista (7)	2,7% (1)
	Artigiani e Commercianti Valdostani (12)	1,5% (1)
	Ecologia Valdostana (15)	0,8% (8)

Formation in Italy: A Case Study of the Valle d'Aosta (w:) „Bulletin of Italian Politics” Vol. 3, No. 2, 2011, s. 346-347.

⁶⁵⁴ ALPE było skrótem od francuskich słów: autonomia, wolność, partycypacja i ekologia (fr. *Autonomie, Liberté, Participation, Ecologie* – ALPE). *Nasce ALPE: ad aprile le primarie sceglieranno sindaco e vice da candidare*, „AostaSera” 18.02.2010, <https://aostasera.it/notizie/politica/nasce-alpe-ad-aprile-le-primarie-sceglieranno-sindaco-e-vice-da-candidare/> [02.05.2025].

⁶⁵⁵ Swoją nazwą nawiązywała do partii o tej samej nazwie, która również powstała w wyniku odejścia frakcji centro-lewicowej z *Union Valdôtaine* w 1971 roku. *Presentata la nuova Union valdôtaine progressiste*, „AostaSera” 04.01.2013, <https://aostasera.it/notizie/politica/presentata-la-nuova-union-valdotaine-progressiste/> [02.05.2025].

⁶⁵⁶ Została ona założona z inicjatywy Augusta Rollandina, związanego od dekad z *Union Valdôtaine* który chciał połączyć polityków z centrum oraz centrolewicę. *Elezioni: Rollandin fonda nuovo partito*, „Sky TG24” 07.07.2020, <https://tg24.sky.it/aosta/2020/08/07/elezioni-rollandin-fonda-nuovo-partito> [02.05.2025].

1983	Union Valdôtaine (1)	27,1% (9)
	Democratici Popolari + Union Valdôtaine Progressiste (4)	10,4% (4)
	Artigiani e Commercianti Valdostani (12)	1,6% (1)
1988	Union Valdôtaine (1)	34,2% (12)
	Autonomistes Démocrates Progressistes (4)	11% (4)
1993	Union Valdôtaine (1)	37,3% (13)
	Autonomistes Démocrates Progressistes (6)	6,5% (1)
	Pour la Vallée d'Aoste (7)	4,3% (2)
	Alleanza Popolare Autonomista (8)	4% (2)
1998	Union Valdôtaine (1)	42,6% (17)
	Autonomistes (2)	12,8% (5)
	Fédération Autonomiste (3)	9,7% (4)
2003	Union Valdôtaine (1)	47,2% (18)
	Stella Alpina (2)	19,8% (7)
	Arcobaleno - Vallée d'Aoste (5)	7,9% (3)
2008	Union Valdôtaine (1)	44,4% (17)
	Vallée d'Aoste Vive + Renouveau Valdôtain (2)	12,5% (5)
	Stella Alpina (3)	11,4% (4)
	Fédération Autonomiste (6)	6,2% (2)
2013	Union Valdôtaine (1)	33,5% (13)
	Union Valdôtaine Progressiste (2)	19,2% (7)
	ALPE (3)	12,4% (5)
	Stella Alpina (4)	12,2% (5)
2018	Union Valdôtaine (1)	19,3% (7)
	Stella Alpina (3)	10,7% (4)
	Union Valdôtaine Progressiste (4)	10,6% (4)
	ALPE (6)	9% (3)
	Impegno Civico (7)	7,5% (3)
	Vallée d'Aoste Unie-Mouv (8)	7,1% (3)
2020	Union Valdôtaine (2)	15,8% (7)
	Stella Alpina (4)	8,9% (4)
	Vallée d'Aoste Unie (5)	8,1% (3)
	Pour l'Autonomie (6)	6,4% (3)

źródło: opracowanie własne na podstawie *Archivum Rady Regionalnej Doliny Aosty*, op. cit.

Zagospodarowanie przez środowiska regionalne dużej części elektoratu centrowego pozostającego na politycznej *terra nullius* w latach 90. spowodowało, że na lokalnej scenie politycznej zaczęły pojawiać się i zyskiwać poparcie całkiem nowe lub na nowo zdefiniowane ogólnokrajowe partie i ruchy polityczne. Do grona tych drugich zaliczyć można tak zwaną „lewicę demokratyczną”, która dokonała sprawnego przegrupowania zarówno w skali krajowej, jak i regionalnej, co pozwoliło jej na osiągnięcie stabilnych rezultatów. W latach 1998-2013 krajowa centrolewica pod różnymi nazwami⁶⁵⁷ uzyskiwała w wyborach regionalnych stabilne poparcie oscylujące zawsze w przedziale 8-9%, co przekładało się na 3 lub 4 radnych. W regionie pojawiały się również nowe partie. Federalistyczna *Lega Nord* na kanwie popularności w latach 90. uzyskała jednorazowo w Dolinie Aosty ponad 7% głosów w wyborach regionalnych w 1993 roku, wprowadzając 3 radnych. Następnie elektorat centroprawicowy i prawicowy wybierał kolejne formacje Silvia Berlusconi. W wyborach regionalnych w 1998 roku była to *Forza Italia* (6,5% głosów i 3 radnych), 5 lat później koalicja „Dom Wolności” (wł. *Casa delle Libertà*, CdL) (9,4% głosów i 3 radnych), a w 2008 roku partia „Lud Wolności” (wł. *Il Popolo della Libertà*, PdL) (10,7% i 4 danych).

Pomimo osiągnięcia podobnych wyników wyborczy przez krajową centrolewicę oraz centroprawicę, przez lata to reprezentanci lewej strony jako jedyni stawali się partnerem koalicyjnym dla – mających decydujący głos koalicyjny – autonomistów waldostańskich. Płynna tranzycja z partyjnych warunków I republiki do realiów II republiki i historyczny wizerunek lewicy jako środowiska zawsze bardziej otwartego na rozwiązania decentralizacyjne i autonomiczne powodował, że środowisko te w różnych formach⁶⁵⁸ było niekiedy częścią regionalnych sojuszków rządowych. Można to dostrzec porównując wyniki wyborów po 1998 roku ze składem egzekutywy. W latach 1998-2023 regionem rządziło 16 gabinetów w ramach 12 koalicji. W siedmiu przypadkach były to rządy koalicji opartych jedynie na partiach regionalnych, co pokazywało wzrost ich siły w porównaniu z okresem I republiki. Gdy jednak potrzebna była pomoc „z zewnątrz”, partnerem niemal zawsze była centrolewica (8 z 9 przypadków).

⁶⁵⁷ Najpierw w latach 1991-1998 jako „Partia Demokratyczna Lewicy” *Partito Democratico della Sinistra* a potem jako *Democratici di Sinistra*

⁶⁵⁸ Najpierw jako „Demokracy Lewicy” (wł. *Democratici di Sinistra*, DS.), a następnie „Partia Demokratyczna” (wł. *Partito Democratico*, PD).

Jako wydarzenie istotne w politycznej historii regionu należy wskazać wybory w 2018 a następnie przyspieszone wybory w 2020 roku. W obydwu przypadkach uwagę zwracał przede wszystkim silna pozycja partii *Lega Nord* (LN). Zajęcie przez nią 2. miejsca w 2018 roku i wprowadzenie 7 radnych (tyle samo co zwycięska *Union Valdôtaine*) przyczyniło się do silnej pozycji negocjacyjnej podczas tworzenia koalicji rządzącej. W wyniku tego po raz pierwszy w historii regionu, jego rząd współtworzony był przez partię prawicową, a na jego czele pierwszy raz stanęła kobieta – polityczka LN Nicoletta Spelgatti⁶⁵⁹. Pierwszy i jedyny okres władzy prawicy w regionie trwał niecały rok (od stycznia do grudnia 2018 roku). Następnie związku z przyspieszonymi wyborami w 2020 roku *Lega* osiągnęła kolejny znaczący sukces w skali regionalnej. Zdobyte niemal 24% głosów pozwoliło na zajęcie 1. miejsca i przydzielenie 11 miejsc Radzie⁶⁶⁰. Nie przełożyło się to jednak na sukces w zakresie tworzenia regionalnego gabinetu, ten sformowany został w wyniku powstania kordonowej centrolewicowej koalicji.

Należy w tym miejscu podkreślić, że wzrost popularności federalistycznej formacji *Lega Nord* w Dolinie Aosty w ostatnich latach wynikał w głównej mierze z degeneracji lokalnego establishmentu politycznego, który skorelowany był ze wzmożoną działalnością mafijną w regionie. Przykładem – według śledczych z oddziałów *antimafia* – miał być wpływ kalabryjskiej *'ndranghety* na wybory regionalne w 2018 roku poprzez infiltrację środowisk i samych członków waldostańskich partii regionalnych⁶⁶¹. Wobec zużycia czy wyczerpania ideologicznego partii regionalnych, klientelizm stawała się coraz częściej

⁶⁵⁹ Mammoliti D., *Nicoletta Spelgatti (Lega) eletta presidente della VdA: è la prima donna al vertice della Regione*, „La Stampa” 27.06.2018, <https://www.lastampa.it/aosta/2018/06/27/news/nicoletta-spelgatti-lega-eletta-presidente-della-vda-e-la-prima-donna-al-vertice-della-regione-1.34027821/> [02.05.2025]; *Valle d'Aosta: cade la giunta della Lega. L'autonomista Fosson nuovo presidente*, „il Fatto Quotidiano” 10.12.2018, <https://www.ilfattoquotidiano.it/2018/12/10/valle-daosta-cade-la-giunta-della-lega-lautonomista-fosson-nuovo-presidente/4825589/> [02.05.2025].

⁶⁶⁰ *Archiwum wyników wyborów parlamentarnych...*, op. cit., https://www.regione.vda.it/amministrazione/Elezioni/Dati_e_risultati/elezioni/Mobile/VotiLista_i.aspx?idede=142&ord=1&setcar=n [02.05.2025].

⁶⁶¹ W czasie trwającego przynajmniej od 2015 roku śledztwa wykazano sieć powiązań polityczno-biznesowych pomiędzy strukturami mafijnymi a regionalną klasą polityczną. Chodziło o ułatwienia w przetargach budowlanych i kontraktach na roboty publiczne dla firm kontrolowanych przez lokalne struktury *'ndranghety*. Jak ustaliło dochodzenie służb, w czasie spotkań w jednej z waldostańskich restauracji, wybrani politycy regionalni mieli gwarantować owe ułatwienia w zamian za pomoc w wygraniu wyborów. W konsekwencji dochodzeniem objętych zostało kilku ówczesnych i byłych członków regionalnej egzekutywy, między innymi dwaj byli Prezydenci Regionu: Antonio Fosson (2019) oraz Laurent Viérin (2017-2018), członek regionalnego Rządu Stefano Borrello oraz radny Luca Bianchi. Benincasa Fabio *I tentacoli della 'ndrangheta sulle regionali 2018 in Valle d'Aosta: 8 indagati*, „Corriere di Calabria” 27.03.2021, <https://www.corrieredellacalabria.it/2021/03/27/i-tentacoli-della-ndrangheta-sulle-regionali-2018-in-valle-daosta-8-indagati/> [02.05.2025]; *Valle d'Aosta, si dimette il governatore Antonio Fosson. "Mia totale estraneità ai fatti"*, <https://tg24.sky.it/cronaca/2019/12/14/antonio-fosson-presidente-valle-d-aosta-dimissioni> [02.05.2025].

substytutem politycznych kampanii i zaangażowania. Przenikające do opinii publicznej wątki nieetycznych powiązań polityczno-towarzyskich, tworzyły w atmosferę niejasności i osłabiania zaufania do głównego nurtu lokalnej polityki, opartego na ugrupowaniach regionalnych. W związku z tym coraz więcej wyborców zwracało uwagę na Ligę, która jako ugrupowanie ogólnokrajowe stała w kontrze do tradycyjnego środowiska regionalnego i – jak twierdził reprezentujący ją radny regionalny Paolo Sammaritani – [...] wywołała rewolucję przeciwko skorumpowanemu systemowi Doliny Aosty [...]⁶⁶². Ponadto jej prawicowy kurs ideologiczny również postrzegany był jako odmiana wobec niemal odwiecznych rządów centrowych bądź centrolewicowych w Dolinie Aosty⁶⁶³. Na tym polu Liga posiadała dużą swobodę działania oraz rezerwar głosów w związku ze słabą pozycją innych formacji prawicowych i centroprawicowych takich jak: *Forza Italia* czy *Fratelli d'Italia*.

4.4.2. Wybory parlamentarne w perspektywie regionalnej

W myśl art. 47. Statutu Specjalnego⁶⁶⁴, Dolina Aosty jest jednomandatowym okręgiem wyborczym w wyborach do Izby Deputowanych oraz Senatu. Wynika z tego, iż wybory parlamentarne w regionie są od zawsze przeprowadzane w ramach ordynacji większościowej. Wobec tego – podobnie jak to miało miejsce w wyborach regionalnych w latach 1949-1959 – aktorzy lokalnej sceny politycznej wystawiając swoich kandydatów na deputowanych i senatorów, preferowali warianty koalicyjne. Wyniki wyborcze pozwalają stwierdzić, iż partiom regionalnym udawało się w większości przypadków wprowadzać swoich przedstawicieli zarówno do izby niższej jak i do izby wyższej włoskiego parlamentu. W latach 1946-2022 mandat deputowanego sprawowało 14 różnych osób, 9 z nich pochodziło z ugrupowań regionalnych (w tym 6 z UV). W przypadku senatorów mandat ten był obsadzony przez 13 różnych osób. Spośród nich 9 było przedstawicielami środowisk regionalnych (5 z UV). Wybory do Senatu cechowała nieco mniejsza różnorodność partyjna. Senatorowie byli zwykle związani z Chadecją (DC) lub którymś z lokalnych ugrupowań. Dwoma wyjątkami były wybory w: 2006 roku (kandydat niezrzeszony⁶⁶⁵) oraz 2022 roku

⁶⁶² Del Col Elena, *Campagna elettorale Lega Vallée d'Aoste: l'avvio in presenza del vicesegretario Giorgetti*, „Aosta Sera” 28.08.2020, <https://aostasera.it/speciali/elezioni-regionali-valle-daosta-2020/campagna-elettorale-lega-vallee-daoste-lavvio-in-presenza-del-vicesegretario-giorgetti/> [02.05.2020].

⁶⁶³ *Valle d'Aosta: cade...*, op. cit.

⁶⁶⁴ Art. 47. Statutu Specjalnego Doliny Aosty.

⁶⁶⁵ Mandat senatora w wyborach w 2006 roku zdobył Carlo Perrin startujący z szerokiej koalicji regionalnej, wspieranej przez centrolewicową Partię Demokratyczną.

(mandat senatora zdobyła Nicoletta Spelgatti z *Lega Nord*⁶⁶⁶). Większa różnorodność cechowała Deputowanych reprezentujących Aostę. Poza Chadekami i członkami partii regionalnych dwukrotnie mandat zdobywali kandydaci Komunistów (PCI)⁶⁶⁷, a w ostatnim czasie kandydatka antysystemowego Ruchu Pięciu Gwiazd (*vide* Tabela nr 4.)⁶⁶⁸.

Tabela nr 4. Przynależność partyjna Deputowanych i Senatorów pochodzących z Doliny Aosty w latach 1946-2022

ROK	IZBA DEPUTOWANYCH								SENAT								
	DC	UV	PCI/DS/PD	PSI	UVP	DP/ADP	SA	M5	DC	UV	PCI/DS/PD	PSI	UVP	DP/ADP	SA	LN	niezależny
1946			X														
1948	X								X								
1953	X								X								
1958		X															X
1963		X															X
1968	X								X								
1972	X									X							
1972					X								X				
1976			X							X							
1979						X				X							
1983						X				X							
1987		X												X			
1992		X												X			
1994		X												X			
1996		X								X							
2001		X								X							
2006			X								X						
2008			X											X			
2013		X								X							
2018								X		X							
2022		X														X	

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=0> [02.05.2025].

⁶⁶⁶ Archiwum wyników wyborów parlamentarnych we Włoszech w 2022 roku, <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=25/09/2022&tpa=G&tpe=L&lev0=2&levsut0=1&levsut1=2&es0=S&es1=S&ms=S&ne1=201&lev1=1> [02.05.2025].

⁶⁶⁷ W 1946 roku Giulio Bordon reprezentujący lewicową koalicję „Frontu Demokratycznego” (wł. *Fronte Democratico Progressista Repubblicano*) został wybrany do Zgromadzenia Konstytucyjnego. W 1976 roku mandat deputowanego objął Ruggero Millet z Partii Komunistycznej (PCI).

⁶⁶⁸ W wyborach parlamentarnych w 2018 roku deputowaną z okręgu Doliny Aosty została Elisa Tripodi z „Ruchu Pięciu Gwiazd” (M5S).

4.5. Współpraca międzynarodowa

Pierwszym przedsięwzięciem międzynarodowym w który zaangażowana została Dolina Aosty była multiregionalna inicjatywa „Wspólnoty Roboczej Alp Zachodnich” (fr. *Communauté de travail des Alpes occidentales*, COTRAO)⁶⁶⁹. Zrzeszając regiony alpejskie Francji, Włoch i Szwajcarii, głównymi celami jej działalności była wymiana informacji i konsultacje w zakresie gospodarki i kultury na obszarach alpejskich. Wraz z postępującą integracją europejską, władze regionów włoskich oraz francuskich wchodzących w skład COTRAO postanowiły w 2007 roku sformalizować kooperację tworząc Euroregion Alpy-Morze Śródziemne („Euroregion AlpMed”)⁶⁷⁰.

Jako czynniki stojące za podjęciem tej regionalnej współpracy wyróżnić było można zarówno te historyczno-kulturowe jak i geograficzne. Aspekt wspólnej historii był jedną z części składowych kooperacji. Dla przykładu, na francusko-włoskie dziedzictwo zwracał w 2008 roku uwagę ówczesny Prezydent Rady Regionalnej francuskiej Prowansji-Alp-Lazurowego Wybrzeża Michel Vauzelle stwierdzając, iż „Euroregion Alpy-Morze Śródziemne” jest wyrazem „wspólnej woli politycznej, aby umieścić przestrzeń alpejsko-śródziemnomorską w rozszerzonej Unii Europejskiej w celu ochrony naszego francusko-włoskiego terytorium”⁶⁷¹. Współpraca wyżej wymienionych regionów skupiać miał się w głównej mierze na podejmowaniu wspólnych wysiłków na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów alpejskich i nadmorskich, ochrony środowiska naturalnego oraz jak najlepszego definiowania potrzeb i kierunków polityki społeczno-kulturowej⁶⁷². Po kilku latach doświadczeń współpraca okazała się nietrwała a tryb pracy nieregularny. Geograficzny dualizm Euroregionu skupiony wokół dwóch podmiotów śródziemnomorskich (Liguria i Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże) oraz trzech alpejskich

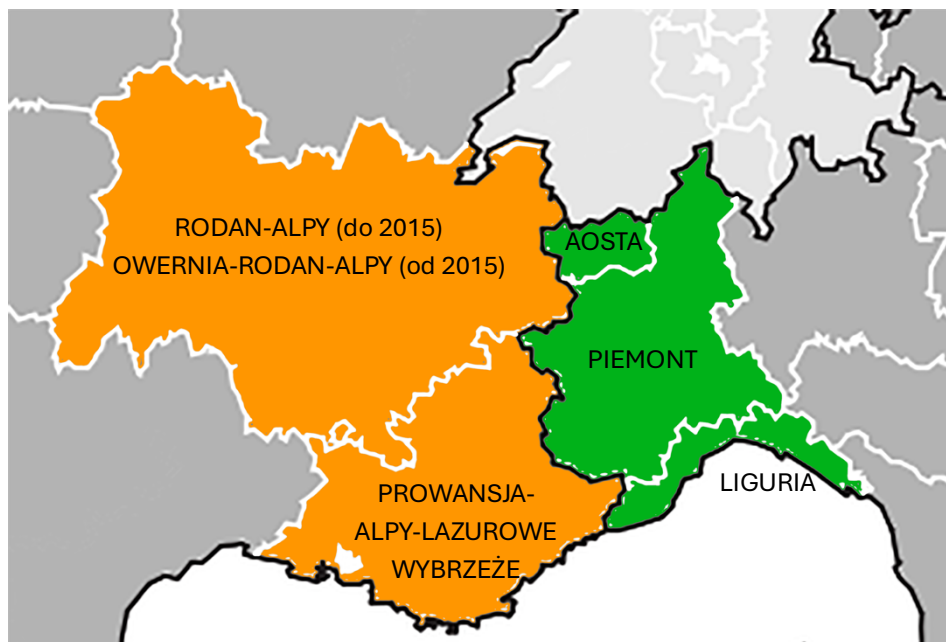
⁶⁶⁹ Wspólnota (w języku włoskim funkcjonująca pod nazwą *Comunità di Lavoro delle Alpi Occidentali*) powstała z inicjatywy podmiotów terytorialnych: Francji (Rodan-Alpy i Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże), Włoch (Dolina Aosty, Liguria, Piemont) i Szwajcarii (kantony: Genewa, Vaud, Valais). Duran M., *Mediterranean Paradiplomacies: The Dynamics of Diplomatic Reterritorialization*, Brill, Leiden 2015 r., s. 337.

⁶⁷⁰ Oficjalne podpisanie dokumentów odbyło się 18 lipca 2007 roku we Włoszech w miejscowości Bard w Dolinie Aosty. Ghidinelli M., *L'Euroregione Alpi-Mediterraneo* (w:) „Le Istituzioni del Federalismo: rivista di studi giuridici e politici” 4/2007, s. 78.

⁶⁷¹ Duran M., *Mediterranean...*, op. cit., s. 337.

⁶⁷² W ramach tego, za priorytetowe obszary działania w ramach struktur Euroregionu przyjęto: 1) badania i rozwój; 2) transport; 3) turystykę i rekreację; 4) edukację; 5) ochronę środowiska.

Mapa nr 26. Euroregion Alpy-Morze Śródziemne

źródło: opracowanie własne na podstawie: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Euroregion_Alpes-Mediterráneo.png [08.05.2025].

(Piemont, Aosta, Owernia-Rodan-Alpy) stworzył wewnętrzne różnice interesów. W związku z tym Euroregion był marginalizowany, a skupione w nim podmioty nie wyrażały chęci do kolegalności⁶⁷³. Reaktywacja nastąpiła w 2015 roku, gdy stał się on platformą do międzyregionalnych konsultacji w obliczu nowej polityki finansowej UE na lata 2014-2020⁶⁷⁴. Dodać należy, że w samej sferze gospodarczej Aosta jako region zaangażowana jest od 2011 roku w pogłębioną współpracę międzynarodową w obszarze izb handlowych i instytucji wspomagających rozwój przedsiębiorczości. Chodzi o „Regionalną Unię Izb Handlowych Euroregionu Alpy-Morze Śródziemne” (wł. *Le Unione Regionali Delle Camere di Commercio dell’Euroregione Alpi Mediterranee*). Poza podmiotami zrzeszonymi w ramach Euroregionu AlpMed w jej skład wchodzi również dwa regiony wyspiarskie: francuska Korsyka oraz włoska Sycylia. W obszarze relacji międzynarodowych należy również wskazać, że Dolina Aosty bazując na frankofońskim dziedzictwie kulturowym kultywuje te tradycje poprzez kooperację na poziomie regionalnych ciał legislacyjnych. Od 2000 roku jest to trójstronna współpraca w ramach konferencji Dolina Aosty (Włochy) – Kanton Jura (Szwajcaria)– Federacja Walonia-Bruksela (Belgia). Ma ona za zadanie

⁶⁷³ Perrin T., *The macro-regionalisation of the western Mediterranean, between renewal and uncompletion* (w:) „EUROPA XXI” Vol. 38, 2020, s. 89.

⁶⁷⁴ *Torino - 12 settembre 2014: L’Euroregione Alpi-Mediterraneo si rilancia*, <https://web.archive.org/web/20191024211815/http://www.euroregione-alpi-mediterraneo.eu/-Presidenza-.html> [10.04.2025].

skupiać radnych z wymienionych podmiotów w celu wspólnych konsultacji i wymiany informacji. Warty podkreślenia jest fakt, że współpraca ta nie odbywa się z uwagi na położenie geograficzne (wspomniane terytoria nie graniczą bezpośrednio ze sobą) ale ze względu na czynniki historyczne i kulturowe związane z językiem francuskim. Podobna zasada ma miejsce w ramach przynależności regionu do Frankofońskiego Zgromadzenia Parlamentarnego, czyli instytucji skupiającej 95 państw, podmiotów terytorialnych i organizacji międzynarodowych. Przedstawiciele Doliny Aosty są stałymi członkami corocznych sesji parlamentarnych, co sprzyja budowaniu pozycji regionu w szeroko rozumianym świecie stosunków międzynarodowych szczebla parlamentarnego.

ZAKOŃCZENIE

Rok 2026 jest dla Włoch szczególnie ważny z uwagi na przypadające dwie rocznice. Pierwszą jest dzień 16 marca i przypadająca wtedy 165 rocznica zjednoczenia kraju. Druga to 2 czerwca i 80 rocznica referendum ustrojowego. Obydwa wydarzenia są bezsprzecznie fundamentami powstania kraju oraz jego współczesnego kształtu. Mając na uwadze te rocznice, zasadnym wydaje się podejmowanie rozważań na temat ogólnego kształtu włoskiego państwa.

Powstanie Republiki Włoskiej jest efektem procesu historycznego rozpoczętego w XIX wieku, nawet jeszcze przed okresem *risorgimento*. Na terenie sfragmentaryzowanego Półwyspu Apenińskiego, powstawało wówczas wiele planów, mających na celu jak najefektywniejsze połączenie jednostek zróżnicowanych administracyjnie. Zbadanie mnogości koncepcji, doprowadziło do refleksji, jak bardzo złożonym procesem było już samo wypracowanie jednego modelu organizacji terytorialnej. Zbudowanie w 1861 roku państwa, będącego połączeniem różnych, odmiennie wewnętrznych ziem spowodowało, że wymianę myśli i koncepcji na temat ustroju terytorialnego, zastąpiła pragmatyczna kalkulacja monarchii sabaudzkiej. Z anektowaniem kolejnych terytoriów decydowała się na implementację swojego systemu państwowego, również w zakresie administracji terytorialnej. Okres wyraźnego centralizmu terytorialnego wytworzony pod koniec XIX wieku przetrwał również w XX wieku za sprawą rządów faszystowskich, co tym bardziej pobudziło w społeczeństwie niechęć do jednolitych rozwiązań i narzucania woli politycznej, również w kontekście administracji lokalnej.

Przypomniane powyżej syntetyczne przedstawienie roli czynników historycznych pozwala na zrozumienie, że współczesny kształt i formę podziału terytorialnego Włoch determinowały efekty pracy Konstytuanty, której członkowie w 1948 przyjęli republikańską kartę konstytucyjną. Chociaż nie było to rozwiązanie doskonałe, to na tamte czasy postrzegane jako wynikający z historii obowiązek, jaki klasa polityczna musiała spełnić wobec obywateli. W ramach konsensusu sił politycznych zdecydowano o zregionalizowaniu państwa, co jednak niesło za sobą konsekwencję natury prawnej i politycznej. Ponadto jeszcze przed samym procesem oficjalnej implementacji założeń regionalizacji, dostrzeżono, że w pewnych przypadkach należało podjąć zindywidualizowaną decyzję, na

bazie ekstraordynaryjnych sytuacji. W taki sposób powstały regiony specjalne republiki Sycylia, Sardynia, Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty.

Głównym celem pracy było zbadanie w sposób kompleksowy specjalnych autonomii regionów Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty. Osiągnięcie tego celu nastąpiło poprzez przeprowadzenie szczegółowej analizy wewnętrznej wskazanych regionów jednocześnie wpisując to w szerszy zakres rozróżnienia pomiędzy występowaniem regionalizmu a federalizmu w ramach wewnętrznego ustroju terytorialnego Republiki Włoskiej. Trzy wyszczególnione regiony posłużyły więc jako obiekty zarówno egzemplifikacji, jak i szczegółowego studium przypadków.

Ponadto w ramach pracy sformułowane były cele dodatkowe, które stanowiły pogłębioną analizę wewnętrzną regionów. Dokonana została komparatystyka w obrębie wybranych regionów. Szerokie spektrum badawcze pozwoliło nie tylko na odniesieni ich funkcjonowania do całości włoskiego systemu, ale również na ich porównanie z wyeksponowaniem cech wspólnych i różnic. Zastosowanie komparatystyki w obszarze regionalnej triangulacji dostarczyło argumentów do stwierdzenia, że różnice wynikają nie tylko z szerokiego zestawiania regionów specjalnych i zwykłych, ale również z dokonywania porównań wewnątrz samego ekosystemu autonomii specjalnych. Dodatkową motywacją do podjęcia badań nad włoską problematyką regionalną było zauważenie znaczącej luki badawczej w porównawczych badaniach nad włoskimi regionalizmami. Niniejsza praca skutecznie zapełniła tę lukę dostarczając materiału naukowego zawierającego uszczegółowione badania na temat każdego z regionów.

Mając na uwadze powyższe cele, sformułowano i poddano weryfikacji w toku następujące hipotezy badawcze:

Hipoteza pierwsza (**H1**) w brzmieniu: „Implementacja specjalnej autonomii w wyszczególnionych w pracy regionach specjalnych, przyczyniła się nie tylko do skuteczniejszej ochrony lokalnych specyficznych tożsamości, ale również stała się archetypem dla regionów zwykłych, w dążeniu niektórych z nich do autonomii zróżnicowanej”. **Została zweryfikowana pozytywnie**, w oparciu o postawione pytania cząstkowe:

- Jak kształtowała się budowa państwa włoskiego w ramach procesu *risorgimenta* (zjednoczenia kraju) i jakie były główne koncepcje osiągnięcia ładu terytorialnego?

- Czym cechowała się budowa Republiki Włoskiej jako państwa zregionalizowanego, jak wyglądała implementacja tych założeń w II połowie XX wieku?
- Jak konstytucyjna reforma kompetencyjna z 2001 roku wpłynęła na współczesny kształt włoskich regionów i czym jest doktryna tak zwanego „zróznicowanego regionalizmu”?

„Zróznicowany regionalizm” chociaż nie artykułowany wprost, był dostrzegalny już w koncepcjach XIX wiecznych włoskich teoretyków politycznych. Warty uwagi jest w tym aspekcie chociażby myśl Cattaneo oparta na potencjalnej implementacji modelu federalnego w zjednoczonej Italii (wzorem stanów w USA), czy neogwelfizm Giobertiego, będący ówczesnie projektem *de facto* katolickiej konfederacji. Koncepcje te nie zostały zaimplementowane, a kraj przez kolejne dekady funkcjonował w warunkach administracyjnego centralizmu, zarówno w okresie liberalnym, jak i faszystowskim. Z tego względu ważne w aspekcie funkcjonalnym, ale również wizerunkowym były prace w ramach powojennej Konstytuanty (1946-1948). Wtedy zdecydowano o wprowadzeniu modelu regionalizacji państwa, ale decyzji tej nie towarzyszyły na początku realne działania.

Należy stwierdzić, że ogólne założenia włoskiego regionalizmu poddane zostały największej modyfikacji w latach 1999-2001. Przyjęte wtedy pakiety nowelizacji Konstytucji, w sposób znaczący zmieniły charakter regionalnych kompetencji regionów zwykłych. Założeniem podstawowym miało być dążenie do zaspokojenia regionalnych potrzeb kompetencyjnych poprzez odwrócenie sposobu ich wyszczególnienia we włoskiej ustawie zasadniczej. Reformy przyjęte w 2001 zmieniły przepisy konstytucji, wyszczególniając kompetencje państwowe, przy pozostawieniu niewymienionej reszty w gestii regionów. Dodatkowo zezwolono na tak zwaną „konkurencję” pomiędzy państwem a regionami zwykłymi w pewnych aspektach kompetencyjnych. W wyniku ekstensywnego orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego oraz Sadu Najwyższego, opisany powyżej stan rzeczy uległ stagnacji, działającej na niekorzyść regionów zwykłych. W obliczu tego problemu i w połączeniu ze stale niewystarczającym systemem zapewnienia regionalnych środków finansowych, władze regionów zwykłych coraz częściej szukały możliwości reformy na wzór regionów specjalnych.

Specjalne autonomie regionów Trydent-Górna Adyga, Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty stanowią przede wszystkim pakiety rozwiązań zaimplementowanych w celu ochrony i zapewniania dobrostanu ludności zamieszkałej na terytorium tych regionów.

Biorąc jednak pod uwagę szerszy kontekst całego włoskiego regionalizmu oraz jego ewolucji, jak miała miejsce w ostatnich dekadach, należy stwierdzić, że specjalne regiony alpejskie stanowiły punkt odniesienia dla artykułowanych w przeszłości dążeń regionów zwykłych celem uzyskania szerszej autonomii.

Polityczna debata we Włoszech zaczęła być ukierunkowywana stroną implementacji tak zwanego „regionalizmu zróżnicowanego”, co zresztą jest zgodne ze znowelizowanymi w 2001 roku przepisami konstytucyjnymi, które dopuszczają inicjatywę regionów zwykłych w celu renegocjacji kompetencji z władzami centralnymi. Problemem stały się jednak sposoby rozumienia owego zróżnicowania, co mogło być błędnie postrzegane jako dążenie do *quasi*-specjalności, szczególnie w zakresie korzystnych rozwiązań finansowych na wzór regionów specjalnych. Najczęściej podawanym przykładem korzystnych rozwiązań finansowych w tym wypadku był zawsze region Trydent-Górna Adyga.

Hipoteza druga (**H2**) tj. „Stopień realizacji i politycznej skuteczności autonomii specjalnych w badanych regionach jest niejednorodny. Ukształtowany został na podstawie determinacji wspólnot lokalnych i regionalnej sprawności politycznej, a nie jednolitych schematów”. **Hipotezę tę zweryfikowano pozytywnie**, w odniesieniu do przyjętych pytań szczegółowych:

- Jak wyglądała historyczna droga do specjalnej autonomii trzech wybranych regionów?
- Co stanowiło główne punkty odniesienia w implementacji na ich terenie statutów autonomicznych?
- Jak wygląda lokalny system organów władzy i czy jest on poparty specyficznymi regulacjami?
- Jakie są charakterystyczne obszary aktywności politycznej w odniesieniu do posiadanej specjalności i jak można je definiować?

Za potwierdzeniem przemawia porównanie trzech badanych regionów w zakresie ich wewnętrznych regulacji. Należy zauważyć, że region Trydent-Górna Adyga (TGA) stanowi odmienne od pozostałych dwóch odpowiedników. Przyczyny tych różnic szukać trzeba przede wszystkim w determinacji lokalnych wspólnot i kręgów politycznych. Region Trydent-Górna Adyga jest przede wszystkim jedynym regionem specjalnym, którego autonomia była renegocjowana, już po jej uzyskaniu i zakończyła się przyjęciem nowego

statutu specjalnego. Społeczeństwo Tyrolczyków w przeciwieństwie do waldostańczyków czy mieszkańców Friuli, cechował wyjątkowy upór i konsekwencja w działaniu. Ponadto ich zaangażowanie w obywatelskie wydarzenia, moderowane dodatkowo przez liderów politycznych dodatkowo wzmacniały siłę artykułowania żądań, w okresie największych lokalnych kryzysów.

Jednocześnie w pozostałych badanych regionach (Friuli Wenecja Julijska oraz Dolina Aosty) można zauważyć, że to akceptacja wynegocjowanych zasad w połączeniu z mniejszą aktywizacją społeczną były przyczyną wyraźnie mniejszego zaangażowania w jakiegokolwiek chociaż potencjalne działania na rzecz renegekcji autonomii. Poddając analizie również czynniki tożsamościowe, można zauważyć, że mniejsza determinacja społeczna w wymienionych powyżej dwóch regionach jest skorelowana z doświadczeniami historycznymi ludności. Zarówno w Dolinie Aosty jak i we Friuli nie wyróżniano tak widocznych antagonizmów etnicznych pomiędzy ludnością rdzenną, a ludnością włoską, czy władzami włoskimi jak niegdyś na terenie regionu Trydent-Górna Adyga, gdzie kultura Tyrolczyków była o wiele mocniej odmienna, co dodatkowo generowało spory.

Hipoteza trzecia (**H3**) „W wyniku wdrożenia specjalnej autonomii w trzech wyróżnionych regionach, doszło do powstania specyficznych regionalnych systemów partyjnych, które w konsekwencji przyczyniły się do zmarginalizowania partii ogólnokrajowych”. **Uległa weryfikacji pozytywnej w sposób parcjalny**, bazując na odpowiedzi na określone pytania:

- Jak zbudowany został regionalny system partyjny w każdym z badanych regionów, od momentu przyznania specjalnej autonomii?
- Jaka jest pozycja partii stricte regionalnych w zakresie zagospodarowania elektoratu lokalnego oraz stopnia wewnętrznej rywalizacji?
- Czy na terenie badanych regionów można zaobserwować działalność partii ogólnokrajowych?

Z uwagi na przeprowadzoną analizę pozycji ugrupowań regionalnych, która pokazała, że istnieje wyraźny kontrast między badanymi regionami specjalnymi w zakresie pozycji partii regionalnych. Najsilniejsza ich pozycja w przyjętym okresie badawczym, była zawsze dostrzegalna w regionie Trydent-Górna Adyga, a konkretnie w Autonomicznej Prowincji Bolzano. Tamtejsze środowisko było przez dekady skonsolidowane wokół miejscowej „Południowotyrolskiej Partii Ludowej” (SVP). W konsekwencji, partia będąc stale częścią

provincialnego rządu mogła umacniać swoją hegemoniczną pozycję, bazując na elektoracie niemieckojęzycznych Tyrolczyków, a niekiedy nawet obywateli włoskojęzycznych.

Podobna znacząca pozycja partii regionalnej była zauważalna w Dolinie Aosty, gdzie miejscowa „Unia Waldostańska” (UV), również od dekad jest formacją zagospodarowująca elektorat regionalny i wchodzącą w skład lokalnej egzekutywy. Przeciwnieństwem są natomiast: region Friuli Wenecja Julijska oraz Prowincja autonomiczna Trydentu. We Friuli obecność partii stricte regionalnych nigdy nie stanowiła więcej niż 14% składu całej regionalnej legislatury. Region ten z uwagi na małą obecność mniejszości etnicznych czy językowych oraz asymilację Friułów już od dekad nie wykształcił silnej partii regionalnej, mogącej poważnie zagrozić dominacji lokalnych oddziałów partii ogólnokrajowych. We Friuli to właśnie te ugrupowania stanowią większość, jeżeli chodzi o głosy miejscowej ludności.

Z kolei w Prowincji Trydentu sytuacja ugrupowań lokalnych i ogólnokrajowych jest często zamienna, a decyzję wyborców w przeszłości potrafiły premiować zarówno formacje lokalne takie jak chociażby PATT, ale również udzielać poparcia partiom ogólnokrajowym, startującym przy użyciu lokalnych struktur. Przykład *Trentino* pokazuje więc, że z uwagi na niemal jednorodność etniczną i językową (niemal całość mieszkańców to osoby włoskojęzyczne), wyniki wyborów politycznych mogą być zróżnicowane i nie mieścić się ani w sferze dominacji regionalistów, ani dominacji ogólnokrajowych graczy politycznych.

Ostatnia z hipotez postawionych w pracy tj. hipoteza czwarta (**H4**): „Zastosowanie modelu specjalnej autonomii w połączeniu z przygranicznym charakterem badanych regionów, pozwoliło na aktywizację ich polityki międzynarodowej, opartej na kooperacji z terytoriami ościennymi, podtrzymując tym samym więzy historyczne i kulturowe w perspektywie transgranicznej” **Została za zweryfikowaną pozytywnie**, w świetle sformułowanych pytań cząstkowych:

- Jak ważne były czynniki historyczne i kulturowe przy decyzji o inicjowaniu współpracy międzynarodowej?
- Czy położenie geograficzne oraz obecność mniejszości etnicznych była ważnym powodem nawiązywania współprac?

- Czy konstrukcja transgranicznej kooperacji została oparta na strukturach organizacji międzynarodowych?

Regionem o największym stopniu zaangażowania we współpracę transgraniczną jest Trydent-Górna Adyga, wchodzący w skład Euroregionu Tyrol, polegając na ogólnym historycznym przywiązaniu do tradycji niegdyś skonsolidowanego Tyrolu. Zarówno Prowincja Bolzano jak i Prowincja Trydentu przynależą do tej inicjatywy współpracy, obejmującej część terytorium Włoch oraz część terytorium Austrii, dodatkowo tworzonej po auspicjami Unii Europejskiej.

Region Friuli Wenecja Julijska również wyróżnia się współpracą, skupioną przede wszystkim z austriackim krajem Karyntia, gdzie wraz z włoskim regionem Veneto tworzą „Euroregion Bez Granic”. Ponadto oprócz uczestnictwa w inicjatywie alpejskiej, region działa również aktywnie na polu współpracy, wynikającej z położenia nad Adriatykiem („Euroregion Adriatycko-Joński”). Stanowi to przejaw dywersyfikacji regionalnej kooperacji międzynarodowej, wpisującej się w dualny charakter geograficzny regionu tj. alpejsko-morski.

Dolina Aosty jest natomiast przykładem ograniczonej kooperacji międzynarodowej. Region działa w transgranicznych formach współpracy, szczególnie z odpowiednikami francuskimi, natomiast reszta aktywności skupiona na uczestnictwie w formach kooperacji związanych z aspektem kultury i tożsamości frankofońskiej z krajami czy regionami nie będących w bezpośrednim sąsiedztwie. Z uwagi na to Dolinę Aosty można zakwalifikować jako wykazującą się współpracą zarówno na szczeblu transgranicznym jak i szerszym językowym, związanym z j. francuskim.

Podsumowując, **najważniejsze wnioski** płynące z dysertacji to:

- Regiony specjalne, posiadają odmienny i w pewnych kwestiach bardziej rozbudowany zakres kompetencyjny od regionów zwykłych, ale nie wykraczają one poza ramy systemu regionalnego.
- Specjalna autonomia zbadanych w pracy regionów, chociaż konstytucyjnie tożsama, różni się na poziomie szczegółowej analizy i jest wypadkową specyficznych procesów prawno-politycznych w każdym z nich
- Posiadanie przez dany region specjalnej autonomii, nie powoduje wykreowania odpowiednio specyficznych systemów partyjnych, opartych na partiach regionalnych

Mając na uwadze powyższe wnioski oraz aktualną kondycję włoskiej demokracji, można stwierdzić, że istnieje pole do dalszej eksploracji dynamiki zmian we włoskim systemie politycznym, czego potwierdzeniem są chociażby reformy regionalnych autonomii odnotowane po zakończeniu tworzenia dysertacji, a odnoszące się do regionów specjalnych Trydent-Górna Adyga oraz Friuli Wenecja Julijska. W tym przypadku należy uwagę skierować na zmiany statutowe, jaki procedowane były w kontekście obydwu przytoczonych regionów oraz na pozycję, jaką region Trydent-Górna Adyga legitymuje się we współczesnym systemie specjalnych autonomii włoskich regionów.

Na początku 2025 roku do strefy politycznej deliberacji wprowadzono projekt modyfikacji regionalnego statutu autonomii regionu Trydent-Górna Adyga. Stanowiło to ciekawy oraz badawczo interesujący przypadek najnowszej propozycji reorganizacji konkretnych przepisów autonomii. Poddany najpierw konsultacjom regionalnym oraz bilateralnym (na linii państwo-region), projekt został uzyskał aprobatę strony regionalnej, a następnie został zatwierdzony przez rząd i skierowany pod obrady parlamentu w ramach procedury rewizji konstytucyjnej (2026)⁶⁷⁵. Projekt można określić jako nadanie większej sprawczości władzom prowincji autonomicznych (Bolzano i Trydentu), przy jednoczesnej liberalizacji procedury elekcyjnej na poziomie rad prowincji w sferze czynnego prawa wyborczego⁶⁷⁶.

Rewizja konstytucyjnych zasad specjalnej autonomii dotyczyła również regionu Friuli Wenecja Julijska, gdzie zdecydowano o ponownym utworzeniu lokalnych organów na poziomie pośrednim pomiędzy gminą a regionem („prowincje” w innych regionach)

⁶⁷⁵ Obecnie projekt po zatwierdzeniu w I czytaniu przez Izbę Deputowanych oraz Senat, znajduje się na etapie 3-miesięcznego interwału przez II czytaniem w obydwu izbach, pozostając jednocześnie na etapie konsultacji ze stroną austriacką.

⁶⁷⁶ Do zmian najważniejszych z perspektywy badawczej nauk o polityce zaliczyć można: 1) zliberalizowanie formalnych wymogów w zakresie czynnego prawa wyborczego w wyborach do Rady Prowincji Bolzano oraz Trydentu. Chodzi o zmniejszenie wymogów nieprzerwanego zamieszkania na terenie danej prowincji, potrzebnego do uzyskania czynnego prawa wyborczego w wyborach regionalnych. W Bolzano próg ten zostaje zmniejszony z 4 do 2 lat, a w prowincji Trydentu ustalony na jeden rok; 2) podkreślenie wewnętrznych kompetencji gielislacyjnych prowincji autonomicznych Bolzano i Trydentu jako „wyłącznych”; 3) wzmocnienie i dostosowanie dynamiki wdrażania przepisów przejściowych do warunków specjalnej autonomii; 4) uznanie rad prowincji Bolzano i Trydentu za organy kluczowe w procesie modyfikacji autonomii, których ocena jest immanentnym czynnikiem implementacji jakichkolwiek modyfikacji specjalnej autonomii. Cały tekst projektu modyfikacji statutu autonomii (w j. włoskim) *vide* Atto Senato n. 1670 „Modifiche allo Statuto speciale per il Trentino-Alto Adige/Südtirol”, <https://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/BGT/01475970.pdf> [23.01.2026].

i wyposażeniu ich w odpowiednie organy legislacyjne i wykonawcze⁶⁷⁷. Podobnie jak w przypadku regionu Trydent-Górna Adyga rewizja statutowa, skoncentrowana została na zmianach w kwestii czynnika przedstawicielskiego, zakładając jego potencjalne otworzenie na bliżej określonym poziomie administracyjnym.

Obydwa projekty znajdują się na etapie prac parlamentarnych, ale samo ich wdrożenie do dyskusji politycznej, stanowi ważny punkt odniesienia w kontekście dyskusji o przyszłości włoskiego regionalizmu i specjalnych autonomii. Te w kontekście obecnego w narracji regionów zwykłych hasła „zróżnicowanej autonomii”, mogą również poszukiwać w przyszłości takiej redefinicji autonomii, w tych konkretnych przypadkach autonomii specjalnej.

Zauważając te regionalne zmiany, wartym zauważenia jest wzrastająca w obecnych czasach pozycja regionu specjalnego Trydent-Górna Adyga, a konkretniej jednej z jego prowincji tj. Prowincji autonomicznej Bolzano. Jej władze z Prezydentem na czele, podjęły się w ostatnich latach działań, na rzecz promowania reform specjalnych autonomii. Predestynowanie władz tej autonomicznej prowincji można argumentować bogatym historycznym doświadczeniem, połączonym z zaawansowanym stopniem wykorzystania narzędzi autonomicznych. Skutkowało to już zaprezentowaniem przez Prezydenta prowincji – Arno Kompatschera w 2023 roku zbiorczego projektu reform wszystkich statutów autonomicznych. Wiąże się więc to z zawartym w toku dysertacji stwierdzeniem, iż specjalne region alpejskie stanowią niewątpliwie ważny punkt odniesienia dla reszty włoskich regionów (zwykłych i specjalnych) oraz pozwala na prognozowanie dalszej aktywności regionalnej.

Na podstawie pogłębionej analizy, przeprowadzonej w toku dysertacji i biorąc pod uwagę czynniki, mające miejsce już po jej sporządzeniu, należy zauważyć, że dynamika procesów regionalnych jest we Włoszech wielowektorowa. Widoczne jest to na poziomie prawnym i politycznym (reformy konstytucyjne i dostosowywanie prawodawstwa w przeszłości) oraz regionalnym (inicjatywy wybranych regionów zwykłych, czy teraz specjalnych). Ponadto koncentrując się na szczególnej kwestii regionów specjalnych,

⁶⁷⁷ Pelen tekst reformy (w j. włoskim) *vide* Atto Senato n. 1279-B ” Modifiche alla legge costituzionale 31 gennaio 1963, n.1, recante Statuto speciale della Regione Friuli-Venezia Giulia”, <https://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/BGT/01477653.pdf> [23.01.2026].

zarówno działania projektowe, jak i rzeczywiste decyzje podjęte w ostatnim czasie pokazują, że nadal widoczne jest pole do negocjacji w przyszłości.

Jednocześnie nie można przejść obojętnie wobec kontekstu porównawczego jaki włoskie regiony specjalne, mogą stanowić w szerszej analizie kontynentalnej. Obserwując trwające dyskusje, dotyczące problemów terytorialnych w innych państwach Europy, przypadki rozwiązań włoskich stanowią wartościową bazę analityczną. Zinstytucjonalizowana specjalna autonomia zaimplementowana w trzech badanych w dysertacji regionach, może stanowić punkt odniesienia szczególnie w przypadkach, gdy konflikt, czy trudna sytuacja wynika z czynników kulturowo-etnicznych bądź terytorialnych.

BIBLIOGRAFIA

Wydawnictwa zwarte

60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia, red. E. D'Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r.

A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the Third Millennium, red. N. Bogatec, Z. Vidau, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2020 r.

A Companion to Italian Constitutional History (1804-1938): The House of Savoy and the Making of the Nation-State, red. C. Armenteros, A. Ungari, Brill, Leiden 2023 r.

A History of International Law in Italy, red. G. Bartolini, Oxford University Press, Oksford 2020 r.

Academic Freedom Under Pressure? A Comparative Perspective, red. M. Seckelmann, L. Violini, C. Fraenkel-Haerberle, G. Ragone, Springer Nature Switzerland, Cham 2021 r.

Alber Elisabeth, *Academic Freedom and Cross-Border Cooperation: Conceptual Reflections and a Contextual Analysis in Relation to the South Tyrol Alpine Borderland* (w:) *Academic Freedom Under Pressure? A Comparative Perspective*, red. M. Seckelmann, L. Violini, C. Fraenkel-Haerberle, G. Ragone, Springer Nature Switzerland, Cham 2021 r., s. 45-60.

Alber Elisabeth, Valdesalici Alice, *Italy* (w:) *The Forum of Federations Handbook of Fiscal Federalism*, red. J.F. Tremblay, Palgrave Macmillan, Cham 2023 r., s. 257-295.

Alber Elisabeth, Zwilling Carolin, *Continuity and Change in South Tyrol's Ethnic Governance* (w:) *Autonomy Arrangements around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases*, red. L. Salat, S. Constantin, A. Osipov, I. G. Szekely, Editura ISPMN, Cluj-Napoca 2014 r., s. 33-66.

Alcock Anthony, *Trentino and Tyrol. From Austrian Crown Land to European Region* (w:) *Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict*, red. S. Dunn, T.G. Fraser, Routledge, Londyn 2005 r., s. 65-84.

Alcock Antony, *The South Tyrol autonomy: a short introduction*, County Londonderry, Bozen/Bolzano, 2001 r.

Alessi Nicolò Paolo, *Un approccio propositivo al regionalismo differenziato e alle sue virtualità con riguardo ai raccordi istituzionali stato-regioni* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 183-194.

Altin Roberta, *Border Heritage: Migration and Displaced Memories in Trieste*, Rowman & Littlefield, Maryland 2024 r.

Angelucci Marco, *Tra astensionismo e protesta, le elezioni politiche* (w:) *Politika 14. Annuario di politica dell'Alto Adige*, red. G. Pallaver, Edition Raetia, Bolzano 2014 r., s. 135-148

Anti-fascism in European History: From the 1920s to Today, red. J. Pirjevec, E. Pelikan, S. P. Ramet, Central European University Press, Budapeszt 2023 r.

Antonisch Marco, *Il Nord-Est tra Mitteleuropa e Balcani: il caso del Friuli-Venezia Giulia* (w:) *Geopolitica della crisi. Balcani, Caucaso e Asia Centrale nel nuovo scenario internazionale*, red. A. Colombo, ISPI-Egea, Mediolan 2002 r., s. 141-249.

Antoszewski Andrzej, *System polityczny* (w:) *Leksykon marketingu politycznego. Wybrane zagadnienia*, red. A. Kasińska-Metryka, R. Wiszniowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2014 r., s. 186. (dodać po spis treści)

Arban Erika, *Italian Regionalism and the Federal Challenge: Reconciling Economic Regionalism and Solidarity*, Palgrave Macmillan, 2023 r.

Aspects of Multilingualism in European Language History, red. K. Braunmüller, G. Ferraresi, John Benjamins Publishing, Amsterdam-Filadelfia 2003 r.

Austrian Federalism in Comparative Perspective, red. B. Günter, K. Ferdinand, University of New Orleans Press, Nowy Orlean 2015 r.

Autonomy Arrangements around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases, red. L. Salat, S. Constantin, A. Osipov, I. G. Szekely, Editura ISPMN, Cluj-Napoca 2014 r.

Autonomy, Self-governance and Conflict Resolution: Innovative Approaches to Institutional Design in Divided Societies, red. M. Weller, S. Wolff, Routledge, 2005 r.

Avolio Giuseppe, *Institutions of Self-Government (w:) Tolerance Through Law: Self Governance and Group Rights In South Tyrol*, red. J. Woelk, F. Palermo, J. Marko, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2008 r., s. 53-104.

Bäcker Roman et al., *Metodologia badan politologicznych*, Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych, Warszawa 2016 r.

Baggio Serenella, *Il Trentino delle molte lingue (w:) Giovanni Peterlongo. L'uomo, il politico, l'esperantista*, red. D. Astori, Centro Stampa Regione Autonoma Trentino-Alto Adige, Trydent 2015 r., s. 15-52.

Baldi Giovanni, *Storia Della Rivoluzione Italiana Dalla Fucilazione Del Re Giovacchino Murat Ai Moti Del 31 E 48 (1908)*, Kessinger Publishing, 2010 r.

Banfield Edward C., *Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, 1967 r.

Bassanini Franco, *Rapporti e tensioni tra Regioni e Stato (w:) Dal regionalismo alla Regione*, red. E. Rotelli, Societa editrice il Mulino, Bologna 1973 r., s. 197-227.

Becherelli Alberto, *Yugoslav-Italian Relations And The Adriatic Issue In Late 1918 and Early 1919 (w:) Empires and Nations from XVIII to XX Century, Vol. II*, red. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2014 r., s. 384-392.

Bellavia Elena, *Toponym in Alto Adige-Sudtirol. Between Identity Conflicts and Market Laws (w:) Naming, Identity and Tourism*, red. M. Azaryahu, L. Caiazzo, R. Coates, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2020 r., s. 65-78.

Benvenuti Marco, *La dimensione finanziaria (w:) Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 137-154.

Bonusiak Grzegorz, *Friuli-Wenecja Julijska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2022 r.

Bonusiak Grzegorz, *Położenie mniejszości niemieckojęzycznej w Południowym Tyrolu (Górnej Adydze) na tle stosunków austriacko-włoskich* (w:). *Sąsiedztwo i pogranicze - między konfliktem a współpracą. T. 2.*, red. R. Łoś, J. Reginia-Zacharski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013 r., s. 121-131.

Bordandini Paola, Piotti Geny, *A Geography of "Identity" Trust in Italy* (w:) *Identity Crisis in Italy*, red. F. Tanács-Mandák, Dialóg Campus, Budapeszt 2019 r., s. 79-94.

Bossi Finocchiaro Ettore, *Dalla Mitteleuropa all'Unione Europea*, Book Sprint Edizioni, 2022 r.

Brasken Kasper, *A Dire Warning to All Ethnic Minorities in Europe? Facist Repression in South Tyrol and the Formation of Swedish-Speaking Anti-facism in Finland* (w:) *Anti-fascism in European History: From the 1920s to Today*, red. J. Pirjevec, E. Pelikan, S. P. Ramet, Central European University Press, Budapeszt 2023 r., s. 235-252.

Broers Michael, *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814: Cultural Imperialism in a European Context?*, Palgrave Macmillan, Nowy Jork 2005 r.

Brunazzo Marco, *Italian Regionalism: A Semi-Federation is Taking Shape – Or is It?* (w:) *Territorial Choice. The Politics of Boundaries and Borders*, red. H. Baldersheim, L.E. Rose, Palgrave Macmillan, Londyn 2010 r., s. 180-197.

Caramani Daniele, Mény Yves, *Challenges to Consensual Politics: Democracy, Identity, and Populist Protest in the Alpine Region*, Peter Lang, 2005 r.

Caridà Rossana, *Il procedimento di differenziazione ex art. 116 Cost. e funzioni amministrative* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 425-443.

Carlà Andrea, *Tensions and Challenges between New and Old Minorities: Political Party Discourses on Migration in South Tyrol* (w:) *Migration and Autonomous Territories: The Case of South Tyrol and Catalonia*, red. R. Medda-Windischer, A. Carlà, Brill Nijhoff, Leiden 2015 r., s. 65-99.

Caruso Corrado, *Cooperare per unire. I raccordi tra Stato e Regioni come metafora del regionalismo incompiuto* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 303-341.

Castells Manuel, *Spoleczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004 r.

Cattaruzza Marina, *Italy and Its Eastern Border, 1866-2016*, tłum. Daniela Gobetti, Routledge, Nowy Jork 2018 r.

Celi Alessandro, *On Emigrating and Returning Five Examples From the Aosta Valley* (w:) *Return and Circular Migration in Contemporary European History*, red. S. Oberbichler, E. Pfanzelter, V. Larcher, Walter de Gruyter, Berlin/Boston 2024 r., s. 229-250.

Cesolini Andrea, *Risorgimento e federalismo: il contributo di Carlo Cattaneo* (w:) *L'unità nazionale nella filosofia italiana: dal Rinascimento al Risorgimento e oltre*, red. T. Serra, E. Graziani, Edizioni Nuova Cultura, Rzym 2012 r., s. 107-123.

Chabod Federic, *La Valle d'Aosta, l'Italia e la Francia*, zarchiwizowano w zbiorach cyfrowych Senatu Republiki Włoskiej: https://www.senato.it/application/xmanager/projects/leg17/la_valle_aosta.pdf [02.02.2025].

Chambers Iain, *The 'Southern Question'... again* (w:) *The Routledge Handbook of Contemporary Italy: History, politics, society*, red. A Mammone, E.G. Parini, G.A. Veltri, Routledge, Abingdon 2015 r., s. 13-22.

Charles de Gaulle's Legacy of Ideas, red. B.M. Rowland, Lexington Books, Lanham 2011 r.

Cole Laurence, *Patriotic Celebrations in Late Nineteenth and Early Twentieth Century Tirol* (w:) *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe*, red. M. Bucur, N.M. Wingfield, Purdue University Press, West Lafayette 2001 r., s. 75-111.

Cole Lawrence, *Military Veterans and Popular Patriotism in Imperial Austria, 1870-1914* (w:) *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, red. L. Cole, D. L. Unowsky, Berghahn Books, Nowy Jork-Oksford 2007 r., s. 36-61.

Collective Identities and Post-War Violence in Europe, 1944–48: Reshaping the Nation, red. O. Konrád, B. Barth, J. Mrňka, Palgrave Macmillan, Cham 2022 r.

Coluzzi Paolo, *Minority Language Planning and Micronationalism in Italy*, Peter Lang, Berno 2007 r.

Consociationalism and Power-Sharing in Europe: Arend Lijphart's Theory of Political Accomodation, red. M. Jakala, D. Kuzu, M. Qvortrup, Palgrave Macmillan, Berno 2018 r.

Contabilità degli enti locali e contrattualistica pubblica, red. Gianclaudio Festa, Giuffrè Editore, 2012 r.

Costa Bona Enrica, *Dalla guerra alla pace: Italia-Francia: 1940-1947*, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 1995 r.

Cosulich Matteo, *Relazione Introduttiva (w:) Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 19-60.

Croce Benedetto, *Historia Europy w XIX wieku*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1998 r.

Cruciani Sante, *Il sistema politico italiano e le regioni tra stato-nazione e integrazione europea (w:) Regioni e regionalismi nel secondo dopoguerra*, red. M. Ridolfi. S. Cruciani, Centro Stampa d'Ateneo, Viterbo 2008 r., s. 35-62.

Cultura friulana nel Goriziano, red. F. Tassin, Istituto di Storia Sociale e Religiosa, Gorycja 1988 r.

D'Amico Giacomo, *Regionalismo differenziato, sistema finanziario e specialità regionale (w:) Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 109-133.

D'Ignazio Guerino, Moschella Giovanni, *Specialità e asimmetrie nell'ordinamento regionale (w:) Diritto regionale e degli enti locali*, red. S. Gambino, Giuffrè Editore, Mediolan 2009 r., s. 255-272.

D'Orlando Elena, *Genesi, sviluppi e prospettive dell'autonomia speciale della Regione Friuli Venezia Giulia* (w:) *Lineamenti di diritto costituzionale della regione Friuli Venezia Giulia*, red. E. D'orlando, L. Mezzetti, G. Giappichelli Editore, Turyn 2017 r., s. 1-37.

Dal regionalismo alla Regione, red. E. Rotelli, Societa editrice il Mulino, Bologna 1973 r.

Danese Attilio, *Il federalismo: cenni storici e implicazioni politiche*, Città Nuova, Rzym 1995.

Dante e la politica: dal passato al presents, red. F. Silvestrini, F. Maiolo, L. Marcozzi, Roma TrE-Press, Rzym 2022 r.

De Pascale Luca, *Storia dell'autonomia del Trentino Alto Adige*, Luiss Guido Carli, Rzym 2020 r.

Del Bo Beatrice, *Valle d'Aosta. Scheda di sintesi* (w:) *La signoria rurale nell'Italia del tardo medioevo 5. Censimento e quadri regionali*, red. F. Del Tredici, Universitalita, Rzym 2021.

Delledonne Giacomo, Monti Matteo, *Secessionist Impulses and the Italian Legal System: The (Non)Influence of the Secession Reference* (w:) *The Canadian Contribution to a Comparative Law of Secession*, red. G. Delledonne, G. Martinico, Palgrave Macmillan Cham, 2019 r., s. 185-207.

Di Giacomo Russo Bruno, *Il regionalismo differenziato e il principio costituzionale della coesione territoriale* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 471-482.

Diritto regionale e degli enti locali, red. S. Gambino, Giuffrè Editore, Mediolan 2009 r.,

Duggan Christopher, *The Force of Destiny: A History of Italy Since 1796*, Houghton Mifflin Company, Boston-Nowy Jork 2008 r.

Duran Manuel, *Mediterranean Paradiplomacies: The Dynamics of Diplomatic Reterritorialization*, Brill, Leiden 2015 r.

Dynamika śląskiej tożsamości, red. J. Janeczek, M. Szczepański, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2006 r.

Ellero Gianfranco, *Tiziano Tessitori e lo Statuto del 1963* (w:) *60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia*, red. E. D'Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r., s. 17-34.

Empires and Nations from XVIII to XX Century, Vol. II, red. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2014 r.

Engl Alice, Zwilling Carolin, *Cross-border Cooperation between Historical Legacies and New Horizons* (w:) *Tolerance Through Law: Self Governance and Group Rights In South Tyrol*, red. J. Woelk, F. Palermo, J. Marko, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2008 r., s. 161-176

Ethnic Conflict in the Western World, red. M. J. Esman, Cornell University Press, Ithaca-Londyn 1977 r.

Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict, red. S. Dunn, T.G. Fraser, Routledge, Londyn 2005 r.

Europejskie i regionalne instrumenty ochrony języków zagrożonych, red. L. M. Nijakowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014 r.

Federalism and Constitutional Law: The Italian Contribution to Comparative Regionalism, red. E. Arban, G. Martinico, F. Palermo, Routledge, 2021 r.

Federalism as Decision-Making: Changes in Structures, Procedures and Policies, red. F. Palermo, E. Alber, Brill, Leiden 2015 r.

Ferraiuolo Gennaro, *Unità e differenziazione nella dimensione teleologica* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 495-506.

Ferrara Antonio, *Le autonomie speciali* (w:) *Quinto rapporto annuale sullo stato del regionalismo in Italia*, red. A. D'Atena, Giuffrè Editore, Mediolan 2008 r., s. 97-120.

Footitt Hilary, *Introduction: Languages and the Military: Alliances, Occupation and Peace Building* (w:) *Languages and the Military Alliances, Occupation and Peace Building*, red. H. Footitt, M. Kelly, Palgrave Macmillan, Londyn 2012 r., s. 1-11.

Framing History in East-Central Europe and Beyond, red. F. Kühnel, N. Kuč, M. Wakounig, Münster-Wiedeń 2022 r.

Fratelli al massacro: Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale, red. T. Catalan, Viella, Rzym 2015 r.

Funkcjonowanie samorządu terytorialnego: doświadczenia i perspektywy. T. 1, red. S. Dolata, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1998 r.

Gaca Andrzej, Witkowski Zbigniew, *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa: Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności Publicznej „Dom Organizatora”, Toruń 2012 r.

Gagnon Alain G., *Multilevel Governance and the Reconfiguration of Political Space: Theoretical Considerations from a Multinational Perspective* (w:) *Federalism as Decision-Making: Changes in Structures, Procedures and Policies*, red. F. Palermo, E. Alber, Brill, Leiden 2015 r., s. 7-19.

Geopolitica della crisi. Balcani, Caucaso e Asia Centrale nel nuovo scenario internazionale, red. A. Colombo, ISPI-Egea, Mediolan 2002 r.

Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985 r.

Giovanni Peterlongo. *L'uomo, il politico, l'esperantista*, red. D. Astori, Centro Stampa Regione Autonoma Trentino-Alto Adige, Trydent 2015 r.

Gomboso Gieremie, Ellero Gianfranco, *"Int Furlane" nell'europa delle minoranze: etelredo pascolo: 25 anni di giornalismo in friulano*, Istitut Ladin Furlan "Prè Checo Placerean", San Lorenzo 2012 r.

Granara Daniele, *Il principio autonomistico nella costituzione*, Giappichelli Editore, Turyn 2019 r.

Grote Georg, *The South Tyrol Question, 1866–2010; From National Rage to Regional State*, Peter Lang, Berno 2012 r.

Guella Flavio, *Il finanziamento delle autonomie di/erenziate: approcci al federalismo (fiscale) a confronto* (w:) *Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 507-518.

Hametz Maura, *Making Trieste Italian, 1918-1954*, Boydell Press, Suffolk 2005 r.

Happacher Esther, *La rappresentanza politica dei gruppi linguistici in Alto Adige/Südtirol* (w:) *La rappresentanza delle minoranze linguistiche*, red. R. Toniatti, Universita di Trento, Trydent 2023 r., s. 64-71.

Header Harry, *Cavour*, Routledge, Abingdon 2013 r.

Header Harry, *Italy in the Age of the Risorgimento 1790 – 1870*, Routledge, Abingdon 2013 r.,

Heiss Hans, *L'Euregio Tirolo - Alto Adige – Trentino. Un quadro dei più recenti sviluppi prima della pandemia* (w:) *La difficile riappacificazione: Italia, Austria e Alto Adige nel XX secolo*, red. A. Di Michele, A. Gottsmann, L. Monzali, K. Ruzicic-Kessler, Viella s.r.l., Rzym 2022 r., s. 517-540.

Hepburn Anthony C., *Contested Cities in the Modern West*, Palgrave Macmillan, 2004 r.

Hrobert Virloget Katja, *Silences and Divided Memories: The Exodus and its Legacy in Post-War Istrian Society*, Berghahn Books, Nowy Jork 2023 r.

Identity Crisis in Italy, red. F. Tanács-Mandák, Dialóg Campus, Budapeszt 2019 r.

Il marketing territoriale: idee ed esperienze nelle regioni italiane, red. M.G. Caroli, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2011 r.

Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r.

Interactive Policy Making, Metagovernance and Democracy, red. J. Torfing, P. Triantafillou, ECPR Press, Colchester 2013 r.

Jagodic Devan, Kaučič-Baša Mjada, Dapit Roberto, *Linguistic Situation of the Slovans in Italy* (w:) *A Community at the Heart of Europe: Slovenes in Italy and the Challenges of the*

Third Millennium, red. N. Bogatec, Z. Vidau, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2020 r., s. 70-101.

Janke Peter, *Terrorism in South Tyrol* (w:) *Terrorism and Democracy*, red. P. Janke, Palgrave Macmillan, Londyn 1992 r., s. 1-33.

Kasińska-Metryka Agnieszka, Dudała Rafał, „Inni”. *Mniejszość białoruska na Podlasiu. Perspektywa politologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2021 r.,

Kasińska-Metryka Agnieszka, Dudała Rafał, *Spoleczeństwa w obliczu zmian. Przeobrażenia polityczno-kulturowe w Hiszpanii i we Włoszech*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2019 r.

Kasińska-Metryka Agnieszka, *Tożsamość – Od teorii do praktyki* (w:) Kasińska-Metryka A., Dudała R., „Inni”. *Mniejszość białoruska na Podlasiu. Perspektywa politologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2021 r., s. 29-78.

Katzenstein Peter J., *Ethnic Political Conflict in South Tyrol* (w:) *Ethnic Conflict in the Western World*, red. M. J. Esman, Cornell University Press, Ithaca-Londyn 1977 r., s. 287-323.

Kieres Leon, *Regionalizacja w Europie. Doświadczenia Rady Europy i jej Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych* (w:) *Prawne problemy regionalizacji w Europie*, red. K. Nowacki, R. Russano, Kolonia Limited, Wrocław 2008 r., s. 115-131.

L'evoluzione statutaria della Provincia Autonoma di Trento dopo le riforme del 2001, red. G. Postal, M. Marcantoni, FrancoAngeli, Mediolan 2011 r.

L'Italia e le sue regioni, vol. I Istituzioni, red. M. Salvati, L. Sciolla, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani, Rzym 2015 r.

L'unità nazionale nella filosofia italiana: dal Rinascimento al Risorgimento e oltre, red. T. Serra, E. Graziani, Edizioni Nuova Cultura, Rzym 2012 r.

La crisi dei confini. Verso un'ingegneria dello sviluppo regionale, red. C. Del Don, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2007 r.

La difficile riappacificazione: Italia, Austria e Alto Adige nel XX secolo. Red. A. Di Michele, A. Gottsmann, L. Monzali, K. Ruzicic-Kessler, Viella s.r. l., Rzym 2022 r.

La rappresentanza delle minoranze linguistiche, red. R. Toniatti, Universita di Trento, Trydent 2023 r.

La signoria rurale nell'Italia del tardo medioevo 5. Censimento e quadri regionali, red. F. Del Tredici, Universalita, Rzym 2021.

Language Diversity in the Late Habsburg Empire, red. M. Prokopovych, C. Bethke, T. Scheer, Brill, Leiden 2019 r.

Languages and the Military Alliances, Occupation and Peace Building, red. H. Footitt, M. Kelly, Palgrave Macmillan, Londyn 2012 r.

Lantink Frans Wilem, *Constitutionalism or "Neaabsolutism"? Monarchies in Italy, 1848-1859/1866 (w:) A Companion to World War I*, red. J. Horne, Willey Blackwell, Chichester 2012 r., s.98-119.

Lantschner Emma, *History of the Conflict and its Settlement (w:) Tolerance Through Law: Self Governance and Group Rights In South Tyrol*, red. J. Woelk, F. Palermo, J. Marko, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2008 r., s. 3-16

Le relazioni fra autonomie speciali e regioni ordinarie in un contesto di centralismo asimmetrico: le complessità di una dialettica (1970-2020), red. R. Toniatti, Università degli Studi di Trento, Trydent 2022 r.

Leksykon marketingu politycznego. Wybrane zagadnienia, red. A. Kasińska-Metryka, R. Wiszniowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2014 r.

Lemańska Joanna, *Koncepcja samorządu województwa na tle porównawczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005 r.

Lemańska Joanna, *Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej (w:) Prawne problemy regionalizacji w Europie*, red. K. Nowacki, R. Russano, Kolonia Limited, Wrocław 2008 r., s. 133-157.

Lijphart Arend, *Consociationalism After Half a Century* (w:) *Consociationalism and Power-Sharing in Europe: Arend Lijphart's Theory of Political Accomodation*, red. M. Jakala, D. Kuzu, M. Qvortrup, Palgrave Macmillan, Berno 2018 r., s. 1-10.

Lineamenti di diritto costituzionale della regione Friuli Venezia Giulia, red. E. D'orlando, L. Mezzetti, G. Giappichelli Editore, Turyn 2017 r.

Linguistic Landscape Studies. The French Connection, red. M. Castillo Lluch, R. Kailuweit, C.D. Pusch, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 2019 r.

Llengua i identitat, red. M. Angels Massip, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2008 r.

Lorenza Violini, *Statuti delle Regioni ordinarie: forma, materia e revisione* (w:) *Le relazioni fra autonomie speciali e regioni ordinarie in un contesto di centralismo asimmetrico: le complessità di una dialettica (1970-2020)*, red. R. Toniatti, Università degli Studi di Trento, Trydent 2022 r., s. 201-214.

Lublin David, *Minority Rules: Electoral Systems, Decentralization, and Ethnoregional Party Success*, Oxford University Press, Nowy Jork 2014 r.

Machelski Zbigniew, *System polityczny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2010 r.

Magoska Maria, *Kultura polityczna we Włoszech. Fenomen Silvio Berlusconi* [w:] *Media a integracja europejska*, red. T. Sasińska-Klas, A. Hess, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004 r., s. 67-79.

Malusa Luciano, *Antonio Rosmini per l'unità d'Italia. Tra aspirazione nazionale e fede cristiana*, FrancoAngeli, Mediolan, 2011 r.

Manenti Luca Giuseppe, *Geografia e politica nel razzismo antislabo. Il caso dell'irredentismo italiano (secoli XIX-XX)* (w:) *Fratelli al massacro: Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, red. T. Catalan, Viella, Rzym 2015 r., s. 17-38.

Manganaro Francesco, *L'evoluzione deê autonomia degli enti locali: Dall'unità d'Italia alla legge di stabilità 2012* (w:) *Contabilità degli enti locali e contrattualistica pubblica*, red. G. Festa, Giuffrè Editore, 2012 r. 1-14.

Manuale Elettorale. Il sistema elettorale regionale e le leggi che lo disciplinano, red. F. Gentile, P. Nale Consiglio regionale della Valle d'Aosta, Aosta 2013 r.

Maranini Giuseppe, *Storia del potere in Italia (1848-1967)*, Lampi di stampa, Mediolan 1999 r.

Maresca Alfonso, *Il regionalismo in Italia. Una mancata attuazione? (w:) Il regionalismo italiano all prova delle differenziazioni*, red. M. Cosulich, Editore Scientifica, Neapol 2021 r., s. 233-247.

Marguerettaz Aurelio, *La Valle d'Aosta: porta dello sviluppo (w:) La crisi dei confini. Verso un'ingegneria dello sviluppo regionale*, red. C. Del Don, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2007 r., s. 110-119.

Mari Elena, Terenziano Paola, *Le esperienze nelle Regioni dell'Italia settentrionale (w:) Il marketing territoriale: idee ed esperienze nelle regioni italiane*, red. M.G. Caroli, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2011 r., s. 93-124.

Markusse, Jan, *Relaxation of Tensions in the Multi-ethnic Province of South Tyrol: The Importance of Cross Border Relations (w:) Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800–2000: Views from Geography and History*, red. H. Knippenberg, J. Markusse, Springer, Dordrecht 2012 r., s. 133-152.

Media a integracja europejska, red. T. Sasińska-Klas, A. Hess, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004 r.

Memorie Geografiche Vol. Xiii "Oltre La Globalizzazione Conflitti/Conflicts", red. C. Capineri et al., Società di Studi Geografici, Florencja 2015 r.

Migration and Autonomous Territories: The Case of South Tyrol and Catalonia, red. Medda-Windischer R., Carlà A., Brill Nijhoff, Leiden 2015 r.

Milano Enrico, *The Main International Law Issues Arising in the Aftermath of World War II (w:) A History of International Law in Italy*, red. G. Bartolini, Oxford University Press, Oksford 2020 r., s. 406-432.

Minghi Julian V., *Common Cause of Borderland Minorities? Shared Status among Italy's Ethnic Communities (w:) Geopolitics at the End of the Twentieth Century: The Changing*

World Political Map, red. N. Kliot, D. Newman, Frank Cass, Londyn-Portland, 2000 r., s. 199-208.

Minorities: Language and Ethnic Identity Between Central Europe and the Balkans, red. C. Promitzer, K.J. Hermanik, E. Staudinger, LIT Verlag, Münster, 2009 r.

Minority Language Protection in Europe: Into a New Decade, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2010 r.

Misiuda-Rewera Witold, *Włochy Republika Autonomii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2005 r.

Miszewski Dariusz, Wnętrzak Grzegorz, *Dążenia regionalne i separatystyczne w Tyrolu Południowym/Górna Adyga* (w:) *Współczesne regionalizmy i separatyzmy polityczne i kulturowe w Europie Zachodniej*, red. D. Miszewski, G. Wnętrzak, F. Dąbrowski, P. Więckowski, Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa 2022 r., s. 408-437.

Mitschke Anja, *A psychological approach to the responses of passers-by to the linguistic landscape A study in the City of Aosta (Italy)* (w:) *Linguistic Landscape Studies. The French Connection*, red. M. Castillo Lluch, R. Kailuweit, C.D. Pusch, Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau 2019 r., s. 175-203.

Moe Nelson, *The View from Vesuvius: Italian Culture and the Southern Question*, University of California Press, Berkley-Los Angeles-Londyn 2002 r.

Mosca Gaetano, *Historia doktryn politycznych, Vis-a-vis Etiuda*, Kraków 2022 r., s. 260.

Motta Giuseppe, *The birth of Yugoslavia. A vision from Italy (1918-1920)* (w:) *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times: Collection of Works*, red. S. Rudić, A. Biagini, The Institute of History, Belgrade / Sapienza University of Rome, Research center CEMAS, Belgrad 2015 r., s. 137-160.

Nadalutti Elisabetta, *The Effects of Europeanization on the Integration Process in the Upper Adriatic Region*, Springer Cham 2015 r.

Naimark Norman M., *Violence in the European Iterregnum, 1944-1947* (w:) *Collective Identities and Post-War Violence in Europe, 1944–48: Reshaping the Nation*, red. O. Konrád, B. Barth, J. Mrňka, Palgrave Macmillan, Cham 2022 r., s. 17-34.

Naming, Identity and Tourism, red. M. Azaryahu, L. Caiazzo, R. Coates, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2020 r.

Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800–2000: Views from Geography and History, red. H. Knippenberg, J. Markusse, Springer, Dordrecht 2012 r.

Nowacka E., *Zagadnienia regionalizacji w Polsce (w:) Funkcjonowanie samorządu terytorialnego: doświadczenia i perspektywy. T. 1*, red. S. Dolata, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 1998 r., s. 65.

Oberbichler Sarah, *Getrennte Medienrealitäten in ethnisch fragmentierten Gesellschaften: Migrationsdiskurse in ausgewählten Südtiroler Zeitungen (1990-2015) (w:) Framing History in East-Central Europe and Beyond*, red. F. Kühnel, N. Kuč, M. Wakounig, Münster-Wiedeń 2022 r., s. 357-378.

Odezwa Premiera Ivanoego Bonomioego do „Patriotów i mieszkańców Doliny Aosty” z 16 grudnia 1944 roku.

Palermo Francesco, *Asymmetries in the Italian regional system and their role model (w:) Federalism and Constitutional Law. The Italian Contribution to Comparative Regionalism*, red. E. Arban, G. Martinico, F. Palermo, Routledge, Londyn-Nowy Jork 2021 r., s. 136-151.

Palermo Francesco, Marko Joseph, Woelk Jens, *Tolerance Through Law (w:) Tolerance Through Law: Self Governance and Group Rights In South Tyrol*, red. J. Woelk, F. Palermo, J. Marko, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2008 r.

Pallaver Günther, *The Südtiroler Volkspartei: Success through conflict, failure through consensus (w:) Regionalist Parties in Western Europe. Dimensions of Success*, red. O. Mazzoleni, S. Mueller, Routledge, Abingdon 2017 r., s. 107-134.

Panizza Franco, *Autonomisti in Trentino, Partito Autonomista Trentino Tirolese*, Trydent 2007 r., s.

Pappalardo Salvatore, *Modernism in Trieste: The Habsburg Mediterranean and the Literary Invention of Europe, 1870-1945*, Bloomsbury Publishing USA, Nowy Jork 2021 r.

Pegoretti Anna, *Il monumento a Dante nella Trentino irredenta (1896)* (w:) *Dante e la politica: dal passato al presents*, red. F. Silvestrini, F. Maiolo, L. Marcozzi, Roma TrE-Press, Rzym 2022 r., s. 201-214.

Peterlin Hans Karl, *The South Tyrol Way: From trouble case to autonomy model – history and development of a European minority region*, StudienVerlag, 2023 r.

Peterlin Hans Karl, *Capire l'altro: piccoli racconti per fare memoria sociale*, FrancoAngeli, Mediolan 2012 r.

Peterlin Oskar, *50 anni dall' accordo di Parigi*, Consiglio Regionale Trentino-Alto Adige, Bolzano 1996 r.

Peterlin Oskar, *Autonomy and the Protection of Ethnic Minorities in Trentino-South Tyrol: An Overview of the History, Law and Politics*, Presidium of the Regional Parliament Trentino-South Tyrol, Bolzano/Trento 1997 r.

Peterlin Oskar, *Foundations and institutions of South Tyrol's autonomy in Italy* (w:) *Practising Self-Government, A Comparative Study of Autonomous Regions*, red. Y. Ghai, S. Woodman, Cambridge University Press, Nowy Jork 2013 r., s. 118-162.

Peterlin Oskar, *Le Origini dell'Autonomia*, Bolzano 1997 r.

Piattoni Simona, *Reconnecting Representative and Participatory/Deliberative democracy in Italy – The case of Tusacny and Trentino* (w:) *Interactive Policy Making, Metagovernance and Democracy*, red. J. Torfing, P. Triantafillou, ECPR Press, Colchester 2013 r., s. 287-404.

Piperno Stefano, *Il regionalismo differenziato: profili politologici, economici e di finanza pubblica* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 39-58.

Podolak Małgorzata, Żmigrodzki Marek, *System polityczny i jego klasyfikacje* (w:) *Współczesne systemy polityczne*, red. M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007 r., s. 11-23.

Polsi Alessandro, *L'ultima regione a Statuto speciale: la nascita della Regione Friuli-Venezia Giulia* (w:) *Settant'anni di autonomia siciliana 1946-2016*, red. G. Armao, M. Saija, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli 2016 r., s. 277-293.

Postal Gianfranco, *L'autonomia finanziaria della regione Friuli Venezia Giulia e degli enti locali del suo territorio* (w:) *60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia*, red. E. D'Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r., s. 87-108.

Practising Self-Government, A Comparative Study of Autonomous Regions, red. Y. Ghai, S. Woodman, Cambridge University Press, Nowy Jork 2013 r.

Prawne problemy regionalizacji w Europie, red. K. Nowacki, R. Russano, Kolonia Limited, Wrocław 2008 r.

Promitzer Christian, Hermanik Klaus-Jurgen, Staudinger Eduard, *Introduction* (w:) *(Hidden) Minorities: Language and Ethnic Identity Between Central Europe and the Balkans*, red. C. Promitzer, K.J. Hermanik, E. Staudinger, LIT Verlag, Münster, 2009 r., s. 9-34.

Puolato Daniele, *Francese-italiano, italiano-patois: il bilinguismo in Valle d'Aosta fra realtà e ideologia*, Peter Lang, Berno 2006 r.

Putnam Robert D., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993 r.

Quinto rapporto annuale sullo stato del regionalismo in Italia, red. A. D'Atena, Giuffrè Editore, Mediolan 2008 r.

Racine Isabelle, *French in Europe* (w:) *The Oxford Handbook of the French Language*, red. W. Ayres-Bennett, M. McLaughlin, Oxford University Press, 2024 r., s. 455-479.

Raffa Guy P., *Dante's Bones: How a Poet Invented Italy*, Harvard University Press, Cambridge 2020 r.

Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r.

Regionalist Parties in Western Europe. Dimensions of Success, red. O. Mazzoleni, S. Mueller, Routledge, Abingdon 2017 r.

Regioni e regionalismi nel secondo dopoguerra, red. M. Ridolfi. S. Cruciani, Centro Stampa d'Ateneo, Viterbo 2008 r.

Return and Circular Migration in Contemporary European History, red. S. Oberbichler, E. Pfanzelter, V. Larcher, Walter de Gruyter, Berlin/Boston 2024 r.

Rights In South Tyrol, red. J. Woelk, F. Palermo, J. Marko, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2008 r.

Rocella Alberto, *La nuova forma di governo della Provincia Autonoma di Trento* (w:) *L'evoluzione statutaria della Provincia Autonoma di Trento dopo le riforme del 2001*, red. G. Postal, M. Marcantoni, FrancoAngeli, Mediolan 2011 r., s. 9-37.

Rochat Giorgio, *The Italian Front, 1915-1918* (w:) *A Companion to World War I*, red. J. Horne, Wiley Blackwell, Chichester 2012 r.

„Rodzinna Europa”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus, H. Malewski, M. Marszał, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015 r.

Romanelli Raffaele, *Centralismo e autonomie* (w:) *Storia dello Stato italiano dall'unità a oggi*, red. R. Romanelli, Donzelli editore, Rzym 1995 r., s. 126-186.

Romani Roberto, *Sensibilities of the Risorgimento: Reason and Passions in Political Thought*, Brill, Leiden 2018 r.

Rosario Forlenza, *Il partito dei sindaci: ascesa e declino* (w:) *Storie di sindaci per la storia d'Italia (1889-2000)*, red. O. Gaspari, R. Forlenza, S. Cruciani, Donezelli Editore, Rzym 2009 r., s. 257-260.

Rosita Rindler Schjerve, *Sardinian between maintenance and change* (w:) *Aspects of Multilingualism in European Language History*, red. K. Braunmüller, G. Ferraresi, John Benjamins Publishing, Amsterdam-Filadelfia 2003 r., s. 235-260.

Row Thomas, *De Gaulle and the Italians* (w:) *Charles de Gaulle's Legacy of Ideas*, red. Rowland B.M., Lexington Books, Lanham 2011 r., s. 43-52.

Sabaudian Studies: Political Culture, Dynasty, and Territory (1400–1700), red. M. Vester, Truman State University Press, Missouri 2013 r.

Sabetti Filippo, *The Search for Good Government: Understanding the Paradox of Italian Democracy*, McGill-Queen's Press - MQUP, 2002 r.

Salimbeni Fulvio, *History, Language and Society in Friuli (Thirty Years Later)* (w:) *The Friulian Language: Identity, Migration, Culture*, red. R. Mucignat, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne 2014 r., s. 5-13.

Santeusanio Italo, *L'idea di Friuli. Nelle lotte politico-nazionali del Goriziano* (w:) *Cultura friulana nel Goriziano*, red. F. Tassin, Istituto di Storia Sociale e Religiosa, Gorycja 1988 r., s. 191-218.

Sartori Giovanni, *Parties and Party Systems: Volume 1: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge-Londyn-Nowy Jork-Melbourne 1976 r.

Sąsiedztwo i pogranicze - między konfliktem a współpracą. T. 2., red. R. Łoś, J. Reginia-Zacharski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013 r.

Scagliarini Simone, *Gli ambiti di differenziazione regionale: virtù (del modello) e vizi (della sua attuazione)* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 325-346

Schneid Frederick, C., *The Second War of Italian Unification 1859–61*, Bloomsbury Publishing, 2012 r.

Schulte Felix, *Peace through Self-Determination: Success and Failure of Territorial Autonomy*, Palgrave Macmillan Cham, 2020 r., s. 137.

Segatti Paolo, Guglielmi Simona, *Identità regionali e varietà linguistiche: Friuli Venezia Giulia e Sardegna* (w:) *L'Italia e le sue regioni, vol. 1 Istituzioni*, red. M. Salvati, L. Sciolla, Istituto dell'Enciclopedia Italiana Treccani, Rzym 2015 r., s. 281-289.

Serbian-Italian Relations: History and Modern Times: Collection of Works, red. S. Rudić, A. Biagini, The Institute of History, Belgrade / Sapienza University of Rome, Research center CEMAS, Belgrad 2015 r.

Settant'anni di autonomia siciliana 1946-2016, red. G. Armao, M. Saija, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli 2016 r.

Sondel-Cedarmas Joanna, *Nacjonalizm włoski geneza i ewolucja doktryny politycznej (1896-1923)*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013 r.

Spagna Musso Enrico, *Scritti di diritto costituzionale, Tomo 1*, Giuffrè Editore, Mediolan 2008 r.

Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, red. M. Bucur, N.M. Wingfield, Purdue University Press, West Lafayette 2001 r.

Steininger Rolf, *South Tyrol: A Minority Conflict of the Twentieth Century*, Transaction Publishers, Nowy Brunzwick 2009 r.

Sterpa Alessandro, *La differenziazione possibile: istituire le macro-Regioni per ridisegnare la mappa delle diversità* (w:) *Regionalismo differenziato e specialità regionale: problemi e prospettive*, red. C. Bertolino, A. Morelli, G. Sobrino, Rubbettino Editore, Turyn 2020 r., s. 561-580.

Storia dello Stato italiano dall'unità a oggi, red. R. Romanelli, Donzelli editore, Rzym 1995 r.

Storie di sindaci per la storia d'Italia (1889-2000), red. O. Gaspari, R. Forlenza, S. Cruciani, Donzelli Editore, Rzym 2009 r.

Strassoldo Raimondo, *The sociolinguistic situation of Friuli: findings from recent research* (w:) *Llengua i identitat*, red. M. Angels Massip, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2008 r., s. 97-108.

Struttura e dinamica delle unità amministrative territoriali italiane. Dall'unificazione del Regno al 2017, Istituto nazionale di statistica ISTAT, Rzym 2018 r.

Strzałka Krzysztof, *Euroregion Tyrol-Górna Adyga/Południowy Tyrol-Trydent jako przykład udanej współpracy transgranicznej w ramach Unii Europejskiej* (w:) *Współpraca transgraniczna. Euroregiony*, red. R. Żelichowski, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016 r., s. 112-135

Studio sulla funzione prefettizia del Presidente della Regione Valle d'Aosta/Vallée d'Aoste, red. R. Louvin, Giappichelli Editore, Turyn 2022 r.

Symcox Geoffrey, *Victor Amadeus II: Absolutism in the Savoyard State, 1675-1730*, University of California Press, Berkley – Los Angeles 1983 r., s. 37-40.

Szczepański Marek, *Od identyfikacji do tożsamości – prolegomena* (w:) *Dynamika śląskiej tożsamości*, red. J. Janeczek, M. Szczepański, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2006 r., s. 19–27.

Territorial Choice. The Politics of Boundaries and Borders, red. H. Baldersheim, L.E. Rose, Palgrave Macmillan, Londyn 2010 r.

Territorio e consumo in una Regione composita, red. S. Zilli, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2019 r.

The Canadian Contribution to a Comparative Law of Secession, red. G. Delledonne, G. Martinico, Palgrave Macmillan Cham, 2019 r.

The Forum of Federations Handbook of Fiscal Federalism, red. J.F. Tremblay, Palgrave Macmillan, Cham 2023 r.

The Friulian Language: Identity, Migration, Culture, red. R. Mucignat, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne 2014 r.

The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy, red. L. Cole, D. L. Unowsky, Berghahn Books, Nowy Jork-Oksford 2007 r.

The Oxford Handbook of the French Language, red. W. Ayres-Bennett, M. McLaughlin, Oxford University Press, 2024 r.

The Routledge Handbook of Contemporary Italy: History, politics, society, red. A. Mammone, E.G. Parini, G.A. Veltri, Routledge, Abingdon 2015 r.

Todero Fabio, *Terra irredenta, terra incognita: L'ora delle armi al confine orientale d'Italia 1914-1918*, Editori Laterza, Bari-Rzym 2023 r.

Toniatti Roberto, *Le minoranze linguistiche e l'interesse statutario all'identità culturale della regione: una riflessione critica* (w:) *60 Anni di Statuto del Friuli Venezia Giulia*, red. E. D'Orlando, R. Toniatti, Chiandetti Editore, 2023 r., s. 123-143.

Ungari Andrea, *The Savoy Monarchy and the Parliamentary System: From Kingdom of Sardinia to the Kingdom of Italy* (w:) *A Companion to Italian Constitutional History (1804-*

1938): *The House of Savoy and the Making of the Nation-State*, red. C. Armenteros, A. Ungari, Brill, Leiden 2023 r., s. 27-47.

Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata. Wydanie II zaktualizowane, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2019 r..

Vampa Davide, *The Regional Politics of Welfare in Italy, Spain and Great Britain*, Palgrave Macmillan, Cham 2016 r.

Veltri Giuseppe A., *Fratelli d'Italia: differences and similarities in social values between Italian macro-regions* (w:) *The Routledge Handbook of Contemporary Italy: History, politics, society*, red. A Mammone, E.G. Parini, G.A. Veltri, Routledge, Abingdon 2015 r., s. 23-36.

Verginella Marta, *Persevering on the Ramparts of the Nation. The Anti-Fascism of Educated Women, Feminists, and Female Activists in the Littoral in the 1920s* (w:) *Anti-fascism in European History: From the 1920s to Today*, red. J. Pirjevec, E. Pelikan, S.P. Ramet, Central European University Press, Budapeszt 2023 r., s. 65-78.

Verginella Marta, *The Fight for the National Linguistic Primacy: Testimonies from Austrian Littoral* (w:) *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*, red. M. Prokopovych, C. Bethke, T. Scheer, Brill, Leiden 2019 r.

Vester Matthew, *Composite Politics in the Valle d'Aoste* (w:) *Sabaudian Studies: Political Culture, Dynasty, and Territory (1400–1700)*, red. M. Vester, Truman State University Press, Missouri 2013 r., s. 259-277.

Vidoni Claudio, *La scuola dell'autonomia provinciale. Cenni storici e profili statuari, ordinamentali e legislativi della scuola nella provincia autonoma di Bolzano*, Armando Editore, Rzym 2013 r.

Vinci Ignazio, *The spatial strategies of Italian regions*, FrancoAngeli, Mediolan 2014 r.

Viola Marco, *The protection of small languages groups in Trentino* (w:) *Minority Language Protection in Europe: Into a New Decade*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2010 r., s. 155-167.

Vizi Balázs, *Linguistic Rights and Small Minority Communities in Italy from Trento to Sicily* (w:) *Identity Crisis in Italy*, red. F. Tanács-Mandák, Dialóg Campus, Budapeszt 2019 r., s. 131-148.

Walichnowski Tadeusz, *Spór o Górną Adyge*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1970 r.

Wand A., *Segregation in Language Education: The Case of South Tyrol, Italy*, Palgrave Macmillan Cham, 2013 r., s. 58

Wicherkiewicz Tomasz, *Europejskie standardy ochrony języków zagrożonych* (w:) *Europejskie i regionalne instrumenty ochrony języków zagrożonych*, red. L. M. Nijakowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014 r., s. 9-22.

Williams Victoria R., *Indigenous Peoples: An Encyclopedia of Culture, History, and Threats to Survival*, Bloomsbury Publishing, Londyn 2020 r.

Witkowski Zbigniew, *System Konstytucyjny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000 r.

Wolff Stefan, *Disputed Territories: The Transnational Dynamics of Ethnic Conflict Settlement*, Berghahn Books, Nowy Jork-Oksford 2003 r.

Współczesne regionalizmy i separatyzmy polityczne i kulturowe w Europie Zachodniej, red. D. Miszewski, G. Wnętrzak, F. Dąbrowski, P. Więckowski, Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa 2022 r.

Współczesne systemy polityczne, red. M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007 r.

Współpraca transgraniczna. Euroregiony, red. R. Żelichowski, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2016 r.

Zakrzewska, Janina, *Ustrój polityczny Republiki Włoskiej*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1986 r.

Ziblatt Daniel, *Structuring the State: The Formation of Italy and Germany and the Puzzle of Federalisms*. Princeton University Press, Princeton-Oxford 2006 r.

Zilli Sergio, *Dal nome composto alla Città metropolitana. Le condizioni del diversificato sviluppo territoriale del Friuli Venezia Giulia* (w:) *Territorio e consumo in una Regione composita*, red. S. Zilli, FrancoAngeli s.r.l., Mediolan 2019 r., s. 7-32.

Zilli Sergio, *Il Trattino Dirimente. Il Friuli Venezia Giulia Ovvero Il Friuli Contro La Venezia Giulia (E Viceversa)* (w:) *Memorie Geografiche Vol. Xiii "Oltre La Globalizzazione Conflitti/Conflicts"*, red. C. Capineri et al., Società di Studi Geografici, Florenca 2015 r., s. 87-94.

Zonn Igor S., *The Ionian Sea Encyclopedia*, Springer Nature, Cham 2022 r.

Artykuly naukowe

Armao Gaetano, *The Role of the Prefect in the Italian Legal System* (w:) "IALS Student Law Review" Volume 1, Issue 2, Spring 2014, s 49-68.

Artom Guido, *Caratteri dell'autonomismo valdostano* (w:) „Mercurio”, a. 2, 1945, n. 15, s. 27 cit. per. Rotelli Ettore, *La genesi dell'autonomia regionale valdostana* (w:) „Il movimento di liberazione in Italia” Anno MCMLXXIII, Fascicolo: 111, s. 3-40.

Baldi Brunetta, *Exploring Autonomism: Asymmetry and New Developments in Italian Regionalism* (w:) „Revista d'Estudis Autonomics i Federals” 32/2020, s. 15-44.

Baldini Gianfranco, Baldi Brunetta, *Decentralization in Italy and the Troubles of Federalization* (w:) „Regional & Federal Studies” 24:1, s. 87-108.

Barbagallo Francesco, *Italy: the idea and the reality of the nation* (w:) „Journal of Modern Italian Studies” 6:3, 2001 r., s. 388-401.

Benvenuti Marco, *La dimensione finanziaria delle differenziazioni territoriali* (w:) La Rivista „Gruppo di Pisa” Fascicolo n. 1/2021, s. 121-246.

Bertelle Sabrina, *La Valle d'Aosta fra annessione alla Francia e autonomia* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 80/2 (2001), s. 339-362.

Bielański Stefan, *Koncepcja Padanii na przełomie XX i XXI wieku* (w:) „Przegląd Geopolityczny” 18, 2016, s. 9-18.

Bokszczanin Izolda, *Proces decentralizacji w Republice Włoskiej* (w:) „Przegląd Sejmowy” 6(83)/2007, s. 109-133.

Bonusiak Grzegorz, *Ein Tirol vs. Tre Venezie – o historycznych przesłankach przynależności Górnej Adygi/Południowego Tyrolu* (w:) „UR Journal of Humanities and Social Sciences” 28(3)/2023, s. 87-97.

Bonusiak Grzegorz, *Implementation of the Constitutional Principle of the Protection of Linguistic Minorities' Rights in Italy, Using the Example of the Trentino Region – Alto Adige* (w:) „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 5(57)/2020, s. 307-323.

Bonusiak Grzegorz, *Kilka uwag o historycznych fundamentach etnogenezy Friulów* (w:) „UR Journal of Humanities and Social Sciences” Nr 4(21)/2021, s. 5-16.

Bottel Maxime, Mazzoleni Oscar, Pallaver Günther, *Are government regionalist parties mainstream parties? A comparison of the Südtiroler Volkspartei, the Union Valdôtaine, and the Lega dei Ticinesi* (w:) „Contemporary Italian Politics” 8:2, 2016, s. 160-179.

Brice John, *Regionalist Party Formation in Italy: A Case Study of the Valle d'Aosta* (w:) „Bulletin of Italian Politics” Vol. 3, No. 2, 2011 r., s. 343-356.

Bufon Milan, *Cross-Border Aspects of Sustainable Development in the Adriatic Region* (w:) „International Journal of Euro-Mediterranean Studies” 5:(2013), s. 121-132.

Bufon Milan, Minghi Julian, *The Upper Adriatic borderland: From conflict to harmony* (w:) „GeoJournal 52”, s. 119-127.

Bufon Milan, *Minorities and minority toponyms in multicultural areas of the border region of Friuli Venezia Giulia in Italy* (w:) „Onomàstica” 2 (2016), s. 155-170.

Carlà Andrea, *Peace in South Tyrol and the Limits of Consociationalism* (w:) „Nationalism and Ethnic Politics” 24:3/2018, s. 251-275.

Cavalli Marisa, *La politique linguistique du Val d'Aoste: réflexions en guise de premier bilan* (w:) „La Bretagne Linguistique” 21/2017, s. 137-161.

Celi Alessandro, *L'annessionismo valdostano tra censure, rimozioni e nuove ipotesi di ricercar* (w:) „Nazioni e Regioni. Studi e ricerche sulla comunità immaginata” 6/2015, s. 7-26.

Celi Alessandro, *Rifrancesizzare i Valdostani. Scuola e identità in Valle d'Aosta (1861-2017)* (w:) „Diacronie. Studi di Storia Contemporanea” 34, 2/2018, s. 1-20.

Cifani Gabriele, *State Formation and Ethnicities from the 8th to 5th Century BC in the Tiberine Valley (Central Italy)* (w:) „Social Evolution & History” Vol. 9 No. 2 (2010), s. 53-69.

Cisilino William, *La Disciplina Giuridica Sull'uso Della Lingua Friulana Nella Pubblica Amministrazione* (w:) „Osservatorio sulle fonti” fasc. 1/2016, s. 1-24.

Coluzzi Paolo, *Endangered minority and regional languages ('dialects') in Italy* (w:) „Modern Italy”, 14:1 (2009), s. 39-54.

Coluzzi Paolo, *Language planning for Italian regional languages ("dialects")* (w:) „Language Problems & Language Planning” 32:3 (2008), s. 215–236.

Coluzzi Paolo, *Minority Language Planning and Micronationalism in Italy: The Cases of Lombardy and Friuli* (w:) „Journal of Multilingual and Multicultural Development” 27:6, s. 457-471.

Costantino Salvatore, *Il caso Gela: Industrializzazione senza sviluppo* (w:) „Strumentires” 1(Anno V n°4), 1-30.

Cosulich Matteo, *I margini di manovra della Provincia autonoma di Bolzano nella legislazione e nell'amministrazione: sufficientemente garantiti o (troppo) facilmente limitabili?* (w:) „federalismi.it” 32/2023. s. 87-101.

Cursi Maria Floriana, *The Augustan discriptio italiae: an attempt of regionalism?* (w:) „Bollettino Della Società Geografica Italiana” 9 (1-2)/2019, s. 83-91.

D'Orlando Elena, *Attualità e prospettive dell'autonomia speciale: teoria e prassi di un modello, nell'esperienza della Regione Friuli Venezia Giulia* (w:) „Italian Papers on Federalism” n.1/2017, s. 1-35.

Dabis Attila, *The South Tyrolean Party System* (w:) „Minority Studies” 17 (2014), s. 33-52.

Daniele Vittorio, Malanima Paolo, *Il prodotto delle regioni e il divario Nord-Sud in Italia (1861-2004)* (w:) „Rivista di Politica Economica” 2007, vol. 97 (2), 267–316.

Di Michele Andrea, *The Fascist view of the ‘allogeni’ in the border regions* (w:) „Journal of Modern Italian Studies” 28:1/2023, s. 90-112.

Falkensteiner Sigrun, *La formazione e l’istruzione nella madrelingua: i capisaldi dell’istruzione e della formazione scolastica e professionale in Alto Adige/Südtirol* (w:) “federalism.it - paper” n. 32/2023, s. 2-7.

Fałowski Janusz, *Charakterystyka aktywności politycznej mniejszości niemieckojęzycznej we Włoszech* (w:) „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2006/2, s. 253-262.

Fazari Erika, Musolino Dario, *Social farming in high mountain regions: The case of the Aosta Valley in Italy* (w:) „Economia agro-alimentare /Food Economy. An International Journal on Agricultural and Food Systems” Vol. 24, Iss. 3, Art. 3, s. 1-33.

Fijał Małgorzata Maria, *Idee separatystyczne w programie Ligi Północnej na rzecz Niepodległości Padanii* (w:) „Zeszyty Naukowe - Wyższa Szkoła Turystyki i Ekologii w Suchej Beskidzkiej” tom 14, rocznik VII, nr 2/2018, s. 97-116.

Fischer Dirk-Hinnerk, *A Comparison of the Economic Situation of Tyrol, Austria in Three Key Periods: 1908-1913, 1945-1950 and 2008-2013*, „Baltic Journal of European Studies” Tom 5, Nr 1(18) 2015, s. 93-108.

Fornaro Pasquale, *Włoskie Risorgimento: mit i rzeczywistość* (w:) „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. XV, nr 2, s. 285-306.

Gaca Andrzej, Witkowski Zbigniew, *Zjednoczenie Włoch. W 150. rocznicę wydarzeń roku 1861* (w:) „Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie” VII (2011), s.11–34.

Garbari Maria, *La lotta nazionale nel Trentino* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 71/4 1992, s. 563-586.

- Garbari Maria, *Sessant'anni di autonomia 1948-2008: un lungo cammino* (w:) „Studi trentini di scienze storiche. Sezione prima” 87/1 (2008), s. 91-96.
- Gazzola Michele, Templin Torsten, *Language Competition and Language Shift in Friuli-Venezia Giulia: Projection and Trajectory for the Number of Friulian Speakers to 2050* (w:) „Sustainability”, 14(6), s. 1-28.
- Ghidinelli Mara, *L'Euroregione Alpi-Mediterraneo* (w:) „Le Istituzioni del Federalismo: rivista di studi giuridici e politici” 4/2007, s. 73-81.
- Ghisalberti Carlo, *The unitary state and federalism in Italy* (w:) „Parliaments, Estates & Representation” 19:1, 1999 r., s. 173-181.
- Gianni Ferrara, *A proposito del federalismo fiscale. Sulla riforma del 2001 del Titolo V della Costituzione* (w:) „Costituzionalismo.it” Fasciolo 2/2009, s. 1, https://www.costituzionalismo.it/wp-content/uploads/Costituzionalismo_338.pdf [10.10.2025].
- Golemo Karolina, *Zielone ludy Padanii: Plemienne fantazje i ekonomiczne interesy włoskich separatystów* (w:) „Politeja” 11(5 (31/1)), s. 433-458.
- Gómez Biamón José Rafael, *Autonomy Italian Style: Sovereignty in Südtirol/Alto Adige* (w:) „Italian Review of Legal History” 8 (2022), n. 9, s. 341-368.
- Griffo Maurizio, *Nazionale e liberale, il costituzionalismo del Risorgimento italiano* (w:) „Fabrica Litterarum Polono-Italica” 2020, nr 1(2), s. 85-93.
- Guardiancich Igor, *When Political Rights Do Not Translate into Economic Power: The Rise and Fall of the Slovenian Minority's Economy in Italy (1954–2020)* (w:) „Nationalities Papers” (2023), 51:2, s. 317-334.
- Guella Flavio, *Adapting Administrative Structures to (Small) Minority Areas: Trentino as a Laboratory rather than a Model* (w:) „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe” Vol 13, No 2, 2014, s. 54-79.
- Hepburn Eve, *Explaining Failure: the Highs and Lows of Sardinian Nationalism* (w:) „Regional & Federal Studies” vol. 19:4/5, s. 595-618.

Ieraci Giuseppe, *Il Friuli-Venezia Giulia. Autonomia finanziaria senza tassazione un'occasione persa?* (w:) „Istituzioni del Federalismo" 1.2012, s. 143-177.

Jachimowicz Katarzyna, *Status i przyszłość prowincji włoskich* (w:) „Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie” X (2014). s. 89-114.

Jóźwik Anna, *Proces zjednoczenia Włoch oraz zjednoczenia Niemiec w myśli Benedetto Crocego* (w:) „Rodzinna Europa”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*, red. P. Fiktus, H. Malewski, M. Marszał, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015 r., s. 155-169.

Kërçukua Agim, *Forgotten Italy. Spaces and identities of a changing geography* (w:) „Transactions of the Association of European Schools of Planning” 6 (2022), s. 41-54.

Klemen Mladen, Gosar Anton, *The problems of the Italo-Croato-Slovene border delimitation in the Northern Adriatic* (w:) „GeoJournal 52”, s. 129-137.

Kruczkowski Mateusz, *Zasada pomocniczości w prawie publicznym Włoch* (w:) „Zeszyty prawnicze” nr 1(41) 2014, s. 48–62

Kuźelewska Elżbieta, *Referendum konstytucyjne we Włoszech. Jak głosowanie ludowe wpływa na system polityczny państwa?* (w:) „Przegląd Europejski” Nr 2 (44), 2017, s. 111-127.

Léonard Jean Léo, Djordjevic Léonard Ksenija, *A Sociolinguistic Look at Resiano* (w:) „Journal for Foreign Languages” 13(1), s. 261-279.

Lis Rafał, *Granice włoskiej drogi do federalizmu. Uwarunkowania ustrojowe, historyczno-doktrynalne i kulturowo-społeczne* (w:) „Przegląd Sejmowy” 5(166)/2021, s. 55-76.

Lorencka Małgorzata, *The Province in Italy as the Weakest Link in the Multilevel Governance* (w:) „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” Nr 5 (57)/2020, s. 365-378.

Lorencka Małgorzata, *Włoskie Państwo Regionalne* (w:) „Przegląd Sejmowy” 4(69) /2005, s. 53-83.

Louvin Roberto, Alessi Nicolo Paolo, *The maze of languages in Aosta Valley (Italy)* (w:) „EJM Europäisches Journal für Minderheitenfragen”, Volume 13, December 2020, issue 3-4, s. 173.

Massetti Emanuele, Sandri Giulia, *Francophone Exceptionalism within Alpine Ethno regionalism? The Cases of the Union Valdôtaine and the Ligue Savoisiennne* (w:) „Regional & Federal Studies” 22:1, s. 87-106.

Mastropaolo Antonio, *Ieri, oggi, domani: quale autonomia per la Valle d’Aosta?* (w:) „federalismi.it” n. 11/2018, s. 2-39.

Mathà Thomas, *La parità dei gruppi etnici nella partecipazione alla vita pubblica: la proporzionale e la dichiarazione di appartenenza linguistica* (w:) „federalismi.it” n. 32/2023, s. 76-86.

Mazzoleni Oscar, Ruzza Carlo, *Combining regionalism and nationalism: the Lega in Italy and the Lega dei Ticinesi in Switzerland* (w:) „Comparative European Politics” 16(2), s. 976-992

Mellinato Giuseppe, *I vent’anni della Regione Friuli-Venezia Giulia* (w:) „La Civiltà cattolica” Anno 1984, Volume I, s. 155-161.

Misiuda-Rewera Witold, *Regiony i samorządność lokalna w ładzie państwa na przykładzie Włoch* (w:) „Roczniki Nauk Prawnych”, Tom XIV, zeszyt 3 – 2004, s. 115-129.

Momigliano Levi Paolo, *L’8 settembre del 1943 in Valle d’Aosta: frammenti di un Sistema in crisi* (w:) „8.9.1943 an der Grenze / L’8 settembre ai confine” 18 (2009), 1, s. 44-65.

Morawski Konrad S., *Gabriele D’Annunzio’s Coup in Rijeka (1919–1920) in the Context of Italian-Yugoslavian Relations* (w:) „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” LII-SI (2), s. 25-54.

Noviello Monika, *Region w geografii i polityce włoskiej* (w:) „Przegląd Geopolityczny” 25, 2018 r., s. 46-64.

Omezzoli Tulio, *"Piccoli despoti": l’amministrazione fascista della valle d’Aosta* (w:) „Faschismus in der Provinz / Fascismo in provincia” 8 (1999), s. 131-142.

Omezzoli Tulio, *Valle d'Aosta e fascismo: dalla incompatibilita costituzionale all'armonia prestabilita* (w:) „Faschismus an der Grenzen/Il fascismo di confine” 20 (2011), I, s. 41-48.

Pane Paolo, *Un federalismo per l'Italia, un federalismo per l'Europa unita: il pensiero di Carlo Cattaneo* (w:) „federalismi.it” n. 1/2020, *passim*. 203-212.

Perrin Thomas, *The macro-regionalisation of the western Mediterranean, between renewal and uncompletion* (w:) „EUROPA XXI” Vol. 38, 2020, s. 77-96.

Petaros Valentina, *11 Luglio 1920: L'incidente Di Spalato e le Scelte Politico-Militari* (w:) „Quaderni” volume XXV, 2014, s. 307-336.

Piacentini Arianna, *Making an Identity Choice: “Opportunistic Alignment” in and beyond Consociational Systems: Evidence from South Tyrol and Bosnia Herzegovina* (w:) „Nationalism and Ethnic Politics” 27:4/2021, s. 439-455.

Plautz Anna Maria, Hasenauer Leonie, Jelen Igor, Čede Peter, Steinicke Ernst, *Symbolic ethnicity, cultural and linguistic landscape: remnants of ‘Little Europe’ in the Valcanale (Northeast Italy)* (w:) „National Identities” 24:2, s. 121-143.

Postal Gianfranco, *I rapporti con la Regione autonoma Trentino-Alto Adige/Südtirol e la Provincia autonoma di Trento* (w:) „federalismi.it” n. 32/2023, s. 162-177.

Postal Giorgio, *La Commissione dei 19: un passo decisivo verso l'autonomia della convivenza* (w:) „Studi trentini. Storia” 94/1 (2015), s. 215-243.

Pucci Enrico, *La riforma elettorale in Trentino e la Regione svuotata* (w:) „Istituzioni del Federalismo” 1/2003, s. 163-177.

Rakowski Maciej, *Państwko Gabriele d'Annunzio — ustrój Włoskiej Regencji Carnaro* (w:) „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 44, nr 1, 2022, s. 7-42.

Ripamonti Gaia Matilda, *Le elezioni regionali in Friuli-Venezia Giulia* (w:) „Regional Studies and Local Development” 12/2023, s. 31-44.

Rosenboim Or, *The Spatiality of Politics: Cesare Battisti's Regional and International Thought, 1900–1916* (w:) „Modern Intellectual History” 19(2) 2012, s. 397-420.

Rossi Davide, *L'invenzione di una Regione, Le radici storiche dell'autonomia in Friuli, Venezia Giulia, Istria, Fiume e Dalmazia nel lungo Novecento* (w:) „Historia et Ius” 17/2020 - paper 21, s. 1-22.

Rossi Davide, *L'invenzione di una Regione. Le radici storiche dell'autonomia in Friuli, Venezia Giulia, Istria, Fiume e Dalmazia nel lungo Novecento* (w:) „federalismi.it” n. 18/2020, s. 263-280.

Sandri Giulia, *Ethno-linguistic Identity and Party Politics in the Aosta Valley* (w:) „Ethnopolitics” Volume 11, 2012 - Issue 3, s. 287-317.

Sandri Giulia, *Ethno-Regionalist Parties and Political Representation: The Case of Union Valdotaïne* (w:) „Fédéralisme Régionalisme” Volume 8:2008, s. 1-15.

Scabar Francesco, *La Lista per Trieste (1975-1993), storia di un laboratorio politico* (w:) „Quaderni” Vol. XXXI No. 1., s. 410-444.

Scantamburlo Matthias, *Partiti e autodeterminazione in Südtirol/Alto Adige: competizione etnica e strategie dei partiti tra autonomia e secessione* (w:) „Nazioni e Regioni. Studi e ricerche sulla comunità immaginata” 7/2016, s. 47-70,

Scantamburlo Mattias, *The 2018 South Tyrolean Election and the Consociational System of Democracy: Stability Amidst Change?* (w:) „European Yearbook of Minority Issues” 17(1),2020, s. 212-232.

Scrofani Luigi, *Administrative divisions in Sicily from the roman empire to the present: a journey through strategic functions, local development perspectives and «gattopardismo» in the governance of the territory* (w:) „Bollettino Della Società Geografica Italiana” 9 (1-2)/2016, s. 281-290.

Soncini, Italo, *Trieste: stravinca il «melone» Crollo della dc, il pci tiene*, „La Stampa” Anno 114, Numero 125 - Martedì 10 Giugno 1980.

Steinicke Ernst, Jelen Igor, Lieb Gerhard Karl, Löffler Roland, Čede Peter, *Slovenes in Italy: a fragmented minority* (w:) „European Countryside” 1/2016, s. 49-66.

Stocker Martha, *Dal Pacchetto alla sua attuazione –Alcune tappe fondamentali* (w:) „federalism.it” n. 32/2023, s. 2-18.

Tasso Miro, *Fascismo e cognomi nelle regioni mistilingue del confine settentrionale Italiano* (w:) „Quaderni” XXXIII, s. 310-335.

Trzeciński Krzysztof, *Consociationalism Meets Centripetalism: Hybrid Power-Sharing* (w:) „Nationalism and Ethnic Politics” 28:3/2022, s. 313-331.

Valdesalici, Alice, Romero Caro, Francisco Javier, *Navigating fiscal federalism reforms: the unsuccessful cases of Italy and Spain* (w:) „Gestión y Análisis de Políticas Públicas” 37 (2025), s. 60-76.

Vinci Anna Maria, *Il fascismo nella Venezia Giulia* (w:) „Annali / Museo storico italiano della guerra” 5-6 (1996-1997), s. 13-42.

Volkmer Michael Julian Emanuel, *No Austrians in South Tyrol? Why the German-speaking community in Italy's South Tyrol (Alto Adige) province is not usually called an Austrian minority* (w:) „Sprawy Narodowościowe Seria Nowa” 48/2016, s. 48–64.

Wisthaler Verena, *South Tyrol: the importance of boundaries for immigrant integration* (w:) „Journal of Ethnic and Migration Studies” 42:8, 2016, s. 1271-1289.

Zaccone Paolo, *Reforma konstytucyjna Renzi-Boschi* (w:) „Studi polacco-italiani di Toruń / Toruńskie studia polsko-włoskie” XIII (2017), s. 59-70.

Zeller Carl, *L'uso delle lingue nella pubblica amministrazione, negli uffici giudiziari e nella toponomastica* (w:) „federalism.it” n. 32/2023, s. 34-75.

Zilli Sergio, *Riordino territoriale e «inviluppo» locale. Ritaglio amministrativo e problemi di governance nel Friuli Venezia Giulia* (w:) „Geotema 57 – La strategia europea delle macroregioni”, s. 160-168.

Zuljan Kumar Danila, *Identity Changes in the Slovenian and Friulian Linguistic Communities in the Province of Udine, Friuli-Venezia Giulia* (w:) „European Countryside” 10/2018, s. 141-157.

Akty prawne

Atto Senato n. 1670 ”Modifiche allo Statuto speciale per il Trentino-Alto Adige/Südtirol”, <https://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/BGT/01475970.pdf> [23.01.2026].

Costituzione della Repubblica Italiana (GU n.298 del 27-12-1947).

Decreto Del Presidente Della Repubblica 15 luglio 1988, n. 301. Norme di attuazione dello statuto speciale per la regione Trentino-Alto Adige in materia di iscrizione nelle scuole con lingua di insegnamento diversa dalla madre lingua dell'alunno. (GU n.177 del 29-07-1988).

Decreto Del Presidente Della Repubblica 15 luglio 1988, n. 574. Norme di attuazione dello Statuto speciale per la regione Trentino - Alto Adige in materia di uso della lingua tedesca e della lingua ladina nei rapporti con la pubblica amministrazione e nei procedimenti giudiziari. (GU n.105 del 8-03-1989).

Decreto Del Presidente Della Repubblica 26 luglio 1976, n. 752. Norme di attuazione dello statuto speciale della regione Trentino - Alto Adige in materia di proporzionale negli uffici statali siti nella provincia di Bolzano e di conoscenza delle due lingue nel pubblico impiego (GU n.304 del 15-11-1976).

Decreto Del Presidente Della Repubblica 31 agosto 1972, n. 670. Approvazione del testo unico delle leggi costituzionali concernenti lo statuto speciale per il Trentino – Alto Adige (GU n.301 del 20-11-1972).

Decreto Legislativo 16 dicembre 1993, n. 592. Norme di attuazione dello Statuto speciale della regione Trentino-Alto Adige concernenti disposizioni di tutela delle popolazioni ladina, mòchena e cimbra della provincia di Trento (GU n.38 del 16-02-1994).

Decreto Legislativo 18 agosto 2000, n. 267. Testo unico delle leggi sull'ordinamento degli enti locali (GU n.227 del 28-09-2000 - Suppl. Ordinario n. 162).

Decreto Legislativo 22 aprile 1994, n. 320 Norme di attuazione dello statuto speciale della regione Valle d'Aosta (GU n.125 del 31-05-1994).

Decreto Legislativo 5 ottobre 2010, n. 179. Norme di attuazione dello statuto speciale della regione autonoma Valle d'Aosta/Vallee d'Aoste concernenti l'istituzione di una sezione di controllo della Corte dei conti (GU n.257 del 03-11-2010).

Decreto Legislativo Luogotenenziale 7 settembre 1945, n. 545. Ordinamento amministrativo della Valle d'Aosta (GU n.113 del 20-09-1945).

Decreto Legislativo Luogotenenziale 7 settembre 1945, n. 546. Agevolazioni di ordine economico e tributario a favore della Valle d'Aosta (GU n.113 del 20-09-1945).

Legge 15 dicembre 1999, n. 482. Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche (GU n.297 del 20-12-1999).

Legge 23 febbraio 2001, n. 38. Norme a tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli-Venezia Giulia. (GU n.56 del 08-03-2001).

Legge 26 novembre 1981, n. 690. Revisione dell'ordinamento finanziario della regione Valle d'Aosta. (GU n.331 del 02-12-1981).

Legge 30 novembre 1989, n. 386. Norme per il coordinamento della finanza della regione Trentino-Alto Adige e delle province autonome di Trento e di Bolzano con la riforma tributaria (GU n.283 del 04-12-1989).

Legge 5 maggio 2009, n. 42. Delega al Governo in materia di federalismo fiscale, in attuazione dell'articolo 119 della Costituzione (GU n.103 del 06-05-2009).

Legge 6 dicembre 1971, n. 1065. Revisione dell'ordinamento finanziario della Regione Valle d'Aosta (GU n.318 del 17-12-1971).

Legge 8 agosto 1977, n. 546. Ricostruzione delle zone della regione Friuli-Venezia Giulia e della regione Veneto colpite dal terremoto nel 1976. (GU n.227 del 22-08-1977).

Legge Costituzionale 10 novembre 1971, n. 1. Modificazioni e integrazioni dello statuto speciale per il Trentino-Alto Adige. (GU n.3 del 05-01-1972).

Legge Costituzionale 26 febbraio 1948, n. 4. Statuto speciale per la Valle d'Aosta (GU n.59 del 10-03-1948).

Legge Costituzionale 26 febbraio 1948, n. 5. Statuto speciale per il Trentino-Alto Adige. (GU n.62 del 13-03-1948).

Legge Costituzionale 31 gennaio 1963, n. 1. Statuto speciale della Regione Friuli-Venezia Giulia. (GU n.29 del 01-02-1963).

Legge Costituzionale 7 febbraio 2013, n. 1. Modifica dell'articolo 13 dello Statuto speciale della regione Friuli-Venezia Giulia, di cui alla legge costituzionale 31 gennaio 1963, n. 1. (GU n.40 del 16-02-2013).

Legge Provinciale 10 febbraio 2010, n. 1. Approvazione dello statuto del Comune general de Fascia (BU 16 febbraio 2010, n. 7, suppl. n. 1)

Legge provinciale 19 giugno 2008, n. 6. Norme di tutela e promozione delle minoranze linguistiche locali. (BU 1 luglio 2008, n. 27, suppl. n. 1).

Legge provinciale 5 marzo 2003, n. 2. Norme per l'elezione diretta del Consiglio provinciale di Trento e del Presidente della Provincia (BU. 11 marzo 2003, n. 10, suppl. n. 1).

Legge regionale 12 gennaio 1993, n. 3. Norme per l'elezione del consiglio regionale della Valle d'Aosta. (BU. 19 gennaio 1993, n. 3)

Legge Regionale 16 ottobre 2017, n. 16. Disposizioni in materia di elezione del Consiglio regionale della Valle d'Aosta, ai sensi dell'articolo 15, secondo comma, dello Statuto speciale. Modificazioni alla legge regionale 12 gennaio 1993, n. 3 (Norme per l'elezione del Consiglio regionale della Valle d'Aosta). (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.17 del 05-05-2018).

Legge Regionale 18 dicembre 2007, n. 29. Norme per la tutela, valorizzazione e promozione della lingua friulana (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.36 del 07-09-2013).

Legge regionale 18 giugno 2007, n. 17. Determinazione della forma di governo della Regione Friuli Venezia Giulia e del sistema elettorale regionale, ai sensi dell'articolo 12 dello Statuto di autonomia. (BUR n.026 del 27-06-2007).

Legge regionale 22 marzo 1996, n. 15. Norme per la tutela e la promozione della lingua e della cultura friulane e istituzione del servizio per le lingue regionali e minoritarie. (GU 3a Serie Speciale - Regioni n.26 del 06-07-1996).

Legge regionale 5 agosto 2014, n. 6. Nuova disciplina dell'esercizio associato di funzioni e servizi comunali e soppressione delle Comunità montane (B.U. 12 agosto 2014, n. 32).

Regio Decreto-Legge convertito dalla L. 29 dicembre 1927, n. 2584 (GU n.14 del 18-01-1928).

Regulation (EC) No 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC).

Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 listopada 2018 r. w sprawie norm minimalnych dla mniejszości w UE (Dz.U.U.E.C.2020.363.13).

Sentenza 215/2013, nel giudizio di legittimità costituzionale dell'art. 14, comma 16, del decreto-legge 6 luglio 2012, n. 95 (Disposizioni urgenti per la revisione della spesa pubblica con invarianza dei servizi ai cittadini nonché misure di rafforzamento patrimoniale delle imprese del settore bancario), convertito, con modificazioni, dalla legge 7 agosto 2012, n. 135, promosso dalla Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia con ricorso notificato il 15 ottobre 2012, depositato in cancelleria il 19 ottobre 2012 ed iscritto al n. 159 del registro ricorsi 2012 (GU n.30 del 24-07-2013).

Sentenza 62/1992. Giudizio di legittimità costituzionale dell'art. 122 del codice di procedura civile e degli artt. 22 e 23 della legge 24 novembre 1981, n. 689 (Modifiche al sistema penale) promosso con ordinanza emessa il 30 novembre 1990 dal Pretore di Trieste nel procedimento civile vertente tra Pahor Samo ed il Sindaco di Trieste ed altro, iscritta al n. 443 del registro ordinanze 1991 e pubblicata nella Gazzetta Ufficiale della Repubblica n.27/1a Serie Speciale dell'anno 1991. (GU n.6 del 02-07-1996).

Sentenza 88/2011, nel giudizio di legittimità costituzionale dell'articolo 8, comma 2 della legge della Regione Friuli-Venezia Giulia 17 febbraio 2010, n. 5 (Valorizzazione dei dialetti di origine veneta parlati nella Regione Friuli-Venezia Giulia), promosso dal Presidente del Consiglio dei ministri con ricorso notificato il 20-23 aprile 2010, depositato in cancelleria il 27 aprile 2010 ed iscritto al n. 63 del registro ricorsi 2010 (GU n.12 del 16-03-2011).

UN Resolution 1497/XV. (1960). The status of the German-speaking element in the Province of Bolzano (Bozen); implementation of the Paris agreement of 5 September 1946.

Źródła internetowe

Alto Adige, Svp approva giunta con Lega, „ANSA” 7.01.2019, https://www.ansa.it/sito/notizie/politica/2019/01/07/alto-adige-svp-approva-giunta-con-lega_f325d105-7456-4dd1-8bb9-d6b8de1e2441.html [17.06.2024].

Archiwum Rady Prowincji Bolzano, <https://www.landtag-bz.org/de/abgeordnete-zum-suedtiroler-landtag-seit-1948> [20.01.2024].

Archiwum wyborcze Rady Prowincji Bolzano, <https://www.landtag-bz.org/it/risultati-delle-elezioni-provinciali-dal-1948> [11.01.2025].

Archiwum wyników wyborczych Regionu Trydent-Górna Adyga z lat 1948-1998.
http://www.region.trentino-s-tirol.it/elettorale/risultati/reg_1998.pdf [01.06.2024].

Archiwum wyników wyborów do Rady Regionalnej Friuli-Wenecji Julijskiej w latach 1988-2003, <http://atlanteelettorale.regione.fvg.it/pagine/regionali.htm> [07.11.2024].

Archiwum wyników wyborów parlamentarnych Włoskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych,
<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=0>
[02.05.2025].

Archiwum wyników wyborów regionalnych w Prowincji Trydentu w 2003 roku.
<http://www.elezioni-2003.provincia.tn.it> [14.06.2024];

Archiwum wyników wyborów regionalnych w Prowincji Trydentu w 2008 roku.
<http://www.elezioni-2008.provincia.tn.it> [14.06.2024].

Archiwum wyników wyborów regionalnych w Prowincji Trydentu w 2013 roku.
<http://www.elezioni-2013.provincia.tn.it> [14.06.2024].

Atelli, separare presidente da prefetto „SkyTG24” 16.12.2019,
<https://tg24.sky.it/aosta/2019/12/16/atelli-separare-presidente-da-prefetto> [18.02.2025].

Autonomous Province of Bolzano, Update to credit analysis, <https://assets-eu-01.kc-usercontent.com/20a5f379-3c07-0130-bcb1-fc7f5f956507/a13c9f5a-883c-41b1-970d-f530664da211/Credit%20Opinion%20Moody's%2007Aug2023.pdf> [17.02.2024].

Bartolij Jaka, The Slovenian language has a dialect that most Slovenians can't understand,
„MMC RTV SLO” 27.07.2016, <https://www.rtv slo.si/news-in-english/slovenia-revealed/the-slovenian-language-has-a-dialect-that-most-slovenians-can-t-understand/322864> [01.12.2024].

Baza danych o liczbie ludności we Republice Włoskiej. Włoski Instytut Statystyczny (ISTAT), <https://demo.istat.it/app/?a=2023&i=D7B> [12.02.2024].

Baza wyników wyborczych w wyborach regionalnych w 2023 roku w Prowincji autonomicznej Trydentu, <https://elezioni.provincia.tn.it> [18.06.2024].

Bell Bethany, *Why an Italian row over place names is dredging up memories of fascism*, „BBC” 01.05.2017 <https://www.bbc.com/news/world-europe-39641760> [02.04.2024].

Card. Zuppi: “Non c’è democrazia senza un ‘noi’”, „Settimane Sociali” 3.07.2024, <https://www.settimanesociali.it/news/card-zuppi-non-ce-democrazia-senza-un-noi/> [07.11.2024].

Elezioni provinciali: come si vota, Comunicato stampa PAT n. 2765 Mercoledì, 27 Settembre 2023, <https://elezioni.provincia.tn.it/Elezioni-Provinciali-2023/Comunicazione-elettorale/News/Elezioni-provinciali-come-si-vota> [27.04.2024].

Elezioni, Ugo Rossi è il nuovo presidente della Provincia di Trento, „Trentino Today” 28.10.2013, <https://www.trentotoday.it/politica/ugo-rossi-presidente-provincia-trento.html> [13.06.24].

Ferrazza Ricardo, *Ex Schützen e no vax: chi è Wirth Anderlan, sorpresa delle elezioni in Alto Adige*, „il Sole 24 Ore” 24.10.2023, <https://www.ilsole24ore.com/art/ex-schutzen-e-no-vax-chi-e-wirth-anderlan-sorpresa-elezioni-alto-adige-AFvFg0MB> [11.06.2025].

Ferrazza Ricardo, *Ex Schützen e no vax: chi è Wirth Anderlan, sorpresa delle elezioni in Alto Adige*, „il Sole 24 Ore” 24.10.2023, <https://www.ilsole24ore.com/art/ex-schutzen-e-no-vax-chi-e-wirth-anderlan-sorpresa-elezioni-alto-adige-AFvFg0MB> [11.06.2025].

Friulians in Italy, <https://minorityrights.org/communities/friulians/> [15.08.2024].

Ghezzi Paolo, *Sel-Skandal una scossa elettrica*, „L’Adige” 29.11.2011, <https://www.ladige.it/blog/2011/11/29/sel-skandal-una-scossa-elettrica-1.2864616> [09.06.2024].

Hasło „Alto Adige” w bazie Encyklopedii Trecciani. *Enciclopedia Italiana Trecciani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/alto-adige/> [12.02.2024].

Hasło „Friuli Venezia Giulia” w bazie Encyklopedii Treccani, *Enciclopedia Italiana Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/friuli-venezia-giulia/> [02.09.2024].

Hasło „Sudtirolese” w słowniku języka włoskiego Treccani, *Dizionario Italiano Treccani*, <https://www.treccani.it/vocabolario/sudtirolese/> [11.02.2024].

Hasło „Trentino-Alto Adige” w bazie Encyklopedii Treccani. *Enciclopedia Italiana Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/trentino-alto-adige/> [02.04.2024].

Hasło „Trentino” w bazie Encyklopedii Treccani. *Enciclopedia Italiana Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/trentino/> [02.04.2024].

Hasło „Valle d’Aosta” w bazie encyklopedii Treccani, *Enciclopedia Italiana Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/valle-d-aosta/> [27.02.2025].

Hasło: „politica del carciofo” w słowniku politycznym Corriere, <https://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-di-dire/P/politica.shtml> [20.01.2024].

<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=R&dtel=12/02/2023&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=N&tpe=A> [18.06.2024].

<https://www.consiglio-bz.org/it/commissione-paritetica> [17.02.2024].

<https://www.consiglio.provincia.tn.it/istituzione/organi-consiliari/> [29.04.2023].

[https://www.treccani.it/enciclopedia/lo-sviluppo-economico-delle-regioni-dalle-tre-italie-alle-due-italie_\(L'Italia-e-le-sue-Regioni\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/lo-sviluppo-economico-delle-regioni-dalle-tre-italie-alle-due-italie_(L'Italia-e-le-sue-Regioni)) [21.11.2025].

Il disagio degli italiani secondo il parere dei partiti, dei sindacati e degli operatori economici, <https://politika.autonomyexperience.org/13/il-disagio-degli-italiani-secondo-il-parere-dei-partiti-dei-sindacati-e-degli-operatori-economici> [18.02.2024].

Informacja o referendum w regionie Friuli-Wenecja Julijska w 2002 roku. https://www1.interno.gov.it/mininterno/export/sites/default/it/sezioni/sala_stamp_a/notizie/elezioni/notizia_17231.html_72398209.html [07.11.2024].

Informacje o liczbie mieszkańców Prowincji autonomicznej Bolzano na podstawie danych Włoskiego Instytutu Statystycznego (ISTAT). Stan na dzień 31.12.2025, <https://demo.istat.it/app/?i=P02&l=it> [11.01.2026].

Informacje o liczbie mieszkańców Prowincji autonomicznej Trydentu na podstawie danych Włoskiego Instytutu Statystycznego (ISTAT). Stan na 31.12.2025, <https://demo.istat.it/app/?i=P02&l=it> [20.01.2026].

Informacje o liczbie mieszkańców regionu Trydent-Górna Adyga na podstawie danych Włoskiego Instytutu Statystycznego (ISTAT). Stan na 31.12.2025, <https://demo.istat.it/app/?i=P02&l=it> [22.01.2026].

Komisje partyetowe w Bolzano, <https://www.consiglio-bz.org/it/commissione-paritetica> [17.02.2024].

La votazione, a cui hanno partecipato tutti i 29 esponenti autonomisti presenti, ha visto l'approvazione della delibera a larghissima maggioranza, con soli 2 contrari e 6 astenuti, „La Voce del Nordest” 17.02.2023, <https://www.lavocedelnordest.eu/provinciali-2023-in-trentino-dopo-anni-di-sostegno-al-centrosinistra-autonomista-il-nuovo-patt-sceglie-il-centrodestra/> [18.06.2024].

Lega Nord: «via i profughi di mare nostrum dal Trentino», „La voce del Trentino” 23.01.2015, <https://www.lavocedeltrentino.it/2015/01/23/lega-nord-via-i-profughi-di-mare-nostrum-dal-trentino/> [16.06.2024].

Mapa Euroregionu Alpejsko-Śródziemnomorskiego, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Euroregión_Alpes-Mediterráneo.png [08.05.2025].

Mapa językowa Aosty, <https://www.giuliantart.com/frankcesco/art/Lingue-In-Valle-D-aosta-683533512> [23.03.2025].

Mapa regionalna Włoch, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Italy_map_with_regions.svg [23.11.2025].

Mapa regionu Friuli-Wenecja Julijska, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Friuli-Venezia_Giulia_in_Italy.svg. [25.01.2025].

Martinet Enrico, *E in piazza Deffeyes si rievoca “la crisi del fil di ferro” di 51 anni fa,* „La Stampa” 09.03.2017, <https://www.lastampa.it/aosta/2017/03/09/news/e-in-piazza-deffeyes-si-rievoca-la-crisi-del-fil-di-ferro-di-51-anni-fa-1.34632612/> [02.04.2025].

Martinet Enrico, *La “crisi del fil di ferro”, quando Severino Caveri sbarrò le porte del Consiglio Valle*, „La Stampa” 09.03.2017, <https://www.lastampa.it/aosta/2017/03/09/news/la-crisi-del-fil-di-ferro-quando-severino-caveri-sbarro-le-porte-del-consiglio-valle-1.34631951/> [02.04.2025].

Mumelter Gerhard, *Il Trentino-Alto Adige svolterà a destra?*, „Internazionale” 19.10.2018, <https://www.internazionale.it/opinione/gerhard-mumelter/2018/10/19/amp/trentino-alto-adige-elezioni-destra> [16.06.2024].

Nasce ALPE: ad aprile le primarie sceglieranno sindaco e vice da candidare, „AostaSera” 18.02.2010, <https://aostasera.it/notizie/politica/nasce-alpe-ad-aprile-le-primarie-sceglieranno-sindaco-e-vice-da-candidare/> [02.05.2025].

Nota historyczna Rządu Prowincji Trydentu
<https://www.consiglio.provincia.tn.it/istituzione/storia-del-consiglio> [13.06.24].

Oficjalna witryna internetowa Rady Prowincji autonomicznej Trydentu,
<https://www.consiglio.provincia.tn.it/istituzione/i-consiglieri/Pages/elezioni-e-funzioni.aspx> [26.04.2024].

Położenie regionu Trydent-Górna Adyga,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trentino-South_Tyrol_in_Italy.svg [11.01.2025].

Porta girevole, via libera all’abolizione, „Giornale Trentino” 05.11.2012, <https://www.giornaletrentino.it/cronaca/trento/porta-girevole-via-libera-all-abolizione-1.874130> [09.05.2024].

Presentata la nuova Union valdôtaine progressiste, „AostaSera” 04.01.2013, <https://aostasera.it/notizie/politica/presentata-la-nuova-union-valdotaine-progressiste/> [02.05.2025].

Provincia di Trento, finalmente abrogata la legge sulla “porta girevole”, „Il Nordest Quotidiano” 21.03.2013, <https://www.ilnordestquotidiano.it/2013/03/21/provincia-di-trento-finalmente-abrogata-la-legge-sulla-porta-girevole/> [09.05.2024].

Pruner Enrico, *Trento, l'ex presidente della Provincia: «Aggiorniamo lo Statuto per una nuova Unione regionale»*, „Corriere del Trentino” 21.02.2024,

https://corrieredel trentino.corriere.it/notizie/politica/24_febbraio_21/trento-l-ex-presidente-della-provincia-aggiorniamo-lo-statuto-per-una-nuova-unione-regionale-112f7df1-010a-4b8c-832e-8e1c81c0fxlk.shtml [13.06.2024].

Quando il Consiglio Valle fu chiuso 'per motivi di ordine pubblico', „AostaCronaca” 09.03.2017, <https://www.valledaostaglocal.it/2017/03/09/leggi-notizia/argomenti/consiglio-valle/articolo/quando-il-consiglio-valle-fu-chiuso-per-motivi-di-ordine-pubblico.html> [02.04.2025].

Skala występowania języków w Dolinie Aosty, https://www.reddit.com/r/LinguisticMaps/comments/157cepj/languages_in_the_aosta_valley_a_mountainous/#lightbox [23.03.2025].

Valle d'Aosta: cade la giunta della Lega. L'autonomista Fosson nuovo presidente, „il Fatto Quotidiano” 10.12.2018, <https://www.ilfattoquotidiano.it/2018/12/10/valle-daosta-cade-la-giunta-della-lega-lautonomista-fosson-nuovo-presidente/4825589/> [02.05.2025].

Vercellin Luca, *Perché la Valle D'Aosta non è parte del Piemonte?*, „Quotidiano Piemontese” 22.12.2024, <https://www.quotidianopiemontese.it/2024/12/22/perche-la-valle-daosta-non-e-parte-del-piemonte/> [12.01.2025].

Wyss Antilla, *Mussolini's Influence On the Romansh Language*, „EURAC Research” 22.09.2020, <https://www.eurac.edu/en/blogs/eureka/mussolini-s-influence-on-a-swiss-language> [15.08.2024].

Opracowania

30 Jahre Dreier Landtag, https://www.tirol.gv.at/fileadmin/landtag/bilder/Marketing/Homepage/Broschuere/Dreier-Landtag_3.9/30_Jahre_Dreierlandtag_de.pdf [18.06.2024].

Agriculture in Aosta, <https://www.aostavalley.com/en/agriculture/> [27.02.2025].

Antonaz presenta Dizionario Italiano-Friulano a Gorizia, <https://www.regione.fvg.it/rafvfg/comunicati/comunicato.act;jsessionid=12E585B3D41A02A478E771252BE61D72?dir=/rafvfg/cms/RAFVG/notiziedallagiunta/&nm=20050429020> [07.11.2024].

Brevi cenni storici, <https://www.consiglio.vda.it/storia/brevi-cenni-storici> [13.02.2025].

Condizione sociolinguistica <https://arlef.it/it/lingua-e-cultura/condizione-sociolinguistica/> [07.11.2014].

Consiglio Regionale della Valle d'Aosta - XI Legislatura (1998-2003),
<https://www.consiglio.vda.it/storia/le-legislature-dal-dopoguerra-a-oggi/legislatura-11>
[02.04.2025].

Cuaz Marco, *Storie della Valle d'Aosta*,
<https://www.storiavda.it/storie%20della%20Valle%20d'Aosta.pdf>.

Deklaracji z Chivasso,
https://www.lacabalesta.it/biblioteca/CartaChivasso/carta_chivasso.pdf [14.01.2025].

Economy in Figures, The Economy in South Tyrol – Current Data, Indicators and Developments, Institut für Wirtschaftsforschung der Handelskammer Bozen, Bolzano 2020 r.

Eurostat, *Valle D'Aosta – Employment*,
https://circabc.europa.eu/webdav/CircaBC/ESTAT/regportraits/Information/itc2_emp.htm
[27.02.2025].

Il contributo della Valle d'Aosta alla guerra di liberazione: relazione del Comando, primo settore, Valle d'Aosta, seconda zona C.V.L., Ufficio storico per la guerra di liberazione, Presidenza del Consiglio, 1946 r.

Il primo Consiglio della Valle,
https://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/primo_consiglio_i.asp
[13.02.2024].

La composizione del Consiglio provinciale dal 1948 al 2018 (w:) Manuale dell'Alto Adige, Giunta provinciale di Bolzano, Bolzano 2017 r., s. 81-104.

La tutela e la valorizzazione della lingua e della cultura friulane,
<https://www.regione.fvg.it/rafvfg/cms/RAFVG/cultura-sport/patrimonio-culturale/comunitalinguistiche/FOGL IA3/> [07.11.2024].

Le origini dell'autonomia,

https://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/liberazione_i.asp [02.02.2025].

Lo Statuto del 1948,

https://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/statuto1948_i.asp [14.02.2015].

Marelic Vicko, *The Treaty of London 1915- historic event, experience and memory,*

<https://www.marelic.net/treaty-london-1915/> [10.08.2024].

Passi Mario, *Friuli-V. Giulia: alla Regione DC e Melone ancora indietro PCI primo partito a Trieste*, „L'Unita” / Mercoledì 29 Giugno 1983.

Quando un gruppo d'intellettuali inventò l'autonomismo, „Messaggero Veneto” 09.01.2016,

<https://www.messaggeroveneto.it/cronaca/quando-un-gruppo-dintellettuali-invento-lautonomismo-x9a0eac5> [07.11.2024].

Regione in Cifre 2024, Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia, Triest 2024 r.

Rilevazione sulla consistenza e la dislocazione territoriale degli appartenenti alle popolazioni di lingua ladina, mòchena e cimbra. anno 2021, ISPAT Comunicazioni Aprile 2022,

http://www.statistica.provincia.tn.it/binary/pat_statistica_new/popolazione/RilevazioneMinoranze_2021.1651135867.pdf [02.04.2024].

Servizi di Prefettura in Valle d'Aosta,

https://www.regione.vda.it/prefettura/prefetturainvda/default_i.aspx [18.02.2024].

South Tyrol in Figures, Autonomous Province of South Tyrol Provincial Statistics Institute – ASTAT, Bozen/Bolzano 2021 r.

Tarli Barbieri Giovanni, *La crisi politico-istituzionale valdostana nella crisi del regionalismo italiano*, s. 8-9,

https://giurcost.org/contents/giurcost//LIBERAMICORUM/tarlibarbieri_scrittiCostanzo.pdf [27.02.2025].

Torino - 12 settembre 2014: L'Euroregione Alpi-Mediterraneo si rilancia,

<https://web.archive.org/web/20191024211815/http://www.euroregione-alpi-mediterraneo.eu/-Presidenza-.html> [10.04.2025].

Trentino's turnaround 1980-2020, OECD 2023, <https://www.oecd.org/cfe/leed/Trentino-turnaround-1980-2020-web.pdf> [04.04.2023].

Trilaterale: FVG esce da Comunità Alpe Adria,
<https://www.regione.fvg.it/rafvig/comunicati/comunicato.act?dir=/rafvig/cms/RAFVG/notizi edallagiunta&nm=20120316143852006> [06.12.2024].

SPIS TABEL

Tabela nr 1. Udział regionów specjalnych w zyskach z podatków i opłat państwowych. Podane wartości procentowe oznaczają, jaka część z całej pobranej kwoty pozostaje na terytorium danego regionu (lub prowincji autonomicznej w przypadku regionu Trydent-Górna Adyga).....	49
Tabela nr 2. Siła ugrupowań ogólnokrajowych i regionalnych w Radzie Regionalnej Friuli-Wenecji Julijskiej kolejnych kadencjach.	131
Tabela nr 3. Wyniki partii regionalnych w Dolinie Aosty, które po zmianie ordynacji wyborczej (1963) dostawały się do Rady Doliny	186
Tabela nr 4. Przynależność partyjna Deputowanych i Senatorów pochodzących z Doliny Aosty w latach 1946-2022	191

SPIS MAP

Mapa nr 1. Discriptio italiae. Podział terytorialny Półwyspu Apenińskiego w czasach panowania cesarza Oktawiana Augusta (27 p.n.e.- 14 n.e.)	18
Mapa nr 2. Mapa polityczna Półwyspu Apenińskiego w okresie na krótko przez zjednoczeniem Włoch.....	20
Mapa nr 3. Poziom rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w poszczególnych włoskich regionach.....	33
Mapa nr 4. Zestawienie umownego podziału regionalnego z czasów Królestwa Włoch (1921) z granicami obecnych regionów włoskich, utworzonych na mocy Konstytucji z 1948 roku.	36
Mapa nr 5. Współczesny podział terytorialny Republiki Włoskiej.....	41
Mapa nr 6. Położenie regionu Trydent-Górna Adyga w Republice Włoskiej.....	59
Mapa nr 7. Historyczne części składowe Tyrolu oraz terytorium Trydentu	61
Mapa nr 8. Podział Tyrolu po I wojnie światowej. Tyrol Południowy (niem. <i>Sudtirol</i>) oraz Trydent (wł. <i>Trentino</i>) zostały przyznane Włochom	63
Mapa nr 9. Prowincja autonomiczna Bolzano	73
Mapa nr 10. Prowincja autonomiczna Trydentu	83
Mapa nr 11. Podział administracyjny Prowincji Autonomicznej Trydentu z wyszczególnieniem zasięgu występowania danych mniejszości językowych	89
Mapa nr 12. Euroregion Tyrol na tle granic Włoch i Austrii.....	104
Mapa nr 13. Położenie regionu Friuli-Wenecja Julijska w Republice Włoskiej.....	107
Mapa nr 14. Istria i Friuli na przełomie XIX i XX wieku.....	109
Mapa nr 15. Zmiany w przebiegu granic na terenie Friuli i Wenecji Julijskiej w latach 1918-1954.....	116
Mapa nr 16. Zasięg występowania danych społeczności językowych w regionie w odniesieniu do gmin.....	135
Mapa nr 17. Obszar zamieszkania mniejszości słoweńskiej na terenie regionu Friuli-Wenecja Julijska	141
Mapa nr 18. Zróznicowanie etno-lingwistyczne na terenie Val Canale	143

Mapa nr 19. Inicjatywa Alpe-Adria w latach 90. XX wieku w momencie skupienia największej ilości podmiotów terytorialnych	149
Mapa nr 20. Położenie regionu Dolina Aosty w Republice Włoskiej	152
Mapa nr 21. Księstwo Aosty w ramach Królestwa Sabaudii-Piemontu na przełomie XVII i XVIII wieku	153
Mapa nr 22. Dolina Aosty	165
Mapa nr 23. Wspólnoty gminne w Dolinie Aosty	174
Mapa nr 24. Języki dominujące w gminach na terenie Doliny Aosty	176
Mapa nr 25. Skala występowania języka francuskiego i jego odmian w Dolinie Aosty..	178
Mapa nr 26. Euroregion Alpy-Morze Śródziemne	193

SPIS DIAGRAMÓW

Diagram nr 1. Kondycja gospodarcza regionów w perspektywie 50 lat od powstania Republiki Włoskiej	34
Diagram nr 2. Charakterystyka kierunków polityki wewnętrznej oraz zewnętrznej w kontekście północnych regionów specjalnych Republiki Włoskiej	51

SPIS WYKRESÓW

Wykres nr 1. Procentowe notowania Südtiroler Volkspartei (SVP) w wyborach regionalnych w latach 1948-2023	92
Wykres nr 2. Procentowy rozkład w ogólnej liczbie radnych w Radzie Prowincji Bolzano w latach 1948-2023	95
Wykres nr 3. Wyniki procentowe Union Valdôtaine w wyborach regionalnych w latach 1949-2018	184